

KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, AGRÁRIUM
TANULMÁNYOK IFJ. BARTA JÁNOS 80. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 29.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

Kultúra, művelődés, agrárium
Tanulmányok
ifj. Barta János 80. születésnapjára

Szerkesztette:

PAPP KLÁRA – BÁRÁNY ATTILA – KEREPESZKI RÓBERT – PALLAI LÁSZLÓ

Debrecen, 2020

KIADJA A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE

A kötetet lektorálta:

EGYED ÁKOS
akadémikus (Kolozsvár)

Technikai szerkesztő:

H. BALÁZS ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

az NKFI K 120197 azonosítószámú pályázata,
a Debreceni Egyetem,
a DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája,
a DE Nemzetközi Inter-regionális Társadalomtörténeti
és Néprajzi Kutatási Központja

ISSN 2060-9213

ISBN 978-963-490-208-9

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

Barta János köszöntése (OROSZ ISTVÁN akadémikus)	9
BAZSA GYÖRGY: 80 éves a Debreceni Szemle főszerkesztője	13
IMRE LÁSZLÓ: Arany László és a 21. század	19
FORISEK PÉTER: A classis Pontica rövid története	25
TAKÁCS LEVENTE: A római földmérők földrajzi horizontja	33
BÁRÁNY ATTILA: Magyarország és Anglia az európai politikában az 1290-es években	45
SOLYMOSI LÁSZLÓ: Szentek az Árpád-kori oklevelekben	75
PÓSÁN LÁSZLÓ: Szobrászat, festészet és ötvösművészet a középkori Poroszországban	89
KÓNYA ANNAMÁRIA: Vay Ábrahám és a szlovák reformátusok	103
KÖRÖSPARTI PÉTER: Szeghalom egyházai a 18. században	113
KÓNYA PÉTER: Adalékok a felső-zempléni mezővárosok társadalmához a 18. században	121
BOZZAY RÉKA: Bátori Sigray Mihály élete és emlékezete	135
POÓR JÁNOS: A jozefinista rendszer felszámolásáról	153
PAPP KLÁRA: „Túl sokat fáradoztam, ... és mindent jól és rendesen elindítottam...” Raisz György tevékenysége Zichy Jozefa szolgálatában	179
OROSZ ISTVÁN: Szirmay Antal egy zempléni mezővárosról	201
LÉVAI CSABA: A rabszolgák felfegyverzésének kérdése a Brit birodalomban az amerikai forradalom előtti időszakban	211

MANFRED JATZLAUK: Helmuth von Moltke katonapolitikai koncepciója és politikai nézetei a német egység létrejöttének időszakában.....	227
SCHREK KATALIN: Az 1887-es földközi-tengeri egyezmények megkötésének első szakasza és gróf Károlyi Alajos közbenjárása	243
PREPUK ANIKÓ: Neológ rabbik a magyar nyelvű izraelita felekezeti publicisztikában a 19. század utolsó harmadában	255
BARTA RÓBERT: Trianon brit bírálója. Carlile Aylmer Macartney (1895–1978) és Magyarország	277
PÜSKI LEVENTE: Vélemények és adatok: Hitbizományok a két világháború közötti Magyarországon	295
SZAKÁL IMRE: Hajótöröttek. A kárpátaljai magyar tisztviselők helyzete 1918 után	309
ANGI JÁNOS: A trianoni béke hatása Debrecen fejlődésére (1920–1944): Néhány kulturális aspektus	321
CSATÁRY GYÖRGY: Kárpátalja levéltárai a Magyar Királysághoz való tartozás idején (1938–1944)	327
CSISZÁR IMRE: A nagyüzemi mezőgazdasághoz vezető út, és a termelészövetkezetek működése Magyarországon 1945-től a 70-es évek elejéig	341
VÁRADI NATÁLIA: Kárpátalja gazdasági helyzete a Hruscsov-korszakban (1953–1964)	363
MOLNÁR D. ERZSÉBET: Koncepciók perem Kárpátalján a második világháború után	393
A kötet szerzői	405

Barta János köszöntése

Ennek a kötetnek a szerzői – beleértve a szerkesztőket és a lektort is – a 80 éves Barta János barátai, tisztelői, munkatársai, kutatótársai, akik tisztelgésnek tekintik írásait, amellyel köszöntik a debreceni egyetem professzorát, s a Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézetének emeritus professzorát, aki a hosszú 80 évből több mint öt és fél évtizedet töltött a tudomány művelésével, a történelem oktatásával, s olyan érdemes munkát végzett és végez még ma is, amellyel kitörölhetetlenül beírta nevét a Kossuth Lajos Tudományegyetem, majd a Debreceni Egyetem életébe. A tudományos életben máig is iff. Barta Jánosként ismerik. Az iff. jelzőt, némi unszolásra, amelyben én is szerepet vállaltam, ő választotta magának, hogy írásait meg lehessen különböztetni édesapjától, Barta János akadémikus irodalomtörténészétől, aki szintén egyetemünk jeles professzora volt. A történelem és az irodalomtörténet nem áll messze egymástól, mégis öcsésével, a korán elhunyt Barta Gáborral együtt inkább a történelem iránt érdeklődtek. Persze ennek is volt családi hagyománya, hiszen nagybátyjuk, Barta István a magyar reformkor történetének nagyra becsült kutatója volt, sőt egyik unokatestvérük, Barta László is a levéltáros, történetkutató pályát választotta.

Barta János 1963 óta egyetlen munkahelyen, a BTK Egyetemes Történelmi Tanszékén, s néha testvérintézményekben, például a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is dolgozott, akkor is, ha a Tanszéket időnként másként nevezték. Volt beosztottam és főnököm, de bármilyen minőségben dolgoztunk is együtt, az igazi munkatársi jó viszony, sőt az egyre erősödő barátság kapcsolt és kapcsol össze bennünket. Reá is, mint az én fél évtizeddel idősebb generációmról a történészek közül nagy hatást gyakorolt Szabó István professzor, aki ugyanolyan emblemikus alakja volt az egyetem Bölcsészettudományi Karának, mint édesapja, Barta János. Ünnepeztünk Szabó István nyugdíjba vonulása előtt még hallgathatta Szabó professzor nagy ívű, a magyar jelenségeket mindig európai kontextusban tárgyaló előadásait. Tanították Szabó István tanítványai is, közöttük e sorok írója is, akivel már hallgató korában barátságot kötött. Megtisztel azzal, hogy tanítványaim közé számítja magát s tréfásan azt szokta emlegetni, mivel Szabó István tanítványai is tanították, valójában Szabó István unokájának tekinthető. Abban is szerencsésnek tarthatta magát, hogy történelem–angol sza-

kosként hallgatója lehetett Ország László professzornak, akit szótáríróként máig is az egész ország ismer, s akinél nemcsak az angol nyelvet, de az angolszász művelődéstörténetet sem ismerte jobban senki.

A családi útravalóval, az egyetemi mesterek irányítása mellett Barta János jól sáfárkodott tehetségével. Kezdetben főként egyetemes történeti művek kerültek ki kezei közül. Anglia mellett Poroszország abszolutizmus kori történetének vált szakértőjévé, majd aligha függetlenül Szabó István és tanítványai hatásától, egyre több agrártörténeti jellegű írása is megjelent. Az 1960–1970-es évek sanyarú viszonyai közötti tanulmányútjain, amelyek a keleti blokk országaiban voltak, igyekezett megismerkedni az adott ország kiadatlan forrásaival is. Így jutott arra a következtetésre, hogy Európa történetét művelni feltáratlan források alapján Magyarországról sok nehézségbe ütközik. Ez okozhatta, hogy egyre többször dolgozott fel magyar történeti témákat, páratlan szorgalommal és erőfeszítéssel. Barta János a legtöbbit publikáló magyar történészek közé tartozik. Fő kutatási területe az újkor története, elsősorban a 18. századé. E korszakról, de a megelőző és a következő századról is számos monográfiát, szintetikus összefoglalást és több száz tanulmányt írt. Ebben a rövid köszöntőben eddigi életművének akár csak vázlatos áttekintésére sincs lehetőségünk, de szólnunk kell a II. Frigyes porosz király gazdaságpolitikájáról szóló értekezéséről, a II. József életének drámai fordulatát elemző „A nevezetes tollvonás”-ról, amely arról szól, hogy három kivétellel, hogyan és miért vonta vissza halálos ágyán a császár, a felvilágosodás eszméit tükröző rendeleteit. E kötet újabb változata „A kalapos király emlékezete” címmel jelent meg. Említenünk kell a Mária Terézia életművét bemutató modern életrajzát, a 18. század szintézisét tartalmazó kötetét, de olyan írásait is, mint a Habsburgok magyarországi uralmának változásait elemző „A kétféjú sas árnyékában” címűt, vagy a „Budavár visszavételét”. Aligha kétséges, hogy ma Magyarországon Barta János a felvilágosult abszolutizmus, de azt is mondhatom, hogy a 18. század eszmetörténetének legjobb szakértője.

Saját bevallása szerint az agrártörténet iránti érdeklődését Szabó István és tanítványai mellett elsősorban Wellmann Imre keltette fel. Könyvet írt a 18. század mezőgazdasági szakirodalmáról, könyvrészletet a magyar mezőgazdaság 18. századi történetéről, részese volt a Debrecen múltját feltáró munkacsoportnak is. Az utóbbi évtizedben terjedelmes kötetekben mutatta be Zemplén vármegye társadalmát ugyanebben a században. A sort még sokáig lehetne folytatni népszerűsítő írásaival, „A hét koporsóval”, „A tündérkert romlásával” vagy a „Miért halt meg Zrínyi Péter”-rel, amelyek hozzájárultak a történelem iránti érdeklődés felkeltéséhez, elsősorban az ifjúság körében.

Barta János igen termékeny tudós, termékenységgel azonban magas szakmai színvonal jár együtt. Tudományos pályáján megszerezte mindazon fokozatokat, az egyetemi doktorátustól a kandidatúrán, a habilitáción keresztül az akadémiai

doktori címig, amelyek egyetemi állásainak betöltéséhez szükségesek voltak. Odaadással és nagy szakértelemmel töltött be kari vezetői állásokat. Volt dékán-helyettes, megbízott dékán, intézetigazgató. Hosszú éveken át volt a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola vezetője. Elérte, hogy a történész közvéleményben a debreceni doktori iskolát a legjobbak között emlegették.

Jó véleménnyel voltak róla és tevékenységéről a néprajztudomány képviselői is, azok is, akik nem tudják, hogy a történelem–angol tanári szak mellett néprajzos végzettsége is van. Városi közéleti tevékenységét Debrecen díszpolgári címmel ismerte el. A szakmai közéletnek máig is megbecsült tagja, gyakran szerepel akadémiai doktori vagy habilitációs dolgozatok bírálójaként, a bíráló bizottságok elnökeként vagy tagjaként. Rendszeres résztvevője a kari PhD bizottságoknak is. Változatlan aktivitással dolgozik OTKA csoportok résztvevőjeként. A hallgatók számára máig is a legnépszerűbb oktatók közé tartozik.

Barta Jánost tartalmas élettel áldotta meg a sors. Tudom, hogy hálás is annak, akinek mindnyájan hálával tartozunk. Kedves barátjaként és munkatársaként nemcsak az én kívánságom, hanem sokunké, hogy még sokáig legyen közöttünk, családjá, barátai, a tudomány javára.

Orosz István
akadémikus

BAZSA GYÖRGY

80 ÉVES A DEBRECENI SZEMLE FŐSZERKESZTŐJE

A jelen ünnepi kötet a 80 éves Barta János professor emeritus, a történelemtudományok doktora előtt tiszteleg. Az ünnepektől bő félévszázados életművében értelemszerűen a történelem oktatása és kutatása dominál(t), de van az életműnek egy szegmense, ami nem elsősorban a lezárult történelem egy-egy szeletének tanulmányozása, hanem cselekvés a jelenben: ez a Debreceni Szemle főszerkesztői tisztsége.

A Debreceni Szemle 1993-as újraindításakor így határozta meg önmagát és tartja ezt jelenleg is: „Debreceni Szemle – Tudomány és Kultúra”. Tudományos folyóirat, amely a humán és a társadalomtudományok, valamint a természet- és műszaki tudományok minden ágának legújabb eredményeivel – és nem csak a régióban vagy hazánkban elértekről – kívánja megismertetni a széles értelemben vett tudományos értelmiséget. Tanulmányainak tárgyalásmódja, stílusa, nyelvezete olyan, hogy befogadható legyen az illető tudományterületet nem művelő kutató és érdeklődő értelmiségi számára is.

A Debreceni Szemle az ugyanilyen címen 1927 és 1944 között megjelent folyóirat folytatójának tekinti magát, épít a századokon át kisugárzó debreceni kulturális hagyományokra. A folyóirat támaszkodik a város, a megye és a régió tudományos és kulturális potenciáljára, de országosan csaknem egyedülálló célkitűzésének megfelelően a szóban forgó tudományterületek legjobbjai tollából közöl tanulmányokat. A Debreceni Szemle ugyanakkor hírt ad a város és a régió tudományos eseményeiről (elsősorban a Debreceni Egyetem és a Debreceni Akadémiai Bizottság rendezvényeiről), illetve az ilyen eseményekről bárhol a világon, ha azokban a debrecenieknek lényeges szerepük volt.

A Debreceni Szemlét 1993-ban a Debreceni Egyetem jogelődjét képező Debreceni Universitas, valamint az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága, DAB – mai nevén: MTA Debreceni Területi Bizottsága – indította újra Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának támogatásával.”

Az előzményekről kissé bővebben írtam a folyóirat húsz éves jubileuma alkalmából 2013-ban.¹ Ezekből a gondolatokból idézek: „A Debreceni Szemle tör-

---

¹ *Bazsa György: A Debreceni Szemle új folyamának húsz éve. Debreceni Szemle 21. (2013) 2–3. sz. 81–82. http://szemle.unideb.hu/wordpress/uploads/bsk-pdf-manager/7_2014-05-25.PDF, letöltés 2020. jún. 22.*

ténete meglehetősen gazdag jubileumi lehetőségekben. Ez a gazdagság csak mérsékelten ok az öröme: ahol öt születésnapról/évről lehet megemlékezni, ott négy megszűnés van a háttérben. Az utóbbi természetesen nem öröm, sőt! Csak a rend kedvéért soroljuk fel, hogy az első, 1882-es indulást mindössze egy éves megjelenés követte. 1912-től már három aktív év következett, majd 1927-ben egy 17 éves karakteres időszak kezdődött. Azután hosszú szünet után 1981-től nyolc évig élt a Szemle.

Most a legutolsó, 1993-as újrakezdés húsz éves jubileumáról emlékezhetünk meg. Ez eddig a leghosszabb megjelenési periódus, ami önmagában okot adhat az öröme. Hogy ebbe az öröme sajnós üröm is vegyül, az már úgy látszik, a Szemle sorsának elmaradhatatlan sajátja. A rendszeres olvasó észlelhette, hogy amíg 2009-ig kereken ötszáz oldalon évente négy számmal jelentkezett a folyóirat, 2010-ben már csak háromszáz és most eljutottunk oda, hogy az idei két számunk kétszáz oldalnál is kevesebbet mutat. És ez nem a megjelentetni kívánt közlemények számának csökkenéséből, nem a szerzők passzivitásából ered, hanem az anyagi források drasztikus csökkenéséből. Debreceni Szemléről lévén szó, érthető, sőt talán természetes, hogy a támogatás döntő részét Debrecen városától kapta a folyóirat, s ha ez lecsökkent, vagy mint mostanra már meg is szűnt, akkor kritikus helyzet áll és állt elő. Természetesen a szerkesztőség és az Alapítvány kuratóriuma tisztában van azzal, hogy más források bevonására is szükség van. Volt is ilyen gyakorlatunk és eredményünk, döntő mértékben Berényi Dénes, a közelmúltban elhunyt, két évtizeden át kitűnő tevékenységet ellátó elnökünk jóvoltából. De a pályázatok, természetükénél fogva, nem jelentenek stabil és folyamatos támogatást, s ha itt is hiátus keletkezik, akkor végképp nagy a baj. Most, a húsz éves jubileum »pillanatában« itt tartunk.

A Debreceni Egyetem, annak centrumai, meglehetősen nehéz anyagi helyzetükben is nyújtották azt a minimális támogatást, amivel még megkezdhetjük a Szemle harmadik évtizedes megjelentetését, szimbolikus összegekkel a kuratórium tagjai is besegítettek, de a helyzet változatlanul kritikus. Természetesen pályázunk és ismételten megkeressük a város vezetését. Ilyenkor könnyen lehet összehasonlításokkal érvelni, mire mennyi jut a költségvetésben, de nem így gondolkodunk. Úgy gondolkodunk, hogy több mint egy évszázada él a városban, az ország második városában az a szellemiség, amelyik egy a kultúrát és tudományt átfogó, részben helyi, részben országos kitekintésű Debreceni Szemle megjelentetését indokoltnak tartotta és reméljük, tartja ma is. Ha mindig voltak és most is vannak, akik ezt a feladatot vállalták és végezték (jobbára fizetség nélkül). Nem hisszük, hogy vállalni lehet azt a felelősséget, hogy eddig és nem tovább. Mérlegelhetjük azt, hogy a folyóirat profilját bővítjük: a kultúra és a tudomány mellé bevesszük a gazdaságot, mint a napjaink közéletében egyre meghatározóbb szereppel bíró területet. Ezt is lehet igényesen, színvonalas szakmaisággal megjeleníteni és hisszük, hogy ez a gazdaságnak is segít. Szemünket nem lesütve hozzátesszük: azt reméljük, a gazdaság is segít.

Határozott szándékunk, hogy folytatjuk a nyomtatott folyóirat megjelentetését, de ezzel párhuzamosan elindítjuk internetes változatát is. Ma már elmondható, hogy minden magára valamit is adó folyóirat (de napi- vagy hetilap is) megjelenik az interneten. Elkezdtük egy ilyen honlap kialakítását és a két megjelenési forma határozottabb marketingjét. A jubileumon visszatekinteni is szokás. Azt röviden meg merjük fogalmazni, hogy az eltelt két évtized értékeit teremtett és meggyőződésünk szerint ez folytatásra érdemes. De részletesebb elemzés helyett ez a megemlékezés most szükségszerűen elsősorban az említett gondokról és tervekről szól. A Kuratórium a folytatás elkötelezettje. Abban bízunk, hogy maradnak és lesznek olvasók és támogatók is, akik ugyanígy gondolkodnak. És akkor a következő jubileumon már nyugodtabb feltételek mellett és jobb körülmények között értékelhetünk és tekinthetünk előre.”

Most, hét évvel később elmondhatjuk, hogy a város és az egyetem vállalta a felelősséget és közös pályázati rendszere keretében biztosította a folyóirat nyomtatott változata rendszeres megjelenésének anyagi feltételeit. A képhez természetesen hozzátartozik, hogy senki, sem a szerzők, sem a szerkesztők, sem a honlap gondozói nem kapnak semmilyen juttatást, önként és a folyóirat, a város, az egyetem iránti elkötelezettségük révén látják el feladatukat.

Most nem a folyóiratnak van jubileuma. Mint az írás címéből azonnal látszik, Barta János, a főszerkesztő érkezett egy szép születésnaphoz. Tizennégy éve kaptavállalta ezt a megbízást, vagy mondjuk inkább feladatot és látja el folyamatosan, mit sem törődve az idővel. Ő maga így írt erről az eredeti Szemle nyolcvanéves jubileumán 2007-ben.² „A Szemle ma is megjelenő új folyamának megindítására a döntés 1992-ben született, az első lapszám 1993-ban jelent meg. A jelen változat a címlapon tudományt és kultúrát ígér, belül Debrecen és a régió tudományos műhelyei folyóiratának nevezi magát. A jogfolytonosságot az újraindítás kifejezés biztosítja, amely felett az egyetemi integráció felé mutató Debreceni Universitas valamint az MTA Debreceni Területi Bizottsága bábáskodott. A mai Debreceni Szemle negyedéves folyóirat. 1993-ban ugyan csak két száma jelent meg, de azóta sikerült megőrizni a rendszerességet. A klasszikus Debreceni Szemle 18 évét még nem sikerült elérnünk, az idén az új folyam 15. évfolyamánál tartunk, de a helyzet biztatónak látszik. Ahogyan 1927-ben egy bölcsész és egy természettudós indította el a Szemlét, az új folyamban is ugyanez a szakmai megoszlás érvényesült, ha nem is a korábbi munkamegosztás formájában. Főszerkesztő a történész Gunst Péter professzor lett, a folyóiratot megjelentető Alapítvány kuratóriumának és a szerkesztőbizottságnak elnöke a fizikus Berényi Dénes akadémikus. A szerkesztőség az 1993-i első számban – meghívás alapján – a legkiválóbb helyi kutatóknak kínált publikálási lehetőséget. Beköszöntőt Berényi professzor írt, aki – a 20. század végi fizika világképéről írt – tanulmányal

---

² *Iff. Barta János: A Debreceni Szemle Jubileumára. Debreceni Szemle 15. (2007) 4. sz. 514–518. <http://debszem.unideb.hu/pdf/dsz2007-4/dsz2007-4-09Barta.pdf>, letöltés 2020. jún. 22.*

is hozzájárult a szám magas színvonalához. Bazsa György professzor, a Kossuth Lajos Tudományegyetem rektora az egyetem jövőjéről értekezett (*Lesz-e egyetem az Universitasból*), a tanulmányok között történelmi, filozófiai, teológiai, pszichológiai, agrárvonatkozású témájúakat találhatunk. A szerzők között Orosz István, Bácskai Vera, Beck Mihály, Gaál Botond, Mészáros István nevét olvashattuk. A tudománytörténet rovatba az elmúlt hetekben elhunyt Balogh István írt cikket. Az 1993/2. szám hasonlóan magas színvonalú, ebben közölt tanulmányt Szabó Gábor (a Debreceni Akadémiai Bizottság akkori elnöke). Az első évfolyamok szerzőinek névsora persze lehangoló is lehet, hiszen a szerzők között több azóta eltávozott kollegánk nevét olvashatjuk. A másfél évvel ezelőtti főszerkesztő váltást is kényszer, Gunst Péter 2005 tavaszán bekövetkezett váratlan halála okozta. Eredményes munkáját jellemezheti, hogy a 2005-i évfolyam számait zömében halála előtt előkészítette.

A mai Szemle szerkesztése két szinten folyik. A szerkesztőbizottság azonos a Debreceni Szemle Alapítvány kuratóriumának összetételével. Ez a fórum méltán reprezentálja a debreceni tudományt. Elnökével, Berényi Dénessel együtt 11 főből áll, megoszlásában azonban nem sikerült egyértelműen megvalósítani a tudományok arányosságát. A hat bölcsész tag mellett például az ún. élettudományokat egy orvos képviseli. ... A folyóirat összeállításának gyakorlati munkája az öttagú szerkesztőségre hárul. A Debreceni Szemle új folyamában nem alkalmazzuk a 80 évvel ezelőtti tudomány-váltogatást a bölcsészettudományok és a természettudományok között. A mai, a korábbinál bővebb, de ritkábban megjelenő lapszámokban a különféle tudományágakból vegyesen válogatjuk a közleményeket. Meglehetősen rugalmasan kezeljük a különböző rovatokat. A folyóirat tartalmilag legszínvonalasabb egységét természetesen a közölt tanulmányok képezik. Sűrűn fordulnak elő várostörténeti, egyetem-történeti közlemények, amelyeket gyakran tudunk külön blokkba sorolni, rendszeresek a tudományos élet eseményeiről szóló beszámolók, valamint a könyvszemle. Vállaljuk határon túli kollegáink tudományos eredményeinek közlését, még ha azok nem is kapcsolódnak régióinkhoz. Szívesen adunk teret tudományági blokkoknak, amelyek rendszerint valamilyen konferenciához kapcsolódnak. Másfél éves főszerkesztőségem alatt volt európai uniós, kisebbségi, agrárjellegű, Bocskai István évfordulós, környezetvédelmi, tudomány és teológia kapcsolatát vizsgáló blokkunk. Amikor tavaly az MTA Debreceni Területi Bizottsága elnöki székében váltás történt, kötelességünknek éreztük a közgyűlési elnöki és titkári beszámolóknak a megjelentetését. Sajnos a ritkább megjelenés és egyáltalán a hosszú átfutás miatt az aktuális eseményekre utaló tájékoztatás bizony lassú marad. ... A szerkesztésben állandósult problémát okoz, hogy a tudományos feltétel teljesítése egy, a szélesebb olvasóközönség számára készülő kiadványban nem könnyű. A modern tudományok nyelve ugyanis egyre inkább elszakad a közérthetőségtől. A természettudományok esetében ez nem számít új jelenségnek. Sajnos újabban a humán tudományok esetében is találkozhatunk olyan próbálkozásokkal, amelyek a tu-

dományosságot érthetlenséggel igyekeznek bizonyítani. A történettudományban ilyen mutatkozik a modern historiográfia területén, de az irodalomtudományban is megjelent ez a tendencia. Megoldást a nyelvi közérthetőség jelenthet, ami viszont a tudományos-ismeretterjesztés felé mozdítja el a közlemények szintjét. Újabb nehézséget okoz, hogy a természettudományokban a nem kifejezetten tudományos folyóiratban megjelent tanulmányokat (cikkeket) nem díjazák impakt faktoral. (Humán tudományokban publikációs jegyzékbe be lehet írni.) ... A tudományok többségének területén azonban megfelelő tartalommal rendelkezünk. Folyóiratunk népszerű, a szerzők szívesen küldik el publikálásra közleményeiket. A bölcsész szakmák szerzőinél nagyobb kedvet tapasztalhatunk, sokan küldenek regionális vagy helyi vonatkozású közleményt, helytörténeti tanulmányt. A kéziratok átfutása egyébként a tudományágaktól és rovatoktól függően eltérő. A természettudományoknál gyorsabb (különösen a meglehetősen ritka orvosi tárgyú cikkeket igyekszünk gyorsan közölni), a humán tudományoknál a várakozási idő hosszabb. Felkéréseink gyakran járnak kudarccal. A szerkesztőség esetében óvatosságot igényel az esetleges politikai célzások, utalások kiszűrése. (A szerzők szeretik aktualizálni a problémákat.) A folyóirat szintjét természetesen nem lehetett az új folyam bemutatkozó számainak magas szintjén tartani. Színvonalunkra ennek ellenére nem szoktak panaszkodni. Bazsa professzor az újraindulás 10. évfordulóján a *Debreceni Szemlék* sorsát tipikusan debreceninek nevezte: olyan, mint a fénix madár, amely újból és újból feltámad hamvaiból. A Debrecen címerében is helyet szerző fénix a város történetének újjászületéseit is szimbolizálja. Reméljük az új folyam esetében újabb újjászületésre még sokáig nem lesz szükség.”

Különösnek tűnhet, hogy a köszöntött főszerkesztőt részben a saját szavaival köszönti ez az írás. De ennél pontosabban, kifejezőbben nem kell a Szemlééről, s így értelemszerűen róla is fogalmazni. Nekem, mint a szerkesztő bizottság elnökének az a lehetősége és kötelessége adódik, hogy megerősítem azt, amit Ő megfogalmazott. Hozzáteszem, igényességgel, következetességgel, gyakran aprólékos gondossággal nézi át és korrigálja a kéziratokat, válogat közöttük, e tekintetben többet is végez, mint egy hagyományos főszerkesztő.

Ezen túlmenően már csak egy feladatunk van: megtalálni azokat, akik tovább viszik ezt a kis kék-sárga debreceni lángot. Bízunk benne, hogy lesznek erre vállalkozó fiatalabb kollégák.

ARANY LÁSZLÓ ÉS A 21. SZÁZAD

Hogy a magyar szellemi életben és műltszemléletben a rendszerváltást nem követte gyökeres szakítás bizonyos hamis beidegződésekkel, részben arra vezethető vissza, hogy a 20–21. század fordulóján sem vált hatékonyvá a legmagasabb erkölcsi és művészi nivójú értékek aktualizáló életre keltése, melyek között kivételes figyelmet érdemelnek Arany László költői és közéleti-politikai művei. Hasonló helyzetben, hosszabb önkényuralmi korszak után a nemzet előtt megnyíló lehetőségekkel való élés, illetve annak elmulasztása fogalmazódik meg önála:

Serény kitartás nincs a szittyá vérben

Lassú kimért munkát nem tűrhetünk.

(A délibábok hőse I. 9.)

1989 előtt, természetesen, nem lehetett nyíltan és egyértelműen mutatni rá Arany László értekező prózájának azon elemeire, amelyek (a kortársi liberális történelemmagyarázattal összhangban) a szocialista, s általában a baloldali „világmegváltás” cáfolatát adták. Tóth Ferenc már rámutathatott, hogy Arany László a szocialista koncepció fő gyengeségének az egyéni érdekeltség hiányát és a szabadság korlátozását tartotta.¹ S valóban: *A földosztó párt Angliában* című 1873-as tanulmányában kiemelte, hogy a „kizsákmányolás” megfékezése új zsarnoksághoz fog vezetni. A „földosztó” párt ugyan nem rombolna várost, „mint a commune hívei, de törvényes úton, békés eszközökkel igyekeznek megsemmisíteni a régi intézményeket...”² Stuart Millre hivatkozik, aki szerint minden tapasztalat azt tanúsítja, hogy a jelenleg virágzó, termékeny, jól művelt földek, ha az állam tulajdonába kerülnének, mindjárt hanyatlásnak kezdenének indulni.³ Azaz: az egyedek „egyenlőtlenül elosztott” képességekkel rendelkeznek, ennek ellenére a szocialista utópia egy elvont képlet „kaptájára vonná” őket, ez pedig „általános

---

¹ *Tóth Ferenc*: Utószó In: Arany László: A délibábok hőse és egyéb művek (Szerkesztő, szöveggondozó: Tóth Ferenc) Debrecen 1998. 211.

² *Arany László*: A földosztó párt Angliában. In: Arany László Tanulmányai II. (Történelmi és politikai tanulmányok) Bp. 1904. 55.

³ Uo. 73.

szabadság helyett általános rabságot szülne s egyenlő gépies munkára szorítana mindenkit, melyhez kedve nincs, melynek sikerében kedve nem telik, mely dicsőségvágyát nem ébreszti, fáradoalmát nem jutalmazza, de akár jól, akár rosszul végezve biztosítja mindennapi kenyerét.”⁴ (A 21. század Magyarországon ennek már kevés vitatója van, világszerte viszont annál több.)

Egy másik (1877-es) tanulmányában egy tapasztalatból még nem, de helyes következtetésekkel levezetett feltevést kockáztat meg (amit a kommunista diktatúra igazolt): „vajon a forradalom csalthatatlansága és az egyház tekintélye, a modern állam alapeszméje és hierarchiája oly nagyon különböznek-e a katolikus egyház alapeszméjétől és hierarchiájától?”⁵ Arany László (John Stuart Mill és mások nyomán megfogalmazott) gondolatai tehát a 19. század végén és a 20. század első felében „tálcán” kínálták a marxi–lenini proletárdiktatúra célszerűségének, sőt életképességének cáfolatát, mégsem tudtak eleven hatóerővé válni, mert Arany Lászlót valamiféle „tisztos” konzervativizmus foglyának tekintették, minek folytán nem is nagyon vették figyelembe a 20. század történelemfilozófiai dialógusában.

Holott éleslátására jellemző, hogy a kiegyezést követő, derülítő hangulatban még a politika „alapkérdés”-eiben is a nemzetiségek elszakadására spekuláló ambíciókkal való szembenézés szükségességét hangsúlyozta. Akár egy könyvismertetésben is: „a magyarságra nézve a megye egy központosító hatalom németesítő törekvéseivel szemben oltalom volt, de az ország népei közt lappangó nemzetiségi izgatásokkal szemben nemcsak oltalom, hanem inkább veszély.”⁶ Néhány évvel később pedig arra figyelmeztet, hogy nem szabad csak „bűn és gazság” megnyilatkozását látni a pánszláv mozgalomban, mert hatalmas ellenfél áll velünk szemben: „eszme és rajongás, melyet csak hasonló erejű fegyverrel s nem megvetéssel vagy erőszakkal lehet legyőzni.”⁷

Senki nem jósolta volna meg másfélszáz évvel ezelőtt, hogy a 21. század elején népek „útra kelés”-re, vallások szembekerülésére, az iszlám migráció révén hosszan izolált kultúrák látszólag békés, voltaképpen egymást (oly módon, hogy egyik a másikat, az iszlám a keresztény európai) felemészítő érintkezésére kerülhet sor. Manapság keveset emlegetik ennek kapcsán a darwini „létharc” analógiáját, pedig nyilvánvalóan vándorlás és szaporodás olyasfajta létküzdelmé éled újjá, amiből bámulatosan sokat megél (és megért!) Arany László. Németh G. Béla volt az, aki az 1970-es években erre a figyelmet felhívta, kiemelve, hogy milyen súlyos (lényegében feloldhatatlan) összefonódás folytán válik a nemzeti

⁴ Uo. 78.

⁵ *Arany László: Mai viszonyok a nyugati világban* i. m. 201.

⁶ *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség*. Kiadja Ráth Mór. Buda-Pest 1874. Budapesti Szemle 5. (1874) 207..

⁷ *A felvidék. Politikai tanulmány*. Írta Grünwald Béla. Bp. 1878. Budapesti Szemle 16. (1879) 428.

liberalizmus agresszív nacionalizmussá. Voltaképpen tudományos módszert (Darwin természetes szelekció elvét) tették magukévá nemzetpolitikai dilemmák megoldásához. Arany László arra hivatkozik, hogy a Kárpát-medencében egyedül a magyarság bizonyult alkalmasnak államszervezésre, a jelenben pedig (a 19. század végén) a nem magyar lakosság érdeke is az, hogy a fenyegető német és orosz ambíciókkal szemben ez az évszázadok során kialakult és megerősödött formáció fent maradjon.⁸ Arany László ilyenmű megnyilatkozásai azért annyira fontosak gondolkodástörténeti szempontból, mert természettudományos elméletet alkalmaz a magyar elsőbbség pozíciójának indoklására. (És ez szólal meg *A hunok harca* „nemzeti adhortáció”-jában is.)

Ki nem ismerne rá ezekben a súlyos dilemmákban azokra a mai (a 2010-es években kulmináló) konfliktusokra, amelyek általános humanitárius elvek képében segítenének érvényre olyan igényeket és törekvéseket, amelyek a magyarság (s általában is a keresztény Európa) kárára diadalmaskodnának. Egykori kényszerű szembeállítások és azok kudarchoz vezető következményei (Trianon), s mindenek tanulságai sok-sok aktuálisan mai kérdés megoldásához segíthetnek hozzá. Arany László fogalmazása egyértelmű volt például a Balkánra vonatkozóan: „Új államok alakultak, melyeknek népe morog és forrong, és olyan törekvéseket, vágyakat, politikai célokat és ábrándokat táplál, amelyek a magyar állam és a magyar nemzet történelmi állásával homlokegyenest ellenkeznek és hazánk nem magyar ajkú lakosainak elcsábítására, országunk szétdarabolására törek.”⁹

Ma, amikor oly sokszor hozzák szóba Trianont (jogos nemzeti veszteségtudatot és fájdalmat idézve fel), már csak azért sem felesleges az oda vezető út, a lehetőségek és kudarcok mérlegelése, hogy újabb sorsfordító helyzetekben nemcsak racionálisabb és többtapintatú, hanem sikeresebb válaszok is legyenek adhatók már-már megoldhatatlan (s az európai közösség által egyáltalán nem – ezúttal sem! – méltányolt) dilemmákra. Hiszen ma sem lehet elfogadni nagy ipari hatalmak expanziós manővereinek hátrányba hozó törekvéseit pusztán munkahelyteremtő érdemeik okán. Mintha valamit félszázada jól megérezett volna ebből Németh G. Béla, amikor *A hunok harcá*-ról azt írja, hogy „a magyar tőkés gazdálkodás, iparosodás megteremtésére buzdított, hogy általa védekezhessünk az előre törő német kapitalizmussal, a német ipari terjeszkedéssel szemben. Korszerűbb, polgáribb, realisabb célt és követelményt képzelni sem lehetett volna ebben az évtizedben. A követelmény indokát azonban természeti ősadottsággá mitizált, változhatatlan faji, biológiai ellentétben jelölte meg: 'Mert régi viszály ez, faj vívja faj ellen, / Öröklött ádáz harc, kiegyenlíthetlen.’”¹⁰ Németh G. Béla pon-

⁸ Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség (Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához 1867 után), In: Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Bp. 1976. 35.

⁹ Arany László: Politikai beszédek. Az 1892-ben tartott választási beszéd szövege. In: Arany László Tanulmányai II. – Történelmi és politikai tanulmányok. Bp. 1901. 374–375.

¹⁰ Németh G. Béla: Arany László. In: Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1976. 113.

tos analízise szerint (és – sajnos – nem először és nem utoljára): racionális magatartás ez egy történetiség nélküli, irracionális szemlélet jegyében, mely félti a magyarságot beözönlő népek veszélyét vizionálva.

A hunok harcá-ban voltaképpen egy festmény közbeiktatásával a katalaunumi csata halottainak allegóriájával adja vissza Arany László a gót és a hun (a német és a magyar) nép örökös érdekellentétét. Az ehhez kapcsolódó politikai következtetéseket azonban a későbbi fejlemények nem igazolták: az osztrák császár (magyar király) személye és birodalmi presztízse nem tudta megvédeni Magyarországot a széthullástól az I. világháború után. Ebből valami mintha a mű egészére vonatkozóan is disszonanciához vezetne. *A hunok harca* félsiker-félkudarctól magyarázatot S. Varga Páltól kapjuk, aki szerint az adekvát funkcionálás feltétele az lett volna, ha „a saját hagyományunk, melynek történéseiben benne állunk, a mindenkori jelen számára töretlen folytonossággal” élne tovább, ez pedig nem adott (vagy csak megszorításokkal) a hun mondanévkörre vonatkozóan.¹¹

Méltán állítható, hogy a múltnak nem sok olyan magyar írója van, akinek írói öröksége és nemzetpedagógiai elképzelései ilyen frissek maradtak volna a 21. századra. Ebből szinte minden belekerül *A délibábok hősé*-be:

*Európa forr, körülünk zúgva, küzdve
Váj medret más nép, csak mi poshadunk:
Hol van, ki a veszélyt majdan bevárja,
Ha túlcsap gátjain a népek árja? (IV.52.)*

Költői látomása szerint a hazában „Jött-ment kalandorok vernek tanyát”, s szétzilálódik, elpusztul a magyarság. Hogy mit tudott, miről olvasott Arany László, ma nehezen rekonstruálható, de mindebben a magyarság végzetes veszélyeztettségét látta:

*Sürög-forog a nép az egész föld hátán
Éhes tömegekben ide-oda árad.
(A hunok harca)*

Voltaképpen ez a veszélyeztettség élmény az, amely sürgetően inspirálja Arany László nemzet-jellemtani, sőt nemzetpedagógiai ambícióit. Deákot (s vele a saját családi örökségét) eszményül állítani feszélyező volna, ezért hát inkább a nemzeti hibák, naivitások és önámítások leleplezésére érez indítást. *A délibábok hősé*-ben imígyen idézi a passzív magyar „honfiség”-ot: Balázs „A haza sorsán elbúsult gyakorta, / S gondolta: ezzel is tán jót mível.” Az önfelmentő rágalmozó kedv ellenében a Görgey-kérdést is szóba hozza:

¹¹ S. Varga Pál: *A hunok harca a két Aranyánál – avagy egy irodalomszemléleti hagyomány vége*, In: *A két Arany (Összehasonlító tanulmányok)* Szerk. Korompay H. János. Bp. 2002. 118–120.

*Okos magyar szokás, hogy hagyni szoktunk
Effele árulókat irtmagul,
S ha jól nem üt ki, amit tervbe fogtunk,
Őket tekintjük érte bünbakul. (I.61.)*

De csúfot üz a gyakran naivságba „csapó” Garibaldi kultuszból, a Kossuth csalhatatlanságában reménykedő hazafias nosztalgiából, s (kimondatlanul, ám így is felismerhetően) azokból a „világszabadsági” eszmékből is, melyek hívévé válik Balázs is egy időre, s amelyek Petőfi verseiben nyertek megfogalmazást. (Hozzátehető: ilyesfajta buzgalmában időnként előítéletekbe téved, amikor például Hugo *Nyomorultak*-járól azt írja, hogy egy „sophisztikus hazugságon alapul”).¹²

Ez – persze – a politikus számlájára írandó, aki vezető közéleti kívánalmaknak rendelte alá ítéleteit. Legtöbbször az olcsó hazafias gesztusokat támadja. (Már *A délibábok hősé*-ben mulat a kisdíákon, aki „daccal mulasztá el a német-órát”). Sőt: elvi következtetései vannak a politikai költészet problémáiról, amelyek megszívlelendők ma és holnap is: „Nem tartom azt, hogy nagy átalakulások idejében minden igaz költőnek a radicalis párthoz s forradalmi napokban a legvörösebb zászló mellé kellene csatlakoznia. Sőt azt hiszem, hogy a költői fogékonyság inkább némi conservativizmussal jár együtt s oly tulajdona a léleknek, mellyel a politikai vakmerő radicalizmus ritkábban egyesül... A költők nagyobb része merengő, contemplatív természet. Az ily kedély a politikában sem lehet a felforgatás zászlóvivője s forradalmi időkben sem tartozik azok közé, akik szívesen feldúlják a létező rendet, mert nincs hite, hogy jobbat, szebbet, dicsőbbet nyerjen az elpusztítottért.”¹³ Elfogulatlanságát azonban legtöbb esetben politikai kérdésekben is megőrzi: még könyvismertetésben is kiáll ama nézete mellett, hogy nem szabad „kárhoztatni” a magyar forradalom vívmányait, „melyek bátor küzdelemében, sok tévedése dacára is, halhatatlan érdemeket szerzett Kossuth”.¹⁴ Ám nem csupán a szocialista világboldogítás, hanem a konzervativizmus balítéleteire is rámutat. Asbóth *Három nemzedék*-éről írva például szóvá teszi a Széchenyi–Vörösmarty, Kossuth–Petőfi, Deák–Arany párosítás gyengeségeit. Mondván, hogy „kierőszakolt rokonítás” ez, hiszen Vörösmarty keményen megbírált a *Kelet nép*-ét, Petőfi pedig éppenséggel nem lelkesedett Kossuthért.¹⁵

Ha Arany Lászlót, s fő művét, *A délibábok hősé*-t költői-műfajttörténeti újszerűségénél fogva vetjük össze a 20–21. század fordulójának művészi törekvéseivel, akkor kézenfekvő rámutatni arra, ami a verses regényt Byronhoz, Puskinhoz, sőt Sterne-höz visszanyúlva köti össze akár a posztmodern stílusfordulattal.

¹² Arany L.: A mai viszonyok a nyugati világban. i. m. 205.

¹³ Arany L.: A magyar politikai költészetéről. In: *Uő.*: A délibábok hőse és egyéb művek i. m. 150.

¹⁴ Magyar conservativ politika. Írta Asbóth János. In: Arany László tanulmányai i. m. 419.

¹⁵ Három nemzedék. Széchenyi és Vörösmarty. – Kossuth és Petőfi. – Deák és Arany. Bp. 1873. In: Arany László tanulmányai i. m. 390.

Ezt azonban az 1970-es, 1980-as években publikált dolgozataimban, majd *A magyar verses regény* című monográfiámban, legutoljára *A magyar irodalom története* megfelelő fejezetében már megírtam. Itt most legyen elég arra utalnom, hogy valóban döntő fordulat *A délibábok hőse*, mert sokban továbbfejleszti Arany *Bolond Istók*-jának felfedező, leleplező, parodikus, mindent „felforgató” nyelvhasználatát. Még a Petőfi kultuszról is csúfot üz, leírván Etelke utazását, aki Petőfiből meríti élményei dúsítását, akinél „oly boldog a nép, oly hős a zsvány”, ezzel éppen Petőfi legtöbbre tartott valóság-hűségét vonva kétségbe: „Alföld sem oly szép, mint Petőfi festé”. Az intertextuális szövegszerkesztés (idézetek, kulturális utalások tömege), az általános kétely a nyelvi szintektől a politikai utópiákig stb. stb. teszi annyira maivá Arany László verses regényét.

Szembetűnő, hogy a magyar posztmodern éppúgy kompromisszumos (és nem „világmegváltó”) korszak terméke, mint a verses regény. Lehetett cinikusnak (vagy legalábbis „hányaveti”-nek) látni az induló Esterházy modorát, holott csak *A magyar politikai költészetről* írt Arany László tanulmányt kellett volna alapul venni, mely szerint ilyen korokban „egy sikerült humoros dal nagyobb hatást tehet, mint a hazafias óda s a gúny melegebb érzelmet kelthet a haza iránt, mint a hangzatos buzdító szó.” Esterházynak a családja megpróbáltatásaira vonatkozó keserű tréfákozását nem is lehetne találóbban jellemezni, mint Arany László szavaival, aki azt írja a magyar humorról, hogy termékeny és kifogyhatatlan, „hála legyen érte vérmérsékletünk alkotójának, soha, a legnehezebb helyzetben sem hagyta el” népünket. „Mennyi élcet csináltak az ötvenes évek népcsigázó hivatalnokainak eljárására!”¹⁶

Arany Lászlónak akár értekező, publicisztikai, akár szépírói életművét tekintjük, páratlan erkölcsi és művészi nívója révén valóban megőrizte frissességét. Abban talán hiába reménykednénk, hogy milliók olvasmányává válhat, abban annál inkább, hogy a politikai és a szellemi élet exponensei merítenek józan, időtálló nemzetpedagógiai gondolataiból. Lehet, hogy ez az önkritikus, önmérsékletre intő koncepció sosem lehet olyan népszerű, mint baloldali vagy jobboldali népvezérek „szózata”, ám éppen ők nem tudták megtalálni a reálisan előre (sőt: felfelé) vezető megoldásokat. Ezért mondható, hogy Arany László példájára talán sosem volt annyira szükség, mint a 21. században. Lehet, hogy sosem lesz zászlóra tűzhető jelszó, de mindig lehet (és legyen!) az optimális (habár nem a legnépszerűbb) megoldás lankadatlan keresésére ihlető példa, s főképpen mérce.

¹⁶ Magyar népmeséinkről. In: *Arany L.: A délibábok hőse és egyéb művek* i. m. 112.

A CLASSIS PONTICA RÖVID TÖRTÉNETE

Róma a pun háborúk során vált tengeri hatalommá. Az első pun háborúban a dél-itáliai görög szövetségesek segítségével újabb és újabb flottákat épített a punok által elpusztítottak helyett, míg csak flottafőlnyük révén meg nem nyerték a háborút.¹⁹ A második pun háborúban a tengeri hadviselés csak mellékes szerepet játszott, mivel Róma egyértelműen erősebb hadiflottával és jobb stratégiai helyzettel rendelkezett (ezek korábban mind a punok uralma alatt álló területek voltak, Szardínia, Korzika, Szicília). A hellénisztikus háborúkban is érvényesült a római flottafőlny, az egyetlen ütőképés ellenfél, a Ptolemaida Egyiptom flottája, Kr. e. 31. szeptember 2-án Actiumnál az ókor utolsó nagy tengeri ütközetében vereséget szenvedett az Agrippa által vezetett római hadiflottától. Ettől kezdve a rómaiak jogosan nevezhették „*Mare Nostrum*”-nak, vagyis a mi tengerünknek a Földközi-tengert, hiszen valamennyi partmenti terület a birodalmukhoz tartozott, és ezzel egy a történelemben többször meg nem ismétlődő mediterrán egységet teremtettek meg. A római tengeri thalassokrácia csaknem ötszáz évig állt fent, addig, amíg az Észak-Afrikát előzőnlő vandálok át nem vették az afrikai római flottát és 455-ben egy tengeri invázióval Geiserich ki nem fosztotta Rómát.

Augustus a katonai reformjai során a hadiflotta helyzetét is rendezte. Hadiflottával rendelkező ellenséges államok nem voltak a Földközi-tenger medencéjében, csupán bizonyos területeken volt jelentős kalóztevékenység. A kalózkodás sajátságos helyzetben volt, ugyanis a rómaiak félig-meddig megtűrték őket, hiszen a hódító háborúk megszűnésével ez vált a római gazdaság számára nélkülözhetetlen rabszolga-utánpótlás legfontosabb forrásává.²⁰ Augustus két birodalmi flottát hozott létre, az Itália nyugati partvidékét és a Nyugat-Mediterráneumot védő *Classis Misenensis*-t és az Adriai-tengert, valamint a Kelet-Mediterráneumot védő *classis Ravennatis*-t. A két itáliai flotta egyben a császárok számára rendkívüli helyzetben felhasználható haderőt is jelentett, hiszen a római törvények szerint Itáliában nem állomásozhatott hadsereg.²¹ Mindkét flottának Róma városában is voltak egységeik, amelyeket a

---

¹⁹ Polybios történeti művében leírja hogyan tanultak meg hajózni a rómaiak: Polyb. I. 20–21.

²⁰ *Maróti Egon*: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Bp. 1972.

²¹ A római tengeri haderőhöz lásd Tac. *Ann.* IV. 5.; Suet. *Aug.* 49.; Az augustusi hadseregreform haditengerészeti vonatkozásaihoz és a földközi-tengeri római védelmi politikához *Chester G. Starr*: *The Roman Imperial Navy*. Cambridge 1960.; *Dennis. B. Saddington*: *Classes*. The

császárok rendkívüli helyzetben katonai erőként használtak fel.²² Ezt történt például a 68–69-es polgárháborúban is, amikor a két itáliai flotta legénységéből szerveztek új legiókat, a későbbi legio I és II adiutrix-et.²³

A két birodalmi flotta mellett, kevésbé jelentős, de egy-egy terület védelme szempontjából fontos provinciális tengeri és folyami flották is voltak.²⁴ A földközi-tengeri hajózás biztonságának fenntartásában a két nagy itáliai flotta mellett részt vett még az Antiochiában állomásozó korábbi Szeleukida flotta, a *classis Seleuceana*, valamint a gabonaszállítmányok biztosítása szempontjából kiemelkedő jelentőségű Alexandriában állomásozó korábbi Ptolemaida flotta, a *classis Augusta Alexandrina*. Ugyancsak jelentős volt Commodus korától a korábbi karthágói flottaközpontban a *classis Africana Commodiana*. Különleges szerepe volt a Gallia és Britannia közötti hajózást biztosító (elsősorban a mai La Manche csatorna területét védő) gessoriacumi (a mai Boulogne) flottának (*classis Britannica*), amelyet a Britanniát elfoglaló Claudius hozott létre. A birodalom európai határvonalát képező két nagy folyamon is állandó római flottajelenlét volt, a Rajnán a *classis Germanica*, a Dunán pedig a *classis Pannonica*. Mindkettő alapítása Augustus nevéhez fűződik. Ahogy a Földközi-tenger Mare Nostrum volt, úgy a Flaviusok korától a császárok a Fekete-tenger teljes partvidékét is uralmuk alá akarták hajtani. Ezt a célt két flotta is szolgálta. Az Al-Duna vidékét és a Fekete-tenger nyugati partvidékét a noviodonumi *classis Moesica*, valamint a Fekete-tenger keleti partvidékét és a keleti limest biztosító trapezusi *classis Pontica* volt. A tanulmány ezen utóbbi flottával kapcsolatos ismereteket foglalja össze röviden. A provinciális flottáktól függetlenül léteztek expedíciós hadiflották is, amelyeket egy konkrét feladatra hoztak létre, ezek teljesen függetlenek voltak a két birodalmi és a provinciális flottáktól.²⁵

A Fekete-tenger stratégiai és gazdasági jelentőségét már az archaikus kori görögök is felismerték. Milétos a Kr. e. 8. századtól kezdve apoikiák sokaságát alapította a partvidéken egészen Kolchisig.²⁶ A klasszikus korra a térség elsősor-

Evolution of the Roman Imperial Fleets. In: Paul Erdcamp (ed.): *A Companion to the Roman Army*. Oxford 2011. 201–218.

²² Ios. Flav. *Ant. Iud.* 19. 253.

²³ Tac. *Hist.* I. 6.; Plut. *Galba* 15.

²⁴ *Saddington, D. B.*: *Classes*. i. m. 213–215.; *D. B. Saddington*: *The Origin and Character of the Provincial Fleets*. *Limes* 15. (1991) 397–399.; *Everett L. Wheeler*: *Roman Fleets in the Black Sea. Mysteries of the Classis Pontica*. *Acta Classica (South Africa)* 55. (2011) 119–154. (főleg 122.)

²⁵ *Saddington, D. B.*: *The Origin and Character* i. m. 399.; *D. B. Saddington*: *The Roman Naval Presence in the East*. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 31. (2001) 581–586.; *Wheeler, E. L.*: *Roman Fleets* i. m. 122.

²⁶ Közülük néhány fontos apoikia: Trapezus Kr. e. 756, Olbia Kr. e. 647 (régészetiileg 600 k.), Sinópé Kr. e. 631, Apollónia Pontika Kr. e. 600 k., Phasis és Dioskuria egyaránt a Kr. e. 6. sz. folyamán. *Németh György*: *A polisok világa*. Bp. 1999. 190.; *Gocha R. Tsatskhladze*: *The Black Sea*. In: Kurt A. Raaflaub – Hans van Wees (eds.): *A Companion to Archaic Greece*. Oxford 2009. 330–346.

ban a területileg hatalmasra nőtt Athén élelmiszer- és nyersanyagigényeit elégítette ki, ezért Athén a Délosi Szövetség flottájával uralma alá is vonta a térséget és a fekete-tengeri városokat Athénnal összekötő tengeri útvonalat. Bár a peloponnésosi háború végén egy időre felszámolta az athéni thalassokráciát, a Kr. e. 4. században folytatódott a kereskedelmi kapcsolat a térség és Hellas között.²⁷ A főbb árucikkek a gabona, az élőállat, a bor és a különféle fémek voltak. A Fekete-tenger partvidéke a római császárkorig sohasem tartozott egyetlen állam uralma alá. A Kis-Ázsia északi partvidékén fekvő területek a görög archaikus és klasszikus korban előbb a Lyd Királysághoz, majd a Perzsa Birodalomhoz tartoztak. Nagy Sándor világbirodalmának szétesését követően ebben a térségben több kisebb utódállam jött létre. Míg az északnyugati területeken a Bithyniai, addig az északkeletiekén a Pontusi Királyság uralkodott, a délnyugati részeken az ezen királyságok közül leghamarabb római uralom alá kerülő Pergamoni Királyság, a délkeleti részen pedig a Kappadókiai Királyság. A Kr. u. 1. század közepétől ezek a Róma-barát vazallus királyságok mind beolvadtak a birodalomba. Kis-Ázsia területén hat római provinciát hoztak létre, nyugatról kelet felé haladva, Bithynia et Pontus, Asia, Galatia, Lycia et Pamphylia, Cilicia és Cappadocia tartományokat. A hellénisztikus korban a Fekete-tenger kis-ázsiai partvidékén kívül jelentősebb állam csak a Krím-félszigeten alakult ki, a kimmériai Bosporusi Királyság, illetve keleten a Kolchisi Királyság.²⁸

A Kr. e. 2. századi hellénisztikus háborúkban aratott győzelmek során a Földközi-tenger keleti medencéjében egy időre hatalmi vákuum keletkezett, ami a kalózkodás megerősödését okozta. Ezzel kapcsolatban több történet is fennmaradt, az égei-tengeri kalózok még olyan híres személyiséget is fogságba ejtettek, mint Iulius Caesar.²⁹ De a kalózhelyzet vezetett Pompeius rendkívüli felhatalmazásához, amelynek célja éppen a Földközi-tenger keleti medencéjében uralkodó zűrzavaros állapotok felszámolása volt. VI. Mithridatés pontusi király a Kr. e. 1. század első felében kísérletet tett a Fekete-tenger teljes partvidékének megszerzésére, azonban a rómaiak több háborúban is legyőzték.³⁰

A köztársaság kor végén a Fekete-tengeren a szövetséges államok tartották fenn a rendet. Kr. e. 14-ben Agrippa egy szövetséges flottával (amelynek egy részét Nagy Heródes adta) avatkozott be Scribonius és a későbbi I. Polemón bosporusi király háborújába az utóbbi oldalán, ebben az időben ugyanis még nem

---

²⁷ *Michael Rostovtzeff*: Pontus, Bithynia and the Bosphorus. The Annual of the British School at Athens 22. (1916–1918) 4–9.

²⁸ *Anne-Maria Witke – Eckart Olshausen – Richard Szydlak* (Hrsg.): Historischer Atlas der antiken Welt. Der Neue Pauly Supplemente 3. Stuttgart–Weimar 2007. 158–159. (a Fekete-tenger vidéke a Kr. e. 2–1. században) és 182–183. (Kis-Ázsia római uralom alá kerülése).

²⁹ Plut. Caes. 1–2.

³⁰ VI. Mithridatést végül Pompeius győzte le. Plut. Pomp. 30–42.

volt római flotta a térségben.³¹ Kr. u. 46-ban III. Rhometalkes thrák király halálát követően a rómaiak megszervezték Thracia provinciát, ezzel a korábbi királyi flotta is római flottává vált, így Róma vette át a Fekete-tenger nyugati partvidékének ellenőrzését.³² Saddington szerint a *classis Moesica* megnevezés, Flavia kitüntető jelzővel, először egy Kr. u. 92-ben kiadott katonai diplomán szerepel, amelynek tulajdonosa Kr. u. 66-ban léphetett be a flotta kötelékébe, Nero császár uralkodása alatt.³³ Ez nyilván egybeesett a Nero korabeli keleti irányú római terjeszkedéssel, amikor Domitius Corbulo több hadjáratot is viselt a parthusok ellen az arméniai vazallus királyság megerősítése érdekében.³⁴

A Fekete-tenger déli partvidékén két városnak volt különleges stratégiai jelentősége, Sinópénak és Trapezusnak. Sinópé (a mai török Sinop) egy kisebb félszigeten fekszik, szemben a Krím-félszigettel, így a legrövidebb tengeri útvonal itt található a tenger északi és déli partvidéke között.³⁵ Éppen ezért indította innen Iulius Aquila procurator a Kr. u. 44–49 közötti bosporusi háborúba a római csapatokat. Trapezus (a mai török Trabzon) a legkeletibb komoly kikötővel rendelkező város, amely a Kr. u. 1. század végétől formálódó keleti limes északi kezdőpontja is volt. Stratégiai jelentőségét az adja, hogy innen induló limes útból ágaztak keleti, délkeleti irányba a Mezopotámia területe irányába haladó hegyi átjárók. Nem véletlen, hogy a különféle parthus és perzsa háborúkban ez volt a római csapatok kiindulási bázisa (Traianus, Lucius Verus, Septimius Severus, illetve Valerianus idején).³⁶

A *classis Ponticát* minden valószínűség szerint a *classis Moesicához* hasonlóan a Nero alatti keleti hadjáratok idején szervezték meg. A flotta magját II. Polemónnak, az utolsó pontusi királynak a flottája alkothatta.³⁷ Feladata elsősorban a kis-ázsiai partvidék védelme, a Fekete-tenger délkeleti medencéjének ellenőrzése volt.

A *classis Pontica* megszervezéséhez fontos forrás II. Agrippa zsidó király beszéde, amelyet Kr. u. 66 augusztusában tartott Jeruzsálemben. A király a felkérésre kész zsidókat akarta meggyőzni a rómaiak elleni harc kilátástalanságáról. A beszédet Josephus Flavius közölte, ebben a király, többek között, a Fekete-ten-

³¹ Wheeler, E. L.: Roman Fleets in the Black Sea i. m. 122.

³² Julia Valeva – Emil Nankov – Denver Graninger (eds.): A Companion to Ancient Thrace. Oxford 2015. 76.

³³ CIL XVI. 37. Saddington, D. B.: Classes i. m. 214.

³⁴ A. B. Bosworth: Arrian and the Alani. Harvard Studies in Classical Philology 81. (1977) 227.

³⁵ Strab. XII. III. 11.; M. P. Speidel – D. French: Bithynian Troops in the Kingdom of Bosphorus. Eastern Anatolia 6. (1985) 100.; Wheeler, E. L.: Roman Fleets in the Black Sea i. m. 120.

³⁶ Strab. XII. III 17.; Arr. Perip. 1–2.; Forisek Péter: Arrianos Trapezusban. In: Bihari Nagy Éva – Keményfi Róbert – Kavecsánszki Máté – Marinka Melinda (szerk.): Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére. Debrecen 2016. 293–298.

³⁷ II. Polemónt Kr. u. 62-ben Nero lemondatta a trónjáról, királysága így római provinciává vált. Suet. Nero 18.

ger mentén fekvő területek és törzsek feletti római uralomra utal: „*Hát Ázsia 500 városa nem hódol-e egyetlen úrnak és a konzulok hatalmának, mégpedig anélkül, hogy római helyőrség volna bennük? Minek emlegessem a héniochosokat és kolchisiakat és a taurisiakat, Bosporos lakosait és a Pontos és a Maiótiis-tenger mentén lakó törzseket, akiknek valamikor még nemzeti uralkodók sem voltak: íme most 3000 nehézfegyverzetű féken tartja őket, az egykor járhatatlan viharos tengeren pedig 40 hadihajó vigyáz a békére.*”³⁸ A negyven hadihajó az egykori pontusi királyi flotta hajói lehettek, amelyek már római parancsnokság alatt hajóztak.

A Nero halálát követő polgárháborúban Anicetus, a pontusi királyi flotta korábbi parancsnoka megtámadta a trapezusi római kikötőt és felgyújtotta a hajóhadat, valamint lemészárolta a várost védő római helyőrséget és végigrabolta a partvidéket. Vespasianus Virdius Geminust küldte ellene, aki gyorsan egy inváziós flottát épített, legyőzte Anicetust, aki a kaukázusi Ibériába menekült, ahol a sedochezusok királya elfogta és embereivel együtt átadta a rómaiaknak, akik kivégezték őket.³⁹

A történethez tartozik, hogy a trapezusi flotta egy része ekkor Byzantionban állomásozott, készen arra, hogy beavatkozzanak a polgárháborúba Vespasianus oldalán. Mint láttuk a classis Ponticát nem sokkal korábban szervezhatték meg, miután a Pontusi Királyságból római provinciát szerveztek és ekkor a flotta fő kikötője Trapezus (a mai török Trabzon) volt. A Byzantionba vezényelt flottaegység parancsnoka Mucianus is innen indult el a 69-es polgárháborúban Illyricum, illetve Italia felé.⁴⁰ A flotta legénységét Cappadocia provincia két legiójából a XII Fulminatából és a XV Apollinarisból toborozhatták.⁴¹

A Kr. u. 2. század elején fontos forrásunk Flavius Arrianos leírása a Fekete-tenger vidékéről, aki Cappadocia provincia frissen kinevezett helytartójaként egy tengeri expedícióval végigjárta a Fekete-tenger partvidékének keleti felét.⁴² Ezt

³⁸ Ios. Flav. *Bell. Iud.* II. 366–367. (Révay József ford.); *Saddington, D. B.*: *Classes* i. m. 215.

³⁹ Tac. *Hist.* III. 47–48.; *Wheeler, E. L.*: *Roman Fleets in the Black Sea* i. m. 122.

⁴⁰ Tac. *Hist.* II. 83. *Michael Pitassi*: *The Navies of Rome*. Woodbridge 2009. 242–243.; *Wheeler, E. L.*: *Roman Fleets in the Black Sea* i. m. 126.

⁴¹ *Everett L. Wheeler*: *Legio XV Apollinaris from Carnuntum to Satala – and beyond*. In: Y. Le Bohec – C. Wolff (edd.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Paris 2000. 277.

⁴² Az expedíció pontos időpontját nem ismerjük, Arrianos azt írja, hogy kimmériai Bosporus uralkodója, Kotys épp a felderítő akció idején halt meg. A görög szerző meg is említi, hogy a térséget azért deríti fel, hogy ha Hadrianus tervez valamit a királysággal kapcsolatban, akkor a rómaiaknak megfelelő helyismerete legyen. Arr. *Perip.* 17. Kotys halála Kr. u. 131/132-ben történt, ez alapján tudjuk viszonylag pontosan datálni a Peripluszt, illetve Arrianos cappadociai helytartóságának kezdetét. *A. Silberman*: *Arrien, Périple du Pont-Euxin. Essai d’interprétation et d’évaluation des données géographiques et historiques*, In: ANRW II. 34. 1. Berlin–New York 1993. 284–285., további adatok Arrianoshoz: *Forisek Péter*: *Arrianos görög és római identitása a Periplus Ponti Euxini alapján*. In: Tóth Orsolya (szerk.): *Biográfia és identitás*. Debrecen 2020. 95–101.

követően egy latin nyelvű jelentésben leírta Hadrianus császárnak a hajózása során megismert vidékeket, majd később egy görög nyelvű művet is készített *Periplous Euxeinou Pontou* címmel (A Fekete-tenger körülhajózása). A Periploust Hadrianus császárnak címezte, aki maga is nagy gondot fordított arra, hogy birodalma minden provinciáját személyesen járta be, hogy ellenőrizze a tartományok hadseregeit és védelmi készülségüket.

Láttuk, hogy Trapezus nemcsak flottabázis volt a Kr. u. 1–2. század fordulóján, hanem egyben a keleti limes északi kezdőpontja is. Arrianos leírásából tudjuk, hogy a limestől keletre a vazallus területeken, a Fekete-tenger partján három római erőd is volt római helyőrséggel. Ezek közül az első Hyssou Limen (ma Sürmene Törökországban) fekszik a legközelebb a limeshez. Az erőd közvetlenül a tengerparton feküdt, földrajzi adottságai jobbakk voltak Trapezusnál, ezért a keletrómai időszakban Hérakleios császár uralkodása alatt Trapezus helyett ez volt a flottakikötő. Hadrianus korában egy gyalogos cohors állomásozott itt húszt lovassal.⁴³ A késő antikvitásban a Cohors Apuleia civium Romanorum állomásozott itt.⁴⁴ A következő erőd Apsaros (ma Gonio Grúziában). Ez sem a tengerparton feküdt közvetlenül, így jó stratégiai fekvése volt. Itt már öt cohors állomásozott Hadrianus korában.⁴⁵ Az erődről az idősebb Plinius is írt, a katonaság római veteránokból állt.⁴⁶ A Phasis folyó (ma Rioni Grúziában) torkolatánál feküdt a hasonló nevű település és erőd (ma Poti), amelyet Hadrianus korában egy 400 fős vexillatio védett.

A limesen kívül fekvő erődök folyamatos római katonai jelenlétet jelentettek, ami egyértelművé teszi, hogy a classis Pontica folyamatosan jelen volt a térségben. Többek között ezért is nevezi Reddé a kis-ázsiai szárazföldi és a fekete-tengeri komplex védelmet „*pontusi limes*”-nek.⁴⁷

Egy feliratról ismerjük a flotta egyik 2. századi parancsnokát, Lucius Iulius Vehilius Gallus Iulianust. A jelentős birodalmi karriert befutó parancsnok egy segédcapat, a cohors tertia Augusta Thracum praefectusaként kezdte katonai pályafutását és a császári testőrség parancsnokaként (praefectus praetorio) fejezte be Commodus uralkodása alatt.⁴⁸

Kr. u. 175 körül a Dacia provincia északi határán élő costobocusokra rátámadtak az astingusok és elűzték őket szálláshelyükről. A vándorló costobocusok

⁴³ Arr. *Perip.* 3.

⁴⁴ *Not. Dig. Oriens* XXXVIII. 34.

⁴⁵ Arr. *Perip.* 6.

⁴⁶ Plin. *Nat. Hist.* VI. 12. Az erődnek Hadrianus korában fontos szerepe lehetett a szomszédos vazallusállam, a kaukázusi Ibéria felügyeletében. Lásd *Forisek Péter: Arrian and Colchis. Some Datas about the Religion and Culture of Colchis in the Early 2nd Century AD according to the Periplus by Flavius Arrianus. Apulum (Series Historia & Patrimonium) 56. (2019) 161–170.*

⁴⁷ *Michel Reddé: Mare Nostrum. Rome 1986. 442–443.*

⁴⁸ CIL VI. 41271; ILS 1327.

nemcsak a Balkán-félsziget római provinciáit fosztogatták, hanem a Fekete-tenger nyugati partvidékét is.⁴⁹ Mivel a classis Moesica egyedül nem tudta megakadályozni kalózkodásukat, ezért Marcus Aurelius a classis Pontica egyes egységeit a Márvány-tenger déli partvidékén fekvő Kyzikosba vezényelte át, hogy megakadályozzák a costobocusok átjutását a Dardanellákon keresztül az Égei-tengerre. Az akció sikeres volt, a rómaiak a szárazföldön is győzelmet arattak a betörők felett és visszaűzték őket korábbi lakóhelyükre.⁵⁰

A 193/194-es polgárháborúban a Fekete-tenger déli partvidéke ismét stratégiai fontosságúvá vált a dunai csapatok által támogatott Septimius Severus és a keleti csapatok jelöltje, Pescennius Niger közötti küzdelmekben. A cappadociai csapatok és a classis Pontica Septimius Severus oldalán harcolt, így kapta meg a flotta a Severiana kitüntető jelzöt.⁵¹

A Kr. u. 3. századtól kezdve nincsenek adataink a classis Pontica működéséről, de az egység valószínűleg továbbra is védte a partvidéket. A Kr. u. 3. század második felétől, a népvándorlás korától kezdve a Fekete-tenger északi partvidéke (a Krím és az Azovi-tenger vidéke) zűrzavaros területek lettek, a rómaiak kaukázusi befolyása meggyengült azzal, hogy Colchisban a lázok átvették az uralmat. A classis Ponticát utoljára Zósimos említi meg a flotta egy a Phasisnál történet expedíciója során.⁵²

---

⁴⁹ A costobocusok sikere rámutatott Balkán keleti fele, illetve a Fekete-tenger nyugati partvidékének gyenge védelmi képességére; A vándorlás hátteréhez lásd *Makkay László – Mócsy András* (szerk.): Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Bp. 1986. 70.

⁵⁰ *Wheeler, E. L.*: Roman Fleets in the Black Sea i. m. 126–127.

⁵¹ *Saddington, D. B.*: The Roman Naval Presence i. m. 583. A kis-ázsiai hadműveleteket Héródianos írta le (III.2.)

⁵² Zósim. II. 33.; *Ilkka Syvanne*: Military History of Late Rome 284–361. Barnsley 2015. 200.; *Wheeler, E. L.*: Roman Fleets in the Black Sea i. m. 147.

A RÓMAI FÖLDMÉRŐK FÖLDRAJZI HORIZONTJA

„A római történelem leírásába kezdve szükségesnek tartom felsorolni azoknak a népeknek a határvidékeit, amelyek fölött a rómaiak uralkodnak. Ezek pedig a következők: az Ókeanosban a britek legnagyobb része, Héraklés oszlopain keresztül e tengerbe hajózva – s körutat téve –, ugyanazokig az oszlopokig visszatérve valamennyi szigeten ők uralkodnak, és a tenger mentén lévő összes szárazföldön is. Ezek közül az első jobb kéz felől a maurusiosok tengerparti népe, és más libyai népek egészen Karthágóig, tőlük a szárazföld irányában a nomádok, akiket a rómaiak numidáknak neveznek, s vidéküket Numidiának. Aztán más libyiaiak, akik a Syrtisek körül laknak, egészen Kyrénéig, aztán maga Kyréné, és a marmarisiak és az ammóniosok és a Mareia-tavánál lakók, aztán a hatalmas város, amelyet Alexandros alapított Egyiptom partvidékére, aztán maga Egyiptom, a Níluson felhajózva egészen a keletre lévő aithiopsokig, a tengerparton haladva pedig Pélusionig. A hajózás irányát megváltoztatva, körben haladva Syria és Palaistiné, s fölöttük Arabia egy része következik. A palaistinéiek után a partvidéket a phoinikiaiak lakják, a phoinikiaiak mögött Koilé-Syria található, s a tengertől az Euphratés-folyóig fölfelé haladva a palmyriaiak földje, és a palmyrai homokosivatag fekszik, amely elnyúlik az Euphratésig. A syriaiak után a kilikiaiak következnek, az ő szomszédaik a kappadokiaiak, s az armeniaiak országának egy része, amelyet Kisebbik-Armeniának neveznek. Az Euxeinos-tenger mentén más pontosi népek is laknak, akik a rómaiak alattvalói. A syriaiak és a kilikiaiak erre a (ti. a Földközi-) tengerre néznek, az armeniaiak és kappadokiaiak területe azonban a pontosi népekig és a szárazföld felé az úgynevezett Nagy-Armeniáig terjed. Ez az ország nem a rómaiak alattvalója, hogy adót kellene fizetnie nekik, hanem lakói maguk állítják királyaikat országuk élére. Kappadokiából és Kiliakiából leereszkedve Iónia felé hatalmas félszigetet találunk, amelynek jobb oldalát az Euxeinos, a Propontis és a Helléspontos határolja, aztán az Égei-tenger, bal oldalon pedig a Pamphyliai- vagy Aigyptosi-tenger (mindkét néven említik) öleli körül a félszigetet. Ennek egyes vidékei az Aigyptosi-tengerre néznek, így Pamphylia, Lykia és utánuk Karia egészen Ióniáig, mások pedig az Euxeinosra, a Propontisra és a Helléspontosra, így a galaták, a bithyniaiak, a mysök és a phry-

gök hazája, a szárazföld belsejét pedig a pisidiaiak és a lydők foglalják el. E népek lakják a félszigetet, s ők valamennyien a rómaiak alattvalói.”¹

A 2. században Appianosz ezekkel a szavakkal kezdi római történeti művét, amelynek fennmaradt részei a kezdetektől a polgárháborúk koráig adják elő a rómaiak történetét. A mű narratívája a rómaiak háborúi, illetve földrajzi egységek szerint szerveződik, amivel Appianosz minden bizonnyal Hérodotoszi és Polübioszi mintát követ. A császári adminisztrációban is feladatokat vállaló szerző előszavában felvázolja, feltérképezi az ő korában fénykorát élő Római Birodalom hatalma alá tartozó népeket, területeket. A részletes felsorolás a történetírói előképekre való versengő utalás szándéka mellett jól mutatja, hogy a rómaiak elképzelései az őket körülvevő világról inkább a népekre, semmint területekre koncentráltak,² valamint azt a büszkeséget, hogy a birodalom az ismert világot vagy legalábbis annak nagyobb részét magában foglalja.

A Római Birodalom az 1. és 2. században az akkori világ népességének számottevő hányadát foglalta magába, a világ talán legfejlettebb gazdaságát működtette, lakói számára pedig maga volt az ismert világ vagy világmindenség. A rómaiaknak ugyan voltak gyér ismereteik a Távol-Keletről, s benne a Han-dinasztia Kínájáról, de az messze kívül esett politikai és gazdasági földrajzuk horizontján. Közvetlen és intenzívebb kereskedelmi kapcsolataik a mai indiai partvidékig, Ceylon szigetéig terjedtek.³ Északon a rejtélyes Thule szigete alkotta a határt.⁴ A rómaiak földrajzi horizontja meglehetősen szélesnek nevezhető, nem is beszélve a közvetlen uralmuk alatt álló birodalomról, amely magában foglalta a Földközi-tenger teljes partvidékét, s nagyjából 9 millió négyzetkilométert tett ki. A rómaiak mentális térképén birodalmuk tér és időbeli határok nélkül létezett, egyszerűen szólva végtelen és örökkévaló volt.⁵ E gondolat ellenére figyelemreméltó erőfeszítéseket tettek a hatalmas terület lehatárolására, felmérésére és nyilvántartására. Appianosz (és mások) szövege mellett közismert tárgyi példája ennek Agrippa világtérképe vagy a Peutinger-térkép (*Tabula Peutingeriana*).⁶

Miközben makroszinten a térképek és útvonalhálózatok, addig mikroszinten a földmérők tevékenysége a példa arra, hogy a rómaiak megkísérelték rendezett

¹ Appianosz: *Rhóm. praef.* 1–2. (Németh György fordítása)

² Daniel J. Gargola: *The Shape of the Roman Order. The Republic and its Spaces.* Chapel Hill 2017. 55.

³ Székely Melinda: *Kereskedelem Róma és India között.* Szeged 2008.

⁴ Grüll Tibor: *Orbem terrarum subicere. Világbirodalmi törekvések és földrajzi ismeretek az ókori Rómában.* Ókor 17/1. (2018) 71.

⁵ Kozák Dániel: *Imperium sine fine. A világbirodalom ígéretének intertextuális háttere Vergilius Aeneisében.* Ókor 17/2. (2018) 60–70. és Grüll T.: *Orbem i. m.* 61. skk.

⁶ Grüll Tibor: *Ubique fines. Határok és határkövek a Római Birodalomban.* Ókor 12/1. (2013) 48–53. Grüll T.: *Orbem i. m.* 66–70. Agrippa térképéhez lásd még Mary T. Boatwright: *Visualizing Empire in Imperial Rome.* In: L. L. Brice – D. Slootjes (eds.): *Aspects of Ancient Institutions and Geography.* Leiden–Boston 2015. 235–237.

formában számontartani a hatalmuk alatt álló területet. A termőföldek és az újonnan alapított telepes városok (*colonia*) területének felmérése egy jellegzetes rendszert dolgoztak ki, amely centuriatio néven ismert. Ennek a párhuzamos és merőleges mezsgyékre épülő parcellázási módnak a nyomai szinte az egész birodalomban megtalálhatók, és a régészeti feltárásoknak köszönhetően egyre újabb esetei kerülnek elő.⁷

A földmérési vonalhálózatokon túl a feliratok is arról tanúskodnak, hogy a földmérők tevékenysége az egész birodalomra kiterjedt. Számtalan epigráfiai emlékünk van Hispaniától Dalmatián át Krétáig, amelyek bizonyítják vagy erősen valószínűsítik földmérők tevékenységét. Területrendezések és határviták,⁸ valamint a földmérők sírfeliratai⁹ mutatják, mennyire elterjedt volt birodalom szerte a földmérők munkája. A szakma gyakorlati művelői az egész birodalom területén nyomokat hagytak maguk után.

A gyakorlati alkalmazáshoz elméleti irodalom is társult, amelyet egy, a késő ókorban összeállított, manapság *Corpus Agrimensorum Romanorum* címen számontartott gyűjtemény formájában maradt az utókorra. Első fennmaradt kézírata egy 6. századi kódex. Ebben a gyűjteményben különböző hosszúságú, tárgyú és műfajú munkák találhatók. A terjedelmesebb alkotások szerzői: Frontinus, a két Hyginus, Siculus Flaccus és Balbus mind a Római Birodalom fénykorában (Kr. u. 1–2. század) alkották meg értekezéseiket, amennyire a rendelkezésünkre álló elszórt adatokból, utalásokból kikövetkeztethető.¹⁰

Egy részük saját maga is működött gyakorlati földmérőként, legalábbis erre utal, hogy olykor egyes szám első személyben nyilatkoznak földmérési tevékenységről. Hyginus pályafutása során például kapcsolatba került a Vesta szüzekhez tartozó földekkel, illetve azok térképi rögzítésével (84, 14–15C). Járhatott Cyrene tartományban (88, 33C), amellyel kapcsolatban az ún. királyi földekről ad leírást, továbbá Samniumban (96, 30C), ahol a Vespasianus féle területrendezés sajátosságait írja le. Pannoniáról is vannak ismeretei (88, 10–21C), amelyekről, bár igen részletesek, nem derül ki, vajon első kézből, saját tapasztalatból szár-

⁷ Luciano Bosio: La centuriazione romana della X Regio. In: Aquileia nella „Venetia et Histria”. (Antichita Altoadriatiche 28.) Tipografia Chiandetti, Udine 1986. 143–156.; Marianna Bressan – Gaspare De Angelli: L’agro di Concordia Sagittaria in età romana. Nuovi dati sulle strade per il Norico, la via Annia e la centuriazione. In: Percorsi nel passato. Miscellanea di studi per i 35 anni del gravo e i 25 anni della fondazione Colluto. Ed. Alberto Vigoni. Fondazione Antonio Colluto – Gruppo Archeologico del Veneto Orientale. Rubano 2018. 102–105.; Maurizio Buora – Stefano Magnani – Caterina Previateo – Sabrina Zago: Il sistema di smaltimento delle acque di Aquileia tra vecchi e nuovi dati dagli scavi per le fognature moderne (1968–1972). In: Antichita Altoadriatiche 87. Trieste 2018. 71–72.

⁸ Például: CIL 3. 14377 és AE 1974, 682 (Kréta). CIL 3. 6872 (Galatia). CIL 3. 9864a (Dalmatia). CIL 10. 1018 (Itália). CIL 2.2349 (Hispania). Vö. Brian Campbell: The Writings of the Roman Land Surveyors. London 2000. 454–467.

⁹ Például: CIL 8. 12639. CIL 5. 6786. AE 1980, 0053.

¹⁰ A szerzőkhöz általában Campbell, B.: The Writings i. m. xxvii skk.

maznak-e. Cyrene (Africa) és Samnium (Itália) esetében viszont az egyes szám első személyű igealak, valamint az aprólékos leírás megkockáztathatóvá teszi azt a feltevést, hogy ezeken a tájakon Hyginus személyesen is megfordult.

Siculus Flaccus a parcellák határolásáról szóló szövegben két problémát említ: a szomszédok elszántják, felismerhetetlenné teszik a telekhatárokat; valamint az egyes gazdák földdarabjai nem egy tagban, hanem szétszórta helyezkednek el (118, 10–20C). A konkrét földrajzi helyhez nem kötött, tkp. tankönyvszerű leírásban Siculus Flaccus végig többes szám első személyben ír, ami máshol is előfordul szövegében. A többes szám első személy ellenére azokon a helyeken következtethetünk személyes bevonódásra, tapasztalatra, ahol a megadott helyszín részletekbe menő leírását adja. Ilyet találni Pisaurum (ma: Pesaro, Olaszország) territoriuma esetében, ahol arról ír, hogy a folyó medrét kivették a felmérésekből (124, 11–22C). Hasonló a helyzet Beneventumnál (ma: Benevento, Olaszország), ahol a felmérésnél alkalmazott mértékekről ír (126, 15–16C).

Minden bizonnyal a gyakorlati tevékenységet folytatók közé tartozik az egyik legbiztosabb datálású szerző, egy bizonyos Balbus, aki hadmérnökként vett részt a dák háborúban. Ő egy bizonyos Celsushoz levél formában írt értekezésében¹¹ semmilyen földrajzi helyet nem nevez meg, leszámítva persze azt, hogy említi a dák háborút (*imperator victoria Daciam proxime reservavit*), illetve azt, hogy bizonyos mértékegységek, dimenziók nevével megadja, hogyan nevezik azt a görögök (*Graeci, Graecorum* stb.).

Hyginus, Siculus Flaccus és Balbus működése leghamarabb Domitianus uralkodására vagy inkább valamivel későbbre, a második század első felére keltezhető. Felületesen nézve földrajzi horizontjuk Daciától és Pannoniától Itálián át Cyrenéig terjed, de vélhetően személyes tapasztaláson alapuló utalásaik zöme tkp. az Appennini-félszigetre korlátozódik. Pisaurum az Adriai-tenger partján található, Beneventum a közép-itáliai Samnium térségének egyik városa volt, ahol a rómaiak Kr. e. 264-ben alapítottak coloniát.¹²

Az említett három szerző idősebb kortársa lehetett az a náluk jóval ismertebb Sex. Iulius Frontinus, akinek szintén tulajdonítanak 4 rövidebb értekezést a földmérés tárgyában. Frontinus a Kr. u. 1. század második felében fényes politikai karriert futott be. Több éven át kormányozta Britannia tartományt, harcolt Domitianus germán háborúiban, majd Asia helytartójaként is feltűnik egy kis-ázsiai feliraton. Élete során háromszor viselte a consulságot (Kr. u. 73, 98, 100), és különösen nagy szerepe lehetett a Domitianus meggyilkolását követő másfél évben le-

¹¹ *Dan Sebastian Crisan – Calin Timoc: Inginerii imparatului Traian (I). Mensorul Balbus. Die Ingenieure Kaisers Trajan (I). Balbus der Mensor. Analele Banatului 12–13. (2004–2005) 157–169.*

¹² *Gérard Chouquer – François Favory: Les paysages de l'Antiquité. Terres et cadastres de l'Occident romain. Paris 1991. 130.*

zajlott dinasztiaaváltásban. Tevékenységére a korabeli irodalom alkotói is reflektáltak; Tacitus, ifj. Plinius, Martialis munkáiban rendre feltűnik Frontinus neve.¹³

Fontinus nevét – politikai pályafutása mellett – saját művei is fenntartották. Mindhárom munkája, köztük a *Strategemata* című hadtudományi összefoglalás, technikai jellegű volt. 97-ben Frontinus viselte a *curator aquarum* tisztségét, vagyis ő volt a Róma városának vízellátásáért felelős tisztségviselő. E feladatához kapcsolódóan írta meg *De aquaeductu urbis Romae* vagy röviden *De aquis* címen ismert értekezését. Ha ebben vizsgáljuk, milyen földrajzi horizontra figyelemmel alkotta meg munkáját Frontinus, azt találjuk, hogy Róma környéki topográfiai pontok adják a földrajzi nevek zömét. Itália egyes városai, tájai (Capua, Apulia) említés szintjén előfordulnak e munkában.

Ez az itáliai fókusz önmagában is érthető lenne egy olyan szakmunkában, amelynek tárgya Róma városának vízvezeték-hálózata. De Frontinus némi birodalmi göggel átitatva fejezi ki, hogy ez a földrajzi „szűklátókörűség” nem csupán a mű tárgyából fakad. Jóllehet vízvezetékek nem csak Itáliában voltak, s nem csak a rómaiak hoztak létre lenyűgöző műszaki megoldásokkal dolgozó vízvezeték- vagy öntözőrendszereket, Frontinus már műve elején belefojt az olvasóba a római felsőbbségét illetően felmerülő minden kételkedést, amikor azt írja, hogy a piramisok és a görögök minden találmánya haszontalan a rómaiak vízvezetékeivel összehasonlítva (1.16). Ilyen elvi hozzáállás után nem meglepő, hogy a munka földrajzi horizontja lényegében Róma környéke. Frontinus azonban karrierje során számos tartományban megfordult, ezért joggal várhatnók, hogy más szerzőkhöz hasonlóan ez az ismeret megjelenik a nem Róma specifikus munkáiban.¹⁴

A jelen tanulmány további részében Frontinus mellett a Hyginus Gromaticusnak nevezett szakíró munkája szolgál a részletesebb vizsgálat tárgyául. Hyginus Gromaticus, aki a melléknevét csupán a másik Hyginustól való megkülönböztetés miatt kapta a modern szakirodalomban, biztosan Nero kora után élt, ugyanis idézi munkájában Lucanus eposzát. A szakírók közül az ő munkája követi végig a leginkább összefüggő módon a földmérés folyamatát, legalábbis ami a *centuriatio* kivitelezését illeti.

Frontinus és Hyginus Gromaticus földmérési szakmunkáiban összesen negyvennél több helynévi vonatkozású megjelölés található, amelyek között van olyan, amelyik nem köthető konkrét geográfiai ponthoz. A földmérők földrajzi horizontja

---

¹³ *Werner Eck – Andreas Pangerl: Sex. Iulius Frontinus als Legat des niedergermanischen Heeres. Zu neuen Militärdiplomen in den germanischen Provinzen. ZPE 143. (2003) 209–210. Alice König: Reading Frontinus in Martial's Epigrams. In: Alice König – Christopher Whitton (eds.): Roman Literature under Nerva, Trajan and Hadrian. Literary interactions, AD 96–138. Cambridge 2018. 233–259.*

¹⁴ *Brian Turner: The Provinces and Worldview of Velleius Paterculus. In: L. L. Brice – D. Sloop (eds.): Aspects of Ancient Institutions and Geography i. m. 262. kimutatta, hogy Velleius Paterculus történeti munkájában éppen ez történt, vagyis utazásai erősen befolyásolták történeti művének földrajzi látószögét.*

szempontjából irreleváns például három *tribus* megnevezése (Pollia, Stellanina, Terentina), amelyek mind egyetlen Hyginus Gromaticus helyen fordulnak elő (158, 8–9C). A *tribus* megjelölése a hivatalos római név egyik eleme volt; ilyen minőségében fordul elő az adott szöveghelyen is, ami egy kataszteri térképen (*forma*) szereplő adatok, nevek tankönyvszerű példája. A *tribusok*, bár eredeti formájukban, megalapításuk idején területhez köthetők, a későbbiekben tagjaik az egész birodalomban megtalálhatók, így aligha alkalmasak valamilyen földrajzi lehatárolásra.

Hasonló mondható, bár más szempontból, a népnevekről is. Az arabok, indusok vagy éppen Egyiptom említése egy olyan részletben fordul elő, ahol a szerző a nap égen megtett pályájáról, valamint arról értekezik, melyik tájon hogyan alakul az árnyék mozgása, esése. (Hyg. Grom. 148C). A görögök (Hyg. Grom. 146, 18C) feltűnése is csupán terminológiai jellegű: a bolygók távolságát a görögök egy (hemi)tonon nevű mértékegységgel adják meg. Az itáliai népnevek közül az etruszkok találhatók meg Frontinus és Hyginus Gromaticus munkáiban. Az etruszkok mindkét szerzőnél a földmérés tudományának feltalálóiaként kerülnek elő. (Front. 8,23C; HG 134,8C) Egy műveltségében Frontinushoz vagy Hyginus Gromaticushoz fogható szerző tájékozott lehetett nem csak az etruszkok, görögök és egyiptomiak, hanem a birodalom határain (részben) kívül lakó arabok és indusok hozzávetőleges földrajzi elhelyezkedéséről, lakóhelyéről is, vagyis mentális térképén nyilvánvalóan szerepeltek ezek a népek, területek, mégpedig minden bizonnyal földrajzi konnotációkkal. Az említett példák viszont meglehetősen általánosak, nem utalnak mélyebb, behatóbb – netán személyes – ismeretre, sőt az etruszkok és görögök esetében még a térbeliség kérdése sem vethető fel.

A területek, térségek említése részben magyarázó jellegű. Ilyen található például Admedera városának szóba hozásakor, amikor Hyginus Gromaticus (142, 31C) hozzáteszi, hogy ez a település Africa tartományban van. Hasonló Umbria említése is (Hyg. Grom. 142, 24C), ami Hispellum városának elhelyezkedését adja meg. Ugyanez tapasztalható az itáliai Minturnae és Anxur városoknál, amelyeket Hyginus Gromaticus az *in Campania* kitételrel lokalizál. (142, 8C és 142, 27C), amelyet egyébként Frontinus is használ (2, 7C) Suessa Aurunca városának közelebbi meghatározására.

Campania, mint területi egység nem csak ilyen módon jelenik meg a két szerzőnél. Ez persze nem véletlen, hiszen Campania kedvező adottságú volt mind mezőgazdaságilag, mind kereskedelmileg, s kiemelt szerepet játszott a római földkérdés történetében is. Frontinus (4, 34–35C) például megemlíti, hogy az egy tulajdonba eső szántók és erdők olykor egymástól távol esnek, mások birtoktesteinek közbeékelődésével, ami nehézséget jelent jogviták esetén. Hyginus Gromaticus (136, 25–26C) pedig leírja, hogy a Capua körül elterülő campaniai földön a centuriatio vonalhálózatának két főtengele, a kardo és a decumanus eltérő irányzása. Ugyanezt közli Frontinus (10, 4–5C) is, ami arra utal, hogy ez az információ egyfajta szakmai közkinccs része lehetett. Campania jelentőségét mutatja azonban, hogy a szakíróknak részletes ismereteik voltak az itteni viszo-

nyokról. A már említett Suessa Aurunca (Frontinus 2, 7C) területén a parcellák egy részét a rigor nevű kiterjedés nélküli határvonal osztja részekre. Hyginus Gromaticus pedig Minturnae és Anxur viszonyait ismerteti. Előbbi több földosztás tárgyául szolgált, s ennek nyomai Hyginus Gromaticus számára is felismerhetők. A Liris folyón túl eső részeket a centuriatio vonalhálózata tagolja, a folyó város felőli oldalán viszont a tulajdonosok bevallásai alapján állapítják meg a határokat. (142, 7–11C)¹⁵ Anxur városa esetében pedig arról ír, hogy a decumanus nevű főtengety irányzása a via Appia vonalát követi, vagyis maga az út szolgál tengelyül a felméréshez. Jóllehet az első telepítés (Kr. e. 329) megelőzte a via Appia építését (Kr. e. 312), de a területen több földosztás nyomai kimutathatók. Mindkét város esetében a második triumviratus földosztásainak nyomairól lehet szó, amelyre nemcsak a szöveg egy pár sorral korábbi megjegyzése, hanem régészeti leletek is utalnak.¹⁶

Ugyanebben a kontextusban fordul elő az umbriai Hispellum (142, 24–25C) városa, ahol a főtengetyek helyének kijelölésére azt az elvet választották, hogy a legjobb minőségű földterületen legyen azok metszéspontja. Hispellum (ma: Spello, Olaszország) nem messze feküdt a via Flaminiától, amelyet az idősebb Plinius is említ, mint Umbria egyik beljebb fekvő városát.¹⁷ A földmérők tengelyeiről tesz említést Frontinus egy másik umbriai hely kapcsán. Fanum Fortunae környékén a tenger felé néző mezsgyét „tengeri” (*maritimus*) melléknévvel jelölik meg (10, 14–15C). A szomszédos Picenum települései is feltűnnek Frontinusnál egy sajátos helyzet bemutatására. Interamna Praetuttiorum (ma: Teramo, Olaszország) város területének egy része Asculum város (ma: Ascoli, Olaszország) territoriumához tartozik.¹⁸ A sajátos helyzet a Kr. e. 1. század valamelyik polgárháborús konfiskációjának a következmények lehetett, talán azé, amelyre Florus is utal történeti művében.¹⁹

Campania mellett a római kolonizáció másik jól ismert célterülete a Pó-síkság térsége volt, ahol a rómaiak intenzív telepítési programot hajtottak végre, s – mint az például Vergilius eclogáiból és életrajzából ismert – kedvelt területe volt a földosztásnak, köszönhetően a terület föld- és vízrajzi adottságainak. Frontinus és Hyginus Gromaticus egyaránt megemlíti a Pó partján található Cremona városát. Mindkét szerző arra körülményre hívja fel a figyelmet, hogy

¹⁵ Campbell, B.: The Writings i. m. 387–388. Chouquer, G. – Favory, F.: Les Paysages i. m. 101.

¹⁶ Campbell, B.: The Writings i. m. 389. Chouquer, G. – Favory, F.: Les Paysages i. m. 135.

¹⁷ Plinius N. H. 3.113.

¹⁸ Frontinus 6, 15–16C. A territoriumok különlegességeihez lásd Kent J. Riggsby: Cnossus and Capua. Transactions of the American Philological Association 106. (1976) 313–330.

¹⁹ Florus 2.16. Lásd még Campbell, B.: The Writings i. m. 323.

ennél a városnál a centuriák 210 iugerumos egységek a szokásos centuria méret helyett.²⁰

Az itáliai régiók és városok mellett maga Itália is megjelenik a földmérők munkáiban. Frontinus (4,38C) arról ír, hogy a közösen birtokolt legelőket (compascua) Itáliában sok helyen a communia névvel illetik. Hyginus Gromaticus (136, 2C) pedig arról tájékoztat, hogy a centuriatio vonalhálójában középen elhelyezkedő mezsgyék Itáliában a limites subruncivi nevet viselik a szokásos limites linearis helyett. Ezek azonban nem különösebben részletező tkp. terminológiai megjegyzések, amelyekben nincs pontosan referált földrajzi pont, sem pedig személyes helyismeretre történő utalás.

Az Itálián kívüli „helyneveket” végignézve az látható, hogy a mai Spanyolország délnyugati része jelenik meg hangsúlyosan Frontinus és Hyginus Gromaticus munkájában. Többször kerül elő példaként Augusta Emerita (ma: Mérida, Spanyolország) települése. Emerita Augusta városát az első princeps alapította kiszolgált katonái számára. A colonia telepítője (deductor) P. Carisius, a cantabriai hadjárat egyik eredményes hadvezére, volt, amit az általa vert pénzekén kívül az is igazolni látszik, hogy nem messze Méridától ma is létezik egy Carija helynév. A colonia jelentőségét mi sem mutatja jobban, hogy vízvezetéke, színháza és kb. 15 000 nézőt befogadni képes amphitheatruma volt. A város a Gadiana (az ókorban: Anas) folyó partján terült el, amelyen egy híd ívelt át, ami az egyik városi főúton folytatódott. A híd vonala adta meg a városi decumanus maximust.²¹

A várossal kapcsolatban Hyginus Gromaticus megemlíti (136, 30C), hogy Augustus a szokásostól eltérően 400 iugerumos centuriákat méretett fel.²² Ennek egyik oka lehetett, hogy Frontinus szerint Emerita területén (*in Lusitania finibus Augustinorum*) még a centuriatio után is bőven állt rendelkezésre föld (*agrorum immanitas*).²³

A földmérési szakírók nem csupán az általános információkat adják meg, hanem ez esetben részletekbe menően tájékoztatnak a térhasználatról Emerita környékén. A territórium „kitöltését” kisebb telepek vagy települések (ún. praefectura) léte(sítése) oldotta meg. Ezekből kettőt (Turgalium, Mullicensis) említ Hyginus Gromaticus annak illusztrálására, hogy Emeritától eltérően itt a centuriák oldalhosszúsága decumanus mentén 20 actus, a kardo mentén 40 actus.²⁴ A két

²⁰ Frontinus 10, 24C. Hyginus Gromaticus 136, 29C. *Campbell B.*: The Writings i. m. 339; *Chouquer, G. – Favory, F.*: Les Paysages i. m. 169–170.

²¹ *Leonard A. Curchin*: Roman Spain. Conquest and Assimilation. London–New York 1991. 106–110. *Jonathan Edmondson*: „Tale of Two Colonies”: Augusta Emerita (Mérida) and Metellinum (Medellín) in Roman Lusitania. In: Sweetman, R. J. (ed.): Roman Colonies in the First Century of their Foundation. Oxford and Oakville 2011. 32–33.

²² *Edmondson, J.*: Tale of Two i. m. 35. *Gvozdeva, I. A.*: The Land Cadastre of Augustus, *Graecolatina Pragensia* 13. (1991) 19.; *Campbell, B.*: The Writings i. m. 378–379.

²³ Frontinus 8, 1–2C. Agennius Urbicus 40, 19–31C. Vö. *Campbell, B.*: The Writings i. m. 345–349.

²⁴ Actus: római hossz mérték (120 láb = kb. 35 m).

praefectura vélhetően a mai Trujillo, és Montemolin helynevekkel hozható összefüggésbe. Előbbi kb. 80, utóbbi kb. 100 kilométerre található Méridától. Hispaniai települések említésére kerül még sor Frontinusnak a földek típusairól szóló részleteiben, ahol (2, 12–13C) a lusitaniai Salmantica (ma: Salamanca, Spanyolország), illetve az innenső hispaniai Palentia (ma: Palencia, Spanyolország) településeiről derül ki, hogy területük egészében került a város számára kiosztásra (*ager mensura comprehensus*).

Az africai Admedera (ma: Haidra, Tunézia) nem önmagában vége érdekes. Hyginus Gromaticus említi, hogy a város annak a területrendezési módnak a példája, miszerint a felosztás alapjául szolgáló főtengelyek a város középpontjában metszik egymást, s onnan kiindulva haladnak ki a város négy kapuján.²⁵ A szakíró ezt nevezi a legszebb elrendezésnek (*haec est constituendorum limitum ratio pulcherrima*), s az egészet a katonai tábor elrendezésével rokonítja. Mindez nem véletlen. A Karthágótól nagyjából 220 kilométerre fekvő város 75-ig egy legio táborhelye volt. A legio átköltöztetése után a Flaviusok hoztak létre az egykori tábor helyén veteránkolóniát, amelynek virágzásáról ma is impozáns romok tanúskodnak.²⁶ A település két főútvonal találkozási pontjában feküdt, amelyek éppen a város központjában metszették egymást. Hyginus Gromaticus állítását mindazonáltal a régészet még nem tudta igazolni, vagyis nem sikerült kimutatni, hogy a város és a territorium felosztása egyazon rácshálózatra épülne, azonos irányzású lenne.²⁷

Az Admederáról adott hyginusi leírás nem szolgáltat olyan adatokat, amelyek alapján konkrét helyismeretre, személyes tapasztalatra vagy különösebb érdeklődésre lehetne következtetni. Frontinus és Hyginus Gromaticus africai területeket érintő hallgatása, érdektelensége viszont meglehetősen beszédes, mert Africa területe a római földosztások és felmérések fontos helyszíne volt. Már a Kr. e. 111-es földtörvény bevonta a földosztásba Africa területét.²⁸ A nagyszabású africai centuriatio első nyomai pedig Tiberius császár idejéig, C. Vibius Marsus helytartó tevékenységére vezethetők vissza, vagyis jóval korábbra, mint a vizsgált szakírók kora.²⁹ De közel kortárs feliratok is tanúskodnak arról, hogy a határkijelölés és földmérés meglehetősen mindennapos tevékenység volt Frontinus

²⁵ Hyg. Grom. 142, 31C. Ez a fajta városrendezés nagyon távoli párhuzamokkal is rendelkezik: *Raymond Dawson: A kínai civilizáció világa*. Bp. 2002. 57.

²⁶ *Zeineb Ben Abdallah: Ammaedara (Haidra) sous le Haut-Empire. Aspects historiques et topographiques*. Africa 14. (1996) 65–101.

²⁷ *Campbell, B.: The Writings* i. m. 390.

²⁸ CIL I² 585.

²⁹ AE 1905, 185 = AE 1907, 140. AE 1929, 00064. Lásd még: *Lionel R. Decramer – Pierre Etcheto – Alain Plas – Richard Hilton – Ch. Ousali – L. Jaouadi: Quand les Romains mesuraient l’Afrique*. Archéologia 347. (1998) 46–51.; *Sadok Ben Baaziz: Historique de la recherche archéologique en Tunisie*. In: *Hommes, cultures et paysages de l’Antiquité a la période moderne*. Ed. Monique Clavel-Lévêque. Rennes 2013. 57–78.

és Hyginus Gromaticus idejében Africa területén.³⁰ Africa tartomány – javarészt francia kutatók tevékenysége nyomán – a földmérés szempontjából intenzívebben kutatott területek közé tartozik. A kutatottság prizmáján keresztül retrospektív perspektívából nézve, az ebből fakadó esetlegességek dacára is meglepő, hogy a szakírók munkáiban ez a terület nem kap különösebb figyelmet.

Az Itálián kívüli területek közül Phrygia és Pannonia egyazon bekezdésben jelenik meg Hyginus Gromaticusnál: „Az adóköteles földekre több, eltérő rendelet is vonatkozik, egyes provinciákban a termény meghatározott részét fizetik be, néhol az egyötödét, máshol az egyhetedét, mások pénzben fizetnek a földterület besorolása szerint. Minden egyes földterületre (minősége szerint) más és más összeget szabnak ki, ahogy Pannoniában vannak első- és másodosztályú szántók, rétek, makktermő és közönséges erdők, valamint legelők. Mindezekre termőképességük szerint iugerumonként meghatározott adót vetnek ki. A felmérés során erre a becslésre is nagyon oda kell figyelni, nehogy hamis bejelentések alapján jogtalanul elbirtokolhassák, ahogy Phrygiában és egész Ásiában ugyanilyen okok miatt oly gyakran keletkezik vita, mint Pannoniában”³¹ Adózás és jogviták mellett Pannonia esetében előkerül egy – az idézetben nem szereplő – földmérési adat is, miszerint Pannonia területén az ager arcifinius is centuriákra van osztva.³² Pannonia többször is szerepel más földmérési szakmunkákban,³³ és az egykori római tartomány területén ismertek a centuriatio nyomai.³⁴ A viszonylag részletes információkat a tartomány viszonyairól magyarázhatja továbbá, hogy Domitianus dunai háborúi, majd Traianus daciai hódításai, a tartomány kettéosztása, illetve az a tény, hogy a későbbi Hadrianus császár is a tartomány helytartója volt, valamelyes figyelmet irányíthattak Pannoniára a vizsgált földmérők korában.³⁵ Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy Hyginus Gromaticus személyes érintettséget vagy különösebb helyismeretet árulna el a dunai tartományról.

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy Hispania tartományt, ezen belül közelebbről Emerita Augusta territoriumát leszámítva a két földmérési szakíró

³⁰ CIL 8.8813. CIL 8.25860. Lásd még az africai földmérők sírfeliratait: CIL 8. 12913, CIL 8. 12912, CIL 8. 12637. CIL 8. 24690.

³¹ Hyg. Grom. 160, 22C – 162, 2C. Kovács Péter fordítása.

³² Az előző jegyzetben idézett fordításból, amely *Fehér Bence – Kovács Péter* (szerk.): *Pannonia története* Kr. u. 54–166 közt. (Fontes Pannoniae Antiquae II.) Bp. 2004. 57. lapján található, kimaradt Pannonia említése (HG 160, 24C).

³³ *Fehér B. – Kovács P.* (szerk.): *Pannonia* i. m. 54–59.

³⁴ Lásd erről *Bödöcs András*: *Neuer Interpretationsversuch eines Altarsteinfragments aus Savaria*. In: *Studia Archaeologica Nicolae Szabó LXXV Annos Nato dedicata*. Szerk. László Borhy – Károly Tankó – Kata Dévai. Bp. 2015. 45–56.; *András Bödöcs – Gábor Kovács – Krisztián Anderkó*: *The Impact of the Roman Agriculture on the Territory of Savaria*. *Dissertationes Archaeologicae* 3. (2014) 321–332. *Kovács Péter*: *Oppidum Scarbantia Iulia*. *Antik Tanulmányok* 46. (2002) 147–191.

³⁵ *Fehér B. – Kovács P.*: *Pannonia* i. m. 170 skk.

nem foglalkozott alaposabban az Itálián kívüli területekkel. Közléseiket olykor – mint például Pannonia esetében – még konkrét városhoz sem kötik. Talán nem is volt fontos számukra a pontos helyszín. Erre mutat, hogy Hyginus Gromaticusnál háromszor fordul elő egy általa Iulienses néven említett közösség. Mindhárom eset kontextusa tulajdonképpen azonos. A szerző példákat ad arra, milyen információkat és hogyan kell a kataszteri térképre (*forma*) rögzíteni.³⁶ A Iulien-ses megnevezés azonban semmit sem árul el földrajzi értelemben. Ennek az oka az, hogy a birodalomban számtalan Iulien-ses névvel illetett közösség, illetve colonia Iulia nevű település volt.³⁷ Alighanem igaza van Brian Campbellnek, amikor azt állítja, hogy ezeken a szöveghelyeken a Iulien-ses egy bármivel helyettesíthető elnevezés, amit csak a példa kedvéért illesztett be a szerző.³⁸

Az egyes földmérési problémák, feladatok földrajzi helyekkel történő illusztrálása fakadhat tehát abból, hogy a szakírók ezzel próbálták az elméleti anyagot életszerűvé tenni, példákkal ellátni. Sommásan megfogalmazva: tankönyvi példákkal állunk szemben a földrajzi nevek esetében, amelyek pontos elhelyezkedése, meghatározása vagy részletes leírása nem is volt igazán fontos. Mindazonáltal feltűnő, hogy nem vizsgálva az említési gyakoriságot, Frontinus és Hyginus Gromaticus szövegében a földrajzi jellegű nevek jóval több, mint fele kötődik Itáliához, még akkor is, ha a római vagy római nép (például a római nép földje) kifejezéseket kivesszük e statisztikából. A mennyiségi szempont mellett az említések minőségi vizsgálata is arra mutat, hogy a szerzők műveik írásakor Itáliát tartották szem előtt. Arra a kérdésre, hogy mi lehetett ennek az oka, minden bizonnyal többféle válasz adható. Eredményezheti ezt az itáliai fókusz a szerzők személyes kötődése, bár Frontinust leszámítva, aki a szenátori arisztokrácia tagja volt, a többiek életéről vajmi keveset tudunk. Itália kiemelt szerepe akár azzal is magyarázható, hogy a művek kikövetkeztetett keletkezési időpontjában a félsziget és Róma városa a birodalom vitathatatlan centruma. Nem csupán politikai értelemben, hanem szociokulturális szempontból is: ez a latinul olvasó és író művelt közönség központja. Elképzelhető, hogy szakmai, hivatásbeli magyarázatot kell keresnünk a jelenség mögött: a római földmérés gyakorlata, a centuriatio első megvalósulásai és a császárkorig a colonia alapítások döntő többsége is Itáliához kötődött. Annak megválaszolásához azonban, hogy a két szakíró munkáiból kibontakozó Itália központúság általános jelenség-e, s milyen okok rejlenek mögötte, a többi földmérési szakmunka későbbiekben megvalósítandó elemzésével juthatunk közelebb.

³⁶ Hyg. Grom. 156, 4C; 158, 20C; 158, 25C.

³⁷ Plinius *N. H.* 3.3.7; 3.4.6; 3.8.3; 3.23.3; 5.29.4. Vö. még *Jean Peyras*: Statut des villes et territoire des cites: le mot „urbs” et ses derivez chez les arpenteurs romains. In: *Cité et territoire*. Eds. Monique Clavel-Lévêque – Rosa Plana-Mallart. Paris 1995. 45–46.

³⁸ *Campbell, B.*: The Writings i. m. 396.

BÁRÁNY ATTILA

MAGYARORSZÁG ÉS ANGLIA AZ EURÓPAI POLITIKÁBAN AZ 1290-ES ÉVEKBEN

Az angol–magyar kapcsolatok terén végzett korábbi kutatásaim során a 13. századi Magyar Királyság Anglia-irányú külpolitikáját is vizsgáltam, különösen azokban az évtizedekben, amelyeket a korábbi történetírás (Laszlovszky József, Papp-Reed Zsuzsanna) nem kutatott, főként IV. Béla trónralépésétől az Árpád-ház kihalásáig.

A 13. század második felének magyar külpolitikájának megítélésében, annak árnyalásában segíthet nyugati külkapcsolataink kutatása. Különösen fontos e téren III. Andrásnak I. Edward angol király (1272–1307) által Akkon felmentésére tervezett keresztes hadjáratához való segítségnyújtása, amelyet egy korábbi tanulmányomban tekintettem át.¹ Magyarországon az 1285-ös és 1287-es tatár betörések után újabbakra kellett számítani. A fenyegetés hírei is közrejátszottak abban, hogy a keresztes fejedelmek, különösen Edward aktivizálták magukat. A perzsiai mongol részuralkodó, a nyugati *ulusz* ura, Argun ilhán (1284–1291) a tatár támadással egyidőben küldte Nyugatra követeit, egy közös hadjárat indítását kérve. Magyarország környezetében, Havasalföldön, Bulgária északi sávjában; illetve Szerbiában újra megnőtt a mongol befolyás. A fenyegetés a magyar határt is elérte. A védekezés egy lehetséges *politikai* módja volt a szentföldi muszlimok elleni keresztes hadjárat és a nyugati hatalmakkal szövetséges ilhánok támogatása. Mi több, Argun és nyugati szövetségeseinek, így az angol királynak is érdeke volt Magyarország bevonása a koalícióba, mivel a Horda hátában, a nyugati határvidéken felléptetett ellenállás közvetett módon igen jól jöhetett a keresztes–mongol szövetségnek. Az 1290-es évek elején újabb mongol követségek érkeztek Nyugatra. Újra kitértek a *cruciata* indulását, hiszen az 1289-ben elesett Tripolisz után egyedül Akkon maradt keresztes kézen. A tervezett felmentő hadjáratához III. András is csatlakozott volna, 1000 lovagot és lovas számszeriájszt ajánlott fel Edwardnak.² András követe, Paganello de Vicopisano személyesen adta át ura

---

¹ *Bárány Attila: Anglia, Magyarország és a tatár veszély a 13. század második felében. Hadtörténelmi Közlemények* 122. (2009) 2. sz. 251–281.

² *Calendar of the Close Rolls preserved in the Public Record Office. [1272–1509] I–XLVII.* London 1892–1963. (a továbbiakban CCR) III. Edward I: 1288–1296. 266–267.; *Bruce Beebe: Edward I and the Crusades.* PhD-thesis. St. Andrews 1970. 169.

levelét, miután egész Anglián végighajszolta a királyt, majd a skót határon, Berwick-upon-Tweedben³ érte utol 1292. május végén vagy június elején, s csak ez után, június végén indult vissza a király válaszával Magyarországra.⁴ Edward Andráshoz intézett levelében megköszönte ajánlatát, s háláját fejezte ki, amiért „szívén viseli a Szentföld nyomorúságos helyzetét, és az angol király sorsát, aki már a vérét adta a Szentföld ügyéért”. Javasolta, a magyar király személyesen is csatlakozzon a Kereszt ügyéhez, és Keleten egyesüljön az angol sereggel”.⁵

A 13. századi kapcsolatok más területén az angol és magyar külpolitika párhuzamait, közvetett kapcsolatait vizsgáltam korábbi vizsgálódásaim során. Először az 1270-es évekbeli angol és a magyar külpolitikai orientáció párhuzamos voltát tekintettem fő irányvonalnak. A németországi szövetségi rendszerekben több alkalommal is azonos oldalon állt Magyarország és Anglia. Sok esetben a német birodalmi viszonyok megítélése, a német pártokhoz való csatlakozás meghatározta a királyságok külpolitikai alapállását. Az angol politika igen aktív volt a Birodalomban az 1270-es és 1290-es években, Habsburg-kapcsolataik visszanyúlnak a korábbi évtizedekre, ahogyan a magyar korona Habsburg-relációja is. Abból indultam ki, miért tartotta fontosnak Anglia királya, hogy rendszeres információkat kapjon az 1270-es évek második felében a Habsburg–magyar és cseh konfliktus alakulásáról, s szinte részletes tudósításokat küldjenek neki IV.

³ Itt szeretnék tisztelni az ünnevelt, ifj. Barta János professor emeritus előtt egy személyes mozzanattal: 1993 májusában együtt voltunk Berwickben egy kiránduláson, jómagam diákként, ő pedig angliai kutatóúton, a Hulli Egyetemen részt vevő tanáromként. Maga a buszos kirándulás is megerősítette, hogy ha a város még Hulltól is igen messze van, a 20. század végén is több órára, s milyen erőfeszítéseket kellett tenni a magyar király követének, hogy Doverből idáig ellovolgjon.

⁴ *Salvus conductus*: Berwick-upon-Tweed, 1292. jún. 29.: Calendar of the Patent Rolls preserved in the Public Record Office [1232–1509]. I–LII. London 1891–1916. (a továbbiakban CPR) II. Edward I: 1281–92. 496.

⁵ Berwick-upon-Tweed, 1292. jún. 18.: *Celsitudinis vestre litteras, que fuerunt nobis ex parte vestra per [...], nuncium [...], quo decuit honore recepimus; [...]. Sane de hiis, que nobis ad Dei servitium et honorem ac exaltacionem fidei Christiane Serenitas vestra duxit liberaliter offerenda, Magnificencie vestre referimus graciaram uberes acciones; ex hoc grandem affectionem et teneram, quam ad negocium status miserabilis Terre Sancte ac ad obsequium ipsius, qui terram eandem sanguine proprio dedicavit, geritis perspicaciter attendentes. [...], nuncium vestrum receperamus, fuerat ordinatum, et in certo eramus proposito, facere passagium nostrum per mare, a cuiusmodi ordinacione recedere non valemus. De mille vero militibus et sagittariis equitibus, quos ad sumptus vestros per unum annum nobis in dicte Terre Sancte succursum faciendo per terram offeritis, quantas possumus vobis agimus gracias iteratas. Et licet ob rationem predictam ac aliis certis de causis per partes vestras iter nostrum huiusmodi conuerture non possimus; Sublimitatem Regiam deprecamur instancius, quod idcirco Divinitus vobis inspirata voluntas, quam vos habere tenemus ad prefate terre subsidium, non tepescat – *Thomas Rymer*: *Foedera, conventiones, litterae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae*. I–XX. London 1704–35. [Londoni kiadás]; Hága 1739–45. I–X. [Hágai kiadás] (a továbbiakban *Rymer, T.*: *Foedera*) I. ii. 760.; Árpád-kori új okmánytár. Közveteszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest–Bp. 1860–74. (a továbbiakban ÁUO) V. 44.*

László és Habsburg Rudolf 1278-as, morvamezei győzelméről? Az 1270-es évekbeli angol diplomácia élénk figyelemmel követte a Přemysl–Habsburg konfliktust. Ebben közvetve Magyarországgal is kapcsolatba került, s ugyanazon politikai konstellációhoz csatlakozott, közös érdekek mentén lépett fel a pápákkal és a nápolyi Anjoukkal egyetemben. Két házassági kapcsolatot – angol–Habsburg és magyar–Habsburg – vizsgáltam, mindkettőnek ugyanaz a háttere, a Babenberg-örökség megszerzésért folytatott több évtizedes küzdelem, melyek révén a magyar és az angol korona is közös érdekekért harcolt. I. Edward figyelemmel követte IV. László és I. Rudolf közös vállalkozását a cseh király, II. Ottokár növekvő hatalma ellenében; s Magyarország is részben azért támogatta a Habsburg-pártot, mivel a Rudolf mögött álló érdekközösségre, Angliára is, szüksége volt a Přemyslek születőben lévő „birodalmával” szemben. A két királyságot egymás mellé állította, hogy egyikük sem kívánt a Német-Római Császárságon belül erős, nagy területi bázissal bíró hatalmat; s mindkettő érdeke lényegében az volt, hogy a Birodalmon belül ne legyen jelentékeny erő, amely túlhatalomra törne a centrális német területeken.

Az angol–Habsburg közeledés az 1270-es évek elejétől datálható, párhuzamosan Habsburg Rudolf és IV. László közeledésével. Ezt egy, Rudolf fia, Hartmann és Edward leánya, Johanna közötti házassággal is meg kívánták pecsételni.⁶ Edward az elsők között ismerte el Rudolf német királlyá választását, s állt az Ottokárral szembeni táborba, Magyarország mellé. Habsburg Rudolfnak is jeles külföldi támogatókra volt szüksége, s ez az új konstelláció mind Magyarországot, mind Angliát érintette. Ezzel párhuzamosan ugyancsak házassági kapcsolat és szövetség köttetik Magyarország és a Habsburgok között. A Habsburg-politika a tekintélyes Plantagenet szövetségessel a hátában mert újfent Ottokár ellenében lépni, s csatlakozni IV. Lászlóhoz. A magyar győzelem 1278-ban kulcsfontosságú az angol külpolitika szempontjából. Anglia figyelemmel kísérte a Habsburg-szövetséges Magyarország politikai helyzetét, s értesülésekkel bírt László helyzetéről, a király kunokkal való viszonyáról érkező hírekről, Fülöp fermói püspök legátusi ténykedéséről.⁷

Egy további részterületen azt is vizsgáltam, milyen diplomáciai kapcsolatok létesültek Magyarországi Mária nápolyi királyné s fia, Martell Károly Magyar-

---

⁶ Regesta Habsburgica. 1. Abteilung: Die Regesten der Grafen von Habsburg bis 1281. Hrsg. Harold Steinacker (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung [I]/1) Innsbruck 1905. nr. 637., 638., 640–643., 668.

⁷ Itt lásd: *Bárány Attila*: Anglia királya és a morvamezei csata. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 39–46. Lásd még: *H. S. Lucas*: Diplomatic relations of Edward I. and Albrecht of Austria. *Speculum* 9. (1934) 2/Apr. sz. 125–134. *Ruth Köhler*: Die Heiratsverhandlungen zwischen Eduard I. von England und Rudolf von Habsburg. Ein Beitrag zur englisch-deutschen Bündnispolitik am Ausgang des 13. Jahrhunderts. Meisenheim am Glan 1969.

ország címzetes királya, illetve I. Edward között.⁸ I. Edward a szicíliai vecsernye (1282) után támogatta a megrendült Anjou-királyságot, s voltaképpen ugyanazon az úton haladt, amerre 1268–1269-ben a leendő V. István a saját diplomáciai alapállását is fordította, Sánta Károlyhoz adván leányát, Máriát. A „Donna Regina” angliai kapcsolatai hozzájárultak, hogy a szicíliai vecsernyét követően nem áldozott le a Mediterráneumban az Anjouk csillaga. Szövetségese, I. Edward szemben állt az aragónok hatalmi törekvéseivel, s a Szentszékkel összhangban ő is elengedhetetlennek tartotta Nápoly létét az európai egyensúlyhoz. Anjou Károly már az 1270-es évek elején kifejezett hangsúlyt helyezett arra, hogy bevonja a már nagy tekintélyt kivívott Edwardot szövetségi rendszerébe. 1282 után Edward a baráti aragón viszonyt s egy jövődő házassági kapcsolatot is feláldozott a nápolyi szövetség oltárán. Maga járt közbe – Mária királyné kérésére – azért is, hogy a kezesként Aragóniában maradt Martell Károlyt kicseréljék egy ifjabbik öccsével, ezzel téve lehetővé, hogy 1292-ben őt proklamálják Magyarország királyává. A király váltságdíjának előteremtésére az angol parlamentben Edward keresztülvitte egy jövedelemadó kivetését. Ez természetesen szembeállította ugyan az újonnan trónra kerülő III. Andrással, de a Szentföldön a muszlimok, a mameluk szultán előretörése az 1280-as évek végén felülírta a tradicionális diplomáciai viszonyokat, s Anglia is szívesen fogadta András keresztes felajánlását. Nyilván ezekben az években Edwardnak, „a keresztes ügyében” a megkoronázott uralkodóval, III. Andrással kellett elsősorban jó kapcsolatokra törekednie, s az Anjou-kérdés háttérbe szorult a *negotium Christi* mögött.

Mindazonáltal, az 1293–94-től kezdve, amikor a keresztes háború már lekezdült a napirendről, Anglia III. Andrással szemben is a hagyományosnak nevezhető Anjou-párti politikáját folytatta. Jelen tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan politizált Anglia és Magyarország ellentétes politikai érdekrendszerek tagjaként. Ennek egy vonatkozásával egy korábbi előadásomban foglalkoztam: mivel a nápolyi Anjouk egészen az 1300-as évek elejéig hadban álltak az Andrással jó viszonyt ápoló Aragóniai III. Frigyes szicíliai régenssel, majd királlyal, II. Jakab aragón király fivérével, Edward, fenntartva a nápolyi szövetséget, szembe került Aragóniával is.⁹ Érdeemes mélyebben áttekinteni, hogyan működtek ezek

⁸ Itt lásd: *Bárány Attila: The English relations of Charles II of Sicily and Maria of Hungary*. In: *La Diplomatie des États Angevins aux XIIIe et XIVe siècles*. Actes du colloque international de Szeged, Visegrád, Budapest 13–16 septembre 2007. Szerk. Petrovics István – Kordé Zoltán. Róma–Szeged 2011. 57–78. Ugyancsak lásd a témában előadásomat: *Donna Regina: Queen Maria of Hungary on the throne of Naples, Central Europe and the Mediterranean*, 6th Annual International Congress of the Mediterranean Studies Association. Bp. 2003. <http://www.mediterraneanstudies.org/ms/budapestprogram.htm>, letöltés 2020. aug. 19.

⁹ Lásd *Bárány Attila: Aragonian–Hungarian Relations in the later 13th century*. *Catalonia and the Mediterranean*. 7th Annual International Congress of the Mediterranean Studies Association, Universitat de Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, Barcelona, 2004. máj. 26–29. <https://www.mediterraneanstudies.org/ms/barcelonaprogram.htm>, letöltés 2020. aug. 19.

az ellentétes politikai konstellációk, s azok tagjaként a meghatározó hatalmak, például Anglia is, a magyar trón betöltésében milyen álláspontot fogalmaztak meg. Egyértelműnek látszik, hogy mivel III. András aragón és Habsburg szövetséget épített ki, Anglia viszont a Habsburgok riválisával, Adolf nassau-weilburgi gróffal, német királlyal kötött szövetséget, az 1290-es évek elejétől szembenálló tömbök tagjaiként politizáltak. Magyarország e konfliktusban közvetlenül, aktívan is érdekelt volt, hiszen magyar csapatok is harcoltak az angolok támogatta és pénzelt Nassau Adolf német király ellenében az 1298-as göllheimi csatában.¹⁰ Magyarországnak az európai szinten elfoglalt szerepének megismerésében is fontos az, hogy minél jobban megismerhessük „nemzetközi” politikáját, hiszen igen érdekes kérdés, miért vállalta III. András, hogy egy jelentős expedíciós sereget állít fel, s veti hadba az ország törzsterületeitől távol, csaknem 1000 kilométerre, a Rajnán is túl, Worms mellett, Göllheim és Hasenbühl/Hasenbühl között. Mindez egy pénzügyileg, logisztikailag és katonailag is jelentékeny vállalkozás volt, több, mint a magyar történelem egy izgalmas színfoltja. Ennek részletesebb megismerésével a III. András-kor Magyar Királyság európai politikájába is mélyebb betekintést nyerhetünk.

E Habsburg- és aragón-párti, de Capet- és Anjou-ellenes, Nassaui Adolffal, Angliával szembeni kiállás III. András külpolitikájába is beilleszthető: egy nyugat-európai – Franciaországgal, illetve Valois Károly címzetes aragón királlyal, III. Fülöp francia uralkodó fivérével szembeni – szövetségi rendszer részeként foglalt állást. Magyarország természetesen a magyar trónra pályázó nápolyi Anjoukkal szemben várt támogatást Aragóniától. Nápoly továbbra is I. Edward angol király szövetségét élvezte, aki szemben állott az aragónok tervezte Nyugat-Mediterráneum-beli hatalomkoncentrációval. Az 1290-es évek elején kialakult aragón–magyar kapcsolatrendszer részét alkották András apjának, Utószülött Istvánnak az aragón kapcsolatai, és fiának, az aragón uralkodókkal (III. Alfonz, II. Jakab) folytatott levelezése, továbbá az 1290-es évekbeli aragón és magyar követjárás. A két királyság, Anglia és Magyarország aragóniai politikája érdekes módon párhuzamba is állítható, hiszen ugyanekkor, 1294–1295-ben, Anglia Franciaországgal való fegyveres konfliktusának kiújulása után Edward fel kívánta újítani az Aragóniával való jó kapcsolatát is. 1291-ben leányát, Eleonórárt III. Alfonzhoz adta feleségül. Mindamellett Anglia nem mondott le Nápoly támogatásától, de az Anjoukhoz fűződő viszonya a francia háború kitörése s Valois Károly leányának Anjou-házassága után szigorúbbá, feszültebbé vált. Az Aragóniához való közeledés Edward francia háborúi idején a kasztíliai–francia szövetséggel szemben volt hivatott ellensúlyt adni, így megszaporodtak a követjárások,

¹⁰ Júl. 2.: *Wertner Mór*: Magyar segítőcsapat a göllheimi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 16. (1915) 1. sz. 59–84.; *Johannes Bühler*: Adolf von Nassau und die Schlacht bei Göllheim 1298. Neustadt an der Haardt 1933.

s a két hatalom egymás felé is közeledett: III. András III. Alfonznak küldött levelével egyidőben is járt angol követ Barcelonában.¹¹

A Német Birodalmon belül, Nassaui Adolf és Habsburg Albert közötti konfliktust tehát ilyen széleskörű konstellációk között kívánom vizsgálni, beillesztve azt a 13. század Magyar Királyság európai politikájáról való korábbi kutatásaimba.

1293–1294 után I. Edward egyértelműen III. Andrással szemben és Martell Károly címzetes király pártján foglalt állást a magyar trón kérdésében. Mindez a nemzetközi politikában elfoglalt pozíciókban is megmutatkozott. Magyarországi Mária 1293-ban kérte az angol uralkodót, hogy járjon közbe fia, Martell Károly magyarországi trónrajutásában.¹² Nincs ugyan információnk arra nézve, hogy erre hogyan reagált az angol diplomácia, de az évtized derekától Anglia más prioritások mentén kezdett el politizálni, s az Anjouk a Birodalmon belüli Nassaui–Habsburg konfliktushoz képest kevesebb hangsúlyt kaptak a Plantagenet-diplomáciában.

A Magyarországgal szövetséges s Andrással házassági kapcsolatot is kiépítő Habsburg Albert ellenében megválasztott Nassaui Adolf azért került Anglia látóterébe, hogy I. Edward Franciaországgal folytatott háborújában rá támaszkodhasson. A Habsburgok Szép Fülöppel léptek szövetségre. Ennek a szövetségesi rendszernek a dokumentumait tárom fel, s próbálok ily módon, nyugati források segítségével is választ találni arra, miért indított hadat a magyar király Habsburg szövetségese támogatására.

A vizsgálódás elején röviden áttekintem a főbb eseményeket. III. András uralkodása elején egyértelműen Habsburg-ellenes álláspontot alakított ki, hiszen még Magyarországra érkezése során, amikor Héder nembéli Kőszegi Iván (János) szlavón bán, soproni és vasi ispán¹³ és Lodomér esztergomi érsek behívta, Hahót nembéli (Arnold nádor fia) Arnold elfogta és kiszolgáltatta Albert osztrák hercegnek.¹⁴ A Habsburgok nem ismerték el András uralmát, 1290. augusztus 31-én Rudolf német király Magyarországot hűbérként fiának, Albertnek adományozta. András koronázási esküjében vállalja, hogy Albert hercegtől visszaveszi azokat a nyugatmagyarországi várakat, amelyeket 1287-ben és 1289-ben foglaltak el. (I. Albert a Kőszegiek ellen vezetett hadjáratai során vette be e várakat, megszállta többek között Pozsonyt.) 1291-ben András felszólította Albertet a várak átadására, majd hadjáratot indított Ausztria ellen.¹⁵ A sikeres hadjárat, Bécs külvárosainak a fel-

¹¹ Lásd: *Bárány A.*: Aragonian–Hungarian Relations i. m.

¹² 1293. júl. 5.: The National Archives, Kew, Surrey, United Kingdom (a továbbiakban TNA) Ancient Correspondence (a továbbiakban SC) 1/60/106.

¹³ *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája. 1000–1301. Bp. 2011. (a továbbiakban *Zsoldos A.*: Archontológia) 48., 315.

¹⁴ *Skorka Renáta*: Előjáték egy házasságkötéshez. A Habsburgok útja az első magyar házassághoz. In: *Királynék a középkori Magyarországon és Európában*. Szerk. Szovák Kornél – Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2019. 59–77., 60–61., 64.

¹⁵ *Skorka Renáta*: Előjáték egy házasságkötéshez i. m. 68–69., 71–74., *Wertner Mór*: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 17. (1916) 1. sz. 349–386., 357–361.

égetése után a Habsburgok békét kérnek, és 1291 augusztusában megkötötték a hainburgi békét: vállalták, hogy visszaadják az elfoglalt magyar területeket.¹⁶

A későbbiekben azonban újfent kapcsolatot keresett egymással a két uralkodóház: III. András a nápolyi Anjouk aktivizálódása (1292: Martell Károly bejelenti igényét a magyar trónra) okán szövetségesekre volt szüksége, és Albert irányába nyitott, aki szintén partnerek után nézett az éppen német királlyá választott Nassaui Adolffal szemben. A Habsburg–magyar szövetséget a következő években házassággal is megpecsételték. András király, első felesége, Piast Fennena halála (1295. szeptember 8.) után, 1296. február 7. előtt Bécsben feleségül vette Albert herceg leányát, Ágnest.¹⁷ 1296-ban a Kőszegiek lázadását már Habsburg segítségével verte le. Az uralkodó két év múltán már arra is képes volt, hogy saját haderejével vegyen részt Albert oldalán Nassaui Adolf ellenében Göllheim mezején.

Habsburg Rudolf halála (1291) után fia, Albert biztosra vette megválasztását: úgy látszott, jól működik a Habsburgok (még Rudolf) kovácsolta szövetségi rendszere a Birodalomban, hiszen II. Wittelsbach Lajos rajnai palotagróf és első-bajor herceg biztosította szavazatáról, II. Přemysl Vencel cseh király, a brandenburgi (IV. Ottó, Brandenburg-Stendal örgrófja¹⁸) és a szász (II. Albert, Szászország-Wittenberg hercege) választófejedelem pedig a sógora volt. Albert azonban csalódott számításában. A választók már nem az ágrólszakadt szegény nemesurat látták Habsburg urában, hanem féltékenyek voltak hatalma növekedésére. Hasonlóképpen, mint Rudolf trónra emelése idején, egy jelentéktelen jelöltre akarták adni a voksukat. A brandenburgi és szász választók egyesültek II. Vencel cseh királlyal, az egyházfejedelmek pedig megegyeztek abban, hogy Albert megválasztását mindenáron meg fogják akadályozni, és olyat emelnek trónra, aki mellett a fejedelmek háborítatlanul a kezükbe kaparinthatják a kormányrudat. (II.) Gerhard von Eppstein mainzi érsek agyában született meg az a terv,

---

¹⁶ 1291. aug. 28.: Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 287 027. *Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: Magyar békeszerződések 1000–1526.* Pápa 2000. 90–95.

¹⁷ *Continuatio Vindobonensis a. 1267–1302., 1313–1327.* MGH Scriptorum (in Folio) (a továbbiakban SS), IX. (Annales aevi Salici) Hrsg. G. H. Pertz. Hannover 1851. 718.; *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften.* MGH Deutsche Chroniken 6.1. Hannover–Lepizig 1909. 190. Hozományul 40 ezer márkát ígért az osztrák herceg, de az csak 1297-ben érkezett meg: *Skorka R.*: Előjáték egy házasságkötéshez i. m. 76–77. Ez csak kései forrásokban szerepel. Egy zálogügylet keretében András elviekben biztosította Ágnesnek Pozsony megyét. A házasságot májusra datálja: *Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* Bp. 2005. 21., 81., 155.

¹⁸ Igaz, ő 1286-ban lemondott a világi címéről, és templomos lovag lett, de Askanier fivérei – V. Ottó, és III. Albert – vitték tovább az örgrófi méltóságot, a gyakorlatban azonban unokafivérük, IV. Ottó, Brandenburg-Stendal örgrófja járt el a választói cím birtokosaként és támogatta Nassaui Adolf megválasztását.

hogy „szegény rokonát”, Adolf nassauai grófot válasszák királlyá.¹⁹ Az érsek megnyerte e tervnek a kölni (II. Siegfried von Westerburg) és trieri (I. Bohemond von Warsberg/Warnesberg) érsekeket is, így a választófejedelmek 1292. május 5-én Frankfurtban Adolfot Németország királyává kiáltották ki.²⁰

Habsburg Albert Adolf megválasztása után rögtön úgy határozott, fegyverrel tör a király ellen, azonban a fejedelmek ellenállása meggyőzte, a legalkalmasabb az időzítés, hogy a nassauai gróf ellen forduljon. Szövetségesek után nézett, és elismerte Adolfot királynak, kiszolgáltatta neki a birodalmi jelvényeket, sőt megjelent még a szabad birodalmi városban, Oppenheimben is, hogy Adolf kezéből a hűbértartományait elfogadja. Mikor Adolf biztosítva volt Albert részéről is, 1292. június 24-én Aachenben királlyá koronázták.

Adolf sem vonhatta ki magát a kor dinasztikus politizálásából, a német királyságot arra kezdte használni, hogy a saját dinasztiája hatalmának alapját megvesse. Elsősorban arra törekedett, hogy a Habsburgok ellenében biztosítsa magát, szövetségi kapcsolatokkal. 1294-ben leányát, Matildot (Mechthild) II. Lajos rajnai palotagróf fiával, Rudolfal jegyezte el, amivel a Habsburgok leghűbb szövetségesét tántorította el. Adolf is elsősorban a szűkebb pátriájában kereste támaszait, és nagy birtokokat juttatott Rajna-vidéki és németalföldi híveinek: Brabant hercegének (a Reginar-, vagy Leuveni-házi I. János, egyben Lothier és Limburg hercege, Antwerpen ögrófja), Flandria grófjának (Guy de Dampierre, egyben Namur grófja), Berg hercegének (a Limburg-házi VIII. Adolf), Mark grófjának (a La Marck-házi I. Eberhard) és Geldern urának (a Wassenberg-házi I. Raináld/Reginald herceg); Hessen tartománygrófjának (I. Ottó), valamint a későbbi századokban felemelkedő nagyratörő famíliáknak, a Hohenloheknak és a Hohenzollerneknek (előbbieik közül a Német Lovagrend nagymesterei kerültek ki; utóbbiak Nürnberg vágrófjai). 1293–1295-ben még tovább növelte hatalmi centrumát: saját famíliája birtokába vette a meisseneni ögrófságot, és az ún. Osterlandot (Sächsische Ostmark), amelynek birtokosai, a Wettin család oldalága, Friedrich Tuta 1291-es halálával kihaltak. Majd külföldi pénzen – főként az angol király által a már régóta meglévő szövetségi szerződés értelmében kiutalt összegből – megvásárolta a Wettinek másik birtokát, Turingiát, mivel II. Albert meisseneni ögróf éppen fiaival (I. Frigyesel és IV. Dietrich-hel/Diezmannel) vi-

¹⁹ Korábbi jó viszony: *Martin Mattheis*: Das Verhältnis der deutschen Fürsten und Grafen zu König Adolf von Nassau (1292–1298). Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz 97. (1999) 353–399.; *Hans Patze*: Erzbischof Gerhard II. von Mainz und König Adolf von Nassau. Territorialpolitik und Finanzen. Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte 13. (1963) 83–140., 102–103. *Wertner M.*: Magyar segítőcsapat i. m. 59.

²⁰ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum inde ab a. MCCLXXIII usque ad a. MCCXCVIII (1273–1298). Hrsg. Jakob Schwalm. Hannover 1904–1906. (Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban MGH). Leges. 5. section. III. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum, 3) (a továbbiakban MGH Const. III.) nr. 475–478.; *Carl Hentze*: England, Frankreich und König Adolf von Nassau 1294–1298. Kiel 1914. 15.

askodott. Majd pedig amikor a türingiaik fellázdak ellene, az I. Edwardtól kapott pénzen fogadott csapatokkal verte le őket. A türingiai tartomány- és a meissenai örgrófi székbe Adolf maga ült, megnövelve ezzel tekintélyét a Birodalom keleti területein.

Adolf kihasználta, hogy Habsburg Albert magyarországi ambíciói kudarcra végződtek, sőt, szégyenletes békét kellett kérni a Bécsben dülő magyar királytól, így a nassauai gróf egyre csak építette hatalmi bázisát, amellyel már Németországon kívül is jelentékeny politikai erővé nőtte ki magát – ezért is került az angol politika látóterébe, amikor 1293-ban a Szép Fülöp francia királlyal való konfliktus háború kirobbanásával fenyegetett. A Habsburgok kénytelenek voltak újabb szövetségesek után nézni, nem állt mellettük a Szentszék sem: IV. Miklós pápa nem nézte jó szemmel, hogy Rudolf német király Magyarországot megürült hűbérként fiának, Albertnek adományozta, arra az 1241-es IV. Béla-féle felajánlásra alapozva, hogy a magyar király a tatároknak nyújtandó támogatás esetére II. Frigyesnek hűbéri esküt tenne.²¹ IV. Miklós pápa kinyilatkoztatta, Magyarország a Szentszék hűbérese, és ellenségesen fogadta Albert Magyarországra vonatkozó jogigényének bejelentését. Nem volt elég a III. András elleni háború Ausztria hercegének, még abban az évben, 1291 januárjában pápai nunciust is küldött ki a Szentszék Magyarországra vonatkozó jogainak megvédésére (Giovanni d'Ugucione/Johannes Ugocione iesi püspök megbízatása).²² A pápa 1291. január 31-án levelet intézett Habsburg Rudolf német királyhoz, illetve Albert osztrák herceghez, amelyben kifejtette, hogy a Magyar Királyság „régóta fogva a római egyházhoz tartozik”.²³ Ugyanekkor megbízta Ugoccionét, hogy érje el Habsburg Rudolfnál és Albertnél a pápai jogok tiszteletben tartását,²⁴ és a

²¹ Skorka R.: Előjáték egy házasságkötéshez i. m. 66–67.

²² IV. Miklós feladatául szabta, hogy az ország egyházi és világi előkelőivel tudassa, hogy a magyar trón betöltését magának tartja fenn. Az ország állapotát kellett felderítenie, és erről a pápát tudatnia. Ezen kívül feladata volt tudatni a német-római császárral, Habsburg Rudolffal, és Albert osztrák herceggel, hogy a magyar trón betöltését a pápa magának tartja fenn (1291. jan. 28–31.): *Kiss Gergely*: Pápai legátusok, nuntiusok és adószedők Magyarországon (1200–1301). Protopográfiai adattár. Pécs 2016. 38.; DelegatOnline01 <http://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/125>, letöltés 2020. márc. 23.; 1291. jan. 2–31: Les registres de Nicolas IV. Recueil des bulles de ce pape. I–II. Szerk.: Ernest Langlois. Paris, 1886–1893. (a továbbiakban Langlois) I. nr. 4415., 4416., 4417., 4419., 4420., 4424., 4425., 4431.; Regesta pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV. Edd. August Potthast. Berolini 1874. (a továbbiakban Potthast) nr. 23513., 23515., 23542., 23547., 23548.; *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székekkel I–III. I. 1000–1417. Bp. 1901. 99–101.

²³ *Kiss Gergely*: VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggései. Századok 152. (2018) 1353–1376., 1357.; Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia I–II. Edd. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860 (a továbbiakban Theiner) I. 372.

²⁴ *Kiss G.*: VIII. Bonifác i. m. 1357. Theiner I. 373.

legátus e feladatáról tájékoztatta az esztergomi és a kalocsai érseket is.²⁵ A nunciussal szemben maga Rudolf király is fellépett,²⁶ sőt fia, Albert, Ausztria hercege is megpróbált vele egyezsége jutni.²⁷ Nem kecsegtetett különösebb haszonnal az sem, ha IV. Miklós pápa halála (1292. április 4.) után egy új, olyan egyházfő megválasztásában reménykedtek, aki a korábbi szentszéki állásponttal ellenkező politikát visz, mivel Miklós után több, mint két évig nem tudott megegyezni az új pápa személyéről a konklávé, s az 1294-ben végül megválasztott V. Czesztin, az „angyali pápa” pedig nem foglalkozott ilyen „földi” kérdésekkel.

Albert észlelte, hogy Adolf egyre jelentékenyebb befolyással bír, ezért is közeledett III. Andráshoz. Riválisa sakkban tartása érdekében arra is hajlandó volt, hogy férjhez adja leányát, a még néhány évvel korábban bitorlónak és álkirálynak titulált „Velencei” Andráshoz. Albertnek beszűkültek a lehetőségei, pápa híján Adolfot még csak ki sem lehetett átkozni. reményt kelthetett a Habsburgokban viszont, hogy az Adolfot támogató egyházfejedelmek is egyre inkább ráeszméltek, „kígyót melengettek keblükön”, a nassauai gróf kinőtte magát, és többé már nem képesek ellenőrizni. Amikor pedig az elhúzódó türingiai háborúban megcsappant Adolf nimbusza – rablólovagjai öt éven át dúlták a tartománygrófságot – volt támaszainak immár ürügyük is volt arra, hogy kihátráljanak a német király mögül.²⁸

Albert ez idő tájt Franciaország felé is kénytelen volt nyitni. IV. Fülöp ugyanis, azáltal, hogy a burgundi grófságra, Franche-Comtéra igényt emelt – fiai, Fülöp, Poitiers grófja és Károly, a Birodalomhoz tartozó Burgundi grófság örökösnoit (Johannát és Blankát) jegyezték el, s a hercegnők hozományát az uralkodó francia koronához kívánta csapni –, illetve egyéb, a Német Birodalomhoz tartozó területet szállt meg (Toul püspöksége), megsértette a Császárság jogait. Így adta magát a lehetőség, hogy a Franciaország ellen hadba lépő I. Edward mellé felsoarakozzon Adolf király szövetségeseivel, vele szemben pedig Szép Fülöp mellett Habsburg Albert.

Albert a körülményeket ügyesen használta fel a saját érdekében. Gazdag ajándékkal követeket küldött a mainzi érsekhez, maga látogatta meg Prágában a cseh királyt, és érintkezésbe lépett a többi választófejedelemmel. A mainzi és a kölni érsek, akik a legjobban csalódtak Nassaui Adolfban, különösen szívesen fogadták a tervet, és a cseh, brandenburgi és a szász választókkal együtt immár készek voltak arra, hogy Adolfot letegyék. 1297 májusában Adolf ellenzéke Prágában gyűlt össze, ahol II. Vencelt, az Adolf-ellenes párt fejét a mainzi érsek királlyá

²⁵ Kiss G.: VIII. Bonifác i. m. 1357. Theiner I. 374–375.

²⁶ Langlois, nr. 4424, 4425.; Potthast, nr. 23510., 23543.

²⁷ 1291. jan. 31.: Langlois, nr. 4426.; Potthast, nr. 23547.

²⁸ Erich Zöllner: Ausztria története. Bp. 1998. 94.

koronázta.²⁹ A fegyveres fellépést egyelőre elhalasztották, mivel Adolfnak még továbbra is tekintélyes támogatói voltak, s 1297 őszén pedig Edward király is megindult hadaival Flandriában a francia erők ellen.

Röviden tekintsük át, mi okozta a fegyveres konfliktust Anglia és Franciaország között. Már 1293-ban feszültté vált I. Edward és Szép Fülöp viszonya. Az angol uralkodót Gascogne ügyében a párizsi *parlement* elé idézték.³⁰ IV. Fülöp mindig is rá akarta tenni a kezét minden, az angolok kezén megmaradt aquitániai területre. A mostani ürügy az volt, hogy francia hajók elleni támadásokban angol, guyenne-i³¹ alattvalók is részt vettek. Valójában a Szép Fülöp-féle, kiépülőben lévő francia nagyhatalom nem tűrhette, hogy koronás vazallusának hatalmas hűbértoka háborítatlanul a birtokában maradjon. Az angol király békét akart – legfőbb vágya még mindig az volt, hogy kereszties hadjáratra mehessen – és megpróbálta kieszközölni a megegyezést: 1294 elején feleségül kérte IV. Fülöp húgát, Margitot (Marguerite de France). Abba is beleegyezett, hogy Anglia átad néhány gascogne-i várat és várost, melyek egy bizonyos ideig francia birtokban maradnak, s így elsimíthatják az ügyet. A megállapodást a franciák megszegték, s hiába adták át az aquitániai területeket, az angol királyt mégis Párizsba idézték, s amikor a felháborodott Edward nem jelent meg, vazallusi engedetlenség címén elkobozták Aquitániai hercegségét. Edward nem tehetett mást, felmondta a Fülöp királynak tett homágiumát.³² Anglia kénytelen volt hadba lépni, s 1294 októberében már összecsaptak Dél-Nyugat-Franciaországban. Edward régi diplomatája, Anthony Bek, Durham püspöke javaslatára az európai külpolitika színterén igyekezett elérni, hogy ne húzódjon el a háború, és támogatókat szerzett.³³ Anglia szövetséget kötött Franciaország ellen több német, németalföldi fejedelemmel – például Flandria grófja, V. Florent (Floris), Holland, Zeeland és Friesland ura, valamint Geldern és Brabant hercegei –, a kölni érsekkel és a burgundi grófság jó néhány bárójával.³⁴ Az egyik legfontosabb szövetségese a német király, Nassaui Adolf

²⁹ 1297. jún. 2.: Regesta Imperii VI. Die Regesten des Kaiserreichs unter Rudolf, Adolf, Albrecht, Heinrich VII. 1272–1313. Abt. 2. Die Regesten des Kaiserreiches unter Adolf von Nassau: 1291–1298. Hrsg. Vincenz Samanek. Innsbruck, 1948. (a továbbiakban RI) VI/2. nr. 837.; *Geoffrey Barraclough*: Edward I and Adolf of Nassau: A Chapter in Medieval Diplomatic History. *The Cambridge Historical Journal* 6. (1940) 225–262., 234.

³⁰ 1293. dec.: *Rymer, T.: r, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 793.; 1294 folyamán újra a törvényszék elé citálták: 1294. ápr. 28., máj. 5.: *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 800.

³¹ Aquitánia szűk, angol kézen maradt sávjának az angliai forrásokban meghonosodott elnevezése.

³² 1294. júl.: *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 807.

³³ Szó szerint azt tanácsolta, vásároljon szövetségeseket. *Michael Prestwich*: Edward I. (Yale English Monarchs) New Haven–London 1997. 387.

³⁴ János, Brabant hercegeinek szövetségese; burgundi nemesek szövetségese Edwarddal: 1294. aug. 13.: *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 808.; katonai szerződése: 1295. ápr. 23.: *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 820.; Rainald, Geldern hercege szerződése Edwarddal: 1295. ápr. 6. *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 819.; szerződés a flandriai gróffal: *Pierre Chaplais*: *English Medieval Diplomatic Practice. I. Documents and inter-*

lett.³⁵ A szűk bázissal bíró gróf egyértelműen fő riválisa, a királyi koronát vele szemben elvesztő Habsburg Albert ellenében lépett egyezsége Angliával.³⁶ Cserében Anglia támogatta Nassaui Adolfot német ellenfeivel szemben, s így eltávolodott az 1270-es évek második felének, az 1280-as évek első felének Plantagenet–Habsburg szövetségétől.³⁷ A szövetséget „a pápát kivéve mindenki ellen” kötötték, s ebbe beleértendőek voltak a francia királyon kívül Adolf birodalmi ellenfelei, a Habsburgok is.³⁸ 1294. augusztus 31-én Adolf hadat üzent Franciaország királyának. A hadüzenetben nem az angol királlyal kötött szövetségre, hanem a Szép Fülöp által jogtalanul megszállt birodalmi területek és jogok bitorlására hivatkozott.³⁹ Adolf azonban nem csupán az angol királytól várható jövedelmek okán lépett szövetségre, hanem úgy vélte, „az érdekek közössége” köti őket össze.⁴⁰ Edward is igen fontosnak találta a német királlyal kötött szövetséget, nem csak

pretation. II/ 1–2. London 1982. I. ii. 487. Újabb összegek (100 ezer livre) kiutalása a flandriai grófnak és a brabanti hercegnek: 1295. okt. 2.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 427.; RI VI/2. nr. 469. VII. Dietrich, Kleve grófja, Berg hercege és Mark grófjának szerződése: *Friedrich Bock*: Englands Beziehungen zum Reich unter Adolf von Nassau. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. Ergänzungsband 12. (1933) 199–252., 226–227. Siegfried kölni érsek: RI VI/2. nr. 427.

³⁵ 1294 júniusában Durham püspöke követségre indult Adolf királyhoz és a kölni érsekhez, a király legfőbb tanácsadóival, John Sandforddal, Dublin érsekével, Nicholas Segrave-vel, Lord Marshal-lal, és Hugh le Despenserrel, Winchester grófjával együtt. *Treaty Rolls preserved in the Public Record Office*. Ed. Pierre Chaplais. London 1955. I. nr. 89–90.; RI VI/2. nr. 406., 425. *J. S. Hamilton*: Despenser, Hugh, the elder, earl of Winchester (1261–1326). *Oxford Dictionary of National Biography*. Eds. H. C. G. Matthew – Brian Harrison. Oxford 2004. Online: 2006–. (a továbbiakban ODNB) <http://www.oxforddnb.com/view/article/7553>, letöltés 2020. márc. 9.; *Margaret Murphy*: Sandford, John of (d. 1294). ODNB <http://www.oxforddnb.com/view/article/24638>, letöltés 2020. márc. 9.; *Michael Prestwich*: Edward I and Adolf of Nassau. In: *Thirteenth Century England III. Proceedings of the Newcastle-upon-Tyne Conference 1989*. Eds. Peter R. Coss – Simon Lloyd. Woodbridge 1991. 127–136., 127–129.; *Alfred Leroux*: Recherches critiques sur les relations politiques de la France avec l’Allemagne de 1292 à 1378. Paris 1882. 64.; *Hentze, C.*: England, Frankreich i. m. 94.

³⁶ Edward követei Adolffhoz és a kölni érsekhez: 1294. jún. 20.: *Treaty Rolls*, I. nr. 212–213.; *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 802–803.; MGH Const. III. nr. 509–510. A szövetséget 1294. aug. 10-én kötötték meg Nürnbergben. MGH Const. III. nr. 511.; RI VI/2. nr. 427., 458., 655. Adolf augusztusban ratifikálta: MGH Const. III. nr. 512.; *Treaty Rolls*, I. nr. 231. A birodalmi fejedelmek közül többen tették rá pecsétjüket: a rajnai palotagróf; a kölni és a salzburgi érsek (Konrad von Frohnsdorf-Preitenfurt/Breitenfurt); a bambergi (I. Leopold von Gründlach) és a brixeni (Heinrich von Trevejach) püspök: MGH Const. III. nr. 514.; Angliai ratifikálása: 1294. okt. 22.: TNA Reproductions of Records, etc: Film Copies of Extraneous Documents 28/4.; *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 812.; MGH Const. III. nr. 517.

³⁷ *Prestwich, M.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 127–129.

³⁸ contra quasquinque personas, ejusquumque praeceminentie dignitatis, status, seu conditionis existant, Romana ecclesia excepta – *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 803.

³⁹ bona possessiones iurisdictiones tractusque terrarum nostri et imperii: MGH Const. III. nr. 524.

⁴⁰ *Bock, F.*: Englands Beziehungen i. m. 245.

arról volt szó, hogy Anglia „zsoldosokat vásárolt” a kontinensen, hanem politikai partnernek tekintette a németalföldi és nyugati német bárók s egyházfők felett még jelentős nagy befolyással bíró Adolfot. A király a diplomáciai lépéseit a legtöbbször egyeztette Adolffal, s igen szoros kapcsolatot alakított ki a német királyi udvarral.⁴¹ A birodalmi politikai helyzet alakulása nagy jelentőségű volt Anglia számára, ha nagy ellenfelével, Fülöp királlyal akart hadba lépni. Ezért Edward minden, a francia királlyal való tárgyalását és a francia politikában tervezett akcióját is egyeztette a nassauai gróffal, a német királlyal. 1295-ben személyes találkozót terveztek Edward és Adolf között,⁴² amire ugyan nem került sor, de sűrűn jártak a követek Anglia és az Adolffhoz hű hollandi gróf városa, a háború idejére angol bázissá váló Dordrecht között.⁴³ Edward úgy kezelte Adolfot, mint a kontinentális szövetségesei táborának a fejét, s beszámolt a flandriai és a hollandi gróffal, a brabanti herceggel való viszonya alakulásáról, a tervezett házassági kapcsolatokról.

A szövetség legfőbb alapját mindazonáltal az anyagiak képezték, Edward gyakorlatilag szövetségeseket „vásárolt” Szép Fülöp hátában. I. Edward uralkodása alatt valóban szépen gyarapodott a királyság kincstára, amivel a kortársak is tisztában voltak. Edward hosszas hadjáratokkal szállta meg Wales-t, és a markába vándorolt mindaz, amennyit „ér a velszi tartomány”, hiszen tudjuk, „földje jó”, s „legelőin fű kövér”. Az „igába hajtott” velszиеkből kipréselt adók is azt a reményt keltették a kontinensen a kortársak között, hogy Edward Angolhonja képes lesz katonai segítséget nyújtani akár Szép Fülöp ellen is, s mindazzal, amivel Wales szolgálja Angliát – vad és hal, „mi az ég alatt, szem-szájnak kellemes” – azt az uralkodó nassaui Adolf megsegítésére fogja szálni. Arany János is tudta, a korabeli Anglia képes bort szállítani „túl messzi tengeren”, s „e szép sziget ételt-italt terem”. Valóban, ebben az időben komolyan számolni lehetett a felemelkedőben lévő Anglia katonai hatalmával – amit néhány éven belül a skót hadszíntereken is bebizonyított. Edward király valóban rendelkezett azzal az energiával és eréllyel, amittől ellenfelei is tartottak, s amit Arany János is megragadott: nem volt, aki „ellenszegüljön” „rettenetes” parancsának, s „szolgái” nyomban „szétszáguldottak”, „ország szerin, tova”, ha úgy akarta. Mindenki arra számított, Habsburg Albert és szövetségesei is úgy járnak, mint a „velsz ebek”, s mást nem tehetnek, legfeljebb „vendéglik a királyt”, mint „Montgomery, a vár ura” egy győztes hadjárat után.⁴⁴

⁴¹ Rymer, T.: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 826., 829., 835. Tájékoztatta például Holland grófjának az átállításáról: 1296. jún. 26.: TNA SC 1/12/27.

⁴² Adolf levele: MGH Const. III. nr. 520.

⁴³ Rymer, T.: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 821., 824., 834., 840., 841., 848., 854., 855. Dordrecht: Bock, F.: Englands Beziehungen i. m. 208.; Adolf a hollandi grófhhoz: MGH Const. III. nr. 521.

⁴⁴ Részletek: Arany János: A wales-i bárdok.

Anglia úgy tündökölt, különösen az 1296-os év skótföldi diadalai, Dunbar és Berwick után, mint Európa „új ura”.⁴⁵ Nassaui Adolf 40 ezer fontnyi (160 ezer tours-i livre) „segélyt” kapott 1294 végére, ezen kívül Anglia királya még évi 20 ezret ígért, amint megkezdődnek az angol hadműveletek a franciák németalföldi állásai ellenében.⁴⁶ A kölni érsek is pénzért, 10 ezer ezüstmárkáért vállalta, hogy kiállít 1000 nehézlovagot.⁴⁷ Az egyik legtekintélyesebb rajnai báró, I. Eberhard von Katzenelnbogen még hűbéri esküt is tett Anglia királyának, úgy vállalt hadi szolgálatot.⁴⁸ II. János, Brabant hercege, aki Edward leányának, Margitnak a férje volt, ugyancsak zsoldosokkal szerződött a francia háborúra, 160 ezer livreért.⁴⁹ Szintén nagy összegű hadsegélyt kapott fivére, Gottfried.⁵⁰ Geldern hercegeinek óriási összeget, 100 ezer tours-i livre-t irányoztak elő, ha fél évig szolgál hűbéreseivel.⁵¹ Az angol diplomácia 1294 nyarán még egy „ideiglenes pénztár” is felállított a Birodalomban, hogy tudja fizetni a német szövetségeseket: Dordrechtben a durhami püspök és John Sandford dublini érsek egy „mozgó kincstárral” várta a „jelentkezőket”. Holland grófja fiának, I. Jánosnak Edward leánya, Erzsébet (Elizabeth of Rhuddlan) kezét ígérték, s hozományul egy tetemes összeget, ha ő is hadba áll.⁵² Guy de Dampierre, Flandria grófja már 1292 óta folytatott tárgyalásokat leánya, Philippa és Edward elsőszülött fia, Caernarfon-i Ed-

⁴⁵ 1290-ben meghalt fiának, a walesi hercegnek a kiszemelt hitvese, Skócia örökösnoje (Norvégiai Margit), Edward azonban nem akarta, hogy a királyság kicsússzon a keze közül. Magát tartotta a skót korona örökösének, hiszen Margit anyja, Plantagenet Margit skót királyné a nővére volt, s a királynak, III. Sándornak (1249–1286) nem volt fiúutóda. 1292-ben formálisan egy báb-uralkodó, John Balliol kezébe helyezte Skóciát, mint angol hűbért, de ellenfelei fellázdattak az angol uralom ellen, Balliolt lemondatták, és 1296-ban az angol királynak hadba kellett lépnie skót földön. Wales-ben is tört ki egy újabb lázadás 1294–1295-ben. *Prestwich, M.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 128., 135.

⁴⁶ Treaty Rolls, I. nr. 98–112., 129–133., különösen 124.; RI VI/2. nr. 486.

⁴⁷ Siegfried von Westernburg kölni érsek fivére, Heinrich Adolf sógora volt. Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter. III/1–2. (1205–1261; 1261–1304) Hrsg. Richard Knipping. Bonn 1909–1913. (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, 21) nr. 2591. Angol kiutalás a kölni érseknek: Acta imperii Angliae et Franciae ab. A. 1267 ad A. 1313. Hrsg. Fritz Kern. Tübingen, 1911. (a továbbiakban Acta Imperii) nr. 89.

⁴⁸ *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 813.; RI VI/2. nr. 470. Eberhard Adolf egyik legfőbb híve volt, húga, Aleidis a német király anyja volt. *Bock, F.*: Englands Beziehungen i. m. 236.

⁴⁹ *Bock, F.*: Englands Beziehungen i. m. 216.; RI VI/2. nr. 592. A herceg és Plantagenet Margit házassága, 1279: English Medieval Diplomatic Practice i. m. I. ii. 470.

⁵⁰ *Hentze, C.*: England, Frankreich i. m. 52.

⁵¹ *Prestwich, M.*: Edward I, 387–388., RI VI/2. nr. 585.

⁵² A hollandi gróffal már 1281-ben kötött Edward egy házassági megállapodást, akkor, fia, Alfonz és Hollandi Margit között. *Bock, F.*: Englands Beziehungen i. m. 214. Ezt 1285-ben megváltoztatták, a gróf örököse, és Edward leánya, Elisabeth közötti jegyességre. English Medieval Diplomatic Practice i. m. I. i. 181.

ward walesi herceg közötti házasságról.⁵³ 1294-ben emellé még jókora összeget, 200 ezer tours-i livre-t ígért az angol diplomácia, ha Flandria is hadba áll. Edward terveiben az szerepelt, hogy már 1294 őszén megindítják a hadműveleteket, fel is szólította Nassaui Adolfot és a kölni érseket is, hogy szálljanak táborba. A hadsereg gyülekezési helyét és idejét is kijelölték, a partraszállás azonban egyelőre megghiúsult.⁵⁴ 1295 márciusában mindenesetre Adolf összehívta a Reichstagot Frankfurtba, és megkezdte az előkészületeket a birodalmi sereg felállítására.⁵⁵ 1295 áprilisára tervezték az első hadjáratot, s már Adolf és Edward személyes találkozója is elő volt készítve,⁵⁶ de az angol királyt feltartották a skóciai ügyek,⁵⁷ így ez alkalommal maga kérte a találkozót, majd a hadjárat elhalasztását.⁵⁸ Pedig éppen ekkor vonult be s verte le másodszer is a türingiaiakat Adolf, ekkor volt ereje tetőpontján, és maga is hadba akart szállni Flandriában.⁵⁹ 1295 januárjában a német király maga is beszámolt Edwardnak hadi sikereiről, „ahogyan országához csatolta Türingiát és Meissent”, és kinyilvánította, hogy a francia király ellen hadsereget állít fel, készen a harcra.⁶⁰ Kérte az angol királyt, hogy küldjön követeket a Reichstagra, hogy megtárgyalhassák a franciák elleni háborút. 1295 áprilisában birodalmi gyűlést hívott össze Frankfurtban, és kijelentette, hogy most már a francia veszélyre kell figyelmét összpontosítania.⁶¹

A koalíció szervezése azonban hosszú időt vett igénybe, s ehhez Szép Fülöpnek is volt néhány szava. 1295-ben szövetséget kötött Skóciával (a Régi Szövet-

⁵³ Az angol követeknek a kölni érsek után a flandriai grófot is fel kellett keresniük, hogy a házasságról is újfent tárgyaljanak. *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 803.

⁵⁴ 1294. nov. 6.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 813., CPR III. Edward I: 1292–1301. 105.; 1294. nov. 9.: TNA SC 1/14/12.; *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 814.; 1294. nov. 9.: Edward levele Adolfnak, a tervezett találkozó helyéről és idejéről, melyet a király káplánja, Gerlach Baumgarten aacheni magiszter útján küldi. Treaty Rolls, I. nr. 239.; English Medieval Diplomatic Practice i. m. I. ii. 352. A német királynak a szerződés szerint járó pénzt már novemberben kifizette Edward: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 815.

⁵⁵ A háború dokumentumai: MGH Const. III. nr. 524–530.; *Barracough, G.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 237.

⁵⁶ Követség: William of Ormesby és Gerlach aacheni kanonok: RI VI/2. nr. 642., *Leroux, A.*: Recherches critiques i. m. 80.

⁵⁷ A skót lázadás elhúzódott, s éppen akkor, amikor a kontinensen Adolfnak is szüksége lett volna Edward erőire, 1297-ben Stirling Bridge-nél az angolok vereséget szenvedtek.

⁵⁸ 1298. ápr. 28.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 821.

⁵⁹ *Barracough, G.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 239. Erről beszámolt Edwardnak is: RI VI/2. nr. 535.

⁶⁰ Rheineck, 1295. jan. 19.: TNA SC 1/20/34.; Deputy Keeper of the Public Records Reports (a továbbiakban DKPR) 6th Report. London 1845. nr. 1472. Követet is küld Angliába, aki áprilisban, a birodalmi gyűlés idejére tér vissza Edward válaszával Adolfhoz: Treaty Rolls, I. nr. 248.; English Medieval Diplomatic Practice i. m. I. i. 310.; MGH Const. III. nr. 554., 561–564.

⁶¹ MGH Const. III. nr. 556.

ség, az „Auld Alliance” megújítása), és sikerült feltartóztatni az angol támadást.⁶² Így az angol királynak kellett időt kérnie Adolftól.⁶³ Ugyanabban az évben pedig a francia király elfogatta a flandriai grófot, a francia királyság így egy időre kiszabadult az angol gyűrből. Guy, Flandria grófja viszont nehéz helyzetbe került, hiszen az „árulása” okán Flandriával szemben bevezetett angol gyapjúkivitel embargó miatt legfőbb városai, Lille, Bruges, Douai és Ypres ellene fordultak, és a párizsi *parlement*hez folyamodtak hűbéruruk ellenében, amire Franciaország királya „védelmébe vette” őket: francia csapatok vonultak be Flandriába.⁶⁴ A gróf így kénytelen volt újra Anglia felé „táncolni”, aminek bebiztosítására Edward egy újabb csillagászati összegű *subsidiumm*al vette rá.⁶⁵ Holland urát, az angol szövetségtől szabadulni igyekvő s IV. Szép Fülöp felé közeledő, majd szövetséget kötő V. Florent grófot 1296-ban az angolok meggyilkoltatták,⁶⁶ majd anglofil – Angliában, Edward udvarában nevelkedett⁶⁷ – fia, János (Jan/Johann) gróf újra szövetségre lépett Angliával, így némi bizakodásra adott okot, hogy teljessé vált Franciaország bekerítése.⁶⁸ János hollandi gróf és Edward leánya, Erzsébet házasságát megkötötték, s az ifjú férj még jelentékenyebb összegű angol hadsegélyben is részesült 1297 januárjában.⁶⁹ Erről Edward nem késett Adolfot is tudatni.⁷⁰

Edward ezen kívül mind a német, mind a francia hadszíntéren számíthatott hagyományos familiáris szövetségesére, V. (Nagy) Amadeus (Amédée/Amadeo) szavojai grófra is, aki, mivel birtokai a Habsburgokéval voltak szomszédosak,

⁶² *Barracrough, G.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 239.

⁶³ 1295 tavaszán a kölni érseket kérte, hogy közvetítsen Adolf felé: TNA SC 1/12/129. i.; 1295 áprilisában arra kérte Adolfot, halasszák el a találkozójukat még tovább, mint az Adolf által – az év elején követe útján küldött – határidő, Keresztelő Szent János fővételének napjáig, egészen augusztus végéig. Treaty Rolls, I. nr. 260.; English Medieval Diplomatic Practice i. m. I. ii. 354. Majd az év nyarán újra követeket küldött, hogy még tovább halasszák el a hadjáratot. 1295. aug. 12–14.: TNA SC 1/13/28. iv.; CCR III. Edward I: 1288–96. 450.

⁶⁴ *Bock, F.*: Englands Beziehungen i. m. 222.

⁶⁵ Az első évre Anglia 100 ezer tours-i livre-t irányozott elő szövetségesének, ha teljesíti katonai kötelezettségvállalásait Franciaországgal szemben. 1297: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 850–851.; English Medieval Diplomatic Practice i. m. I. ii. 491–3. Cserében az angol király privilégiumokban részesítette a flandriai kereskedőket, illetve megújította a tárgyalásokat a walesi herceg és a flandriai gróf leánya közötti házasságról.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 852.; *G. D. Cuttino*: English Diplomatic Administration 1259–1339. Oxford 1940. 129.

⁶⁶ Még nagy összegű apanázst is elfogadott a franciáktól. RI VI/2. nr. 679.; *Hentze, C.*: England, Frankreich i. m. 53., 89–90.

⁶⁷ RI VI/2. nr. 733.

⁶⁸ 1297. jan. 17.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 854.; Már apja életében megkönyékezte az angol diplomácia, biztosabbnak látván az angol érdekeket az ő kezében. 1296. jún. 26.: TNA SC 1/14/14.

⁶⁹ *Fritz Trautz*: Die Könige von England und das Reich, 1272–1377. Heidelberg 1961. 135. Házassági tárgyalások: 1296: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 846.

⁷⁰ RI VI/2. nr. 799.

képes lehetett sakkban tartani a német ellenzék fejét, Albertet.⁷¹ Amadeus grófot Edward 1296 végén követségbe küldte Adolffhoz, Walterrel Langton főkincstartóval, Coventry and Lichfield püspökével, valamint Hugh le Despenserrel, Winchester grófjával együtt.⁷² A szavojai gróf a német király hadba hívó parancsára fegyverbe lépett a Birodalom területein, Adolffot és a flandriai grófot támogatandó. Így része lehetett abban, hogy Habsburg Albert 1297 folyamán nem indított hadat a nassauai gróf ellen, majd csak miután III. András segítségét kérte, a következő évben.⁷³ Emellett 1296 végén s 1297 tavaszán Edward még több burgundi nemeset volt képes maga mellé állítani.⁷⁴ Adolf király a burgundi grófság báróinak, például Jean de Chalon-Arly-nak engedélyezte, hogy hadba lépjenek Franciaország ellen.⁷⁵ Ezzel az angol koalíció a Rajnától egészen a La Manche-csatornáig körbezárta a Capetingek királyságát. Nassauai üzent az angol uralkodónak, készen áll hadaival, ha ő is táborba száll a kontinensen.⁷⁶ Az angol király egyelőre az udvarban nagy befolyással bíró nagybátyját, William de Valence-t, Pembroke grófját küldte Cambrai-ba.⁷⁷

A francia király természetesen a birodalmi angol szövetségesek ellenfeleinek a kegyét kereste, így egyezsége lépett Habsburg Albert osztrák herceggel is. Közvetett módon így a francia diplomácia szembekerült nápolyi Anjou-rokonnaival, s Magyarország esetében III. András szövetségese, Albert pártján állott. A francia királynak szüksége is volt a német támogatókra, hiszen Edward és szövetségesei 1296-ban újra egy németalföldi partraszállást és egy észak-franciaországi hadjáratot terveztek. 1297-ig azonban Nassaui Adolf és a többi birodalmi Plantagenet-szövetséges német ellenzékének erősödése miatt el kellett halasztani az angol partraszállást. Adolf csak akkor tudott volna támogatást nyújtani Angliának, ha a birodalmon belül egyértelműen ő lesz az úr, s le tud számolni a Habsburgokkal. Ebben akadályozza meg többek között majd az Albert hercegnek nyújtott magyar támogatás 1298-ban.

Edward 1296 végén, 1297 elején újra végigjárta a szövetségeseit, be akarta biztosítani magát a tervezett hadjáratra nézve, képesek-e partnerei teljesíteni az

---

⁷¹ Szavojával is szorosabbra fonták a szövetséget: egyezés Edward leánya, Johanna, Gloucester grófnője és Amadeus gróf közötti házasságról: 1296. márc. 16.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 861.

⁷² RI VI/2. nr. 715., 782.

⁷³ Edward Amadeus grófhhoz: 1297. aug. 2.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 870.

⁷⁴ 1296-os tárgyalások: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 848. Egyezmény Brüsszelben: Treaty Rolls, I. nr. 132–133.

⁷⁵ RI VI/2. nr. 813. A burgundi nemesek ligája: MGH Const. III. nr. 572.

⁷⁶ RI VI/2. nr. 831., 903. Az 1297-es francia háború dokumentumai: MGH Const. III. nr. 572–579.

⁷⁷ RI VI/2. nr. 678.

1294-ben vállalt kontingensek kiállítását.⁷⁸ Az év nyarán felszólította koalíciós partnereit, hogy álljanak fegyverbe és csatlakozzanak a partra szálló angol sereghez.⁷⁹ Az angol szövetségesek 1297 tavaszán indítottak hadat, és augusztusban partra is szálltak Flandriában.

A háború hírére sem aktivizálta magát azonban a Szentszék, s nem kötelezte el magát az egyik fél mellett sem. Az új pápa, VIII. Bonifác még kivárt, és elsősorban azért dolgozott, hogy békére tudja bírni a feleket. Bonifácnak a legfontosabbak a nápolyi Anjouk érdekei voltak ekkor, ezért Szicília visszaszerzésére fordította minden energiáját, de csak egy francia–angol, francia–német békével lehetett keresztes hadat hirdetni a szigetet bitorló III. Frigyes aragón uralkodó – 1296-tól a „Trinacriának” titulált Szicília királya – ellen.⁸⁰ A pápa így nem támogatta egy Adolf elleni fellépés tervét, sőt, nem volt inyére az sem, hogy a Habsburgok kezére kerüljön a német korona, sokkal inkább azt kívánta, az ellenzéki erők összűzésében meggyengült Adolf maradjon meg a trónon.⁸¹

A meginduló flandriai háborúban a Plantagenetek pénze nem volt azonban minden: az angol és a német szövetséges erők gyorsan vereséget szenvedtek Veurne-nél, majd sorozatos kudarcok érték őket. A hadjárat összeomlott.⁸² Edward kétségbeesetten szólította fel burgundiai és német szövetségeseit, hogy jöjjenek hadaikkal Flandriába.⁸³ Szeptemberben Edward még bízott Nassaui Adolf hadbalépésében, követet is menesztett hozzá, de a király azt közölte, nincs elegendő fegyverese, így várnia kell.⁸⁴ Mindennek ellenére az angol király valóban küldetett segílyt Nassaui Adolfnak, s megígérte, maga is hadba száll.⁸⁵ Ezután

⁷⁸ Követek a szerződés megújítására a kölni érsekhez, a flandriai grófhhoz és a brabanti herceghez: 1297. febr. 6.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 857.; *English Medieval Diplomatic Practice* i. m. I. ii. 490–491. Újabb hadsegélypénzek kiutalása a kölni érseknek: 1296. feb. 7.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 859.

⁷⁹ Hadbahívó felszólítás a burgundi bárókhoz, a brabanti herceghez, Douai, Gent, és Bruges polgáraihoz: 1297. aug. 2.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] 870–871.

⁸⁰ *Barracough, G.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 231.; *Bock, F.*: Englands Beziehungen i. m. 245.

⁸¹ A pápa már megválasztása után három héttel írt Edwardnak és Fülöpnek, hogy kössenek békét, majd több alkalommal is felszólalt a békéért és két ízben is legátust küldött ki. *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 817., 821., 843.; *Leroux, A.*: Recherches critiques i. m. 78–79. Adolf király követsége VIII. Bonifáchoz, 1295. május–június: MGH Const. III. nr. 545–547.

⁸² *N. B. Lewis*: The English Forces in Flanders, August–November 1297. In: *Studies in Medieval History presented to F. M. Powicke*. Eds. R. W. Hunt – W. A. Pantin – R. W. Southern. Oxford 1948. 310–318.

⁸³ *Acta Imperii*, nr. 122–123.; 126–130.

⁸⁴ *Documents illustrating the crisis of 1297–98 in England*. Ed. Michael Prestwich. London 1980. 148–149.; 161–162.

⁸⁵ RI VI/2. nr. 832., 873., 904.

Adolf király azonban nem is csatlakozott hozzájuk, így Edward kénytelen volt békét kötni a franciákkal (Vive-Saint-Bavon, 1297. október 9.).⁸⁶

Az angol diplomácia teljesen nem tett le mindenesetre a francia hadjáratról. 1298 tavaszán még maradtak angol seregek Flandriában, az 1297. évi fegyverszünetet csak decemberig kötötték, hivatalosan Anglia és Franciaország nemso-kára újra hadban álltak.⁸⁷ Edward egy levelében az év végén úgy is fogalmazott, hogy nem tett le a további hadműveletekről, s további forrásokat és erősítést kért Angliából.⁸⁸ A fegyverszünet lejárta előtt, még 1297 decemberében fegyvereket és lovakat kért kincstárától a csapatai szálláshelyére, Flandriába, azaz a háborút még nem tekintette befejezettnak.⁸⁹ Ezzel egyidőben megkezdődött Habsburg Albert hadseregének felállítása a következő év elejére. A fegyverszüneti egyezmény nem jelentett kötelezettséget Edward szövetségeseire nézve, s ahogyan Adolf maga üzent hadat Szép Fülöpnek, ő is hadban állott, és még Edward kezdeti kudarcai ellenére sem kellett temetni a koalíciót. Adolf bármikor megindíthatta a Franciaország elleni hadi cselekményeket, s ebben, illetve más, olyan szövetségeseiben bízott, akik még nem kapcsolódtak be a háborúba. Ezért 1298 elején Edward újra pénzt kért a kincstártól a szövetséges zsoldosok fizetésére.

A Birodalomban éppen Habsburg Albert és szövetségeseinek katonai aktivítása akadályozta meg, hogy a nassauai gróf segítséget nyújthasson az angoloknak Flandriában. 1298-ban pedig ugyancsak Albert volt az, aki magyar segéderőivel támadást indított ellene, s így megakadályozta, hogy Adolf Edward segítségére siessen a franciák ellen. Adolf magára maradt, s ezt használta ki Habsburg Albert az 1298. év nyarán.

A történeti irodalomban felmerült az a hipotézis, hogy Nassaui Adolf kétkulacsos politikát folytatott, és még 1297 nyarán titokban megegyezett a franciákkal, így azért nem vett részt az angol hadi akciókban az év őszén, mivel Szép Fülöp

---

⁸⁶ English Medieval Diplomatic Practice i. m. I. i. 353.; *Prestwich, M.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 133.

⁸⁷ Igaz, november 23-án meghosszabbították azt a következő év Húshagyó keddjéig. Groslein apátáság, Courtrai mellett: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 881.; dec. 14.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 882.

⁸⁸ Documents illustrating the crisis of 1297–98 i. m. 174–175.

⁸⁹ Edward azért kér katonai erőt Angliából, mert flandriai helyzete bizonytalan, a polgárok egy része ellenséges velük szemben, s a francia király pártján áll (a liliomosok). Azaz, ha hivatalosan fegyverszünet is van Franciaországgal, IV. Fülöp flamand szövetségesei segítségével folytatja a háborút, ezért kell Edwardnak is felkészülnie a további harcokra. Licet in partibus quibus sumus ad resistendum hostibus, et ad eorum potentiam, si necesse fuerit, expugnandum, sufficientem numerum de diversis nationibus habere speremus [...], rogamus ex corde [...], quibus nobis tenemini nichilominus injungentes, quatinus, sicut honorem et salvationem nostri totiusque regni nostri diligitis, cum equis et armis, modo decentiori quo poteritis, personaliter intersitis, prompti et parati exinde nostris sumptibus ad nos in Flandria in nostri subsidium transferare – 1297. dec. 14.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 883.

löp lepénzelte.⁹⁰ Adolf megvesztegetése egyetlen forráson alapszik, egy IV. Fülöp egy itáliai bankárának, Musciatto dei Franzesinek tulajdonított, datálatlan jelentésen, amely arról szó, hogy Fülöp követeként a bankár tárgyalásokat folytatott a német királlyal és Diether von Nassauval, Adolf öccsével, a leendő trieri érsekkel, s egyezséget kötöttek.⁹¹ A dokumentumot 1298 és 1301 közé teszik, s viták folytak hitelességéről, azt azonban kijelenthetjük, összhangban Edward legújabb monográfusának álláspontjával, hogy tényleges, konkrét bizonyítékot a vesztegetésre nem igazol a forrás, legfeljebb annyit, hogy Adolf közeledett a francia király felé, tapogatózó tárgyalásokat folytatva s biztosítva magát arra az esetre is, ha Anglia kudarcot vallana a felvonulásával.⁹² Feltehető, hogy a francia diplomácia minden eszközzel megpróbálta leválasztani Angliáról legerősebb és a német–németalföldi szövetségesek táborán belül centrális jelentőségű német királyt. Arra vannak is hiteles adatok, hogy Szép Fülöp tárgyalásokat kezdeményezett Adolffal a vitatott hovatarozású, valamint megszállt francia-birodalmi határvidéki területek ügyében. Az, hogy ez ügyben fogadta a francia király követeit az angol háborús felvonulás előestéjén, még nem jelentette az Edwarddal kötött szerződés megszegését, hiszen erre szólította fel a feleket a békéért ügködő VIII. Bonifác is.⁹³ (Ebben a kérdésben a pápa közvetítésével valóban meg is állapodtak Adolf követei a francia királlyal, de csupán e kérdésben, nem érintve Adolf és Edward szövetségesi kapcsolatát és a megszállt flandriai területek ügyét.⁹⁴) Nem mondhatjuk, hogy az angol diplomáciának ne lett volna égető szüksége a nassau grófra és német pártjára, hiszen a hollandi és flandriai grófok hintapolitikája miatt a szövetségesi koalíció is megingott, és Anglia rá volt utalva Adolffra, hogy összetartsa a kontinentális táborát. Edward, amikor 1297 májusában végre megindította a hadakat Franciaország ellen, hadba szólította szerződött szövetségesét, Adolffot, és kérte, minél előbb egyesítse vele erőit Flandriában.⁹⁵ Néhány héttel később még tovább sürgette Adolffot a hadbalépésre, s fel-

⁹⁰ *Barraclough, G.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 233.

⁹¹ *Prestwich, M.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 129–130.; *Friedrich Bock*: Musciatto dei Francesi. *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters* 6. (1943) 521–544., 541–544.

⁹² *Prestwich, M.*: Edward I, 390. A dokumentum hitele és Adolf árulása mellett érvelt Fritz Kern is. *Acta Imperii*, 129–130.

⁹³ 1296. január: Edward követsége Rómába: RI VI/2. nr. 681. A pápa, már a háborús felvonulás közepette újból megpróbálta fegyverszünetre bírni a feleket: 1296. aug. 25.: *Rymer, T.*: *Foedera* i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 877.; *Prestwich, M.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 134–135.; *Leroux, A.*: *Recherches critiques* i. m. 78–79.

⁹⁴ A megállapodás már elkészült, csak öt nappal a göllheimi csata előtt kötöttek egyezséget Rómában, s Adolf már nem értesülhetett a hírről: 1298. jún. 27.: *Rymer, T.*: *Foedera* i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 893.

⁹⁵ 1297. máj. 17.: *Rymer, T.*: *Foedera* i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 865.

szólította, haladéktalanul menjen veje, III. Henrik, Bar grófja segítségére.⁹⁶ A király találkozóira is hívta a német uralkodót, feltehetően azért, hogy szorosabbra vonja a szövetséget, és megbizonyosodjon hűségéről – azaz az angol diplomácia irányítói is sejtették, hogy IV. Fülöp megpróbálja eltántorítani Adolfot. Ekkor azonban Adolf visszautasította Edward kérését, mondván, Franciaország királyával kell először tárgyalnia, mielőtt hadba lépne ellene.⁹⁷ Itt sincs szó árulásról, legfeljebb annyiról, hogy Adolf újra megpróbálta kieroszakolni Fülöptől, hogy mondjon le az elfoglalt birodalmi hűbérekről, mielőtt fegyveres konfliktusba bonyolódna Európa leghatalmasabb monarchájával. Mindazonáltal tisztában volt Habsburg Albert és az ellenzék fellépésével, s nem bonyolódott volna a francia háborúba törzsterületeitől távol, Flandriában, ha nem muszáj, csak akkor, ha nem kell azzal számolnia, hogy időközben a birodalomban hátra támadják. 1297 augusztusában azonban hírt kapott a birodalmi ellenzék prágai, májusi találkozásáról, s Albert aktivizálódásáról.⁹⁸ Igen kényes volt a helyzete, tudta, a Német Birodalomban egyre szűkül a támogatói bázisa. Csak kevés hadereje volt vele Sinzigben, minthogy meg kellett osztania csapatait, és Frankfurt védelmére is rendelni egységeket Habsburg Alberttel szemben.⁹⁹ Edward is tudatában volt mindennek, s több alkalommal is felszólította a német királyt a katonai szövetség feltételeinek a betartására.¹⁰⁰ Mindazonáltal Adolf is tudatában volt, hogy Skóciában milyen veszteségeket szenvednek az angol erők (például Stirling Bridge-nél), így a franciákkal való megegyezés lehetősége egyre közelebb került.¹⁰¹ Az is közrejátszott mindebben, hogy Nassaui Adolf 1297-ben hiába várta az angol király által ígért *subsidiomot*.¹⁰² Adolf a flandriai grófnak írott levelében ki is jelenti, hogy Fülöp királlyal egy végső rendezésről tárgyal, de arra nincs bizonyítékunk, hogy valóban ki is egyezett volna Edward háta mögött.¹⁰³ Adolf legfeljebb csak késlekedett, s időt akart nyerni, de fenn akarta tartani azt a lehetőséget is, hogy előre meneküljön, s Edwarddal hadba szálljon, ha a hadiszerezése az angoloknak ked-

---

⁹⁶ 1297. jún. 4.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 866–867. Bar grófja 1293-ban vette el Eleonórát, Edward leányát.

⁹⁷ 1297. [máj. 15.?]: MGH Const. III. 574.

⁹⁸ MGH Const. III. nr. 577.

⁹⁹ Edward követe, Johann de Cuijk a királyhoz találkozásáról Adolf királlyal. Sinzig, 1297. okt. 15.: TNA SC 1/18/179; RI VI/2. nr. 911., 912., 914., 917.; Acta Imperii, nr. 130.; *Barraclough, G.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 253.; *Prestwich, M.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 133.

¹⁰⁰ 1297. jún. 4.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 866–7.

¹⁰¹ A William Wallace-féle lázadással szembeni ellenállás örölt fel s igényel egyre nagyobb erőket és pénzeket: 1297. szept. 15-én az angol erők vereséget szenvedtek Stirling Bridge-nél. *Barraclough, G.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 253.

¹⁰² *Barraclough, G.*: Edward I and Adolf of Nassau i. m. 234.

¹⁰³ Egy a francia királlyal való lehetséges finalis tractatus megkötése esetén, amennyire csak képes megvédené a flamand érdekeket: 1297. aug. 31.: MGH Const. III. nr. 577.

vezne. Ezért is foglalták bele az októberi angol–francia fegyverszünetbe, hogy Adolf bármikor megszegheti azt, és szabadon cselekedhet. Edward is úgy gondolta még 1297 őszén, hogy a fegyverszünet ideiglenes lesz, összegyűjti a szövetségesek erőit, akik még nem csatlakoztak az angol erőkhöz Flandriában, pénzt küldet a westminsteri kincstárból és újult erővel vág bele a küzdelembe, Adolf segítségével. Mindenesetre szeptemberben, majd októberben is, a francia–angol fegyverszünet után néhány nappal Adolf újra követeket küldött Edward királyhoz, de a tárgyalások pontos tárgyát nem ismerjük.¹⁰⁴ Feltehető azonban, hogy felmerült az is, Adolf vállalja-e a hadbaszállást a Flandriában maradt angol seregek támogatására.¹⁰⁵ 1298 elején sem volt még „lejátszott” a háborús konfliktus, Fülöp király is tartott attól, ha egyesülnek az angol–brabanti–hollandi–német erők, ezért is hajlott a megegyezésre a megszállt birodalmi területek ügyében és kérte a pápa segítségét és közbenjárását a mielőbbi békéhez.¹⁰⁶ Edward még 1298 februárjában sem szánta el magát teljesen a háború befejezésére, legalábbis nem minden színtéren, ezt bizonyítja, hogy 30 ezer livre-t utaltatott ki a Fülöppel szembenálló burgundi báróknak a további harcok folytatására.¹⁰⁷

1298 elején Adolf ellenzéke immár Habsburg Albert vezetésével Bécsben újra összegyűlt, és már a konkrét lépéseket is egyeztették egy a német király ellen indítandó hadjáratról, amihez a magyar király is csatlakozott. Adolfnak még mindig jelentős erők maradtak a pártján, németalföldi szövetségeseinek fegyverei és az angol királytól a még 1296-ban is kiutalt tetemes összeg sokat nyomott a latban. Az angol szövetséggel a hátában, a Rajna-vidéktől nem messze, Flandriában harcoló angol csapatokkal még mindig tekintélyes ütőkártyái voltak a kezében. A Rajna-vidék, a nyugati német területek közép- és alsóbb nemessége, a városok a pártján állottak, még mindig lehetett kilátása a győzelemre. Ezért volt szüksége az ellenzékének is minden erő összpontosítására, ezért kellettek III. András csapatai is az Adolf ellen induló hadjárathoz.

1298. márciusában, amikor Albert és III. András serege megindult Bécs alól, még angol–brabanti–burgundi–hollandi seregek álltak fegyverben Flandriában. Edward valószínűleg még tett egy kísérletet arra, hogy megbizonyosodjon, Nassaui Adolf hadba száll-e a segítségére, de mivel 1298. március közepéig ez nem történt meg, hazaindult Angliába. Feltehető, hogy a már a tavasz eleje óta táborba szálló osztrák és magyar seregről, annak előkészületeiről tudomása lehetett Nassaui Adolfnak, és közvetetten Angliai Edwardnak is, így amint Albert és segédcsapatai valóban megindultak Mainz irányába, Edward feladta a küzdel-

¹⁰⁴ RI VI/2. nr. 900., 906.; MGH Const. III. nr. 575.

¹⁰⁵ Andernach, 1297. okt. 16.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 880.; DKPR 6th Report, nr. 1476.

¹⁰⁶ Párizs, 1298. márc. 4.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 888.

¹⁰⁷ Pro auxilio dicto Regi contra Regem Franciae prestando – Erdenburgh, az angol csapatok táborra, Flandria: 1297. febr. 27.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. [Londoni kiadás] I. ii. 888.

met, nem számítva többet a nassauai grófra. Adolf valószínűleg azért közeledett a francia megegyezés felé, hogy ha Edward nem is lép hadba, a vitatott burgundi területek ügyében még akkor is legyen esélye megegyezni Fülöppel, akinek a Habsburgokkal való kapcsolata egyre erősödött.¹⁰⁸

Albert aktivitása és készülődése az Adolf elleni hadjáratra már az 1297. év őszén nyílt titok volt. Adolf király tudatában volt az ellenzék prágai gyűlésének, s annak is, a következő év elején Bécsben tanácskoznak.¹⁰⁹ 1298. február elején III. András Bécsben konkrét katonai támogatást ígért Albert hercegnek németországi hadjáratához.¹¹⁰ Egy még szorosabb szövetség összekovácsolására eljegyezték Andrásnak első, Piast feleségétől, Fennenától született leányát, Erzsébetet az Alberttel szövetséges II. Vencel fiával, Vencellel.¹¹¹ (A későbbi László magyar királlyal.) Az ifjú Vencel anyja, Judit (Guta/Bona) Habsburg Rudolf király leánya, valamint Albert és Ágnes magyar királyné húga volt. A leányt a királyné, Habsburg Ágnes nyomban Bécsben is hagyta, hogy fivére, Albert udvarában nevelkedjék.¹¹² András a szövetség teljes jogú tagja lett.¹¹³ A februári bécsi találkozón a magyar király a Habsburg-párt legfontosabb tagjainak illusztris társaságban tett hitet a szövetség mellett.¹¹⁴ A cseh királyon kívül ott

¹⁰⁸ *Hermann Henneberg*: Die politischen Beziehungen zwischen Deutschland und Frankreich unter König Albrecht I. 1289–1308. Strassburg 1891. 5–6.

¹⁰⁹ RI VI/2. nr. 837.; VI/2. nr. 949.

¹¹⁰ *Wertner M.*: Magyar segítőcsapat i. m. 61.; Részvétel a követségeken: 1298. márc. 29.: Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 1497.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. ed. Georgius Fejér. Tom. I–XI. Vol. 1–43. Buda, 1829–1844. (a továbbiakban CD) VI/2. 124. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1–3.; II/1. Szerk. Szentpétery Imre. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. Bp. 1923–1943., 1961–1987. (a továbbiakban RA) II/4. nr. 4176.

¹¹¹ Ottokars Österreichische Reimchronik. MGH Deutsche Chroniken 5/1–2. Hrsg. Joseph Seemüller. Hannover 1890. II. vv. 73514–73519.; Continuatio Vindobonensis i. m. 716–717. Két 14. század közepi kútfő: [*Johannes Vitoduranus*] Die Chronik des Johannes von Winterthur. MGH SS rerum Germanicarum. N. S. 3. Hrsg. Friedrich Baethgen. Berlin 1924. 46.; János viktringi ciszterci apát: [*Johannes von Viktring*] *Iohannis abbatis Victorienensis*: Liber certarum historiaram. MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi (SS rer. Germ.) 36. Hrsg. Fedor Schneider. I–II. Hannover–Leipzig 1909–1910. I. 312., 348.

¹¹² *Skorka R.*: Előjáték egy házasságkötéshez i. m. 66–68., *Pór Antal*: Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet hercegasszony, az Árpádház utolsó sarja. Katolikus Szemle 2. (1888) 2. sz. 214–243., 3. sz. 463–499., 476–477.

¹¹³ *Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. Bp. 2003. (a vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája) 205.

¹¹⁴ et alii quamplures persone [sollempnes] abates et prepositi, canonici et comites Ungari multi – Chronicon Austriacum anonymi ab. a. 852–1327. [Historia Australis]. In: Rerum Austriacarum Scriptorum. II. Hrsg. Adrian Rauch. Vindobonae 1793. 209–312., 294.; Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium. collegit ... Gombos Ferenc Albin. I–III. Bp. 1937–38. I. 504–518., 517.; Continuatio Vindobonensis i. m. 698–722., 720.

volt IV. Ottó brandenburgi örgróf unokafivérével, Hermann brandenburg-salzwedeli örgróffal, II. Albert szász herceg, I. Miklós troppau herceg (II. Ottokár természetes fia, Habsburg Rudolf unokahúgának, Adelaide-nek a férje), a Piastházi I. Bolko oppelni herceg, III. Ottó, Tirol grófja és Karintia hercege (fivéréivel, Lajossal és VI. Henrik krajnai örgróffal), továbbá több birodalmi prelátus is (Peter von Aspelt baseli, Gregor von Waldek prágai, Theoderich von Neuhaus olmützi, II. Heinrich von Klingenberg konstanzi, Bernard/Wernhard von Prambach, passau, Ulrich von Paldau seckau, Albert von Bohnsdorf chiemsee-i püspök, és Emicho, Wildgraf von Kyrburg, freisingi hercegpüspök), akik közül többen utóbb a hadjáraton is részt vettek erőikkel.¹¹⁵ Gerhard mainzi érsek ugyan nem volt jelen, de maga kérte, hogy Albert haddal jöjjön Adolf ellen.¹¹⁶ A magyar uralkodó is fényes kísérettel érkezett, vele tartott Bicske nb. Gergely választott esztergomi érsek, Hontpázmány nb. János kalocsai érsek, tengerdi Miklós fia Tódor győri, Rád nb. Benedek veszprémi, Pál pécsi püspök és királynéi kancellár, Haab váci és Antal csanádi püspök, alkancellár (illetve lehetséges, András egri püspök is).¹¹⁷ Hogy nyomatékokot adjon katonai erejének, András magával vitte serege legértékesebb részét, a kunokat, köztük Alpra „fejedelem” fiát. Bécsben támadt is némi konfliktus a városon kívül rekedt, s beszállásolást kereső magyarok, kunok és a lakosság között – különösen a bécsi asszonyok, leányok „terhére”, akiket, Wertner Mór szavait kölcsönvéve, „közös birtoknak kezdtek tekinteni” –, melynek következtében a felbőszült bécsiek rájuk támadtak, s „csakán egy szobában tízet megöltek közülük”, többek között a kun vezér fiát is.¹¹⁸

¹¹⁵ RI VI/2. nr. 949.; *Annales Zwetlenses* a. 1–1349. MGH SS IX. 677–687., 679.; *Continuatio Zwetlensis Tertia* a. 1241–1329. MGH SS IX. 654–669., 659.; *Monumenta ecclesiae strigoniensis*. I–IV. s. a. rend. Knauz Nándor – Dedek Crescens Lajos – Dreska Gábor – Érszegi Géza – Hegedűs András – Neumann Tibor – Szovák Kornél – Tringli István. *Strigonii – Budapestini* 1874–1999. II. Ab a. 1273 ad a. 1321. 452.

¹¹⁶ RI VI/2. nr. 949.; *Annales Wormatienses* [M. Emichonis Wormatiensis presbyteri de schismate regum Adolphii et Alberti Romanorum regum]. *Forschungen zur Deutschen Geschichte* 13. (1873) 587–590. 588.

¹¹⁷ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet történelme az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1893. II. 451.; *Zsoldos A.*: *Archontológia* i. m. 82., 85., 87., 92., 95., 97., 101.; *Ferdinand Opll*: *Nachrichten aus dem mittelalterlichen Wien. Zeitgenossen berichten*. Wien–Köln–Weimar 1995. 61.

¹¹⁸ *Et venerunt cum tanta multitudine Ungarorum et Comanorum, quod vix poterant invenire hospicia in civitate in uno circumquaque extra partes civitatis receperunt se, cum equis suis in cubiculis et stabulis et cameris, in stupis, de suis commodis hominibus expulsis et eiectis. Qui cum suas nequicias cum uxoribus et filiabus et ancillis proborum virorum cum quibus hospitabantur cuperent exercere, extra portam ... a convicinis et concurrentibus decem in una stupa sunt occisi* – *Chronicon Austriacum* anonymi i. m. 295.; *rex paganorum nomine Albrandus ... est occisus* – *Continuatio Zwetlensis Tertia* i. m. 659.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. II. 451. Alpra: *Kovács Szilvia – Zimonyi István*: Besenyők, úzok és kunok a Kárpát-medencében. In: *Kovács Szilvia – Zimonyi István – Hatházi Gábor – Pálóczi Horváth András – Lyublyanovics Kyra – Marcsik Antónia*: Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban. (Altajisztikai Tankönyvtár, 6). Szeged 2016. 7–34., 28. Ennek némileg ellentmond, hogy

Így közvetett módon a Habsburg–magyar támadásnak része lesz abban, hogy az angol erőket kivonták a kontinensről. Igaz, Edward már fontolgatta a háború befejezését, hiszen 1298 februárjában a genti polgárok felkeltek az angolok és a flandriai gróf ellen, s a királyság anyagi helyzete sem tette lehetővé a további pénzek kiutalását. A békére biztatta a királyt VIII. Bonifác pápa is, s Edward figyelmébe ajánlott egy megoldást a konfliktus rendezésére: Anglia királya vegye feleségül a francia király hűgát, Margitot.¹¹⁹ 1298. január 31-én az angol király beleegyezett a francia fegyverszünet újabb meghosszabbításába, majd február közepén elhatározta, hazatér, s végleg letett a háború folytatásáról.¹²⁰ 1298. június 30-án Rómában a francia és az angol király képviselői békét kötöttek – Adolf római király távollétében, habár Anglia királya eleinte vonakodott egyezsége lépni, ha nincs jelen – s megállapodtak Edward és Margit Capet-hercegnő házasságáról.¹²¹

Albert, III. András seregével együtt 1298. február végén, március elején indult a sváb hercegség területére.¹²² Őt választófejedelem, az Adolf pártján maradt Wittelsbach Rudolf rajnai palotagróf, felső-bajor herceg és a trieri érsek ki-

fiaitól, hűtlenségük miatt IV. László már az 1280-as évek derekán elkobzott birtokokat. Igaz, nem tudjuk, volt-e olyan fia 1298-ban, aki részt vehetett a hadjáratban. DL 1170., CD V/3. 258–261.; RA II/2–3. nr. 3348., *Gyárfás István: A jász-kúnok története. I–IV. Kecskemét–Bp. 1870–1885. II. 449–450.*

¹¹⁹ VIII. Bonifác levele: Róma, 1298. jan. 15.: *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 883. Edward már január végén kezdett e felé a megoldás felé hajlani, a pápához is követet küldött egy pozitív válasszal. Gent: 1298. [jan. 29.]: *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 887. Február vége felé pedig újabb követet küld Bonifácnak, azzal az üzenettel, hogy hajlandó tárgyalni a béke feltételeiről. 1298. feb. 18.: *Treaty Rolls, I. nr. 223.; Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 887.; RI VI/2. nr. 951. VIII. Bonifác sokáig kitarított Adolf és Edward pártján – nyilván a Szép Fülöppel való szembenállása is erre predesztinálta – és a göllheimi csata után Albertet felségárulással és királygyilkossággal vádolta. Megválasztását olyannyira nem volt hajlandó elismerni, hogy még a választófejedelmeket is a pápai ítélőszék elé idézte. *Skorka Renáta: Rokonok és szövetségesek. I. Károly és a Habsburg hercegek együttműködése az interregnum éveiben.* In: *Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. I–II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen 2014. II. 625–638., 627.*

¹²⁰ A fegyverszünet meghosszabbítása: *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 885.; A király hajókat rendel Sluys-ba, Angliába való visszatérésére: 1298. febr. 14.: *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 886.

¹²¹ TNA Special Collections Papal Bulls SC 7/7/8.; *Rymer, T.: Foedera i. m.* [Londoni kiadás] I. ii. 896–7. VIII. Bonifác közvetítése: MGH Const. III. nr. 625. Lásd *Gustav Beckmann: Die Thronbesteigung Papst Bonifaz VIII. und König Adolf von Nassau. Neues Archiv 32. (1907) 493–498. A pápa korábbi lépéseiről: RI VI/2. nr. 879.*

¹²² Albertus ... transivit cum exercitu ... habens secum quosdam Australes, ... Ungarios – Weichard von Polheim salzburgi kanonok, későbbi érsek művének egyik folytatása: *Continuatio Weichardi de Polhaim. a. 1280–1307. MGH SS IX. 810–818., 814.; assumptis ... Ungaris – Chronica de gestis principum. Bayerische Chroniken des XIV. Jahrhunderts. MGH SS rer. Germ. 19. Hrsg. Georg Leidinger. Hannover–Leipzig 1918. 1–104., 48. Magyar segédcsapatok: RI VI/2. nr. 956.*

vételével összegyűlt Gerhard mainzi érseknél, és felszólította Adolfot, hogy a közte és Albert között felmerült viszály elintézése végett a lovagi törvényszék előtt jelenjék meg.¹²³ Albert mindaddig nem akart döntő ütközetbe bocsátkozni, míg a választófejedelmek nem nyilatkoznak, illetve amíg meg nem bizonyosodott, hogy Anglia királya nem jön Adolf megsegítésére. Edward azonban már nem nyújtott segítséget Adolfnak, sőt, az 1298-as évre szóló hadisegélyt sem utalta ki számára. Amint Albert serege Mainz alá érkezett, s Adolf pedig nem jelent meg Gerhard érsek törvényszéke előtt, a választófejedelmek megfosztották a tróntól és Habsburg Albertet királlyá emelték (1298. június 23.).¹²⁴

Habsburg Albert hadjáratában részt vett haderejével a bécsi fejedelmi találkozó csaknem minden résztvevője, a szász, a karintiai és oppelni hercegek, Ottó és Herman brandenburgi örgrófok, a cseh király, a mainzi érsek, a konstanzi püspök, valamint csatlakozott a strasburgi püspök is.¹²⁵ Adolf pártján Rudolf palotagróf maradt, és némely birodalmi város erői (Speyer, Worms).¹²⁶ Albert márciusban, Augsburgban gyűjtötte össze a szövetséges erőket, ott csatlakozott hozzá például VI. Henrik krajnai örgróf.¹²⁷ Nassaui Adolf – kevés megmaradt szövetségesével, mint például III. Ottó alsó-bajor herceg, IV. Béla unokája – a Rajna mellett felfelé vonuló Albert után sietett és be sem várva az útban lévő városi hadakat, ütközetre kényszerítette Göllheim mellett. Az ütközetben Adolf vereséget szenvedett és életét vesztette (1298. július 2.).¹²⁸

Az Albert második hadoszlopában felálló magyar erők helyt álltak, ahogyan III. András egy oklevele fogalmaz, a „mi és az egész magyar nemzet dicsőségére”.¹²⁹ A magyar csapatokat Balassa nembéli Demeter – „Balassa” Miklós fia, akit a rozgonyi csatából is ismerhetünk – pozsonyi és zólyomi ispán vezette.¹³⁰ A

¹²³ A trieri érsek 1297 végéig Adolf pártján maradt, közvetített is Edward felé. RI VI/2. nr. 597.; MGH Constitutiones et acta publica imperatorum et regum inde ab a. MCCXCVIII. usque ad a. MCCCXIII. 1–2. Hrsg. Jakob Schwalm. Hannover 1906–1911. MGH Leges. 5. sectio. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum, 4/1–2. (a továbbiakban MGH Const. IV.) 1. nr. 1–6.

¹²⁴ MGH Const. III. nr. 588–590.

¹²⁵ Continuatio Weichardi de Polhaim i. m. 814.; Sächsische Weltchronik. MGH Deutsche Chroniken II. Hrsg. Georg Waitz. Hannover 1877. 330.

¹²⁶ MGH Const. III. nr. 584.; Continuatio Weichardi de Polhaim i. m. 814.; *Viktring, J. von*: Liber certarum historiarum i. m. I. 355–356.

¹²⁷ RI. VI/2. nr. 955.; *Viktring, J. von*: Liber certarum historiarum i. m. I. 354.

¹²⁸ RI VI/2. nr. 1002.

¹²⁹ *Lenkey Z. – Zsoldos A.*: Szent István és III. András i. m. 205.; RI VI/2. nr. 1002.; diu dem fursten was benant / von Ungern und von Bêheimlant – Ottokars Österreichische Reimchronik i. m. II. vv. 72512–72514.

¹³⁰ Volt országbíró és királynéi tárnokmester. Sárosi ispán éppen a hadjárat után lesz: *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 294., Hazai okmánytár. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur István – Ráth Károly – Véghely Dezső. I–VI. Győr–Bp. 1865–91. (a továbbiakban HO) VIII. 431. Demeter már korán III. András hűségére tért, bizalmi embere volt, részt vett a Csákok és a Borsák indított harcaiban: DL 66 652., *Melczer István*: Okmányok a kellemesi Melczer-család levéltá-

néhány száz, feltehetően könnyűlovasból álló erő – a *Chronicon Austriacum anonymi* és a *Continuatio Vindobonensis* 300-ról ír – főként pozsonyi és zólyomi várjobbágyokból állott, de kiegészült jeles nemzetségek, mint a Csák, Hontpázmány és a Merse nemek tagjaival és kunokkal.¹³¹ A német elbeszélő források közül is vannak, amelyek eltérő létszámról adnak hírt: Ellenhard krónikájának 60-as száma talán csak egy könnyűlovas egységre, 80-as adata pedig a nehézlovasokra vonatkozhat.¹³² Ottokár (Otacher oûz der Geul) Stájer Rímes krónikája úgy tudja, hogy Balassa Demeter 200 lovast vonultatott fel, s mellette még egy külön zászlóaljban szállt hadba 50 lovas, Domokos, Héder nb. Kőszegi Iván (János) nádor veje.¹³³ Összevetésképpen a cseh király erői sem voltak sokan, 200 lovastól tudunk.¹³⁴

---

rából XIII., XIV., XV. század. Bp. 1890. 6., RA II/4. nr. 4274.; *Zolnay László*: Miklósfia Demeter mester (1250–1312). Turul 49. (1935) 1–2. sz. 35–37., 35., 36.; Birtokadományok: *Uő.*: A Balassák és a Felvidék. (Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikus évtizedéhez.) Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk. Csorba Csaba. Miskolc, 1985. 83–169., 98–99. Zolnay viszont téved, Demeter nem vett részt III. András ausztriai hadjáratában, az általa idézett, 1295. febr. 24-i oklevél (DL 40 225) ezt nem igazolja. *Zolnay L.*: Miklósfia Demeter, 35. 18. j.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. II. 451–453., *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 332., 338., 340., 343., 345.; *Lenkey, Z.* – *Zsoldos, A.*: Szent István és III. András i. m. 212.

¹³¹ *Chronicon Austriacum anonymi* i. m. 295.; *Continuatio Vindobonensis* i. m. 720.; 200–300 lovas: *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. II. 452. 2–300 lovas: *Bánlaky (Breit) József, doberdói*: A magyar nemzet hadtörténelme. I–VIII. Bp. 1929–34. VI. 4. III. Endre háborúi. <https://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0006/492.html#note1>, letöltés 2020. márc. 31. Néhány száz: *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 153. Lásd még: *Hirzelin*: [Gedicht über die] Schlacht bei Göllheim 1298. In: *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert*. Hrsg. Rochus Freiherr von Liliencron. Bd. 1. Leipzig 1865. nr. 4. 11–21. 14.

¹³² *dux Austriae ... assumptisque sibi sexingentis Ungariis ... octingentis etiam armigeris nobilibus – Ellenhardus Weltchronik-ja* [Magni Ellenhardi Chronicon Quo Res Gestae Rudolphi Habsburgici Et Alberti Austriaci Regum Romanorum]: *Ellenhardi Chronicon*. MGH SS XVII. (Annales aevi Suevici) Hrsg. G. H. Pertz. Hannover 1861. 140.; Másik kiadója (Johannes Friedrich Böhmer) egyenesen módosítja az adatot, és 600-ról ír jegyzetben. *Gotfridi de Ensingen Argentinensis Gesta Rudolphi et Alberti* In: *Fontes rerum Germanicarum. Geschichtsquellen Deutschlands*. 2. *Hermannus Altahensis und andere Geschichtsquellen Deutschlands im dreizehnten Jahrhundert*. Hrsg. J. F. Böhmer. Stuttgart 1845. 111–147., 145. 1. j. Darkó Jenő eleve 600-nak vette az adatot: *Darkó Jenő*: A magyar huszárság eredete. Pécs 1937. [Máriabesnyő 2010²] 10. 13. jegyz.; 600 magyar: *Fritsche (Friedrich) Closener's Chronik*. In: *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert*, 8. *Die Chroniken der oberrheinischen Städte*. Straßburg. Hrsg. Karl Hegel et al. I. Leipzig, 1870. 63.; 600: A magyar katona vitézségének ezer éve. I–II. Szerk. Pilch Jenő. Bp. é. n. I. Első rész. A honfoglalástól az Árpád-ház kihaltáig V. *Az Árpád-házi királyok kora (1001–1301)*. 74.

¹³³ *der kunic von Ungern sîn eidem / sneller schutzen ûf meidem / darzuo er im besundert / grâf Domitren ze houbtman, / dem si wâren undertân. / darzuo er selber versolt / umbe silber und um golt / den grâven Dominicum: / funfzig, die wâren frum / der selbe zuo sich las, / grâf Ybans eidem er was: Ottokars Österreichische Reimchronik* i. m. II. vv. 70660–70669.; lásd még: v. 72115.; v. 72510.; *Skorka Renáta*: A mohó farkas utóda. Egy Kőszegi Habsburg-szolgálatban. Világtörténet 39. (2017) 93–124., 101.; *Pauler, Gy.*: A magyar nemzet i. m. 580. 351. jegyz.; *Kunok is: Szabados György*: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kűtfökb. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig. *Hadtörténelmi*

A *Chronicon Colmariense* szerint „Ausztria hercege [Albert] a fejedelmek hívására előrenyomult, emberek végeláthatatlan sokaságával, magyarokkal és kunokkal, akik mind nyíllal és íjjal szoktak harcolni. Voltak vele osztrákok is, ők vasfegyvereket használtak.”¹³⁵ Egy-egy résztvevőt tudunk azonosítani, mint például Csák nb. újlaki Csák fia János honti ispánt, volt lovászmestert, azaz feltehetően nehézlovas elemek is kellettek legyenek néhányan.¹³⁶ Több német bárót foglyul is ejtettek, például Adolf palotagrófjának a fivérét, más főurakat pedig a magyar csapatok vitték Albert herceg színe elé.¹³⁷ Radiszló bányai várjobbágy és fiverei is fogságba ejtettek több német lovagot.¹³⁸ A magyar egységek jelenléte nagy hatással volt a kortárs szemtanúkra, s ezért is lehettek talán számosabbak is a híradásokban. A német elbeszélő források megemlékeznek a magyarokról, akik „hátrafelé gyorsan nyilaztak és minden más fegyver nélkül lovagoltak – a

---

Közlemények 120. (2007) 475–500. 494–495.; Magyar nemesi haderő: *B. Szabó János: A középkor magyarországi könnyűlovasága. X–XVI. század. Máriabesnyő 2017. 163., Wertner M.: Magyar segítőcsapat i. m. 79–83.*

¹³⁴ Wertner M.: Magyar segítőcsapat i. m. 64.

¹³⁵ cum infinita hominum multitudine, Ungarorum et Cumanorum, qui omnes pugnare cum sagittis et arcibus conueverunt. Habuit secum Australes, qui armis ferreis utebantur – *Chronicon Colmariense. MGH SS XVII. 183–270. 269. Fordítás: Szabados Gy.: A régi magyar taktika i. m. 494.*

¹³⁶ DF 226 471: ÁUO V. 183., RA II/4. nr. 4188.; Hontpázmány nb. Miklós comes: ÁUO X. 307. Mások: ÁUO X. 300.; DF 244 450., ÁUO V. 205; RA II/4. nr. 4211.; DL 1869., Anjoukori okmánytár. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920. I. 393–394., Anjou-kori Oklevéltár. I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLVI–XLVIII. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Almási Tibor – Blazovich László – Gécz Lajos – B. Halász Éva – Köfalvi Tamás – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Szeged–Bp. 1990–2019. (a továbbiakban: AOKt) IV. 271.; DL 1508., Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp. 1879. 164–166., RA II/4. nr. 4194–4196.; DL 61 161., CD VII/3. 111., HO I. 92–93., RA II/4. nr. 4193.; DL 38 135., HO VIII. 445 RA II/4. nr. 4261.; DF 269 588., HO VIII. 450–453.; Hamis, de eredeti felhasználásával készült. RA. IV/2. nr. 4306. DF 281 802., RA II/4. nr. 4292., *Kubinyi Ferencz: Oklevelek hontvármegyei magán-levéltárakból. Első rész 1256–1399. Diplomatarium Hontense. Pars prima. Bp. 1888. 47–49., Palásthy Pál: Palásthyak. I–III. Bp. 1890–91. I. 30. DL 54 606., CD VI/2. 186.; A nagykállai Kállay-család levéltára. Szerk. Szentpétery Imre. I–II. Bp. 1943. nr. 46., RA II/4. nr. 4279. CD VI/2. 189., RA II/4. nr. 4247. DL 105 265., CD VI/2. 261–264., RA II/4. nr. 4320–4321., *Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének históriai, geographiai és statistikai esmertetése. I. Pest 1826. 88. DL 63 902., CD VI/2. 295. W. X. 374. RA 4308 DL 66 652., *Melczér I.: Okmányok i. m. 6., RA II/4. nr. 4274. Lásd Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. II. 452.***

¹³⁷ RI VI/2. nr. 1002.

¹³⁸ DL 2215., RA II/4. nr 4186., ÁUO XII. 619.

magyarok annyira merészek és gyorsak voltak, hogy nem volt olyan folyó, melyen akár úszva, akár lóval át ne tudtak volna kelni”, „hosszú hajukat befonva viselték, mint az asszonyok”, s hosszú szakálluk” volt.¹³⁹

1298. július 27-én a magyar király apósát Frankfurtban királlyá választották, majd augusztus 25-én Aachenben megkoronázták (1298–1308).¹⁴⁰ Egy időre tehát győzedelmeskedett a magyar király és a Habsburgok koalíciója, s az angol-nápolyi–nassauai érdekcsoport vereséget szenvedett. Az érdekközösség azonban nem bomlott fel, III. András halála után I. Edward a nápolyi öröklés mellett tette le a voksát, Károly Róbert jogigényét támogatta, s erről biztosította nagyanyját is.¹⁴¹ A király pártolta, hogy az elvesztett Szicília „helyett” a nápolyi Anjouk egy másik korona, Magyarország megszerzésével vigasztalódjanak. Továbbra is szoros kapcsolatot ápolt Nápolyal, s Mária, valamint az ifjú Caroberto egy tekintélyes támogatót tudhatott maga mögött az európai politikában. A magyar trónra kerülő Anjouk már egy kiépített nyugat-európai kapcsolatrendszerrel „hoztak” Magyarországra, s magyar uralkodókként is a korábbi Anjou-szövetségeket – így az Angliával valót is – ápolták. Korábban, a 13–14. századi Anjou–angol kapcsolatokat kutatva is abból indultam ki, s azt láttam igazolva, hogy a politikai érdekközösség s az ez alapján folytatott politikai kommunikáció nemcsak lehetséges volt, hanem mindig jelen volt a diplomáciai alternatívák tárházában. Az érintkezések nem mindig a felszínen húzódtak, de fel lehetett „melegíteni” őket, ahogyan például majd az aversai tragédia után történik, amely egymás mellé állítja a két hatalmat. Volt perspektívája, hogy az érdekközösséget politikai kapcsolattá kovácsolják. Lajos és III. Edward, ha nem is kötöttek közvetlen katonai szövetséget, de Bajor Lajos császár szövetségeseiként össze tudták hangolni a Valois–Nápolyi–Avignoni blokk elleni lépéseiket. Lajos és Edward is ugyanazon politikai konstelláció részeként, az Avignoni Pápaság és a Nápolyra is kiterjedő Capet–Valois befolyás ellenében politizált, csatlakozva Bajor Lajoshoz; s mindig is propagálta a pápaság visszatérését Itáliába. Ebben mind a magyar,

---

¹³⁹ cum arcubus retro se velociter sagittantibus, absque omni armatura equitantibus, capillos longos ad modum mulierum ligatos habentibus, barbasque longas ... qui inquam Ungarii adeo audaces fuerunt et veloces, quod nulla aqua fuit, quin ipsius transitus pateret per eam tam nando quam equitando, ... qui nominati fuerunt sperknappen und geringe volk – Ellenhardi Chronicon i. m. 140.; Fordítása: *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. II. 452.; *Darkó J.*: A magyar huszárság i. m. 60. 13. jegyz. A könnyűfegyverzetre utal: conscripto magno exercitu, et collectis de Hungaria ... sagittariis optimis sed inermibus – Annales Wormatienses a. 873–1366. MGH SS XVII. 34–73., 69.; Emichonis Wormatiensis presbyteri de schismate regum Adolphi et Alberti i. m. 588. Lásd *Kovács Tibor*: Huszárfeigyverek a 15–17. században. Bp. 2010. 23. *Wertner M.*: Magyar segítőcsapat i. m. 64.

¹⁴⁰ MGH Const. IV/1. nr. 8–10.

¹⁴¹ 1303. máj.: TNA SC 1/50/111.

mind az angol uralkodó a 13. század második felének Plantagenet–Anjou kapcsolatainak politikai örökségét viszi tovább.¹⁴²

A göllheimi ütközet, a fent felvonultatott forrásokkal együtt immár választ is adhat arra a kérdésre, miért volt érdeke a magyar királynak a részvétel a katonai akcióban. Nassaui Adolf csak akkor tudott volna támogatást nyújtani Angliának, ha a birodalmon belül egyértelműen ő lesz az úr, s le tud számolni a Habsburgokkal. Éppen ebben akadályozta meg, s ily módon a Franciaország elleni angol hadjárat sikerét húzta keresztül Albert és többek között a neki nyújtott magyar támogatás. 1298-ban Adolf éppen arra készült, megindítja a Franciaország elleni akciót, s így Anglia is támadni tud Flandriában. Ebben gátolta meg a Habsburg–magyar támadás. Részben a magyar segédcsoport érdeme is, hogy Flandria nem került ekkor angol kézre, hiszen Angliának égető szüksége volt a nassaui gróf katonai támogatására. A Habsburgok segítségnyújtása kulcsfontosságú volt az angol–francia konfliktusban, s bármilyen csekély is lehetett a magyar haderő, hozzájárult ahhoz, hogy a kontinensen Anglia nem nyert teret. A magyar király a maga érdekeinek is eleget tett, hiszen azt az érdekszövetséget, s tagját, Angliát szorította háttérbe, mely ellenfeivel, a trónját el nem ismerő Anjoukkal állt szövetségben. Közvetett módon III. András a saját trónbiztonsága érdekében is cselekedett.

A kutatónak az Árpád-kor nyugati irányú magyar külpolitikáját kutatva nehézségekkel kell szembenéznie. A források jellege, sporadikus, töredékes volta adja a legfőbb problémát. A kutatónak fel kell lelnie mindazokat a színtereket, amelyeken kapcsolatok léteztek vagy *létezhettek*: nemcsak közvetlen, hanem közvetett kapcsolatokat is, például az ellentétes szövetségesi tömbök részeként való európai politizálást. Léteznek olyan indirekt kontaktusok, ahol úgy vélem, a kutatásnak van értelme, hiszen segít abban, hogy megvilágítsuk a középkori Magyar Királyságnak Európában elfoglalt helyét.

---

¹⁴² Erről az ünnepelt 70. születésnapjára kiadott ünnepi kötetben írtam részletesen: *Bárány Attila: Nagy Lajos nápolyi hadjáratai és a Százéves Háború*. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk. Papp Imre – Angi János – Pallai László. Debrecen 2010. 25–39.

SZENTEK AZ ÁRPÁD-KORI OKLEVELEKBEN

Szentpétery Imre (1878–1950) egyetemi tanári pályáját Debrecenben kezdte. 1918-ban a néhány éve alakult egyetem tanára lett a második egyetemes történelmi tanszéken (középkor és újkor).¹ 1923-ig tanított itt, míg a pesti egyetemen mesterét, Fejérpataky Lászlót (1857–1923) követte az oklevéltan és címertan tanszéken. Az öt esztendő kemény munkával töltötte el. Nemcsak oktatott, hanem akadémiai megbízásból hatalmas gyűjtőmunkával megalapozta az Árpád-kori királyi, királynéi és hercegi oklevelek kritikai kiadását, sőt a II. András király haláláig felölélő részt is elkészítette, és 1923-ban megjelentette Budapesten. A mű előszavát azonban Debrecenből keltezte, érzékeltetvén, hogy keletkezése szorosan kapcsolódik itteni egyetemi tanárságához. Művét folytatta és 1272-ig közzé is tette. Hagyatéka feldolgozásával az Árpád-korból a csaknem teljesnek mondható anyag, mintegy 4700 oklevél a kutatás rendelkezésére áll.²

Az egyházi és világi személyek és intézmények kiadványairól, a magánoklevelekről hasonló munka nem készült, de Györffy György (1917–2000) megbízásából felesége, Ruitz Izabella (1925–2008) 1952 táján összeállította a nyomtatásban megjelent magánoklevelek jegyzékét, amely több mint 3700 tételt tartalmaz.³ Ezek számát további mintegy ezerre tehető számú magánoklevél gyarapít-

---

¹ Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar jegyzőkönyvek. II. kötet, 1918. augusztus. 6-i rendkívüli ülés, III. kötet, 1918. október 30-i ülés. Vö. A Debreceni Egyetem története. 1912–2012. Főszerk. Orosz István, szerk. Barta János. Debrecen 2012. 181–182., 559.

² Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. (1001–1272)* Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943., II/2–II/4. (1272–1301) Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.) Bp. 1961–1987., *Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae nec non reginarum Hungariae critico-diplomatica. Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.) Bp. 2008.

³ *Györffy Györgyné: Az Árpád-kori kiadott magánoklevelek jegyzéke.* Kutatási segédesszköz. *Index diplomatum privatorum aetatis Arpadianae typis inlucem prolatorum.* Sajtó alá rendezte Dreska Gábor, Solymosi László, Szovák Kornél. Bp. 2019. Az utolsó forráskiadvány, amelyre még hivatkozott (leírása a 263. lapon), egy 1952-ben megjelent erdélyi kötet volt.

ja, amelyek egyik része 1952 óta már megjelent, másik része pedig kiadatlan.⁴ Végül nem feledkezhetünk meg a Váradi Jegyzőkönyvről (1208–1235), amely közel 400 bejegyzést tartalmaz. Ezek zöme ugyan formailag nem oklevél, de tartalmilag annak tekinthető, hiszen a feljegyzett elbeszélő és rendelkező rész az oklevél meghatározó alapeleme.⁵

A harmadik forráscsoportot a magyar vonatkozású pápai oklevelek alkotják. Rólunk nincsen hasonló áttekintésünk. Számukról jó eligazítást ad, hogy az Árpád-kort illetően a Vatikáni Levéltárból több mint 600 oklevél szövege, a hazai levéltárakból pedig közel 180 eredeti pápai oklevél tartalma ismert.⁶ A pápai oklevelek azonban nem képezik vizsgáldásunk tárgyát.

Az Árpád-kori forrásanyag időbeli és térbeli megoszlása igen egyenetlen. A 11–12. századi oklevelek száma mindössze néhány százalékot tesz ki. Az oklevelek többsége a Dunántúlra és Észak-Magyarországra vonatkozik, Erdély és az Alföld nem mérhető az ország többi régiójához. Az oklevelek jelentős részének teljes szövegét ismerjük. Mivel az okleveleket gyakran átírták, perekben bemutatták, egy-egy oklevélszöveg többféleképpen marad ránk: eredetiben, átírásban, tartalmi kivonatban vagy említés formájában is megőrződött. Nem kevés azon oklevelek száma, amelyeket csak különböző részletességű tartalmi kivonattal vagy csupán említésből ismerünk.

Igen változatos az oklevélszövegek nagysága. A kisebb méretű oklevelek szövege mindössze 300–400 karaktert tesz ki. A legnagyobb terjedelmű oklevél az Árpád-korból minden bizonnyal a pannonhalmi apátság birtokairól 1238 táján készült összeírás a maga több mint 55 ezer karakterével.

A forrásbázis bemutatása után tesszük fel a megválaszolandó kérdést, miként szerepelnek a szentek a Magyar Királyság területén keletkezett Árpád-kori oklevelekben.

⁴ *Draskóczy István – Soós István: Középkori oklevélpublikációk Magyarországon 1945–1990 között. Levéltári Közlemények 62 (1991) 9–55., Horváth Richárd: Középkori oklevelek publikálása Magyarországon 1991–2004 között. Levéltári Közlemények 78 (2007) 3–34.* Az újabb kiadványok közül jelentős Árpád-kori anyagot tartalmaz az alább hasznosított két veszprémi okmánytár, továbbá két kötet: *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szerk. Szócs Tibor. Bp. 2012., *Szócs Tibor: Damus pro memoria oklevelek.* Bp. 2017. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 51., 54.) Természetesen az újabb és a régi kiadások között jelentős átfedés van.

⁵ *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum.* Ed. Karácsonyi János, Borovszky Samu. Bp. 1903. (a továbbiakban: *Regestrum Varadinense*)

⁶ *Vetera monumenta historica Hungariae sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner.* I. Romae 1859., *Érszegi Géza: Eredeti pápai oklevelek Magyarországon.* Bp. 1989. Nagydoktori értekezés, kézirat.

A szentekkel kapcsolatos általános felfogást jól érzékelteti a Loire menti fleuryi bencés monostor Gauzlin nevű apátjának (1004–1030) életrajza. Ebből egyértelműen kiderül, hogy a Szent Benedek tiszteletére emelt monostornak és valamennyi vagyonának az égi patrónus a tulajdonosa. Ő kapta a birtokadományokat, sőt a liturgikus felszerelést is. Az arany kehely felirata is arról szólt, hogy azt Szent Benedeknek készítették. Egy csodás történet elbeszélése is megerősítette ezt a felfogást. Az apátság emberei mezei munka közben egy ősz öregembert láttak, aki kérésükre azt válaszolta, hogy ő az, akire mostanság birtokot hagytak, és most eljött, hogy megtekintse javait. Mire a munkások azzal a hírrel futottak a monostorhoz, hogy Szent Benedeket látták.⁷

Ha egy elbeszélő forrásban ilyen nyomot hagyott az égi patrónus evilági tulajdonosi mivolta, a jogi írásbeliségben még inkább helyet kapott ez a sajátos nézet. A mennyei pártfogók oklevelek egész sorában részesültek adományban. Így kapott birtokot 720 táján a híres Sankt Gallen-i, 796-ban a neves fuldai, 1025-ben pedig a Lyon közelében fekvő savigny monostor védőszentje, vagyis Szent Gál, Szent Bonifác, illetve Szent Márton.⁸

Az egyház javára történt adományozás olyan jogügylet volt, amelyben az egyik fél az adományozó, a másik fél a megajándékozott szent, aki közvetlenül vagy közvetve kapta az adományt. A szent tehát mint jogalany vett részt a jogügyletben.⁹ Ahhoz, hogy ez a sajátos jogi felfogás kialakulhasson, szükség volt arra, hogy a jogalany szent valamilyen érzékelhető formában jelen legyen az adott egyházi intézményben. Szerencsés esetben ott volt a szent sírja. Az intézmények többségének be kellett érnie a földi maradványok töredékével, egy kis csontszilánkkal.¹⁰ De ez nem volt akadálya a sajátos felfogás elterjedésének. Igen korán, 400 körül megfogalmazta Victricius, roueni püspök: *Ubi est aliqui dibitotum est.* (Ahol egy rész van, ott van az egész.)¹¹ Gondoskodtak a kis ereklyék elhelyezéséről. A templomszentelés szertartása új elemmel gazdagodott. A

⁷ Robert-Henri Bautier: André de Fleury: Vie de Gauzlin abbé de Fleury. Vita Gauzlini Floriacensis abbatis. Texte édité, traduit et annoté avec la collaboration de Gilette Labory. (Sources d'histoire médiévale publiées par l'Institut de recherche et d'histoire des textes 2.) Paris 1969. 70–71. Vö. Sz. Jónás Ilona: A fleuryi apátság szellemisége a 11. század első felében a „Vita Gauzlini” alapján. In: Sokszínű középkor. Természet – társadalom – kultúra a középkori Európában. Szerk. Nagy Balázs és Novák Veronika. Bp. 2010. 131–132., 142.

⁸ Urkunden zur Geschichte des deutschen Privatrechtes. Ed. Hugo Loersch, Richard Schröder, Leopold Perels. Bonn 1912³. 12–13., 20–21., 60–61.

⁹ Hans-Jürgen Becker: Der Heilige und das Recht. In Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter. Hg. v. Jürgen Petersohn. (Vorträge und Forschungen 42.) Sigmaringen 1994. 67–68.

¹⁰ Nem jelentett hátrányt, ha másodlagos ereklye, a szent valamely használati tárgyának egy darabja (pl. Szent Márton köpönyege) állt rendelkezésre. Arnold Angenendt: Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart. München 1994. 156.

¹¹ Uo. 154.

szentelést végző főpap ekkor helyezte el az ereklyét az oltárlapba vésett, sírnak nevezett mélyedésbe. Oltár, templom nem lehetett ereklye nélkül.¹²

A szent lett a templom, az oltár patrónusa. Az elnevezést, késő antik mintát követve, először Szent Ambrus milánói püspök (†397) alkalmazta a szentekre.¹³ A patrónus szó az egyházjogban új értelmet nyert, az egyházat védelmező szentet jelenti, a patrocinium pedig a szentnek az adott egyházi intézményhez fűződő védelmi kapcsolatát.¹⁴ Úgy gondolták, hogy a szent patrónus a mennyben és a földön is jelen van. Ott van a lelke, itt meg a testi maradványok vannak. A szent ketős létezéséből következik, hogy egyfelől közbenjár Istennél, másfelől a földi életben is segítséget nyújt, például a betegek csodás meggyógyításával. A szentek jogi értelemben személyek, jogalanyok voltak, jelen voltak az élők között.¹⁵ Ez a fel fogás volt az alapja annak a gyakorlatnak, amely a monostor, a székesegyház és a többi egyházi intézmény patrónusát, védőszentjét tulajdonosnak tekintette.

A szentek tiszteletét és kultuszát, az egyházi év liturgikus rendjét, a kor műveltségét, köztük az oklevélfogalmazás ismeretét az első ezredfordulón a térítőkhöz magukkal. Nem szoktuk emlegetni, hogy a liturgikus felszerelés és a könyvek mellett a szentkultusz megannyi érzékelhető tárgya, az ereklyék sokasága is velük érkezett az országba. Az épülő templomok számára az uralkodók maguk is részt vettek ereklyék megszerzésében. Szent István ereklyéket kért és kapott Odilo clunyi apáttól, aki Nagy Szent Gergely pápa életrajzát idézve, a másodlagos ereklyék, a szentekkel kapcsolatban álló tárgyak értékére is felhívta a király figyelmét.¹⁶ Arról is tudunk, hogy a magyar király a bolgárok elleni hadjáratából ereklyékkal tért vissza.¹⁷ Ismeretes, hogy Szent László a Monte Casino-i apáttól kért Szent Benedek-relikviát.¹⁸

¹² Uo. 168–169. A változás régióként más-más ütemben mehetett végre. Erre vonatkozhat a 787. évi 2. niceai zsinat rendelkezése, miszerint a szentek ereklyéi nélkül felszentelt templomokba ereklyéket kell elhelyezni. Conciliorum Oecumenicorum Decreta. Ed. Giuseppe Alberigo, Giuseppe L. Dossetti, Perikles P. Joannou, Claudio Leonardi, Paulo Prodi. Bologna 1996. 145. (7. can.) A forrást másként értelmezi *Becker, H.-J.*: Der Heilige i. m. 59.

¹³ *Angenendt, A.*: Heilige und Reliquien i. m. 190.

¹⁴ *Gerhard Köbler*: Lexikon der europäischen Rechtsgeschichte. München 1997. 430., 450.

¹⁵ *Peter Brown*: A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben. Bp. 1993. 25–26., 60–65., 86–87., *Angenendt, A.*: Heilige und Reliquien i. m. 190–193.

¹⁶ *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131.* Ed. Georgius Györffy. Adiuerunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 110–111.

¹⁷ *Solymosi László*: Veszprém korai történetének néhány kérdése. In: Válaszúton. Pogányság–kereszténység, Kelet–Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000. 134–137.

¹⁸ DHA I. 272.

A 11–12. századi magyarországi oklevelekben az égi patrónusok két helyen szoktak szerepelni: a rendelkező részben (*dispositio*), amely a jogügyletet vagy az ítéletet rögzítette, továbbá a büntetést tartalmazó részben (*sanctio*), amely arra szolgált, hogy az írásba foglalt jogi tényt megóvja mindenféle támadástól. Magától értetődően a patrónusok azokban az oklevelekben szerepeltek jogalanyként, amelyek az oltalmuk alatt álló egyházi intézmény javára hozott döntést tartalmaztak, vagyis az egyház volt az oklevélnyerő (*destinarius*). A szankcióban a védőszent a jogügylet oltalmazójaként kapott feladatot.¹⁹

A 11. és a 12. századból néhány jellegzetes eset bemutatásával érzékeltetjük, hogy miről is van szó.²⁰

Egy Guden nevű személy 1080 táján az uralkodó engedélyével a Balatonfelvidéken fekvő paloznaki birtokát és templomát lélekváltsággént Szent Mihálynak (*Sancto Michaeli tribui, dedi Sancto Michaeli*) adományozta, hogy a kanonokok évente misét mondjanak lelke üdvéért. Az oklevél nem szankcióval, hanem könyörgéssel zárult: az adományozó arra kérte a királyt, hogy halála után se semmisítse meg intézkedését.²¹ Guden nem jelölte meg, hogy melyik intézmény patrónusára gondolt, mert számára és a kortársak előtt ez nem volt kérdés. Szerencsére az utókor számára sem az. A védőszent, a kanonokok és a püspök említése az oklevélben egyértelművé teszi, hogy Szent Mihály valamely székesegyház patrónusa lehetett. Ilyen intézmény csak kettő volt Magyarországon: a Paloznakhoz közeli Veszprémben és az igen távoli Erdélyben, Gyulafehérvárott. A kettő közti választást egyértelművé teszi, hogy a veszprémi székeskáptalan később is paloznaki birtokos volt, és az oklevél a veszprémi káptalan levéltárában maradt fenn.

Ottó somogyi ispán Szűz Mária, Szent Jakab apostol és Mindenszentek tiszteletére alapította a zselicszentjakabi apátságot. A monostort Istennek és Szent Jakabnak építette (*monasterium Deo Sanctoque Jacobo contruxi*). Az 1061-ben kiadott alapítólevélben többször kimondta, hogy a birtokokat Szent Jakabnak adományozta (*dedi Sancto Jacobo*), sőt egy helyen arról szólt, hogy egy földet az Úrnak és patrónusának, Szent Jakabnak adott (*Domino et patrono nostro Sancto Jacobo contuli*). Az oklevél szankciója Isten, Szűz Mária, Szent Jakab és Mindenszentek átkával sújtja, és a Krisztust eláruló Júdás sorsában való osztozással fenyegeti meg azt, aki a monostort megfosztja birtokaitól.²²

---

¹⁹ Angenendt, A.: Heilige und Reliquien i. m. 200.

²⁰ A védőszentnek szóló adományozásra néhány adattal hívta fel a figyelmet Györffy György: A magyar törzsi helynevek. In: Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958. Pais Dezső közreműködésével szerk. Mikesy Sándor. Bp. 1960. 33–34.

²¹ DHA I. 225.

²² DHA I. 169–174.

Radó nádor 1057-re keltezett végrendeletének egyes részei a 11. századból valók. Valamikor a 13. században úgy állították össze, hogy két korábbi oklevelet használtak fel hozzá. Az egyikben a nádor Szent Péternek (*Sancto Petro Quinqueecclesiensi*), továbbá Szent Benedeknek (*Sancto Benedicto*), vagyis a pécsi székesegyház, illetve a pécsváradi apátság mennyei patrónusainak, továbbá rokonainak a javára végrendelkezett. A másikban Szent Péternek adományozta a szávaszentdemeteri monostor kegyuraságát. Mindkét oklevélben volt szankció, amit a két végrendeletet egybeolvasztó személy híven megőrzött. Az elsöben nem szerepelnek patrónusok, az utóbbiban viszont igen. Isten és Szűz Mária mellett az érintett két egyházi intézmény védőszentje, vagyis Szent Péter apostol és Szent Demeter vértanú fordul benne elő.²³

Az első szankció, az általánosnak mondható lelki büntetés, önmagában érdektelen lenne, ha nem előzné meg a hazai okleveles gyakorlatban másutt nem ismert indoklás.²⁴ Radó nádor ugyanis a felek kérésére megírt oklevelet bizonyoságul adta, és az összes kanonok és szerzetes jelenlétében a pécsi székesegyház Szent Péter-oltárára helyezte azon meggondolásból, hogy aki megsérti az intézkedését, annak az utolsó ítélet napján számot kell adnia róla.²⁵

Az oltár lapjába vésett sírban kellett legyen az apostolfejedelem ereklyéje. A nádor a jelenlevők tanúskodása mellett tettével az égi patrónus oltalmára bízta végakarata megtartását. Függetlenül attól, hogy szentmise közben vagy a nélkül történt a felajánlás, az ünnepélyes liturgikus esemény egyúttal jogbiztosító, megerősítő aktus volt. Az emberi gyarlóság azonban felléphetett a jogügylet ellen. Ettől akart megóvni az utolsó ítéletre figyelmeztető szankció. Honnan származott ez a sajátos liturgikus-jogbiztosító eljárás?

Oklevél, közelebbről kérvény oltárra helyezése legkorábban két VI. századi szerzetesi szabályzatban fordul elő. Az ismeretlen szerzötől származó *Regula Magistri* és a belöle merítő, nem sokkal később készült Szent Benedek *Regula* egyaránt említi.²⁶ Az utóbbi tartalmazza a bővebb szöveget. Részletesen foglalkozik a szerzetesi közösségbe jutás módjával. A felnőtt jelentkező a próbaidő letelte után, amennyiben vállalta a szerzetesei életformát és arra alkalmasnak bizonyult, az imateremben a szerzetesek jelenlétében állhatatosságot, a szerzetesi erkölcsök gyakorlását és engedelmisséget ígért Isten és az ő szentjei előtt. A *Re-*

²³ DHA I. 160–162.

²⁴ *Solymosi László*: A magyarországi középkori latinság szótára. Levéltári Szemle 40 (1990) 3. sz. 87. Ez a körülmény az oklevél ezen részének hitelességét bizonyítja.

²⁵ Hanc cartam in eis petitionibus scriptam in testimonium adhibui eisdemque fratribus cunctis presentibus super altare Sancti Petri ea ratione posui, ut, si quis ex posteris in eis eam violare temptasset, in die iudicii rationem redditurus esset. DHA I. 161.

²⁶ *Harold Steinacker*: ‚Traditio cartae‘ und ‚traditio per cartam‘ ein Kontinuitätsproblem. Archiv für Diplomatik 5/6 (1959/60) 35–38., *Arnold Angenendt*: Cartam offerre super altare. Zur Liturgisierung von Rechtsvorgängen. Frühmittelalterliche Studien 36 (2002) 136–137. Vö. *Theo Kölzer*: Sollemani donatione. Archiv für Diplomatik 60 (2014) 83–86.

gula előírta, hogy „ígéretéről készítsen kérvényt azoknak a szenteknek nevére, akiknek ereklyéi ott vannak, és a jelen levő apát nevére. Ezt a kérvényt saját kezűleg írja, vagy ha esetleg írni nem tud, az ő felkérésére más írja meg, és a novicius csak kézjegyet tegyen rá, azután pedig a saját kezével tegye az oltárra.” (*super altare ponat*) Ettől kezdve a közösség tagjának tekintették, amit az is kifejezett, hogy régi ruháit levetve szerzetesi öltözetet vett magára. Ha ezt követően valamikor elhagyta a monostort, régi ruháit visszakapta, de a kérvény, melyet az apát az oltárról magához vett, a monostor őrizetében maradt. Kiskorú fiúgyermek felajánlásakor a szülők készítették el a kérvényt, és az áldozati adományokkal együtt magát a kérvényt és a fiú kezét az oltár terítőjébe burkolták (*involvant in palla altaris*) és így ajánlották fel őt.²⁷

A Benedek Regula kapcsolata egyértelmű az adománylevél oltárra helyezésével. Ez a gyakorlat a bencés rend közvetítésével rohamosan elterjedt Európában. A híres clunyi apátságból számos ilyen forrásadatot ismerünk.²⁸ Az Európában széleskörűen ismert liturgikus-jogbiztosító eljárás minden bizonnyal a bencések révén jutott el Magyarországra. A Radó nádor végrendeletében említett Mór pécsi püspök bencés szerzetes volt.

Sár ispán 1131-ben készült ítéletlevelében négyszer szerepel az Istennek és Boldog Mórnak (*Deo et Beato Mauricio*) fordulat. Szent László nekik adományozott szolgákat, hogy nekik évente meghatározott mennyiségű sót szállítsanak. Amikor II. István király uralkodása alatt a szolgák az udvarnokok közé álltak, hogy ezzel megszabaduljanak kötelezettségük teljesítésétől, az uralkodó parancsára nekik adattak vissza. Mivel a szolgák II. Béla trónra lépésekor pereskedni kezdtek, a király parancsára Sár ispán és bírótársai visszaadták őket az Is-

²⁷ Benedicti Regula. Recensuit Rudolphus Hanslik. (Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinarum 75.) Vindobonae 1960. 133–138. (58. cap.), 138–139. (59. cap.). Vö. Népek nagy nevelője... Szent Benedeknek, Európa Védőszentjének emlékezete. Rendtársai közreműködésével közzéteszi dr. Szennay András pannonhalmi főapát. Bp. 1981. 86–88., 165–170. (Söveges Dávid kiadása és fordítása.)

²⁸ *Angenendt, A.*: Cartam offere super altare i. m. 139., 146–150. A szentek ereklyéit tartalmazó oltárnak más esetekben is volt szerepe. Nyugat-Európában jelentős társadalmi réteget alkottak a viaszadók. Ha szabad állapotú személyek kötelezték magukat arra, hogy viaszadók legyenek, vagyis évente meghatározott mennyiségű viaszt (vagy pénzt) adjanak az adott egyházi intézménynek, fejüket az oltárra helyezték és alattvalói esküt tettek. *Philippe Dollinger*: Der bayerische Bauernstand vom 9. bis zum 13. Jahrhundert. Hg. v. Franz Irsigler. München 1982. 311. Vö. *Angenendt, A.*: Heilige und Reliquien i. m. 194–195. Talán ide vonható II. Géza király 1158-ra keltezett adománylevelének adata. Ennek kedvezményezettje a nyitrai Szent Emerám-székesegyház volt, ahol Szent Szórád és Benedek Zobor-vidéki vértanúk voltak eltemetve. A hamis oklevél szankciója a szentek teste felett tett felajánlásnak (*oblacionem super corpora sanctorum factam*) minősíti a királyi adományt. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (továbbiakban: Codex dipl. Slov.) I. 83.

tennek és Boldog Mórnak.²⁹ A négyszer említett védőszent itt a Szent Mór tiszteletére alapított bakonybéli monostort képviselte, sőt helyettesítette, hiszen a monostor szó és neve elő sem fordul az oklevélben.

A dömösi prépostságot Álmos herceg alapította Szűz Mária és Szent Margit vértanú tiszteletére. Fia, II. Béla király 1138-ban összeírta a prépostság birtokait. Az oklevélben említi a patrónusokat, de nem tulajdonosként: a dömösi egyház kapta a birtokokat és az ott élő szolgáló népeket. A szankcióban azonban a király és felesége az egyházi és világi előkelőkkel együtt úgy határozott, hogy mindenki, aki ennek a privilégiumnak a rendelkezéseit valaha is megszegi, itt és a más világon átkozott legyen, és Szűz Máriával, Szent Margit vértanúval és Szent István királlyal találja magát szemben.³⁰

Itt és másutt is belekerült a szankcióba Szent István király neve, noha az oklevélnyerő egyházi intézmények védőszentje nem ő volt.³¹ A szent királyra nyilván az államalapító uralkodó tisztelete, tekintélye miatt hivatkozhattak. Ezen túl III. István király két oklevelébe azért is belekerülhetett, mert az ő névadó patrónusa maga Szent István király volt.

II. Géza király 1150-ben Dávid apát kérésére az udvarnokok közül Szent Mártonnak adományozott (*Beato Martino ex udvornicis tradidit*) egy halász szolgálatra rendelt személyt fiaival együtt. Döntését azzal biztosította az azt esetleg megtámadók ellen, hogy büntetésül tetemes pénzüsszeget szabott meg. Ennek fele a király, másik fele pedig Szent Márton kincstárát illette. A patrónus itt a pannonhalmi monostort jelenítette meg.³²

III. István király Fulcerius veszprémi prépostnak engedélyt adott arra, hogy Szent Mihálynak adományt tegyen (*Sancto Michaeli dandi liberam potestatem concessi*). A prépost élt a lehetőséggel, és azt is kikötötte, hogy a birtokán élő személy szabadon szolgáljon Szent Mihálynak (*Sancto Michaeli libere serviat*). A szankció a mindenható Isten és Szent Mihály haragjával meg királyi ítélettel fenyegette meg azokat, akik megtámadják az adományozást. Bár az oklevél kifejezetten nem utalt rá, egyértelműen a veszprémi székesegyház Szent Mihály patrónusáról van szó. Simon veszprémi kanonok ugyanilyen engedélyt kapott III. Béla királytól, és adományát hasonló szankcióval erősítette meg.³³

²⁹ Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit Georgius Györffy. Bp. 1994. (a továbbiakban: CAH) 44.

³⁰ Codex dipl. Slov. I. 74–75.

³¹ CAH 43., 67.

³² CAH 55.

³³ CAH 71., Veszprém Város Okmánytára. Pótkötet. Supplementum ad Monumenta civitatis Vesprimiensis (1000–1526). Összeállította Érszegi Géza és Solymosi László. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 20.) Veszprém 2010. (a továbbiakban: Mon. civ. Vespr.) 51–52. A két oklevél összevetésére l. *Kubinyi András*: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 46 (1975) 90–91.

A bemutatott okleveles gyakorlat a 12. század végén jelentősen megváltozott. A szankcióból előbb kimaradt az égi patrónus neve, majd a szankció helyét az oklevél megpecsételését tanúsító rész, a megerősítés (*corroboratio*) foglalta el. A változás összefüggött a pecséthasználat általános elterjedésével. Kuriózumnak számított a császmái társaskáptalan (1232) és az ivancsi apácakolostor (1246) alapítólevele.³⁴ István zágrábi püspök mindkét kiadványában volt szankció és benne a védőszentek említése.

Az oklevél rendelkező részéből elmaradt az a megfogalmazás, amely a patrónust, mint jogalanyt mutatta be. Helyét egy birtokos szerkezet vette át, ami kifejezte, hogy nem közvetlenül a szent patrónus, hanem annak egyháza vagy monostora kapta az adományt. Erre egyébként korábban is volt példa.³⁵ A 13. század elején azonban új és valós jogi személyiség jelent meg: a kanonoki testület, a káptalan és a szerzetesi közösség, a konvent.³⁶ Az égi patrónus, mint jogalany lényegében a 13. század elején tűnt el az oklevelekből.³⁷ Ennek alapvető oka az volt, hogy az égi patrónust nem lehetett perelni, és ő sem indíthatott pert, míg a káptalan vagy konvent, mint jogi személyiség, perképesége vitathatatlan volt.

Ez a változás az egyházi pecséteken is nyomot hagyott. Az a szemlélet, amely a védőszentet tulajdonosként fogta fel, az egyházi intézmények pecsétjein jól megfigyelhető. Ezekon ugyanis többnyire a pecsét tulajdonosát ábrázolták, a védőszentet, annak alakját ismertető jegyeivel vagy egy sajátos eseményt az életéből. Az égi patrónus felismerését megkönnyítette, ha a köriratban vagy a pecsétmezőben meg is nevezték. Az egyházi pecséteken sokszor évszázadokon át megmaradt az égi patrónus ábrázolása, de a körirat már az új jogi személyiség, a káptalan vagy a konvent nevét örököltette meg. A patrónus pecsétjéből testületi

---

³⁴ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. (Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.) Collegit et digessit T. Smičiklas. III–V. Zagrabiae 1905–1907. (a továbbiakban: Codex dipl. Croat.) III. 369–374., IV. 308–309.

³⁵ Ilyen esetekben a védőszent egyházának vagy monostorának szól az adomány. CAH 43., 47., 54., 58., 63. Az is előfordul, hogy ugyanazon oklevélben a régi és az új változat együtt szerepel, mint 1146-ban Színes úrnőnek a pannonhalmi monostor javára szóló kiadványában: *traderem ecclesie Sancti Martini, Beato Martino donavimus*. CAH 52–53. Hasonló adat: CAH 59–60.

³⁶ A magyarországi írásbeliségben a káptalan (*capitulum*) szó a 13. század elején terjedt el. Jól érzékelteti a változást, hogy 1215-ben az esztergomi káptalannak szóló királyi adománylevelében definiálták a fogalmat: *fratribus ecclesie beati Adalberti martiris, id est capitulo*. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874–1882. I. 207. Korábbi esztergomi adatok 1208-tól kezdődően: Uo. 186., 197., Codex dipl. Slov. I. 117., 129., 148. Vö. *Torquebiau, P.*: Chapitres de chanoines. In: Dictionnaire de droit canonique. Publié sous la direction de R. Naz. I–VII. Paris 1935–1965. III. (1942) 531. hasáb.

³⁷ *Friedrich Hertlein*: Die Wandlung des Kirchenheiligen zur juristischen Person. (Inaugural-Dissertation.) Erlangen 1934. 17–38.

(káptalani, konventi) pecsét lett.³⁸ A folyamat a veszprémi Szent Mihály székesegyház esetében pontosan megállapítható. Legkorábbi pecsétje, mely 1207-ből maradt ránk, a sárkányt legyőző arkangyalt ábrázolta, körirata Szent Mihályt nevezte meg (*Sigillum Sancti Michaelis*). Valamikor 1207 és 1222 között készült el az új pecsét, amely a védőszent hasonló ábrázolása mellett köriratában immár a konkrét tulajdonost, a veszprémi káptalant nevezte meg (*Sigillum capituli Vesprimiensis*).³⁹ Ugyanez a változás Egerben jóval később következett be. 1230-ból ismert régi típusú pecsétjét, amely a védőszentet, Szent János evangélistát nevezte meg (*Johannes evangelista*), a tatárjárás után cserélték le (*Sigillum capituli Agriensis ecclesie post plagam*).⁴⁰ A többi káptalannál vagy konventnél csak az intézményt megnevező testületi pecsét maradt fenn.⁴¹

A bemutatott változások azonban nem érintették a szentek kultuszát, tiszteletét.⁴² A patrónus, mint tulajdonos felfogás sem veszett ki teljesen, hiszen ez volt az alapja annak a névadási gyakorlatnak, amelynek során a település a saját nevét a templomának védőszentjéről kapta.⁴³ A névadásnak ez a típusa a latin rítusú kereszténység területét jellemezte.

³⁸ *Gustav A. Seyler*: Geschichte der Siegel. (Illustrierte Bibliothek der Kunst- und Kulturgeschichte.) Leipzig [1894.] 347., *Erich Kittel*: Siegel. (Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde 11.) Braunschweig 1970. 413., *Andrea Stieldorf*: Siegelkunde. (Hannsche Historische Hilfswissenschaften 2.) Hannover 2004. 72–73. Olykor meg is nevezték azt a védőszentet, akinek pecsétjével az oklevelet megerősítették. *Friederike Zaisberger*: Die Frühzeit der geistlichen Siegelurkunden in Deutschland (10. und 11. Jahrhundert). Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 74 (1966) 283–285.

³⁹ *Solymosi László*: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdetei. In: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatai és pecsétani tanulmányok. Bp. 2006. 59–62. Az itt felsoroltakat kiegészítve: 1211-ben már a kalocsai és a bácsi káptalannak is volt pecsétje. Die Register Innocenz' III. 14. Bd. 14. Pontifikatsjahr, 1211/1212. Texte und Indices. Bearbeitet v. Andrea Sommerlechner gemeinsam mit Othmar Hageneder, Till Hötzel, Rainer Murauer, Reinhard Selinger und Herwig Weigl. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom. II. Abteilung. Quellen. 1. Reihe.) Wien 2018. 244.

⁴⁰ *Solymosi L.*: Írásbeliség i. m. 63., Uő: Levelesített káptalanok: Eger és Csázma pecsétjei a középkorban. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged, 2010. 394.

⁴¹ *Takács Imre*: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Művészettörténeti tanulmány és katalógus a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézete és a Budapesti Történeti Múzeum másolatgyűjteménye alapján. Bp. 1992. passim.

⁴² Minderről két alapmunka tájékoztat. *Bálint Sándor*: Ünnepi Kalendárium. A Mária-ünnepek jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. I–II. Bp. 1977., *Mező András*: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 40.) Bp. 2003.

⁴³ A kérdésről összefoglalóan *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. (A Magyar Névtárhívomány Kiadványai 9.) Debrecen, 2005. 104–109. Vö. *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica 55 (1976) 44–45.

A szentek az oklevelekben leginkább birtokos szerkezetben tűnnek fel. Eszerint a szentnek van sírja, van ereklyéje, oltára, kápolnája, egyháza (temploma), monostora, konventje, káptalanja, papja, apátja, birtoka, faluja, földje, erdeje, kiváltságlevele, levéltára, érdeme, igazsága, ügyvédje stb. Vannak népei, szolgálói, szabadjai, és legfőképpen a szentnek az egyház liturgikus rendje szerint van ünnepnapja. A vallásgyakorlat a jeles keresztény napok, köztük a szentek ünnepeinek megismerésével kezdődött. A Szabolcsi Zsinat 1092-ben felsorolta a kötelező egyházi ünnepeket, és elrendelte, hogy mindezekon túl minden egyházközség megülje temploma védőszentjének és felszentelésének napját (*unaqueque parochia suum patronum et dedicacionem ecclesie celebret*).⁴⁴

A mindennapi élet dolgait sok esetben meghatározott jeles naphoz, egyházi ünnephez kötötték. Könyves Kálmán törvénykönyve két fontos terület: a bírászkodás és az adófizetés időpontjáról szólt. Az ún. egyházmegyei vegyes zsinatot Fülöp és Jakab apostolok napján (május 1.) valamint Szent Mihály ünnepének nyolcadán (október 6.) kellett tartani. Ugyanakkor előírta, hogy a beszedett dénáradót az ispánok írásbeli számadással együtt Szent Mihály (szeptember 29.) napjáig küldjék Esztergomba.⁴⁵ A bírászkodásban az időpontok sokáig a szóbeliségben, a hagyományban rögzültek. Az Aranybulla említette a fehérvári Szent István-napi (augusztus 20.) törvénykezést, ami a gyakorlatban a király szentté avatása óta létezett.⁴⁶ Az eskü, a tüzesvaspróba napját inkább akkor foglalták írásba, ha valami miatt megghiúsult.⁴⁷ Ugyanez elmondható a peres eljárásban a tárgyalás időpontjairól is. A zalai szerviensek jól ismert ítéletlevelében a több tárgyalási forduló közül csak az utolsónak a határnapját (Keresztelő Szent János nyolcada: július 1.) adták meg.⁴⁸

Az adózás időpontjait a 12. század elejétől a természetbeni, majd a 13. században a pénzbeli kötelezettségek esetében is jeles napokhoz kötötték. A dömösi összeírás szerint a birtokállomány lakói a védőszent, vagyis Szent Margit ünnepén (július 13.), valamint Karácsonykor és Húsvétkor ünnepi adományt (*portio festivalis*) adtak a prépostságnak, míg a többi kötelezettségeket Szent György napján (április 24.) teljesítették. A széles körben elterjedt ünnepi adomány vagy ajándék (*munera*) jeles napok lakomával történő méltó megülését szolgálta. Természetes, hogy közülük tartozott az egyházi intézmény patrónusának ünnepe

---

⁴⁴ *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) (Művelődéstörténeti Értekezések 10.) Bp. 1904. 163–164. (37–38. c.).

⁴⁵ Uo. 184. (2. c.), 193. (79. c.).

⁴⁶ *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary (Decreta regni mediaevalis Hungariae)*. 1. 1000–1301. Translated and edited by János M. Bak, György Bónis and James Ross Sweeney. (The Laws of Hungary. I/1.) Bakersfield/California 1989. 34. (1. c.).

⁴⁷ *Regestrum Varadinense* 133., 328. új sz.

⁴⁸ *Mon. civ. Vespr.* 86.

is. Így nem volt meglepő, hogy a pannonhalmi apátság Márton napján (november 11.), a garamszentbenedeki pedig Benedek ünnepén (március 21.) részesült ebben az adományban. Kivételesen az is előfordult, hogy az alapító a saját névnapjára kérte az adót.⁴⁹

A sajátos társadalmi réteget alkotó torlóknak vagy dusnokoknak az volt a kötelezettsége, hogy Szent Mihály ünnepén a halotti torhoz szükséges javakat (hús, kenyér, ital) az egyházi intézmény számára előteremtsék. A jeles nap kiválasztása azon alapult, hogy Szent Mihály arkangyal alakja szorosan összefonódott a lélek kultusszal és a halotti liturgiával. A gyászmisében az *offertorium* szövege örökítette meg azt a régi hagyományt, miszerint Szent Mihály a holtak lelkének kísérője és oltalmazója: az elhunytak lelkét ő vezeti a sötétségből a fényre, az örök dicsőségbe. E felfogás szellemében az 1200 táján keletkezett Halotti Beszéd a temetési szertartáson Szűz Mária után az ő közbenjárását is kérte az elhunytért. Szent Mihály arkangyal és a torlók a maguk eszközeivel egyaránt a holtak túlvilági boldogulását mozdították elő. Így a toradás összekapcsolása Szent Mihály arkangyal őszi ünnepével és annak megülésével még inkább kifejezésre juttatta a torlók sajátos kötelezettségének szakrális jellegét.⁵⁰

A pénzjáradék a 13. század terméke, a tavaszi és az őszi évszakhoz igazodva többnyire György, Mihály vagy Márton napkor fizették.⁵¹

A bíráskodás és az adózás mellett bizonyos jogügyleteknek, mint a tartozások, adósságok, bírságpénzek kifizetésének, a birtok kiváltásának határnapját is jeles napokkal határozták meg. A páratlan értékű Váradai Jegyzőkönyvben nyolc szent (Gál, György, István király, Keresztelő János, László király, Mária Magdaléna, Mihály, Szűz Mária) és Mindenszentek, ünnepét jelölték meg fizetési, adózási vagy egyéb határnapnak.⁵²

A gazdasági életben oly fontos évi vásárok időpontja szintén jeles napokhoz kapcsolódott. A zágrábi királyi város 1256-ban kapott éves vásár tartására jogot. Ideje Márk evangélista ünnepéhez (április 25.) kötődött, az éves vásárt előtte nyolc és utána nyolc napig tartották.⁵³ Az időpont kiválasztásában minden bizonnyal meghatározó volt, hogy a királyi város templomának Szent Márk volt a védőszentje.

⁴⁹ *Solymosi László*: Munera festivalia – ünnep és adózás. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István és Beke Margit. (A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Esztergom, 1991. május 29–31.) Esztergom 1992. 149–156.

⁵⁰ *Solymosi László*: Hozott-e törvényt Szent István király a torlókról? In: Doctor et apostol. Szent István tanulmányok. Szerk. Török József. (Studia Theologica Budapestinensia 10.) Bp. 1994. 241–242.

⁵¹ *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. [Bp.] 1998. 19–54., 187–189.

⁵² Regestrum Varadinense 15., 133., 155., 157., 189., 202., 213., 228., 274., 276., 290., 361., 366., 376., 379., 389. új szám.

⁵³ Codex dipl. Croat. V. 5.

Magától értetődő, hogy az egyházi életben is a jeles napokat használták az időpontok jelölésére. A zsinatokat a székesegyházak védőszentjének ünnepén tartották.⁵⁴ Saul kalocsai érsek 1199-ben 40 napos búcsú kiváltságot adományozott a Csehországban található Szent György-egyház számára Karácsony, Húsvét és Pünkösöd ünnepekre, valamint az egyház felszentelésének és védőszentjének napjára. Egy évvel később a prágai püspök megerősítette és kiegészítette az érsek döntését a Nagyboldogasszony ünnepére (augusztus 15.) rendelt 40 napos búcsúval.⁵⁵ Róbert veszprémi püspök 1209-ben elrendelte, hogy a kegyurasága alá tartozó Szent János-egyház papja évente négyszer, úgymint Szent György, Szent István király és Szent Mihály ünnepén, valamint Vízkereszt nyolcadán (január 13.) köteles felkeresni püspökét, hogy számot adjon egyháza anyagi helyzetéről.⁵⁶

Az oklevelek keltezésében a 13. század közepéig a jeles napok, köztük a szentek ünnepei ritkán kaptak helyet. Ez abból adódott, hogy a kiadványok zömében az évszám mellől hiányzik a nap megjelölése, ahol pedig van, ott a keltezés többnyire nem a liturgikus, hanem a római naptár szerint történt. Régtől fogva a római naptárt használták a pápai és a császári kancelláriában. Mivel a pápától jóval több oklevél érkezett Magyarországra, mint a császártól, és az egyházi kapcsolatok jelentősebbek voltak, a pápai kancellária hatása érvényesült a hazai gyakorlatban. Jellemző, hogy az 1092. évi Szabolcsi Zsinat napi keltezését (május 20.) a római naptár szerint adták meg, holott mint említettük, itt vették számba először a kötelező egyházi ünnepeket, köztük a hazai szenteket.⁵⁷ Legkorábban 1207-ben adtak ki egy olyan oklevelet, amelynek napi keltezését szent ünnepével, nevezetesen Szent Lőrinc napjával (augusztus 10.) határozták meg.⁵⁸ A 13. század közepétől a világi és egyházi oklevéladók egyaránt mindkét naptárt használták. Az egyszerűbb formájú királyi oklevelekben a liturgikus naptárt alkalmazták. Az ünnepélyes kiállítású királyi oklevelekben viszont az egész középkoron át megmaradt a római számítás szerinti napi keltezés.⁵⁹ Az élet mindennapos gyakorlatában azonban túlnyomóan az egyházi naptár érvényesült.

⁵⁴ A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. *Constitutiones synodales ecclesiae Vespriensis anni MDXV.* Közzéteszi Solymosi László. Bp. 1997. 11–12.

⁵⁵ *Gustav Friedrich: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae.* II. Pragae 1912. 3.

⁵⁶ *Gutheil Jenő: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523).* Kiadásra előkészítette Kredics László. A kézirat kiadásának előkészítésében közreműködött Érszegi Géza és Solymosi László. Szerk. Hermann István. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 18.) Veszprém 2007. 32.

⁵⁷ *Závodszy L.: Törvények 157., 163–164. (37–38. c.).*

⁵⁸ *Mon. civ. Vespri.* 62–63.

⁵⁹ *Szentpétery Imre: Chronologia.* (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II/5.) Bp. 1923. 27., *Uő: Magyar oklevéltan.* (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II/3.) Bp. 1930. 97.

Statisztikai adatok híján is megállapítható, hogy az Árpád-kori oklevelek jelentős részében a védőszentek és azok tiszteletét kifejező keresztény ünnepek változatos módon fordulnak elő. A 11–12. században a védőszentek az oklevelek rendelkező részében tulajdonosként, a kilátásba helyezett szankcióban pedig a jogügylet oltalmazójaként szerepelnek. A 13. század elején lényeges változás történt. Tulajdonosi mivoltukat egyházi testületek veszik át, oltalmazó szerepüket a védőszentet ábrázoló testületi pecsétek teszik fölöslegessé. A szentek ettől fogva változatos birtokos szerkezetek alkotóelemét képezik, ünnepeiket pedig a fizetési, adózási, bíraskodási időpontok jelölésére, keltezésben pedig a napok meghatározására használják.

SZOBRÁSZAT, FESTÉSZET ÉS ÖTVÖSMŰVÉSZET A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

A több mint fél évszázadig tartó háborúkat követően a 13. század utolsó harmadától létrejött, és a 16. század első negyedéig fennálló német lovagrendi állam alig két és fél évszázados létezése Poroszországban, a Balti-tenger délkeleti partvidékén¹ egybeesett az Európa északi részein ekkoriban uralkodó késő gótikus művészettel, így a poroszországi szobrászat, kispasztika, festészet, ötvösművészet is magától értetődően a gótika stílusjegyeit hordozta.² A vár és templomépítészethez hasonlóan a szobrászat és festészet elsősorban a Német Lovagrend tartományúri hatalmát volt hivatva kifejezni, megjeleníteni, és ezzel együtt a katolikus egyház kétségbe vonhatatlan tekintélyét és vezető szerepét.³ Ennek leglátványosabb, mindenki által messziről is jól látható példája volt a lovagrendi állam székhelyén, Marienburgban (Malbork, Lengyelország) a Magasvár (Hochburg) Szűz Mária templomának külső, keleti falán a lovagrend legfőbb patrónusának, Máriának a több méter magas, koronás szobra. A Német Lovagrend hivatalos elnevezése egyértelműen kifejezte, hogy Szűz Mária a legelső és legfőbb védőszentje: *fratres domus hospitalis Sanctae mariae Theutonicorum in Ierusalem*, illetve *brüdere von dem spitåle sente Marien des Thûschen hûses von Jherusalem*.⁴ De az Istenanyáról

---

¹ A Német Lovagrend poroszországi történetéről összefoglalóan lásd *Hartmut Boockmann*: Ostpreußen und Westpreußen. (Deutsche Geschichte im Osten Europas) Berlin 1992. 75–254.; *Klaus Militzer*: Die Geschichte des Deutschen Ordens. Stuttgart 2005. 63–77., 95–117., 143–155.; *Pósán László*: A Német Lovagrend Poroszországban. A népesség és a településszerkezet változásai. Máriabesnyő 2005.; *Erich Weise*: Ost- und Westpreußen. Handbuch der Historischen Stätten. Stuttgart 1966.; *Uwe Ziegler*: Kreuz und Schwert. Die Geschichte des Deutschen Ordens. Köln–Weimar–Wien 2003. 108–186.; *Dieter Zimmerling*: Der Deutsche Ritterorden. Düsseldorf–Wien–New York 1988. 72–323.

² *Szentkirályi Zoltán*: Az építészet világtörténete. Bp. 1980. 175–190.; *Karl Heinz Clasen*: Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preußen. Königsberg 1927.; *Karl Heinz Clasen*: Die Baukunst an der Ostseeküste zwischen Elbe und Oder. Dresden 1956.

³ *Jerzy Domasłowski*: Die gotische Malerei im Dienste des Deutschen Ordens. In: *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 3 (1985) 169–184.; *Juliusz Raczkowski*: Gotik im Ordensland. Architektur, Skulptur und Malerei. Toruń 2002.

⁴ Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften. Hrsg. Max Perlbach. Halle 1890. (a továbbiakban: Statuten) 27.

nevezték el a lovagrendi állam székhelyét, Marienburgot is, ami az egyházi és világi hatalom egységét jelképezte, azt, hogy a Német Lovagrend és államának léte összefonódott az egyházzal és a katolikus hittel. A város és a lovagrendi székhely neve, ott a messziről látható hatalmas Mária szobor azt szimbolizálta, hogy a szerzetes lovagok által kormányzott Poroszország lényegében Szűz Mária országa.⁵ Ehhez a tartalomhoz kapcsolódott az is, hogy Marienburg jelentős zarándokhely volt, ahol a Szent Keresztnek három darabját őrizték.⁶ 1394 és 1439 között Krisztus kereszttjének darabjai mellett Szent Ágnes, Szent Eufémia, Szent Erzsébet, Szent Katalin és Szent Antal ereklyéi is megtalálhatóak voltak a lovagrendi székhelyen.⁷ VI. Orbán pápa rendelkezése értelmében a marienburgi relikviákat csak ötévente lehetett a laikusok elé tárni, azaz csak ötévente lehetett marienburgi zarándoklatokat tartani, amelyek viszont teljes bűnbocsánattal jártak.⁸ Az ereklyéket a lovagrendi vár Mária-templomában mutatták be, s ott tették közzemlére a pápai búcsút engedélyező bullát is (*do die bulle anhenget*).⁹ A Magasvár templomának külső falán álló hatalmas Mária szobor mellett azonban a lovagrendi székhelyen még további plasztikai alkotások is kifejezték az Isten-

-
- ⁵ *Marian Dygo*: The political role of the cult of the Virigin Mary in Teutonic Prussia in the fourteenth and fifteenth centuries. *Journal of Medieval History* 15. (1989) 63–69.; *Gerhard Eimer*: Terra Sanctae Mariae: Das Deutschordensland als Marienland. In: *Terra Sanctae Mariae. Mittelalterliche Bildwerke der Marienverehrung im Deutschordensland Preußen*. Hrsg. Gerhard Eimer, Ernst Gierlich. Bonn 2009. 7–9.; *Kurt Gärtner*: Marienverehrung und Marienepik im Deutschen Orden. In: *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preußen: Leben und Nachleben*. Hrsg. Jaroslaw Wentz – Sieglinde Hartmann – Gisela Vollmann-Profe (*Sacra bella septentrionalia*, 1) Toruń 2008. 395–410.; *Cordelia Heiß*: Himmelskönigin und Geburtshelferin. Marienverehrung im spätmittelalterlichen Preußen. In: *Cura Animarum. Seelsorge im Deutschordensland Preußen*. Hrsg. Stefan Samerski. Köln–Weimar–Wien 2013. 185–199. itt: 185.; *Adam S. Labuda*: Die Spiritualität des Deutschen Ordens und die Kunst. Der Graudenzer Alter als Paradigma. In: *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 7. (1993) 45–74.; *Arno Mentzel-Reuvers*: Der Deutsche Orden als geistlicher Orden. In: *Cura Animarum* i. m. 15–43.; *Rainer Zacharias*: Marienburg ist nach der Jungfrau Maria benannt. *Westpreußen Jahrbuch* 60. (2010) 5–22.; *Waldemar Rozyński*: Der Marienkult in den Kapellen der Deutschordenshäuser in Preußen im Lichte der Inventarbücher. In: *Terra Sanctae Mariae* i. m. 57–67.
- ⁶ *Rainer Zacharias*: Die Reliquienwallfahrt zur Hochmeisterresidenz Marienburg. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 50. (2002) 11–35. itt: 18.; *Uő.*: Marienburg. Wallfahrtsort zwischen Spiritualität und Herrschaft. In: *Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego w prusach i inflantach*. Wyd. Agnieszka Bojarska (*Studia Borussicobaltica Torunensia historiae artium* 2) Toruń 1995. 67–91. itt: 79.
- ⁷ *Das Marienburger Ämterbuch*. Hrsg. Walther Ziesemer. Danzig 1916. (a továbbiakban: MÄB) 122–135.
- ⁸ *Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur älteren Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheim-Archiv zu Königsberg nebst Regesten*. Tom. IV. Ed. Johannes Voigt. Königsberg 1853. (a továbbiakban: CDP) 57. sz.
- ⁹ *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1409*. Hrsg. Erich Joachim. Königsberg 1896. (a továbbiakban: MTB) 62.

anya különleges tiszteletét. Az Elővárból (Vorburg) a Középvárba (Mittelburg) vezető kaputorony falán, a bejárat feletti dombormű a gyermek Jézussal együtt jelenítette meg Máriát.¹⁰

Az Istenanyát, a lovagrend és Poroszország védőszentjét ábrázoló szobrokat természetesen nemcsak a nagymesteri székhelyen, hanem számos más helyen is állítottak. A thorni (Toruń) óvárosban a Szent János templomban például egy 1,15 méter magas, mészkőből faragott Mária szobor látható. Ez a „toruńi Madonna” néven ismert gótikus szobor 1390 táján készült, de alkotóját nem ismerjük. A művészettörténészek a középkori ún. „szép Madonnát” ábrázoló szobrok prototípusának tekintik, mert ennek mintájára a 15. században számos hasonló Mária szobor készült. A testet lágyan borító, bő és redőzött ruhában, a karjában tartott gyermekére szelíden mosolygó, finoman ívelt, majdnem S alakban meghajló alak a kor kedvelt formája volt. A „toruńi Madonna” az első példája volt annak, ahogyan a IV. Károly császár által támogatott művészeti stílus és formanyelv Prágából Közép-Európa északi, északkeleti részeire elterjedt.¹¹ A lovagrendi területeken egészen a 15. század közepéig jelentős hatása volt a cseh képzőművészetnek, különösen a szobrászat terén. A poroszországi gótikus Mária szobrok Marienburgban (Malbork), Thornban (Toruń) vagy Danzigban (Gdańsk) egyértelműen cseh hatásokat mutattak.¹² Elbingben (Elbląg) egy 1,4 méter magas, ülő alakú, könnyező Madonna kőszobor maradt fenn. A hasonló formájú, ugyancsak a fájdalmas Istenanyát ábrázoló szobor Liebschau (Lubiszewo Tczewskie) mezővárosában viszont jóval kisebb, csak 0,87 méter. Mindkét alkotás a 15. századból származik.¹³ A Szűzanya másik gyakori ábrázolási formája a karjában a gyermek Jézussal volt. Neustadt Thorn városában a Szent Jakab templom „Madonna gyermekével” szobra a 14. század második felében készült.¹⁴ A danzigi Szűz Mária szobrot az 1420-as években faragták.¹⁵

¹⁰ *Mariusz Mierziński*: Die Marienburg. Das Schloß des Deutschen Ordens. Bydgoszcz 1998. 61.

¹¹ *Karl Heinz Clasen*: Der Meister der Schönen Madonnen. Herkunft, Entfaltung, Umkreis. Berlin–New York 1974.; *Monika Jakubek-Raczkowska*: Die Einflüsse Böhmens auf die gotische Skulptur im Ordensland Preußen. Ein Überblick im Lichte der neusten Forschungen. In: Kunst als Herrschaftsinstrument: Böhmen und das Heilige Römische Reich unter den Luxemburgern im europäischen Kontext. Hrsg. Jiri Fajt – Andrea Langer. Berlin 2009. 550–563.

¹² *Robert Suckale*: Über die Hinnefälligkeit einiger historiographischer Konzepte und Begriffe zur Deutung der Kunst Böhmens. In: Kunst als Herrschaftsinstrument i. m. 27–43. itt: 36.; *Andrzej Wozniński*: Multiplicity and Unity: The Faces of Sculpture in Prussia from around 1450 to 1530. Acta Historiae Artium Balticae 1. (2005) 51–74. itt: 53.

¹³ *Christoph Baumer*: Die Schreinmadonna. Marian Library Studies 9. (1977) 6. sz. 237–272. itt: 264.

¹⁴ Historia Torunia Tom. I. W czasach średniowiecza (do roku 1454). Wyd. Marian Biskup. Toruń 1999. (lásd képgaléria)

¹⁵ *Tadeusz Jurkowlaniec*: Mittelalterliche Steinskulptur in den heutigen polnischen Ostseebieten. Denkmälerbestand und Stand der Forschung. In: Kunst und Kulturgeschichte im Baltikum. Hrsg. Olaf Larsson. Kiel 2004. 22–63. itt: 38.

Mária alakja mellett az apostolok és a szentek szobrai is gyakran előfordultak a lovagrendi államban. Marienburgban (Malbork) a Középvár (Mittelburg) Nogat-folyó felőli oldalán álló nagymesteri palota kápolnájában Szent Péter és Szent Tamás apostolok életnagyságú szobraikat állították, amelyek a 14. század folyamán készültek. Azt a Szent Jakab szobrot, melynek mára már csak a feje maradt meg, és valamikor a Magasvár (Hochburg) kápolnájában állt, 1340 körül faragták.¹⁶ Danzigban (Gdańsk) három, Szent Tamást, Szent Kristófot és Keresztelő Szent Jánost ábrázoló, ugyancsak 14. századból származó szobor maradt fenn.¹⁷ Az 1300-as évek végén Altstadt Thornban a Szent János templom oltárára Szent Barbara szobrát állították.¹⁸

A Szűz Máriát és a különböző szenteket ábrázoló kőszobrokkal ellentétben a keresztre feszített Krisztust – már csak technikai okok miatt is – nem kőből, hanem általában fából faragták, mint például a „11 000 szűznek” szentelt danzigi templomban található 2,3 méter nagyságú szobrot, amit a 15. század elején készítették. A diófából faragott szobor realiztikus módon, a keresztre feszített Jézus halála előtti pillanatokat örökítette meg.¹⁹ A magas színvonalú, késő középkori poroszországi fafaragó művészet másik jó példája a marienwerderi (Kwidzyn) székeskáptalan számára készített ereklyetároló szekrény.²⁰ Fából faragták a kivégzett Keresztelő Szent János tálcán lévő fejét is a kulmi (Chełmno) Keresztelő Szent János és Evangélista Szent János tiszteletére szentelt templomban. A kifaragott fejet különböző színű festékekkel tették élethűvé.²¹ Ugyanilyen eljárással készült a toruńi ferences kolostor halott Krisztus szobra is.²² A kulmi ferences kolostor sírban fekvő Krisztusát szintén fából faragták, majd utána megfeszítették.²³ A *Treßlerbuch* nyilvántartása szerint 1403. április 20-án egy Johann nevű danzigi fafaragónak 2 márkát fizetett ki a nagymesteri kincstár (*zum irsten 2 m. Johan dem bildsniczer Danczk gegeben*).²⁴ 1403 decemberében a lovagrend 6 márkát adott azoknak a fafaragó asztalosoknak, akik Ragnit (Neman, Oroszország) várában a templomi padokat készítették.²⁵

¹⁶ *Christofer Hermann*: Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400. (Berliner Beiträge zur Bauforschung und Denkmalpflege, 17) Petersberg 2019. 285.

¹⁷ *Jurkowlaniec, T.*: Mittelalterliche Steinskulptur i. m. 38.

¹⁸ Uo. 35.

¹⁹ *Monika Jakubek-Raczkowska*: Rzeźba Gdańska prełomu XIV i XV wieku. Warszawa 2006. 179–184.

²⁰ *Labuda, A. S.*: Die Spiritualität des Deutschen Ordens i. m. 66.

²¹ *Minika Jakubek-Raczkowska – Juliusz Raczkowski – Piotr Oliński*: Księga klasztorów ziemi chełmińskiej w średniowieczu. Tom. 1. Chełmno. Toruń 2019. 183–184.

²² Uo. 71., 94.

²³ Uo. 98–99.

²⁴ MTB 248.

²⁵ Uo. 273.

Szűz Máriához, Krisztushoz és a szentekhez hasonlóan a páncélos szerzetes lovagokat ábrázoló szobrok, domborművek a Magasvár kaputornyán és kerengőjén is a szakrális tartalmakhoz kapcsolódtak, és nem világi témájú alkotások voltak,²⁶ mert Krisztus katonáit, a kereszténység és az egyház védelmét élethivatás-ként vállaló harcos szerzeteseket ábrázolták.²⁷ A 14–15. századból mintegy 150 szerzetes lovag alakját ábrázoló sírkövet ismerünk.²⁸

A figurális ábrázolás mellett a késő középkori Poroszország gótikus szobrászatában nagy jelentősége volt a növényi ornamentikájú, vagy geometriai mintázatú faragványoknak a kolostorok, templomok oszlopfőin, bejáratok kapuin, ablakkeretein.²⁹ A lovagrend lochstedi (Pavlovo, Oroszország) várában a kápolna bejáratát például levél formájú faragványok keretezik.³⁰ A marienburgi várban a Szűz Mária templom bejáratát jobbról és balról öt – öt szobor, és gazdag növényi ornamentikájú faragványok keretezik. A nagymesteri palotában az ablakkeretek, a Magasvár kerengőjében pedig a várudvarra nyitott folyosók boltíveinek köcsipkés faragványai, díszítései a lovagrendi gótikus művészet jellegzetes alkotásai voltak.³¹ Ugyanilyen faragott ablak- és ajtókeretek, boltívek, oszlopfők díszítették a marienwerderi székeskáptalani várat is.³²

A korabeli forrásokban a szobrászokat általában kőfaragónak nevezték, olyan mestereknek, akik, ha kellett, ablakkereteket, oszlopfőket faragtak, máskor pedig szobrokat, domborműveket készítettek. Egy Hannus nevű kőfaragó például gyakran szerepelt a lovagrendi kiadási tételek között. Az esetek többségében a számadáskönyvekben csak annyit jegyeztek fel, hogy kövek faragásával bízták meg (*vor das steyn hauwen*),³³ de abban az esetben, amikor tetemesebb összeget fizettek ki számára, okkal feltételezhetjük, hogy nem zárókövet, vagy csipkézett ablakkeretet, hanem domborművet vagy szobrot készített. 1402 novemberében 10 márkát, 1404 júliusában 27,5 márkát, 1405 februárjában pedig 13,5 márkát

²⁶ *Mierzwiński, M.*: Die Marienburg i. m. 88–89.

²⁷ A középkori egyházi lovagrendekről összefoglalóan lásd pl. *Malcolm Barber*: The New Knighthood. A History of the Order of the Temple. Cambridge 1994.; *Klaus Herbers*: Los órdenes militares: laz espirituales entre Tierra Santa, Roma y la Peninsula Ibérica. In: Santiago, Roma, Jerusalén. Actas del III. Congreso International de Estudios Jacobeos. Ed. Paolo Caucci von Saucken. Santiago 1999. 161–173.

²⁸ *Jurkowlanec, T.*: Mittelalterliche Steinskulptur i. m. 39.

²⁹ *Tadeusz Jurkowlanec*: Die gotische Bauplastik im Ordensland Preußen und der Deutsche Orden. In: Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 3. (1985) 185–198.

³⁰ *Conrad Steinbrecht*: Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen. Schloss Lochstedt und seine Malereien. Berlin 1910. 15.

³¹ *Mierzwiński, M.*: Die Marienburg i. m. 61–62., 86–87.

³² *Christofer Hermann*: Deutschordensland Preußen. In: Mittelalterliche Architektur in Polen. Romanische und gotische Baukunst zwischen Oder und Weichsel. Hrsg. Christofer Hermann – Dethard von Winterfeld. Petersberg 2015. 858–1031.

³³ MTB 291.

kapott.³⁴ A *Treßlerbuch*ban csupán egyetlen alkalommal szerepelt olyan bejegyzés, amely szerint a lovagrend 1404 májusában egy 6,5 rőf méretű szobor elkészítéséért 11 márka 7 scot összeget fizetett.³⁵ Abban az esetben, amikor a kőfaragókat nem szokványos tevékenységgel bízták meg, azt a feljegyzésekben mindig megnevezték. 1403. július 23-án például *Hannus steynhawer* 5 márkát kapott azért, hogy emberfej nagyságú kőgolyókat faragjon a lovagrend nagy ágyúíhoz, és 4 márkát, hogy a kisebb kaliberű ágyúkhöz tekegolyó méretű kőgolyókat készítsen.³⁶ De nem csak a lovagrendi forrásokban szerepeltek kőfaragók, hanem a porosz városok feljegyzéseiben is. Altstadt Thorn könyvei szerint Spitzze Niclas kőfaragó a város polgárai közé tartozott.³⁷ Egyes szobrok elkészítésére azonban a Német Lovagrend gyakran külföldről hívott mestereket. A 14. század utolsó harmadától elsősorban Prágából jöttek Poroszországba szobrászok.³⁸ A thorni (toruńi) Szent János templom oltárához tartozó Szent Barbara szobrának elkészítésével a városi magisztrátus és a kulmi püspök egy német, Erfurtból származó szobrászt bízott meg, aki 1391-ben le is telepedett a porosz városban.³⁹ A flamand származású szobrász, Jan van der Matten szintén egy felkérésnek köszönhetően került a lovagrendi államba, ahol végül ő is otthonra lelt, és letelepedett.⁴⁰ Mások, mint például a Xantenből származó szobrász, egy bizonyos Jakab mester, egy 1361. évi oklevél tanúsága szerint, miután elvégezte munkáját visszatért Németországba.⁴¹ Jacob szobrászmester 1360/1361-ben tartózkodott csak Poroszországban.⁴²

A régészeti feltárások és a források alapján egybehangzóan úgy tűnik, a festészetnek jóval nagyobb szerepe volt a késő középkori Poroszországban, mint a szobrászatnak. Ez bizonyára összefüggött azzal, hogy a lovagrendi államban egyáltalán nem volt megmunkálásra alkalmas kő, és szobrokhoz, domborművekhez, oszlopfőkhöz, ajtó- és ablakkeretek faragványaihoz importálni kellett a szükséges alapanyagot. A lovagrendi állam szobrainak többségét Gotland szigetről származó mészkőből készítették, de ilyen célra angol alabástromot is vásá-

³⁴ MTB 161., 291., 334.

³⁵ MTB 292.

³⁶ MTB 212.

³⁷ Księga Lawnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479) / Liber Scabinorum Veteris Civitatis Torunensis (1456–1479). Wyd. Krzysztof Kopiński – Janusz Tandecki (Towarzystwo Naukowe Toruniu. Fontes, 99) Toruń 2007. 1411. sz.

³⁸ *Baumer, Ch.*: Die Schreinmadonna i. m. 265.

³⁹ *Jurkowlaniec, T.*: Mittelalterliche Steinskulptur i. m. 35.

⁴⁰ *Woźniński, A.*: Multiplicity and Unity i. m. 53.

⁴¹ Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung V,2: 1357–1361. Hrsg. Klaus Conrad. Marburg 1969. (a továbbiakban: PUB V,2.) Nr. 968.

⁴² *Bernhard Schmid*: Maler und Bildhauer in Preußen zur Ordenszeit. Altpreußische Forschungen (1925) 1. sz. 39–51. itt: 48.

roltak.⁴³ A már említett, egy ideig Poroszországban dolgozott flamand szobrász, Jan von der Matten leginkább alabástromból készítette szobrait.⁴⁴ A *Treßlerbuch*ban vagy a porosz városok feljegyzéseiben a kiadási tételek között sokkal gyakrabban szerepeltek festők, mint szobrászok, kőfaragók. Ennek ellenére a lovagrendi állam egyik városában sem volt önálló festőcéh, noha e városokban – a korabeli nyilvántartások szerint – éltek festői mesterséget (*colorator, pictor, moler*) gyakorló emberek,⁴⁵ sőt közülük még olyan is volt, akit városi tanácsossá választottak. Ilyen festő volt az *Conradus pictor*, aki 1347-ben Neustadt Elbing magisztrátusának tagjai között szerepelt.⁴⁶ Thorn mindkét városában is voltak már a 14. században festők: az Óvárosban *Tyzcho colorator*,⁴⁷ az Újvárosban pedig *Albrecht pictor*.⁴⁸ Kulm (Chełmno) város mesteremberei sorában is előfordultak festők.⁴⁹ 1357-ben Danzigban egy Georg nevű festőt említettek a városi összeírások. Ugyanebben az évben egy Vencel nevű *pictor* is költözött a városba, ahol több mint két évtizedig élt. Egy Nicolaus nevű festő 1374-ben, Niclos Kurche vagy Andreas Bovemberg pedig 1424-ben, illetve 1431-ben kapott polgárjogot Rechtstadt Danzigban,⁵⁰ amiből arra következtethetünk, hogy a már említett Vencelhez hasonlóan külföldről költözhetek Poroszországba. Niclos Poloner – aki a neve alapján feltehetően Lengyelországból származott – 1399-ben 0,5 márka megfizetése után Braunsberg (Braniewo) városában nyert polgárjogot.⁵¹ Ahogyan ezek a példák is mutatják, a porosz városokban volt kereslet a festők munkájára, és nem csak a Német Lovagrend vagy a porosz egyház szerepelt megrendelőként. Altstadt Thorn középkori lakóépületeinek régészeti feltárása azt bizonyította, hogy a korabeli polgári házak falának festése általánosnak számított. Nem egyszerűen színesre mázolták a falakat, hanem növényekkel, virágokkal, ember- és állatalakokkal gazdagon díszített freskókat készítettek, amelyek között vallási és világi témák egyaránt szerepeltek. A Szerokiej utca 16.

⁴³ *Jurkowlaniec, T.*: Mittelalterliche Steinskulptur i. m. 33–38.

⁴⁴ *Wozniński, A.*: Multiplicity and Unity i. m. 53.

⁴⁵ *Schmid, B.*: Maler und Bildhauer i. m. 40.

⁴⁶ *Arthur Semrau*: Die älteste Verfassung der Neustadt Elbing. Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 35. (1927) 59–69. itt: 68.

⁴⁷ *Franz Prowe*: Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn. Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 39. (1931) 155–174. itt: 166.

⁴⁸ *Księga proskrybowanych Nowego Miasta Torunia (1358–1412)* Wyd. Bożena Wyrozumska (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 107) Toruń 2013. 9.

⁴⁹ *Das Kulmer Gerichtsbuch / Liber memoriarum Colmensis civitatis*. Hrsg. August Lückherath, Friedrich Benninghoven (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44) Köln–Weimar–Wien 1999. 9.

⁵⁰ *Schmid, B.*: Maler und Bildhauer i. m. 41–42.

⁵¹ *Codex diplomaticus Warmienseis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Bd. IV. Urkunden der Jahre 1424–1435 und Nachträge. Hrsg. Carl Peter Woelky – Johann Martin Saage. Braunsberg 1935. (a továbbiakban: CDW IV.) 34. sz.

szám alatti épületben például szinte egy egész falat beborította a Szűz Mária imádása c. festmény. A Kopernikusz utca 6. szám alatt lévő házban Keresztelő Szent János díszítette a lakóépület falát. Egy másik házban (Żeglarskiej u. 16.) Jézus Gecsemáné-kerti imáját festették meg, míg az óvárosi piactér egyik patríciusi házának falán a sárkánnyal küzdő Szent György látható. Máshol a Szűzanya koronázását, a köpenyét megfelelő Szent Márton, vagy az oroszánt pusztázó kézzel megölő ótestamentumi Sámsont örökítették meg egy-egy falfestményen. A Żeglarskiej utca 16. szám alatti patrícius ház freskói között szereplő „Kilenc harcossal” ábrázoló kép a vallási és világi témák közötti átmenetet jelentette. A világi tartalmú képek közül a „Két szerető pár” címen ismert falfestmény maradt fenn a legjobb állapotban, amelyen két ifjú gavallér italt szolgál fel két fiatal, vörös ruhás hölgynek. A Szerokiej utca 22. számú házának falára egy kalendáriumot festettek az egyes hónapok jellegzetes munkáival. A leggyakoribb világi díszítést azonban a virágok, növények között megfestett ember és állatfigurák jelentették.⁵² A lovagrendi várakat, poroszországi templomokat is gazdag falfestmények díszítették. A lochstedti (Pavlovo) vártemplom déli falára például egy páncélba öltözött német szerzetes lovagot festettek.⁵³ Altstadt Thorn Szent Jánosnak szentelt templomában az északi falra a 14. század közepén egy 5,12 x 6,40 méter nagyságú freskót festettek, amelyen a megfeszített Jézust nem a kereszten ábrázolták, hanem az alvilágot, a földi világot és az eget összekötő világfára szegezve. (A világfa-motívum szerepeltetése az ősi pogány hiedelmek krisztianizált formában történő tovább élésére utal.) A toruńi Szent Jakab templom falára az „Utolsó ítéletet” és „Mária koronázását”, míg a Keresztelő Szent János templomba a névadó szent portróját festették.⁵⁴ Marienburgban, a lovagrend székhelyén a freskók fő témája – a szobrokhoz hasonlóan – Szűz Mária volt. A nagymesteri palota refektóriumában a bejárat feletti falat a lovagrend fő patronusának, az Istenanyának a hatalmas képe uralta. A terem északi falára pogányokkal harcoló keresztes lovagokat festettek.⁵⁵ Marienburg városában a városkapunál álló Mária-kápolnában lévő Szűz Mária képnek csodatévő erőt tulajdonítottak, és egészen a középkor végéig, a reformáció koráig nagy tisztelet övezte.⁵⁶ A kulmi (Chełmno) bencés templom falára a passió különböző jeleneteit festették.⁵⁷

⁵² Minderről részletesen, gazdag képanyaggal lásd *Monika Jakubek-Raczkowska: Średniowieczne malowidła ściennie w kamiennicach mieszczańskich Starego i Nowego Miasta Torunia / Medieval Wall Paintings in Burghers' Houses of the Old and New Town of Toruń*. Toruń 2017.

⁵³ *Steinbrecht, C.*: Baukunst des Deutschen Ritterordens i. m. 25.

⁵⁴ *Jakubek-Raczkowska, M.*: Średniowieczne malowidła i. m.; Historia Torunia, tom. I. W czasach średniowiecza (do roku 1454). Red. Marian Biskup. Toruń 1999.

⁵⁵ *Hermann, Ch.*: Der Hochmeisterpalast i. m. 285.

⁵⁶ *Zacharias, R.*: Marienburg, Wallfahrtsort i. m. 79.

⁵⁷ *Monika Jakubek-Raczkowska – Juliusz Raczkowski – Piotr Oliński: Księga klasztorów ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, tom. 1: Chełmno. Toruń 2019. 68–69.

A középkori Poroszországban a falfestmények, a freskók mellett az oltárképek készítése is általános és elterjedt volt. A graudenz-i (Grudziądz, Lengyelország) lovagrendi vár kápolnájának három táblás oltárán Mária és a kis Jézus a központi motívum, de több, imádkozó keresztes lovag alakját is megfestették. Ehhez nagyon hasonló a ferences templom oltárképe is.⁵⁸ Azt, hogy egy-egy templomba, lovagrendi kolostorerődbe, rendházba, vagy városi lakóházba mit fessenek, a megrendelő határozta meg. Johann Clare, samlandi püspök (1310–1344) például a *Speculum humanae salvationis* című írásában egyértelmű útmutatót készített arról, hogyan fessék ki a püspökségének központját jelentő köznigsbergi (Kalinyingrad, Oroszország) dómot.⁵⁹ Amikor a lovagrendi kincstár kiadási tételei között festőknek szóló kifizetések szerepeltek, általában azt is feljegyezték, hogy milyen megbízásról volt szó. 1329. július 29-én például egy bizonyos Jakab festőmester 10 márka 8 scot összeget kapott a nagymesteri kápolnába készített freskóért (*item 10 m. und 8 scot uf verbe am montage noch Jacobi zu des meisters capellan*). Néhány hónappal később, szeptember 5-én a kincstár 16 márkát fizetett i számára két kép megfestéséért (*item 16 mark Jacobi meister Johans zon vor zwey bilde*).⁶⁰ A nyári kifizetés mértéke és a szeptemberi összeg nagysága alapján arra következtethetünk, hogy a szóban forgó két kép is egy-egy nagyobb méretű freskót jelentett. 1402-ben egy Péter nevű festőt azzal bízott meg a nagymester, hogy a marienburgi vár gótikus csúcsíveinek záróköveit, és az azokon lévő csillagokat megadott színűre fesse ki (*item 2 m dy spera zu molen Peter und 3 firdung von den stern an der spera*).⁶¹ Albert elbingi festőt Preußisch Holland (Paslek, Lengyelország) lovagrendi várának kápolnájában az oltárképeinek elkészítésével bízták meg, amiért a fizetése 10 márka volt.⁶² 1397-ben Luxemburgi Zsigmond magyar király egy drága, kétszárnyú oltárt kapott a Német Lovagrendtől ajándékba. A képeket festő Johann *pictornak* 121 márkát fizetett a nagymesteri kincstár.⁶³

A középkori Poroszországban dolgozó és tevékenykedő festők nem csak nagy freskókat vagy oltárképeket készítettek, hanem könyveket is díszítettek, miniatúrákat festettek. A lovagrend szolgálatában álló Péter nevű festő például 1400-ban 3 firdungot kapott egy bünbocsánatról szóló oklevél díszes betűinek megrajzolásáért és színezéséért.⁶⁴ 1402-ben 1 márkát fizettek neki azért, hogy a nagymes-

⁵⁸ Labuda, G.: Die Spiritualität des Deutschen Ordens i. m. 55–58.

⁵⁹ Arno Mentzel-Reuters: „Deutschordenslitaratur” im literarischen Kontext. In: Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben. Hrsg. Jaroslav Wenta, Sieglinde Hartmann, Gisela Vollmann-Profe, Toruń 2008. 355–368. itt: 358.

⁶⁰ MTB 5.

⁶¹ MTB 112.

⁶² MTB 160.

⁶³ Marian Arszynski: Der Deutsche Orden als Bauherr und Kunstmäzen. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 3. (1985) 145–162. itt: 161.

⁶⁴ MTB 62.

teri kápolna énekeskönyvébe miniatúrákat és díszes betűket készítsen.⁶⁵ Az Elbing (Elbląg) város tulajdonában lévő réteket (amelyeket a magisztrátus adott időre bérbe adta a város polgárainak) és azok használóit nyilván tartó „Legelőkönyv” (Wiesenbuch) képekkel gazdagon illusztrált alkotás volt. Az egyik képe például egy kaszáló embert ábrázolt, a másik egy szénát gyűjtő fiatal lányt, a harmadikon pedig két ifjú figyeli, ahogyan mások kazlakba rakják a szénát. Ebbe a városi magisztrátus megrendelésére készült könyvbe csak világi témájú képek kerültek.⁶⁶

A kisebb vagy nagyobb képek elkészítése mellett a korabeli poroszországi festők olyan megbízásokat is teljesítettek, amelyek inkább kézműves és kevésbé művészi tevékenységnek számítottak. A már említett Péter nevű *pictor* a lovagrend megrendelésére zászlókat, pajzsokat is festett, díszített. 1402. március 17-én 3,5 márkát kapott 5 harci zászló megfestéséért, és 16 márkát két nagy lobogó illusztrálásáért (*item 3½ m. vor 5 banyr of des meisters [...] 16 m. vor 2 fanen*).⁶⁷ 1401 augusztusában egy zászlót 10 scot, egy nagyobb lobogót pedig 2,5 márka fizetségért festett meg.⁶⁸ Ugyanilyen árat fizetett a lovagrend két évvel korábban, 1399 tavaszán is.⁶⁹ Elbing (Elbląg) város számadáskönyve, az ún. Kämmererbuch 1410-ben név szerint két festőt említett, akik jórészt pajzsok megfestésével foglalkoztak. Johann Wilden 44 pajzs címerképének elkészítéséért 17 márka 14 dénár összegű fizetést kapott, Johann Dreselernek pedig a nagymesteri kincstár 15 pajzs festéséért 1,5 márka összeget folyósított.⁷⁰ Mivel Poroszországban 1 márka = 4 fierdung = 24 scot = 60 schilling/solidus = 720 pfennig/dénár váltási értékekkel kellett számolni,⁷¹ Johann Wilden 278,5, Johann Dreseler pedig 72 dénár egységáron festett meg egy-egy pajzsot. A darabonként eltérő ár oka az lehetett, hogy Johann Wildennek díszesebb pajzsokat kellett készítenie, mint Johann Dreselernek. A Német Lovagrend még ajándékozott is festett pajzsokat. Swidrigella litván herceg például 1404-ben 30 ilyen pajzsot kapott ajándékba a nagymestertől.⁷² A poroszországi festők leginkább a Német Lovagrend, a porosz püspökök, káptalanok, valamint a gazdag patríciusok megrendelésére dolgoztak, de elvétve előfordult, hogy a lovagrendi állam valamelyik festője külső megren-

⁶⁵ MTB 155.

⁶⁶ *Bernhard Schmid*: Die Miniaturmalereien des Elbinger Wiesenbuches. *Elbinger Jahrbuch* 1. (1919/1920) 95–100. itt: 95.

⁶⁷ MTB 103.

⁶⁸ MTB 100.

⁶⁹ MTB 69.

⁷⁰ *Schmid, B.*: Maler und Bildhauer i. m. 47.

⁷¹ Nowa Księga rachunkowa starego miasta Elbląga 1404–1414, Cześć 1 (1404–1410) / *Novus Liber Rationum Veteris civitatis Elbingensis*. Wyd. Markian Pelech. W 750-lecie założenia miasta Elbląga (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 72.) Warszawa–Poznań–Toruń 1987. XXXI.

⁷² MTB 318.

delést teljesített. 1392-ben például egy név szerint nem ismert, a feljegyzésekben csak R. R. monogrammal szereplő danzigi *pictor* Henriknek, Derby grófjának két táblaképet készített 4,5 porosz márkáért.⁷³

A szobrászat és festészet mellett a poroszországi művészetben kitüntetett szerepe volt az ötvösművészetnek. A *Marienburger Treßlerbuch* kifizetési tételei között gyakran fordultak elő aranyművesek megbízási díjai. A festőkhöz hasonlóan az aranyművesek munkájára a Német Lovagrend, a poroszországi egyház és a városok polgárai részéről mutatkozott kereslet.⁷⁴ A 14. század közepe előtt az aranyművesekről csak szórványos információink vannak. A legkorábbi toruói censusregiszterben például egy *Petrus aurifaber* bejegyzés olvasható.⁷⁵ Annak ellenére, hogy a 13–14. századi forrásokban nem nagyon van nyoma az ötvösöknek, e foglalkozást űzők mégsem lehettek jelentéktelenek, mert a 14. század utolsó harmadában, 1378-ban Danzigban (Gdańsk), és 1385-ben Elbingben (Elbląg) már önálló céhekbe szerveződtek. Érdekes, hogy ugyanekkor Thorn (Toruń) város aranyművesei még hosszú ideig a kanna- és üveggészítőkkel együtt alkottak céhet, és csak 1476-ban váltak önállóvá.⁷⁶ Az elbingi aranyművesek a 15. század elején 0,5 márka cenzust fizettek a városnak. Az inasidő a céhnél 4 év volt, műhelyenként pedig 2 segédnél többet nem tarthattak. A munkaidő reggel 5-től este 9-ig tartott. Az előírászerűen elkészített termékekre rákerült a készítő mester jelle.⁷⁷ Az ötvösök munkájára a poroszországi megrendelők részben saját szükségletükre, részben pedig ajándékozási célból tartottak igényt. Az aranyművesek legnagyobb foglalkoztatója a Német Lovagrend volt. 1399. május 24-én Heinrich marienburgi ötvösnek 20 márkát fizetett ki a nagymesteri kincstár, de azt, hogy milyen megrendelést teljesített, nem tudjuk.⁷⁸ 1400. december 20-án az elbingi Wilhelm *goltsmede* 1,5 márkát és 10,5 scotot kapott sisakok, fegyverek ezüstözéséért.⁷⁹ 1401. január végén 2 márkát fizettek ki neki, hogy a nagymesternek egy kelyhet készítsen.⁸⁰ Munkájával minden jel szerint meg lehetett elégedve, mert 1404. január 28-án újabb megbízást kapott. A *Treßlerbuch* szerint 6

⁷³ Schmid, B.: Maler und Bildhauer i. m. 42.

⁷⁴ Michal Woźniak: Die Goldschmiedekunst in Preussen im Dienste des Ordens, der Kirche und der Städte. In: Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben. Hrsg. Jarosław Wenta, Sieglinda Hartmann, Gisela Vollmann-Profe (Sacra Bella Septentrionalia I.) Toruń 2008. 125–156. itt: 125.

⁷⁵ Franz Prowe: Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn. Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 39. (1931) 155–174. itt: 166.

⁷⁶ Tomasz Jasiński: Rozwój złotnictwa toruńskiego do końca XV w. Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 11. (1977) 33–51. itt: 40–42.

⁷⁷ Alfred Matz: Die Zünfte der Stadt Elbing bis zum Einzug der Schweden 1626. Elbinger Jahrbuch 1. (1919/1920) 43–94. itt: 64. és 84.

⁷⁸ MTB 3.

⁷⁹ MTB 53.

⁸⁰ MTB 102.

márkát fizettek azért, hogy a marienburgi vár Szűz Mária templomába egy ezüst szentségtartót készítsen, és 6 márka 1 firdung összeget, hogy a szentségtartó aranyozott részeihez szükséges aranyat be tudja szerezni.⁸¹ Egy Nicolaus nevű aranyműves 1404. április 5-én 3 firdungot kapott a nagymester ezüst edényeinek és evőeszközeinek kifényesítéséért,⁸² június 30-án 1 firdungot két régi ezüsttál megjavításáért,⁸³ július 29-én pedig 2 márkat 4 ezüstözött ivótülok készítéséért, valamint 4 csésze megjavításáért.⁸⁴ 1406. október 21-én egy Jakab nevű aranyműves 4 márka 1 firdung fizetséget kapott, mert a nagykomtur számára egy keresztet készített (*Item 4 m. 1 fird. Jacob goltsmydt vor des groskomphurs cruze zu machen*).⁸⁵ Egy Vencel nevű ötvösnek egy ezüst keresztelőtál elkészítéséért 15 scotot fizettek.⁸⁶ Werner aranyművest 1408-ban 13 kisebb és 2 nagyobb ezüsttál készítésével bízták meg. A *Treßlerbuch* tanúsága szerint a nagymesteri kincstár május 8-án 18 márkat utalt ki munkájáért,⁸⁷ amivel gyorsan elkészült, mert alig két hónappal később, július 18-án már 15,5 márka 2 scot összeget kapott 15 régi ezüsttál és 13 régi ezüstcsésze felújítására.⁸⁸

A diplomáciai kapcsolatok középkori gyakorlatának megfelelően⁸⁹ a Német Lovagrend is ajándékozott különböző tárgyakat, relikviákat, értékes könyveket, szőrmeket, festményeket, alkotásokat, de még inkább lovakat, vadászkutyákat vagy idomított sólymokat a külföldi uralkodóknak, fejedelmeknek, egyházi méltóságoknak.⁹⁰ 1399. január 1-én a lovagrendi kincstár 4 márkat fizetett egy elbingi aranyművesnek, aki egy ezüstlemezből készült derékszíjat vont be arannyal, amit a nagymester Vytautas (Witold) litván nagyfejedelemnek szánt ajándékba (*item 4 m.*

---

⁸¹ MTB 286.

⁸² MTB 295.

⁸³ MTB 294.

⁸⁴ MTB 295.

⁸⁵ MTB 386.

⁸⁶ MTB 431.

⁸⁷ MTB 482.

⁸⁸ MTB 497.

⁸⁹ *Jan Hirschbiegel*: Gabentausch als soziales System? Einige theoretische Überlegungen. In: *Ordnungsformen des Hofes*. Hrsg. Ulf Christian Ewert – Stephan Selzer. Kiel 1998. 44–55.; *Jan Hirschbiegel*: Étrennes. Untersuchungen zum höfischen Geschenkverkehr im spätmittelalterlichen Frankreich der Zeit König Karls VI. (1380–1422). (Pariser Historische Studien, 60) München 2003.; *Gerald Schwedler*: Diplomatische Geschenke unter Königen im Spätmittelalter. Freundschaft und Gabentausch zwischen politischer Praxis und der schriftlichen Norm der Fürstenspiegelliteratur. In: *Geschenke erhalten die Freundschaft. Gabentausch und Netzwerkpflege im europäischen Mittelalter*. Akten des Internationalen Kolloquiums Münster, 19.–20. November 2009. Hrsg. Michael Grünbart. Münster 2011. 145–186.

⁹⁰ *Nele Kaestner*: Tiere als Mittel der Repräsentation und Diplomatie im Deutschen Orden im Lichte des Marienburger Tresslerbuches (1399–1409). In: *Perzeption und Rezeption. Wahrnehmung und Deutung im Mittelalter und in der Moderne*. Hrsg. Joachim Laczny – Jürgen Samowsky. Göttingen 2014. 67–108.

eyme goltsmede zum Elbinge, der dem meister silberrinne koppe hatte obirgoldet, die herzog Wytowdt gegeben worden).⁹¹ Ugyanezen év tavaszának kezdetén, március 11-én Wilhelm, elbingi ötvös 2 márka 4 scot összeget kapott három sisak ezüstözésére, melyeket a lovagrend a litván nagyfejedelem unokaöccsének, Zygmuntnak kívánt ajándékozni.⁹² 1399. június 9-én az ajándékba szánt sólymokban lábára készített 12 darab kis, vésett ezüstlapocskákért a lovagok 7 scotot fizettek.⁹³ Egy aranyműves két pár sarkantyú elkészítéséért (amit feltehetően szintén ajándékba szánt a nagymester) 2 márkát kapott.⁹⁴ A már említett Wilhelm elbingi ötvös 1400 decemberében 1,5 márka 10,5 scot összegű munkáért kapott, mert sisakokat és fegyvereket ezüstözött illetve aranyozott.⁹⁵ (Ezeket a nagymester minden bizonnyal ugyancsak ajándékozni akarta.) Egy Hannus nevű ezüstműves munkájával nagyon elégedett lehetett a lovagrendi vezetés, mert 1400. január 8-án a főkincstárnok 6 márkát adott neki nászajándékkul esküvője alkalmából.⁹⁶ Amikor a lengyel király Thornban (Toruń) találkozott a nagymesterrel, Jagelló Ulászló két, igen drága, 100 márka értékű, drágakövekkel kirakott arany serleget kapott ajándékba a lovagrendtől.⁹⁷ 1408. december 17-én Werner aranyműves 5,5 márkát kapott két, mives ötvösmunkával bölény szarvból készült, aranyozott kupáért, amelyeket a nagymester Luxemburgi Zsigmond magyar királynak kívánt ajándékba adni (*item 5½ m. vor 2 wesenthorner zu vorgolden und reyne zuzumachen Werner dem goltsmede, die dem herren koninge von Ungern gesant worden*).⁹⁸ 1408. december 7-én a lovagrendi kincstár 16 scotot fizetett egy ezüstözött páncél felújításáért, amit a litván nagyfejedelemnek szántak ajándékként.⁹⁹

Mivel az aranyművesek, ötvösök munkájára a Német Lovagrend volt a legnagyobb megrendelő, nem meglepő, hogy a 14–15. század fordulóján Marienburg (Malbork) városában, amely Thornnal (Toruń), Danziggal (Gdańsk), Königsberggel (Kalinyingrad) vagy Kulmmal (Chełmno) ellentétben, nem tartozott a porosz nagyvárosok sorába, 20 aranyműves is dolgozott. Több mint Thornban, ahol ugyanekkor 12 főt számlált az a céh, amely az ötvösök mellett ekkor még a kanna- és üveggépzítőket is magába foglalta.¹⁰⁰ Marienburg, a nagymesteri székhely.

⁹¹ MTB 8.

⁹² MTB 17.

⁹³ MTB 17.

⁹⁴ MTB 14.

⁹⁵ MTB 53.

⁹⁶ MTB 65.

⁹⁷ MTB 384.

⁹⁸ MTB 467.; *Sándor Bökönyi*: Zwei Trinkbecher aus Wisenthörnern. *Folia Archaeologica* 12. (1960) 273–280.

⁹⁹ MTB 515.

¹⁰⁰ *Woźniak, M.*: Goldschmiedekunst in Preussen i. m. 126., 130.

hely jóval nagyobb keresletet, megrendelést jelentett az ötvösök számára, mint a porosz nagyvárosok. Nikolaus Drissigmark thorni ötvös például 20 év után 1398-ban átköltözött a lovagrendi székhelyre.¹⁰¹

Az ötvösök, arany- és ezüstművesek import alapanyaggal dolgoztak, mert Poroszországban nem voltak nemesfémhányák.¹⁰² Volt azonban egy olyan alapanyag, amely rendelkezésre állt a lovagrendi államban, és legalább olyan értékes volt, mint az ezüst: a borostyán. A források viszonylag gyakran említettek borostyánfeldolgozókat, borostyánácsizolókat. 1400. január 31-én a kincstár 3 ferdungot fizetett egy Johann nevű borostyánmegmunkáló mesternek, aki egy rózsafüzéért készítette a nagymesternek.¹⁰³ 1400 tavaszán ez a Johann mester a nagymesteri kápolnába szánt keresztelőtől borostyánnal történő díszítéséért 2 márkát kapott.¹⁰⁴ 1401 nyarán és kora őszén egy borostyánácsizoló összesen 31,5 márkát kapott a lovagrendtől, azaz komoly, nagy értékű megrendelést teljesített.¹⁰⁵ 1402. október 28-án a főkincstárnok ismételten egy rózsafüzéért 1 márkát fizetett.¹⁰⁶ A mindennapi vallásgyakorlás során a módosabb porosz polgárok is igyekeztek borostyánból készült rózsafüzéreket használni, ezért a borostyánácsizolók megrendelői között gyakran szerepeltek.¹⁰⁷

---

¹⁰¹ Jasiński, T.: Rozwój złotnictwa toruńskiego i. m. 43–44.; Janusz Tandecki: Der Deutsche Orden und das städtische Handwerk in Preußen. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 12. (2003) 169–182. itt: 178.

¹⁰² *Woźniak*: Goldschmiedekunst in Preussen i. m. 127.

¹⁰³ MTB 67.

¹⁰⁴ MTB 73.

¹⁰⁵ MTB 116., 118.

¹⁰⁶ MTB 191.

¹⁰⁷ Księga Ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456) / Liber Scabinorum Veteris Civitatis Torunensis. Wyd. Karola Ciesielska, Janusz Tandecki. Toruń, 1993. Nr. 1098.

VAY ÁBRAHÁM ÉS A SZLOVÁK REFORMÁTUSOK¹

A szlovák reformátusok a ruszin reformátusok mellett a felső-magyarországi reformáció sajátos képződményét jelentették. Első hallásra talán különös jelenségnek tűnik, viszont a mélyebb vizsgálatok egyértelműen kimutatják, hogy ez a tény nem is annyira sajátos és ritka. A kálvini reformációt már régen nem lehet csak a magyarok hitének tekinteni a korban, mert egy korábbi leegyszerűsített kép nemcsak, hogy nem tükrözi a múlt valóságát, de jelentősen el is torzítja azt. A reformáció egyes irányzatainak elfogadása, vagy éppen elutasítása nem az etnikai hovatartozástól függött, hanem egy sokkal összetettebb képről van szó és számos más hatástól is függött a magyarországi felekezeti megoszlás kialakulása, ahogy ez más európai országokra is igaz.

Ahogy Magyarországon nem pusztán egy etnikum fordult a reformáció svájci irányzatához, elterjedése Európa szerte is igen változatos etnikai képet mutat. A kálvini tan elfogadottá vált Skóciában, Németalföldön, számos német tartományban, de megjelent Közép-Európában is, a Cseh Királyságban, Morvaországban, a Lengyel Királyságban. Magyarországon korábban is léteztek és még mai napig is léteznek nem magyar református gyülekezetek, mint például a Dunántúlon, Baranya megye déli részében több szlovák református gyülekezet jött létre.² Szlovén kálvinistákat még délebbre is találhattunk a Dráva és Száva folyók közti területeken, és ami még érdekesebb, hogy ezek a gyülekezetek még a 18. század első felében is megtalálhatók voltak.³ Erdélyben, Fogaras vármegyében földesúri hatásra alakultak román református gyülekezetek. Ehhez hasonlóan Felső-Magyarország területén is léteztek szlovák és ruszin református közösségek is.

A reformációs tanok elfogadása nem az etnicitástól függött, hanem más tényezők befolyásolták azt. Ezek sorában kiemelkedik a földesúri hatás. Ha a föl-

---

¹ A tanulmány a „VEGA 1/0736/18 *Premeny hospodárskeho, spoločenského, konfesionalneho a kultúrneho vývinu zemepanských miest a mestečiek na území východného Slovenska v 17–18. Storočí*” című projekt keretében készült el.

² *Adolf Lampe*: *Historia Ecclesiae Reformatae*. Utrecht 1728.

³ *Csáji Pál*: *A magyar református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729. Egyháztörténet 16.* (1958) 1. sz. 34–74.

desúr elfogadta a reformáció egyik vagy másik irányzatát, akkor birtokain is kényszerítette jobbágyait vallásának elfogadására, függetlenül attól, hogy milyen etnikumról volt szó.⁴ A másik tényezőt, amely fontos hatással volt a reformációs irányzatok elterjedésére, azok a szempontok alkották, amelyek esetlegesen gátolhatták a kálvini tanok terjedését. Ugyanis a kálvini reformáció ún. „második reformációként” terjedt. Ez azt jelenti, hogy a kálvini tan többnyire ott terjedt el, ahol már azelőtt a lutheri irányzat teret nyert. A kálvinisták először lutheránusok voltak és az új tanítást a már meglévő hit elmélyítésének tekintették. Viszont ott, ahol már kialakult a lutheri egyházszervezet, például a szabad királyi városokban és azok hatáskörébe tartozó területeken, a kálvinizmus már nem tudott elterjedni. Erdélyben a szászok lakta vidékeken már fennállt egy jól működő lutheri egyházszervezet, így itt nem tudott gyökeret verni sem a kálvini, sem később az unitárius tanítás. Hasonló volt a helyzet a Magyar Királyság más részein is.⁵

Felső-Magyarországon a 16. század második felétől megjelenő kálvinizmus szintén akadályokba ütközött, mégpedig a már megalakult lutheri egyházszervezet révén. Ilyen volt az öt szabad királyi város esperessége, amelynek hatásköre alá tartoztak a vidéki lutheri egyházak Sáros vármegye és a Szepesség területén. Ezekben a városokban a kálvini tan csak ún. titkos kálvinizmus formájában létezhetett. A 13 felső-magyarországi vármegye területén a kálvinizmus teljesen vagy nagyobb részben 11 megyében terjedt el: ezek Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Borsod, Heves, Gömör, Szabolcs, Szatmár, Ugocea és Torna. Háromban: Abaúj, Ung és Zemplén vármegyében nagy számban élt szlovák lakosság, amely szintén elfogadta a kálvini tanokat. Ezek a szlovák református gyülekezetek két mágnás család, a Rákócziak és Homonnai Drugethek terjedelmes birtokain jöttek létre.⁶

A szlovák református gyülekezetek számát és belső egyházi életét főként az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján lehet rekonstruálni. Az említett három vármegyében: Ungban, Zemplénben és Abaújban a 16. század második felétől fokozatosan megalakultak a szlovák református gyülekezetek. Számukat tekintve a tetőpontot a század végére érték el, és a rekatolizáció hatására már a 17. század elején apadni kezdtek. A rekatolizáció kezdete előtt, a 17. század első felében legalább 100–120 református egyházi gyülekezetben éltek szlovákok a mai Kelet-Szlovákia területén. Ez az apadás folytatódott a 17. század utolsó harmadában is. A földesurak rekatolizációja mellett súlyosan hatottak ezekre a gyülekezetekre az utolsó Habsburg-ellenes felkelések és az 1710-ben kitört pestisjárvány.

⁴ Példa lehet Zemplén vármegye területén a Perényi család, pontosabban Péter és fia Gábor, akik megmaradtak a lutheri valláson, míg pl. a Homonnai Drugethek, vagy a Rákócziak áttértek a kálvini tanra és ezt terjesztették a birkokaikon, ahol magyar, szláv, sőt ruszin népesség élt.

⁵ Ezekben az országrészekben a szabad királyi városok (pl. Sopron), vagy a nagybirtokos családok, mint pl. a Thurzók jelentettek akadályt.

⁶ Gömör megyének az északi területeken lakó szlovák lakosság a lutheri egyház hatáskörében maradt.

vány. Később a megmaradt református lakossághoz a betelepítések során római, vagy gyakran görögkatolikus lakosok jöttek, ami fokozatosan a református egyház meggyengüléséhez vezetett. Ezeknek a tényezőknek köszönhetően a 18. század első felében megszűnt a szlovák református anyaegyházak többsége. Így a 18. század második felében a három tiszáninneri esperességben csak kb. 37 szlovák református egyházi gyülekezet létezett.⁷

Egy évszázad alatt a szlovák református gyülekezetek száma harmadára apadt. Ez a csökkenés sokkal nagyobb mértékű volt a református egyházkerület többi gyülekezetéhez képest. A szlovák református gyülekezetek feltűnő apadásának okait nemcsak az etnikai jellegében kell keresni, hanem szociális, gazdasági, demográfiai okokat is figyelembe kell venni. Fontos megemlíteni az a tényt is, miszerint a felső-zempléni, abaúji és ungi szlovák gyülekezetek nagy része a lakosság számát tekintve a kisebb gyülekezetek sorába tartozott. Ezért a lakosságszám csökkenése önmagában is kedvezett a rekatolizációs folyamatnak. Ez a helyzet a 18. század utolsó harmadában állt elő. Már az 1710-es a nagy pestisjárvány is komoly népességcsökkenést eredményezett, amely főleg Zemplén térségét érintette. Ennek következményeként a 18. század első évtizedében a területen jelentős elnéptelenedés és számos egyházi gyülekezet megszűnése volt a jellemző. Ezt egy elvándorlási folyamat is követte, a kedvezőbb életfeltételek reményében, amely számos református települést is érintett. A népességmozgások új bevándorlókat, leginkább görög- és római katolikusokat hoztak magukkal erre a területre. Ők az elnéptelenedett falvakban gyorsan beolvasztották az eredetileg református lakosság megmaradt részeit. A felsorolt okok mellett természetesen nem kis szerepe volt a szlovák református gyülekezetek megszűnésében a helyi földesurak által támogatott rakatolizációnak is.

A 18. századra a megmaradt szlovák reformátusok számát kb. 8–10 000 hívőre lehet becsülni.⁸ Csaknem mindegyikük a zempléni, ungi, abaúji gyülekezetekben élt. Viszont ezek a gyülekezetek nem voltak tisztán csak szlovák lakosságból álló közösségek. Valójában ezek vegyes, magyar–szlovák gyülekezetek voltak, amelyekben a magyar többség volt jellemző. Ebből a tényből kifolyólag a lelkész általában az istentiszteletet magyar nyelven tartotta. Azon kívül a lelkészeket az uraság a patrónusi jog alapján alkalmazta, és mivel tőlük várta a lelki igények kielégítését, természetes módon elsősorban magyar prédikátorokat alkalmaztak. Feltételezni lehet, hogy a vegyes lakosú falvakban a hívek többsége, ha nem is beszélt, de értett mindkét nyelven.

Sajátos helyzet alakult ki a nagy mezővárosokban, mint például Nagymihályban, Gálszécsen, Terebesen, Varannón is, és talán Homonnán, ahol több oknál fogva két református prédikátor is működött: egy magyar lelkész és egy szlovák

⁷ A Tiszáninneri Református Egyházkerület 1734-ben alakult és négy esperességből állt: zempléni, ungi, abaúji és borsodi, amelyek nagyrészt azonosak voltak a vármegyék területeivel.

⁸ *Király Péter*: A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp. 1953. 32.

káplán. A pap kötelességei közé tartozott a prédikációk megtartása a földesúrnak a városban, a káplán viszont a társgyülekezetekben és a szlovák hívőknek végezte a lelki szolgálatot. A hívek számát nézve többnyire a szlovák káplánnak jutott több feladat, viszont a magyar papnak magasabb volt a javadalmazása. Nem lehet ezt a helyzetet, mint kirívó „igazságtalanságot” szemlélni, mert ez a vegyes gyülekezetekre általánosan jellemző volt. Hasonló helyzet volt a felső-magyarországi szabad királyi városokban is, ahol a papi tisztséget mindig a német, és nem a magyar vagy a szlovák prédikátor töltötte be.⁹

A szlovák reformátusok léte a többségben lévő magyar hívek együttélésével volt elképzelhető nemcsak az esperességek területén, de magukban a gyülekezetekben is. Természetesen az együttélés nem valósult meg konfliktusok nélkül. A mezővárosi vegyes gyülekezetekben ez leginkább a szlovák káplán és a magyar pap jövedelmeinek nagysága miatt alakult ki. Az egyházi kötelességek és a juttatások különbsége miatt a pap és káplán gyakran került konfliktusba. Ilyen problémákról és panaszokról majdnem minden mezőváros gyülekezetében vannak feljegyzések az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben.

Gyakori problémát jelentett a prédikátorok tehetetlensége vagy nemtörődömsége a szlovák nyelvű istentiszteletek kellő számú megtartása esetén. Már a 17. század első felében (1641-ben) a gerendai leányegyház hívei elutasították a gálszécsi papot és szlovák káplánt kértek. Mivel a mezővárosi prédikátor nem tudott szlovákul, a tusai szlovák prédikátort kérték fel az istentiszteletek megtartására.¹⁰ A leányegyházak elhanyagolása többnyire nem a nyelvi okok miatt történt, hanem a papok vagy káplánok félelmeivel függött össze, azaz nem szívesen mozdultak ki a bizonytalan időkben, háborúk, felkelések idején. Erre mutat rá az a tény is, hogy a gálszécsi parókiában továbbra is fennmaradt a probléma a szlovák káplán oldaláról is.¹¹ Erről a problémáról sokkal jellemzőbb források maradtak fenn a 18. századból. 1717-ben az Ung vármegyei Vinna falu lakói panaszkodtak a prédikátorukra, mert elutasította a szlovák nyelv használatát az istentiszteleteken.¹² Néhány év múlva, 1724-ben a bezői reformátusok kérték, hogy legalább hetente egyszer szlovák istentiszteletet tartsanak.¹³

Több, nem egyértelmű panasz fogalmazódott meg a szlovák református gyülekezetekben az egyik vagy másik nyelv használatát vagy elhanyagolását illetően. 1758-ban a nagyszeretvai pap panaszkodott a fiatalokra, akik a temetéseken magyar és szlovák énekeket énekeltek, de pontosan nem mondta meg, hogy me-

⁹ Lőcsén, Bártfán és Kisszebenben az evangélikus gyülekezetek németek és szlovákok voltak, Kassán és Eperjesen magyarok is, de többségében német lelkészek uralták.

¹⁰ *Dienes Dénes* (szerk.): *Zempléni vizitációk 1629–1971*. Sárospatak 2008. 136.

¹¹ Uo. 198.

¹² *Branislav Varsik*: *Vznik a vývin slovenských kalvínov na východnom Slovensku*. *Historický časopis* 39. (1991) 2. sz. 134.

¹³ *Király P.*: *A keletiszlovák i. m.* 31.

lyik jelentette számára a problémát.¹⁴ 1762-ben a hívek a tusai papra panaszkodtak a szlovák istentiszteletek elhanyagolásáért. Amikor az esperes utasította a heti két-három szolgálatra, a pap azzal érvelt, hogy a hívők nem járnak istentiszteletekre.¹⁵ Az említett esetek mutatják, hogy a panaszok sokszor szubjektívak is lehetnek és nem mindig tükrözték a gyülekezet valódi helyzetét. A következő évben a vizitátornak Málca falu jobbágysági panaszok lelkészükre, azt felhívva ellene, hogy csak egy magyar (bizonyára nemes) család miatt vasárnap magyarul prédikál.¹⁶ Ebben az időben viszont csupán négy szlovák református parasztcsalád élt a faluban.¹⁷ Természetes, hogy pontosan a nemesi református patrónus otléte volt a fő oka annak, hogy az akkori időben már katolikus Málcán volt egyáltalán református istentisztelet, és ebben az összefüggésben egyáltalán nem túlzott, hogy a szolgálatok magyar nyelven folytak.

A szlovák gyülekezetekben levő problémák és nézeteltérések a két nyelv használatát illetően nem az egyház vagy a földesúr érdektelenségét mutatták a hívők elvárásaival szemben, sokkal inkább objektív okokból fakadtak. Elsősorban a szlovák, illetve mindkét nyelvet tudó prédikátorok hiánya lehetett a fő ok, amire a korabeli adatok is rámutatnak. A nagyszámú magyar nemességre való tekintettel nekik elsődleges volt egy magyarul beszélő pap jelenléte, viszont két prédikátort nehezen tudtak volna a gyülekezetek fenntartani. Ráadásul nem minden szlovák pap tudott jól magyarul. Ilyen volt például a málcai pap, esperesi titkár és istentiszteleti könyvek fordítója, Jessenius György.¹⁸ A szlovák református gyülekezetek nagy része nagyon rossz anyagi helyzetben volt,¹⁹ ami bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a szlováku is tudó papok inkább gazdagabb gyülekezetekben igyekeztek szolgálni. Az említett panaszok és nehézségek a szlovák nyelv használatát illetően az esetek nagy részében a szlovák hívek javára dőltek el. Így 1759-ben Bánóc és Vásárhely lakói csak úgy engedélyezték a papnak, hogy maradjon a következő időszakra, ha vasárnap délelőtt szlováku és délután magyarul fog prédikálni.²⁰ Gerenda faluban, amely még mindig Gálszécs leányegyháza volt, még 1738-ban is a miglészi pap járt, mivel a gálszécsi nem tudott szlováku.²¹ 1763-tól az ungi esperesség szlovák református gyülekezeteit

---

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 51.; *Csáji Pál*: Rákóczi András 1752. évi szlovák zsoltafordítása XVII–XVIII. századi szlovák, cseh egyházpolitikának keretében. Bp. 1954. Kézirat. Sárospataki Református Kollegium Könyvtára, 12.

¹⁹ Uo. 18.

²⁰ *Király P.*: A keletiszlovák i. m. 31.

²¹ Uo. 30.

már nem az esperes, hanem az általa kinevezett szlovák prédikátor látogatta. Ebben az évben ezek Jessenius György és Szabó Dávid voltak.²²

A kis vegyes gyülekezet nehéz helyzete anyagi problémákból is fakadt. Ugyanis ezek a gyülekezetek nagyon szegények voltak, és nemcsak hogy két pap, de még egy prédikátor fenntartása is nehézségeket okozott számukra. Még nehezebb volt ilyen helyzetben olyan papot találni, aki tudott volna mindkét nyelven és még hajlandó is lett volna a kétnyelvű gyülekezetben szolgálni. Az istentiszteleti nyelvből adódó nehézségek és az anyagi háttér elégtelensége mellett még egy harmadik tény is befolyásolta a szlovák gyülekezetek nehéz helyzetét. Ez a szlovák hívek számára érthető vallási könyvek, egyházi irodalom hiánya. A szlovák református gyülekezetek vallási életében leginkább fontos szerepe volt a hívek vallási életében nélkülözhetetlen káténak, az istentisztelet során használt könyveknek, elsősorban az énekeskönyveknek és az imakönyveknek. Mivel a 18. század első feléig nincs tudomásunk arról, hogy milyen mindennapi egyházi irodalmat használtak a prédikátorok, csak sejteni lehet, hogy vagy biblikus cseh nyelvű evangélikus könyveket, vagy saját maguk, esetleg elődeik magyar fordításában készült kéziratokat. A vegyes egyházi gyülekezetekben legvalószínűbb, hogy magyar irodalmat használtak, amely a lakosság nagy része számára érthető volt.

A szlovák református gyülekezetek és hívek drasztikus csökkenésében a 17. század utolsó harmadától nem hagyható figyelmen kívül az egyházi vezetés lelki és világi tagjainak hatása sem. Már a 18. század első felében igyekeztek feltárni ennek okait, amelyeket elsősorban a prédikátorok nagy hiányában és a gyülekezetek rossz anyagi állapotában láttak. Viszont a lakosság migrációja, a földesurak konverziója vagy a kedvezőtlen törvényi változások még tovább növelték a rekatolizáció hatékonyságát. Érthető, hogy ebben a helyzetben a legrosszabb feltételek között éppen a szlovák református gyülekezetek voltak, amelyek az egyházkerület területének szélén, a katolikus parókiák közvetlen közelében folyamatosan ki voltak téve a katolikus egyház hatásának. A szlovák gyülekezetek további apadásának megállítása érdekében a református egyházkerület vezetésének számos fontos problémára kellett megoldást találnia. Elsősorban a szlovák nyelvet is tudó lelkészek képzését kellett megoldani. A század második felében már egyre inkább biztosítani kellett az alapvető egyházjogi, istentiszteleti és vallási-nevelési irodalmat a hívők nyelvén, egyrészt a rekatolizációs folyamattal szemben, másrészt a katolikus vizitátorok elvárásainak érdekében is. Nem kevésbé volt fontos a legszegényebb gyülekezetek anyagi támogatása, vagy a szlovákul tudó református papok képzése. Ezeknek a problémáknak megoldásában nagy szolgálatot tett a 18. század felében a Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnoka, Vay Ábrahám.

---

²² *Haraszty Károly*: Az ungi református egyházmege. Adalékok az ungi református egyházmege történetéhez. Nagykapos 1931. 94.

Vay Ábrahám 1697-ben született, Vay László és gróf Teleki Borbála gyermekeként, Alsószolcán. Apja II. Rákóczi Ferenc ezereskapitánya, majd brigadéros volt. Mély református hitben való neveltetést kapott, ami meghatározta a későbbiekben az egyházához való viszonyulását. A család másik ága Vay Ádám révén rekatolizált. Erős református hite mellett nagy műveltséggel és olvasottsággal is rendelkezett. Családi körben kapott neveltetése mellett nagy hatással volt rá Miskolci Coriari János, egykori pataki diák, aki a nevelője volt. Ebből fakadóan erősen fűződött a pataki kollégiumhoz, amit bőkezűen támogatott. Első felesége Gyulaffy Borbála volt, tőle származott István nevű fia (királyi tanácsos, pécsi főkormányzó, a Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnoka). Második házasságából, amit czegei Wass Annával kötött, három fia született. Ábrahámhoz hasonlóan Miklós és József szintén a református egyház kiemelkedő alakjaivá váltak.²³

Vay Ábrahám 1728 körül kezdett a tiszáninneri református egyházban tevékenykedni. Részt vett a Bodrogkeresztúri konventen 1734. november 4-én. Ezen a tanácskozáson reagáltak a II. Carolina resolutio végzéseire, és igyekeztek megszervezni a református egyház igazgatását. Itt kezdődött el az egyházi és világi személyek együttműködése az egyházért, amelyben Vay Ábrahámnak is nagy szerepe lett. Ennek az együttműködésnek az alaptörekvése az egyház hatékony védelme, amelynek számos kihívással kellett szembenéznie. Vay Ábrahámot a Borsodi Esperesség segédgondnokának választották meg, de 1735-ben, amikor hirtelen meghalt a Tiszáninneri Kerület főgondnoka, Dőry András, Vay Ábrahám kapta meg ezt a tisztséget. Működésének első tíz évében sokszor megbekerült a püspökkel, Szentgyörgy Sámuellel, aki az egyházkormányzás kérdésében konzervatívabb nézeteket vallott. Vay Ábrahám fontosnak tartotta az ágensi pozíciót, amelyet mint egyetlen lehetőséget látott a református ügyek reprezentálására az udvar előtt. Ebből a célból kezdeményezte az ágens-tartás pénzügyi alapjának megteremtését, a vallási sérelmek összeírását, leányegházak védelmét és gondozását, a pestis miatt elzárt Sárospataki Kollégium élelmiszerellátásának biztosítását, tábori lelkészek és protestáns katonák lelki gondozását. Fontos volt számára a Kollégium fizikai múzeumának fejlesztése, a peregrináció segítése, az egyház anyagi támogatásának megszervezése. Főgondnoki tisztségéről 1761. szeptember 3-án mondott le. Nem sokkal ezután 1762. március 8-án agyvérzés következtében hunyt el.²⁴

Vay Ábrahám, mint egyházi főgondnok nagyon sokat tett a szlovák református hívek említett rossz helyzetének javítása ügyében. Tudatosította, hogy a szlovák nyelvet tudó papok hiánya jelentős mértékben befolyásolta a szlovák református egyházak jelentős csökkenését. 1740 első felében ajánlattal fordult a kerület leg-

²³ *Dienes Dénes: A Tiszáninneri Református Egyházkerület története I. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig. Sárospatak 2017. 469.*

²⁴ Uo.

fontosabb iskolai intézményéhez, a Sárospataki Református Kollégium gondnokához és rektorához, hogy alapítványt szeretne létesíteni a szlovák papok tanulása érdekében. Az alapítványból az alumneum költségei lettek volna fedezve, azzal a feltétellel, hogy a tanulmányok után a támogatott hallgatók valamelyik szlovák református gyülekezetben szolgáljanak. Még abban az évben létrehozták az alapítványt, amelyet Vay Ábrahámon kívül más földesurak is támogattak, mint például Mocsáry Balázs, Lónya Ferenc és több kisebb földesúr. Az alapítványnak köszönhetően még abban az évben támogatásukkal három diák tanult a kollégiumban.²⁵

A szlovák református gyülekezetek anyagi helyzetének bizonytalansága nemcsak a papok hiányát okozta, de más nehézségekhez is vezetett. Vay Ábrahámon kívül a szlovák gyülekezetek szegénységére a Tiszáninneri Kerület szuperintendense, Csáji Márton is rámutatott. 1758-ban a kerület szlovák papjainak ösztönzésére a legszegényebb gyülekezetek számára (Tarcavajkóc, Miglész és Jenke) nyilvános gyűjtést hirdettek. A következő évben a zsinaton a vajkóczi pap számára alapítványt létesítettek, amelyhez a szuperintendens és az összes esperes is hozzájárult.²⁶

Ugyanebben az időben megoldódott a szlovák nyelven írott vallási könyvek hiánya is. Itt is a Tiszáninneri Kerület vezetése vette kezébe a kezdeményezést. Csáji Márton szuperintendens 1749-ben az összes kerületi gyülekezet számára körlevelet adott ki, amelyben utasította azokat, hogy mindenhol „érthető” nyelven legyenek az egyházi iratok.²⁷ A szlovák gyülekezetekben tehát szlovák nyelven.²⁸ A következő években fokozatosan átfordítottak kelet-szlovák nyelvjárásba öt istentiszteleti könyvet. A kis kátét (*Mali Katechismus to jeszt: Véri kresztzanszkej gruntóvnich tslánkov zalosení Fundament, 1750*), egy énekeskönyvet (*Hlasz pobosnoho spéványa to jeszt Pésnye kresztzanszke na rocsné svjátki, i k jinsím svetim prílesitosztem szporádane, 1752*), zsoltárokat (*Svetoho Dávida králya a proroka szto i pedzesátz soltári, 1752*), imádságoskönyvet (*Radosztz sértza pobosnoho to jeszt: Modlidbi ranné a vecserne, na jeden tédzeny, i insích málo, v chtorich pobosni tslovek z duchovnú radosztzu szlúsi Bohu vecsnomu, 1758*) és egyház-igazgatási könyvet (*Agenda ecclesiarum reformatarum to jeszt: Szprava jakbi se malo v eklezijich reformatskich krisztizit, Kristusovu vetseru vizsluhovatz, novich manselov prisahatz, tich chtori prepítuju eccleziju rozhresovatz, 1758*).²⁹

A szlovák református könyvek megjelentetésében három személy játszott meghatározó szerepe: Jeszeniusz György málcai pap, Spátzay András, aki Bánócon volt prédikátor és Rákóczi András, a Rákóczi család nemesi ágának tagja.

²⁵ Csáji P.: Rákóczi András 1752. évi i. m. 20–21.

²⁶ Uo. 18.

²⁷ Király P.: A kelet-szlovák i. m. 15

²⁸ Csáji P.: Rákóczi András 1752. évi i. m. 18.; Király P.: A kelet-szlovákiai i. m. 15.

²⁹ Uo. 5.

Az említett személyek és a Tiszáninneri Kerület támogatása mellett a könyvek kiadásához Debrecen városa is hozzájárult. Az énekeskönyvet és a kis kátét Debrecen saját költségén adta ki. Az öt, kelet-szlovákiai nyelvjárásban kiadott istentiszteleti könyv a kerület szlovák reformátusai számára felbecsülhetetlen jelentőséggel bírt. A következő időszakban, a 18. század második felében nemcsak az istentiszteleteknél, a káté tanításánál, de a saját vallásának megtartásában, a helvét hitvallás peremvidékén, a rekatolizációs folyamattal való szembenállásban is kulcsszerepük volt.

Vay Ábrahám, mint református, hívő, nemes ember, de a Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnoka is, nagymértékben hozzájárult a szlovák református gyülekezet megmentéséhez. Tagadhatatlan, hogy ezeknek az intézkedéseknek köszönhetően ezek a gyülekezetek nem tűntek el a történelem viharai-
ban, és a többségük ma is létezik.

SZEGHALOM EGYHÁZAI A 18. SZÁZADBAN

Történelmi okokból, különösen a 16. századi politikai megosztottság miatt a tiszántúli területek és Erdély, illetve a létrejövő Erdélyi Fejedelemség, benne a Partium között, szoros politikai, vallási, társadalmi, gazdasági, kulturális kapcsolatrendszer alakult ki, amelynek következtében egy sajátos régió alakult ki, amelynek Békés megye is a része volt.¹

Békés megye az egykori Magyar Királyságból kialakult Hódoltság keleti határvidékén feküdt és az Erdélyi Fejedelemség partiumi térségével volt határos. Éppen ezen jellege miatt a terület hol a törökhöz, hol az Erdélyhez tartozott, de a Habsburg seregek is többször megjelentek itt a különféle háborúk során. Szeghalmot, amely ekkor még Bihar vármegyéhez tartozott, 1553-ban érte el az első török sereg, s a János Zsigmond segítségére siető budai pasa katonái felégették a települést. A lakosság közel fele elpusztult, vagy elmenekült. A térség legjelentősebb várát, Gyulát 1566-ban foglalták el a törökök, ekkortól állandósult az oszmán katonai jelenlét a megyében.² A tizenöt éves háború harcaiban, 1598-ban a tatárok ismét elpusztították az újjáépített Szeghalmot, amely ettől kezdve a 17. század közepéig néptelen pusztaság volt. Lakosságát megölték, fogságba hurcolták, vagy annak egy része a mocsaras területekre, más településre menekülve próbálta túlélni a következő évtizedeket.³ A török uralom egészen 1696-ig tartott, amikor I. Lipót és a Szent Liga seregei visszafoglalták a térséget, s a magukat megadó törököktől január 18-án visszaszerezték Gyula várát is. A százötven éves török uralom következtében a vármegye szinte teljesen lakatlanná vált, a birtokviszonyok is rendezetlenek voltak. A két legfontosabb feladat a birtokviszonyok rendezése és a térség benépesítése volt.

A bécsi udvar a török uralom alatt álló korábbi magyar területek nagy részét elfoglalva, az 1687. évi országgyűlést követően készítettett tervezeteket a vissza-

---

¹ *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979.; valamint *Pálffy Géza*: A 16. század története. Bp. 2000. 5–102., és *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság a 16. századi Habsburg Monarchiában. Századok 141. (2007) 5. sz. 1075–1121.

² Magyarország története tíz kötetben. 1526–1686. 3/1. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 275.

³ *Maday Pál*: Békés megye története. Békéscsaba 1965. 405.; Magyarország története i. m. 676.

szerzett ország berendezkedésére vonatkozóan. Ennek szellemében 1688-ban létrehozták az Újszerzeményi Bizottságot (*Neoacquistica Commissio*), amelynek feladata a visszafoglalt területek birtokviszonyainak rendezése volt. A birtokok korábbi, még a török hódítás előtti időszak földbirtokosai jelentkezhetek a birtokokért, és ha oklevéllel, vagy más okirattal igazolni tudták jogosultságukat, akkor a „fegyverválság” megfizetését követően visszakapták azt.⁴ A százötven évig tartó, zűrzavaros háborús időszakban a nemesség többsége elvesztette az iratokat, aki pedig igazolni tudta jogosultságát, azok nagy részének nem volt vagyona a birtok értékének tíz százalékát kitevő fegyverválság megfizetésére. A bécsi udvar ezért a türelmi idő leteltét követően a győztes császári hadsereg fő-tisztjeinek, tisztjeinek (az országgyűlésen a magyar nemesség soraiba fogadott idegen birtokosoknak, az indigenáknak) adományozta a birtokokat, akik viszont többnyire tovább zálogosították azokat a magyar nemességnek. A római katolikus egyházfők is jelentős birtokokat kaptak a gazdátlanra vált területekből, amelyeknek nagyobb része a reformáció előtti időszak katolikus birtokvagyonához, azaz a Kollonich-féle berendezkedési tervhez alapján az egyháznak jogosan visszajuttatható birtokvagyonhoz tartozott.⁵

1694-ben I. Lipót király utasította a helyi nemességet, hogy Szeghalomot, Békést és Kékest adják vissza jogos tulajdonosának, a váradai püspöknek. Az átadott földek hamarosan visszakerültek a királyi kincstár kezelésébe.⁶

A Rákóczi-szabadságharc idején katonai okokból kiűritették a települést, a Karcag környékére menekült lakosok csak 1711-ben a szabadságharc bukása után térhettek vissza. Ekkor jelent meg a mai város történelmi címere, két egymás alatt, egymással szemben úszó hal.⁷

Szeghalom (Zekhalom) a mohácsi csata után is a Csáky-család birtoka maradt,⁸ a 17. század végén azonban a Csákyak zálogba adták Nadányi János bihar-nagybajomi lelkésznek, akitől a kincstár elkobozta.⁹ A Rákóczi-szabadságharc

⁴ Magyarország története tíz kötetben. 1686–1790. 4/1. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. 95–96.

⁵ Varga J. János: Berendezkedési tervvezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az "Einrichtungswerk", Századok 125. (1991) 3–4. sz. 449–488.

⁶ Maday P.: Békés megye i. m.

⁷ Írások és adatok Szeghalom múltjából. Szerk. Miklya Jenő. Szeghalom 1996. 114. (részlet az alábbi munkából: *Karácsonyi János: Békés vármegye története. I–III.* Gyula 1896.)

⁸ Az ország Mohács utáni birtokviszonyairól lásd. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Szerk. Maksay Ferenc. I–II. k. Bp. 1990. 241. 1552-ben még Bihar vármegyéhez írták össze Szeghalom települést, amelynek 74 portájából a váradai káptalané volt 7,5 porta, valamint Bérlő Sebestyéné 2 porta, vagyis a porták többsége, 64,5 porta a hat Csáky családtagé volt. *Bunyitay Vincze: A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig.* III. Nagyvárad 1883. 498.

⁹ Írások és adatok i. m. A leideni és utrechti egyetemen tanult, latin nyelvű magyar históriát (*Florus Hungaricus*, 1663) írt Nadányi 1707-ben bajomi lelkészként halt meg.

után jelent meg a Harruckern család Békés vármegyében. Az Újszerzeményi Bizottság nem adta vissza a Csákyak birtokait, mivel nem tudták hitelesen igazolni jogukat a területekre. Harruckern János György a császári hadsereg hadiélelmezője volt, akit szolgálataiért a császár – többek között – Békés vármegye főispánjává nevezett ki, és aki jelentős birtokokat vásárolt pénzért és kapott adományként a vármegyében.¹⁰ 1736-ban megkapta a gyulai uradalmat, az adománylevél összesen 99 települést, pusztát és határrészt nevezett meg, köztük Szeghalom falut is. A hatalmas birtok a vármegye területének 5/6-át magában foglalta. A terület nagy része azonban lakatlan volt, szükség volt az elpusztult nemesség és jobbágyok pótlására.¹¹

A nemesi vármegye újjászervezéséhez köznemesek is érkeztek az ország többi részéről. A legtöbben a közeli Bihar vármegyéből, 49 fő, de sokan érkeztek a később Pest-Pilis-Solt-nak nevezett területről (27), Túróc (23) és Belső-Szolnok (21) vármegyéből. Összesen 356 fő érkezett. A legtöbben értelemszerűen az újjászervezett vármegyei közigazgatásban helyezkedtek el (60 fő), de sokan viseltek tisztséget az uradalmak igazgatásában is (33 fő).¹² Szeghalomra 16-an érkeztek, a legtöbben Szatmárból (6 fő) és Biharból (5 fő), de két nemes Barsból, Közép-Szolnok, Szabolcs és Tolna vármegyéből pedig 1–1 fő.¹³

A nemesség mellett a jobbágyiságot is pótolni kellett. A középkori Békésnek több mint hetven települése volt a mohácsi csatát megelőző időszakban. Ez a gazdag mezővárosi és falusi hálózat az ország többi részéhez hasonlóan elpusztult. Volt néhány olyan település, amely megszenvedte, de túlélte a török hódoltságot (például Békés, Doboz, Gyula és Csaba), de csak minimális lakossággal. Sokan elmenekültek a szomszédos megyékbe, a legtöbben Biharba és Szatmárba, de amint korábban említettem, a terület földrajzi viszonyait kihasználva sokan a békési mocsárvilágban találtak menedéket, szerény körülmények között élve túl a visszafoglaló háborúk pusztításait és dúlásait. Ezek most hazatértek az elpusztított falvakba és megkezdték az újjáépítést. A Habsburg-kormányzat politikájának jegyében a Harruckernek szervezeten telepítettek be lakosságot a német területekről és a Magyar Királyság sűrűn lakott dunántúli és felvidéki, illetve észak-magyarországi területeiről. Elsősorban szlovákokat és németeket, de szerbek és románok is voltak közöttük. Voltak olyanok is, akik önként települtek át az ország egyik feléből a felszabadított országrészekbe.

¹⁰ *Barta János*: A tizennyolcadik század története. Bp. 2000. 155–156.; *Tuska János*: A Harruckern és a Wenckheim család története röviden http://www.wenckheim.hu/wenckheim_csalad.htm, letöltés 2020. jan. 12.

¹¹ Békés vármegye népességviszonyainak problémáihoz lásd *Fényes Elek*: Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. IV. Békés vármegye. Pest 1839. 360.; *Barta J.*: Az 18. század i. m. 155.

¹² *Szilágyi Adrienn*: A Békés vármegyébe betelepülő nemesség a 18–19. században. *Korall* 12. (2011) 46. sz. 82–84.

¹³ *Szilágyi A.*: A Békés vármegyébe i. m.

A település népességének növekedése szemmel látható az alábbi táblázatból.¹⁴

Év	Családok száma	Lakosság száma	Házak száma	Művelt föld mennyisége (hold)
1715 ¹⁵	68	kb. 340	n. a.	120
1773	n. a.	1630	247	3060
1827	n. a.	5479	653	n. a.
1852	n. a.	5818	n. a.	n. a.
1890	n. a.	8952	1611	n. a.

A népesség a 18. század folyamán jelentősen, az 1773 és 1827 közötti 54 év alatt pedig több mint háromszorosára növekedett. A Harruckern család telepítési politikájának koncepciója az volt, hogy az etnikai vagy a korszakra inkább jellemző vallási alapú konfliktusokat elkerülje, egy-egy településre egy nemzetiséget és egy egyházhoz tartozókat telepítettek.¹⁶ Így települtek Szeghalomra és mellé, Körösladányba református bihar vármegyei magyarok, míg például Mezőberénybe Frankfurt környéki katolikus németek, Endrődre katolikus Zólyom és Nógrád megyeiek, Csabára (Békéscsaba) evangélikus szlovákok.

Szeghalom esetében Maday szerint a régebbi református családok közül csak a Somogyi család telepedett vissza, a többiek más településekre menekültek, vagy meghaltak, eltűntek. Az új lakosok a környező Vesze, Ölyved, Gerla és Körösladány falvakból telepedett át. A települést elsősorban a belső vándorlás népesítette be újra, külföldi telepesek nem érkeztek.¹⁷ A dinamikusan növekvő népességnek egyre nagyobb földterületekre volt szüksége, így a szeghalmi határ mellett a környező pusztákat is bérelték (Balkány, Károly, Torsa, Simasziget). Ezek a területek egy későbbi rendezés után Szeghalomhoz kerültek.¹⁸

¹⁴ Miklya J. (szerk.): Írások és adatok i. m. 116.; Fényes Elek összefoglalásában 5681 lakosa volt Szeghalomnak. Fényes E.: Magyarország i. m. 363.

¹⁵ Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 8. Békéscsaba 1977. A kiadott forrás megtalálható az interneten a következő címen, ahol a 14. oldalon olvashatóak az 1715. év adatai. 1720-ban már 100 jobbágy, 1725-ben 66 jobbágy és 18 zsellér, 1730-ra pedig 104 jobbágy és 20 zsellér került összeírásra, ami egyértelműen mutatja a növekedést, a befogadást, s emellett azt is, hogy a zsellérként összeírtak is a szabad menetelű, tehát kedvezményben részesített úrbéres kategóriába tartozók számát és jelentőségét növelhették. Uo. 19., 28., 29. oldalakon lévő táblázatok.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/BEKM_Fbml_08_ember_gyozo/?pg=13&layout=s, letöltés 2020. aug. 19.

¹⁶ Tuska J.: A Harruckern i. m. http://www.wenckheim.hu/wenckheim_csalad.htm, letöltés 2020. jan. 14.

¹⁷ Maday P.: Békés megye i. m. 406.

¹⁸ Maday P.: Békés megye i. m. i. h.

A REFORMÁTUS EGYHÁZ SZEGHALMON

Békés vármegyében a reformáció már a Mohács utáni időszakban megjelent, Békés községben és Mezőtúron már a török kor kezdetétől tudunk református lelkipásztor működéséről. Szeghalmon a reformáció első emléke egy 1620-ból fennmaradt úrasztali szentelt kenyértartó tányér.¹⁹ Fentebb említettem, hogy a 17. század végén rövid ideig az újratelepített falu földesura a biharnagybajomi református lelkész, Nadányi János volt, akinek családja zálogba vette a települést a Csákyaktól. Biharnagybajom a középkorban Bajon néven a római katolikus Szeghalmi Főesperesi Kerülethez tartozott,²⁰ a két település között ezért régi kapcsolat éledt újjá már a református egyház keretein belül. A Rákóczi-szabadságharc a térség számára egyben vallási konfliktusokat is jelentett, a helyi lakosság a császári zsoldban álló ortodox szerbek elől a Berettyó túlsó partjára menekült.²¹ Az 1711 után betelepítések és betelepések során alakult ki a település református arculata. Amint láttuk a nemesség főleg a református Biharból és Szatmárból érkezett, a jobbágyok szintén református területekről. A középkori romos templom használhatatlan volt, területét temetkezésre használták, a gyülekezet magánházakban tartotta az istentiszteletet.²² A Habsburg uralkodók ellenreformációs politikája, különösen az 1731. évi I. és az 1734. évi II. Carolina Resolutio²³ korlátozta a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, amikor azt csak az 1681. évi XXVI. tc. alapján felsorolt articuláris helyeken engedélyezte, valamint tiltotta protestáns, így a református templomok építését is. A hívek 1718-ban egy egyszerű, kis fatornyos vályogtemplomot építettek, papi székének feliratát Miklya Jenő idézi: „*Anno Domini 15. Jun. E szék építetett Isten dicsőségére Tiszt. Újvárosi Benedek lelkipásztor és Főbíró Kerekes Mihály uramék idejökben.*” A templom a sárréti földrajzi viszonyok között gyakran szenvedett súlyos károkat, a vályog szétmállott a vizes talajtól és az időjárástól, a királyi udvar azonban nem engedélyezte új templom építését. A II. József türelmi politikája tette lehetővé, hogy 1780–1782 között felépülhessen a mai templom főhajója, immár téglából, vagy szilárd, a vizenyős talajnak ellenálló anyagból.²⁴ A torony 1794-ben készült el. A település lakosságának dinamikus növekedése miatt 1825–1827 között a templomot egy kereszthajóval és karzatokkal bővítették, ekkor nyerte el az épület a copf stílusjegyeket.²⁵

¹⁹ Papp Lajos: A Szeghalmi Református Egyház története. Szeghalom 1925. 5.

²⁰ Bunyitay V.: A váradi püspökség i. m. 490–492.

²¹ Karai Antal: A sárréti települések története. In: Írások és adatok Szeghalom múltjából. Szerk. Miklya Jenő. Szeghalom 1996. 71.

²² Írások és adatok i. m. 139.

²³ Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 109–110.

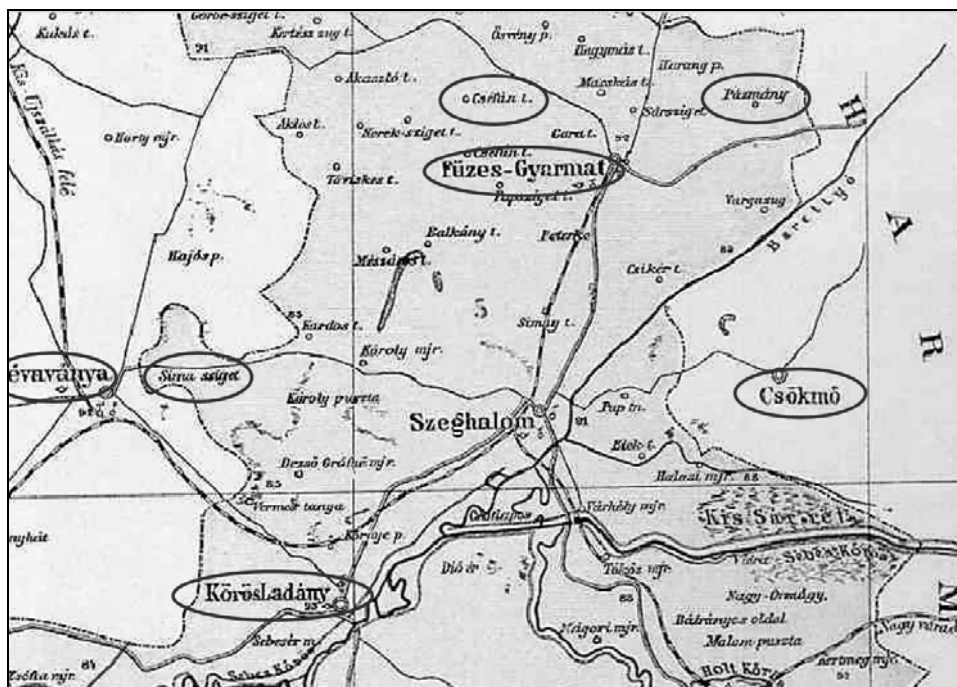
²⁴ Papp L.: A Szeghalmi Református i. m. 7.

²⁵ Papp L.: A Szeghalmi Református i. m. 8–9., Miklya J.: Szeghalom i. m. 140.

A KATOLIKUS EGYHÁZ 1711 UTÁN SZEGHALMON

A középkorban Szeghalom a váradi püspökséghez tartozó Szeghalmi Főesperesi Kerület központja volt. Az alábbi települések plébániái tartoztak hozzá: Bajon (ma Biharnagybajom), Bélmegyer (ma is Bélmegyer), Csfán (ma puszta), Csökmő (ma is Csökmő), Fás (ma puszta), Gyarmat (ma Füzesgyarmat), Kereki (Iakosai Endrődre költöztek 1728-ban, ma puszta), Kolt (ma puszta), Nadány (Körösladány középkori neve), Orod (nem ismert), Pázmán (Füzesgyarmat és Rábé közötti puszta), Sima (ma puszta), Szeghalom (ma is Szeghalom), Ványa (ma Dévaványa).²⁶

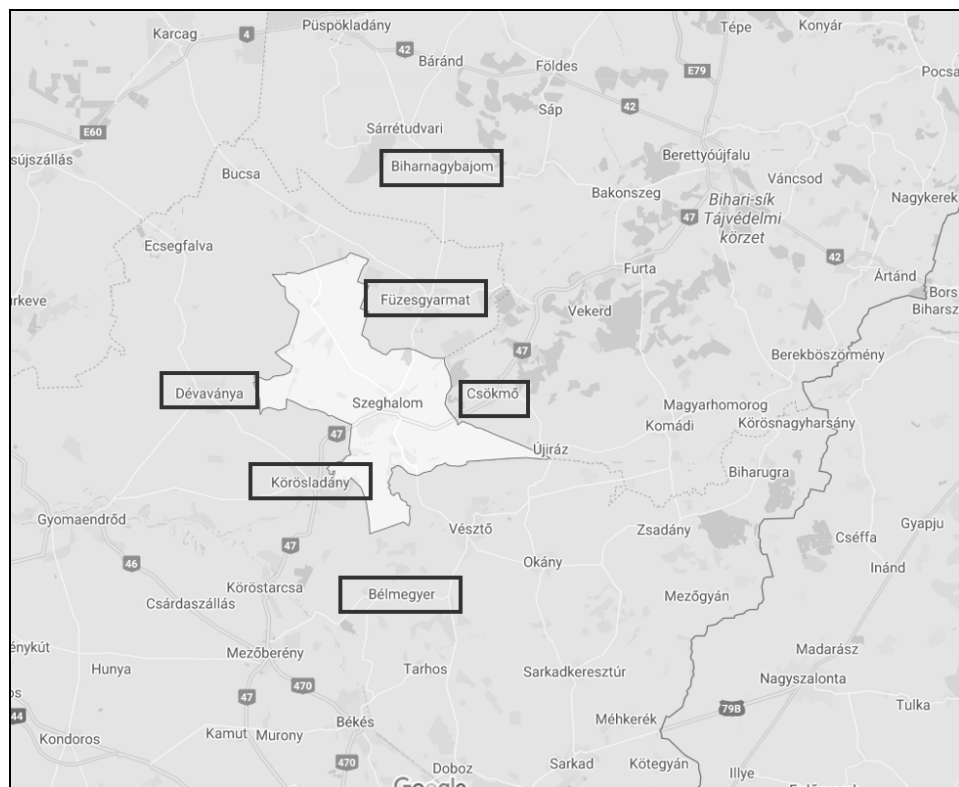
Egy 1910-es, Békés vármegyét bemutató térképen és egy Google Maps térképen láthatjuk a 20. század elején és a még ma is létező helyeket.

Részlet Békés vármegye domborzati térképéből.

Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/67/Bekes_county_map.jpg,
letöltés 2020. jan. 20.

²⁶ Bunyitay V.: A váradi püspökség i. m. 489–501.

Forrás: <http://maps.google.com>, letöltés 2020. jan. 20.

Jól látható, hogy a középkori települések közül Szeghalmon kívül csak Bihar-nagybajom, Füzesgyarmat, Dévaványa, Csökmő, Körösladány és Bélmegyer éledt újjá a török időköt követően, a többi település pusztaság maradt, amelyeken szomszédjaik osztozkodtak. A török kiűzését, illetve a Rákóczi-szabadságharc leverését követően a visszafoglalt területeken a betelepítésekkel együtt megkezdődött a korábbi katolikus egyházszerkezet helyreállítása. Szeghalom és Békés vármegye északkeleti területei a váradi püspökséghez tartoztak. A váradi püspökök a 18. században visszaszerezték a török korban elvesztett és nagyrészt elpusztított birtokaikat, ennek révén a leggazdagabb magyar egyházi vezetővé váltak.²⁷ Ez a kor az újkori egyházmegye meghatározó, rendkívüli fontosságú időszaka. Már láttuk, hogy 1694-ben Lipót király Szeghalmot is a püspökség birtokába adta, de később visszakerült a királyi udvarhoz. A középkorban hat főesperesi kerülete volt: a bihari, a homorogi, a kalotai, a köleséri, a békési és a

²⁷ Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegye története http://www.varad.org/hu/egyha/megye/az_egyhazmegye_tortenete/, letöltés 2020. jan. 17.

szeghalmi. Az újjászervezett püspökségnek már csak négy főesperesi kerülete maradt: székesegyházi (váradi), békési, krasznai és középszolnoki. Az egyházmegye kalotaszegi területeinek egy része átkerült az Erdélyi Püspökséghez, míg Közép-Szolnok és Kraszna a váradi püspök birtoka lett.²⁸

Az alapvetően református településre betelepedett katolikusok 1869-ig a szomszédos Körösladányba jártak át vasárnapi misékre és katolikus ünnepekre. A mai katolikus templom formailag egyedülálló, mivel eredetileg magtárnak épült, ennek jellegzetes építészeti elemeit (zömök, vastag falak) a mai napig őrzi. A templom alatti pincében bort tároltak, míg a magtár két szintjén gabonát. Egy gyulai építész, Ziegler Antal építette a Wenckheim-család megbízásából az 1800-as évek legelején. Az épületet 1869-ben előbb kápolnává alakították át, belül megszüntették az emeletet, a magtár szellőző ablakait boltívéssé formálták, valamint egy kapubéléses, szintén boltívben végződő bejáratot nyitottak. A templom egy magaslaton helyezkedik el, ezért a bejárathoz lépcsősor vezet fel. 1892-ig Szeghalom a körösladányi plébániához tartozott, viszont Kárász István gróf kérésére önálló plébániát kapott a váradi püspöktől, ettől kezdve a neve: Szeghalmi Szeplőtlen Szűz Plébánia. A templomnak 1930–1957 között tornya is volt, azonban a későbbi időszakban az épületet elhanyagolták, állaga jelentősen leromlott, ezért a tornyot lebontották. Az 1930-as években alakult ki a templom körül a ma is látható tér. A templom mind külső, mind belső megjelenésében barokk stílusú.²⁹

A török kor pusztításai után visszatért az élet Szeghalomra. A Harruckern, majd a Wenckheim családok birtokaként a település népessége rohamosan gyarapodott, a földbirtokállomány is növekedett. A 18. század, különösen annak második fele nyugodt, békés gyarapodást hozott a település lakóinak. A Habsburg Birodalomba betagozódott Magyar Királyság keleti felén a korábbi időszak vallási toleranciáját évtizedekre felváltotta a Habsburgok erőszakos ellenreformációja, amely negatívan érintette az alapvetően református vallású községet. A 18. század végén kibontakozott felvilágosult abszolutizmus türelmi politikája hozta meg a könnyebbséget, ekkor épült meg a református templom.

---

²⁸ Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegye története http://www.varad.org/hu/egyhajzmege/az_egyhajzmege_tortenete/, letöltés 2020. jan. 12.

²⁹ A szeghalmi római katolikus templom https://www.szeghalom.hu/latnivalok/rom_kat_temp.pdf, letöltés 2020. jan. 12.

KÓNYA PÉTER

ADALÉKOK A FELSŐ-ZEMPLÉNI MEZŐVÁROSOK TÁRSADALMÁHOZ A 18. SZÁZADBAN

Zemplén vármegye gazdasági és társadalmi fejlődését az újkorban jelentősen meghatározta az a körülmény, hogy egész területén nem létezett semmilyen szabad királyi város, szemben a szomszédos Sáros vármegyével, ahol három szabad királyi város is volt. Ezért a városok gazdasági feladatait Zemplénben a mezővárosok vették át, amelyek fontos ipari és kereskedelmi központokká váltak.

A jelentős folyókkal és országutakkal átszöött, lengyel határ közelében fekvő Zemplén vármegye területén több nagy és jelentős mezőváros jött létre, amelyek ipari és kereskedelmi központokká és uradalmi székhellyé fejlődtek. Különös jelentőséggel bírt a tizenkét hegyaljai mezőváros, amely dinamikus fejlődését kizárólag a külföldi piacokon értékesített tokaji boroknak köszönhette. A mezővárosok száma Zemplénben a 18. században meghaladta a húszat, ami kétségtelenül legtöbb volt az egész országban. Legjelentősebbek közülük Sátoraljaújhely Alsó-Zemplénben, valamint Homonna (északon) és Nagymihály (keleten) Felső-Zemplénben.

Míg a mezővárosok viszonylag sikeresen átvehették a szabad királyi városok gazdasági feladatait és nem egy esetben nagyobb gazdasági súllyal is rendelkeztek, problematikusabb volt lakosságuk társadalmi helyzete, mivel mezővárosi kiváltságaik ellenére továbbra is földesuraik jobbágyai maradtak, országos tekintetben nem játszottak jelentősebb szerepet, nem rendelkeztek politikai jogokkal és nem vettek részt az országgyűléseken.

Sajátos és viszonylag bonyolult volt a mezővárosok társadalmi összetétele és lakosainak társadalmi helyzete. Lakosságuk, a nemeseken és az egyháziakon kívül a jobbágyok nagy csoportjába tartozott. Tekintettel a mezővárosok specifikus gazdasági feladataira, lakosai kedvezőbb társadalmi helyzetben voltak, mint a falvakban. Az iparral, kereskedelemmel, hivatali vagy más szolgálatokkal foglalkozó lakosság általában mentesítve volt a robotkötelezettség alól, vagy a terményekben fizetett járadékoktól, amiért cenzust fizetett. Ezt a lakosságot több korabeli forrás és az első hazai népszámlálás (1787) is polgároknak nevezi. A királyi városok polgáraival szemben azonban nem rendelkeztek sem személyi szabadsággal, sem politikai jogokkal.

Ezen „polgárok” mellett úrbéres népség is élt a mezővárosokban: telkes jobbágyok, zsellérek és házatlan zsellérek. Az ipar alacsony színvonala miatt a

mezővárosi népességnek csak elenyésző része dolgozott kézművesként. Amíg a telkes jobbágyok itt is az úrbéres földeket művelték, a házas zsellérek jóval kisebb töredékekkel rendelkeztek, vagy esetleg a földesúri majorságokban dolgozó mezőgazdasági munkásokként és napszámosként dolgoztak. Sokkal összetettebb volt azonban a házatlan zsellérek (subinquinini) helyzete és összetétele. Ez a réteg különféle társadalmi csoportokat foglalt magába, amelynek közös jellemzője az volt, hogy nem saját portájukon, hanem a földesúri lakásban, vagy házbán éltek. Így volt köztük különféle mezőgazdasági munkások, de bérlők is, azaz olyan személyek, akik az urasági gazdasági üzemeket bérelték és használták. Ilyenek voltak a malmok, kocsmák, vendéglők, pálinkafőzdek, sörházak, kőbányák, téglavetők, vagy a boltok és iparos műhelyek.

Ebbe a társadalmi csoportba a mezővárosi társadalom leggazdagabb rétege is tartozhatott, azaz bérlők, akik a bérlet vagy árenda fizetéséért használták és üzemeltették az urasági gazdasági intézményeket. Ezek a bérlők mind nemesi, mind nem nemesi származásúak is lehettek, és nagyon gyakran voltak köztük zsidók is.

A jobbágyok mellett viszont nemesek is laktak a mezővárosokban. Mivel ezek a városok gyakran uradalmi központok és lakhelyek is voltak, lakhattak bennük az arisztokrata családok rokonai, hasonlóan arisztokrata származású magas uradalmi tisztak is. Mellettük nagyszámú armalista nemesség is megtalálható volt a mezővárosokban, akik részben különféle tisztségeket töltöttek be az uradalmakban, nemesi birtokokon, vagy gyakran jobbágybirtokon gazdálkodtak, esetleg bérelték az uradalmi üzemeket. A jobbágytelken élő nemesek, taxalisták voltak, vagyis adót fizettek. Az egyházi társadalmat a római katolikus, a görögkatolikus plébánosok, tanítók és szerzetesek képviselték. A református, esetleg evangélikus lelkészek és tanítók nem tartoztak rendi értelemben közéjük, a tradicionálisrendi társadalmi struktúrán kívül álltak, hasonlóan, mint a szabadosok, akik jobbágy létükre személyi szabadságot nyertek.¹

A 18. század kezdetén a felső-zempléni mezővárosok helyzete rendkívül kedvezőtlen volt. A Rákóczi-szabadságharc és az annak utolsó éveiben megjelenő pestis következtében az ország jelentős része elnéptelenedett, vagy a népessége jelentősen csökkent. A török háborúkban és Habsburg-ellenes felkelésekben sokat szenvedő Magyarország a pestisben a lakosság legalább 15 százalékát elveszítette,² különösen súlyos következményekkel járt a járvány Zemplén vármegyében. Míg a vármegye déli és középső részein a lakosság fele is elpusztult, az északi részekben a járvány hatása kisebb volt. A zempléni mezővárosok közül a legnagyobb károkat *Nagyimihály* szenvedte el, ahol 1715-re csak hét lakott pol-

¹ A szabados (libertinus) földesurától kaphatott szabadságot, vagy a nemes nő és jobbágy házasságából születhetett.

² A történészek az áldozatok számát 440–900 ezerre becsülik.

gári (jobbágy) ház maradt meg.³ Sokkal kevesebb áldozatot szedett a pestis Homonnán és más északi városokban, a népességsökkenés azonban ezeken a településeken is jelentős volt.

A 18. század első felében ezen a területen is szükségessé vált a mezővárosi népesség újjászervezése, bár nem olyan mértékben, mint az ország középső és déli vármegyéiben. A párhuzamosan történő belső telepítés⁴ következtében ez a folyamat igen lassú volt, és csak a század közepére fejeződött be. Az új népesség túlnyomórészt nem külföldről érkezett, hanem a vármegye északi részeiből és a szomszéd vármegyékből. Az új telepesek rendszerint római- vagy görögkatolikus vallásúak és szlovák, esetleg ruszin nemzetiségűek voltak, ami jelentős módon megváltoztatta Felső-Zemplén felekezeti és etnikai térképét, így az addig túlnyomórészt magyar, vagy szlovák–magyar lakosságú mezővárosok összetételét.

Fontos körülmény, hogy az új lakosság alapvetően mezőgazdasággal foglalkozott. Így a volt iparos-kereskedelmi központok, mint például Nagymihály, a 18. században erősen mezőgazdasági jellegűek lettek, miközben sokkal erősebb maradt az ipar azokban a városokban, amelyek kisebb károkat szenvedtek a pestis során a népességszám tekintetében.

A gazdasági visszaesés idején a mezővárosokból szinte eltűnt az amúgy is kis számú kereskedő népesség, annak ellenére, hogy a legnépesebb városok is megtartották az országos vásárokat, mint például Nagymihály. A helyi kereskedőket viszont már a század első felében helyettesítették az ún. görög kereskedők, akik ortodox, azaz görög-keleti, vagy az államhatalom uniálási törekvéseinek sikere nyomán görög-katolikus, unitus felekezetű balkáni kereskedők voltak, s főleg Macedónia és Albánia területéről származtak. Mivel a szabad királyi városok nem tűrték el jelenlétüket, ezek a „görög kereskedők” mezővárosokban telepedtek le. Legnagyobb jelenlétük az ország északkeleti részén Tokajban – Zemplén vármegyében – és Ungváron – Ung vármegyében – volt megfigyelhető.⁵ A következő évszázadokban azonban fokozatosan átvette a kereskedelem irányítását a zsidó származású népesség. A zsidók a század végéig a kereskedelmi vállalkozási formák széles formájában voltak jelen, a szatócsoktól az urasági boltok bérletén keresztül, a külföldi nagykereskedelemig.

A társadalmi viszonyok alakulása Nagymihályban a 18. század első felében összefüggésben állt a mezővárosi lakosok társadalmi-jogi helyzetével és a gaz-

³ A Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BAZML), Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. A. 1005/a: Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok 1533–1777. Loc. 114, No. 89: Conscriptio Totius Comitatus pro Cassa Contributivialis deserviens, 1715.

⁴ E telepítési folyamat alatt a délebbi járásokból is költözött el a lakosság tovább délre, ahol kedvezőbb körülmények között élhetett.

⁵ Mindmáig emlékeztet rájuk az ún. „Rác” templom.

dasági fejlődésével. A szatmári béke utáni helyzetben a városban egy hosszú megújulási folyamat vette kezdetét.

Az a körülmény, hogy a legnagyobb károkat az ipari termelés szenvedte el, a társadalmi összetételben is éreztette hatását. A mezőváros társadalmában és szerkezetében a 18. század egész első negyedében a földművelő paraszti népesség dominált, azaz a telkes jobbágyok és a zsellérek, az iparosok nagy része is főfoglalkozásként földműveléssel foglalkozott.

Közvetlenül a Rákóczi-szabadságharc után, az első országos dica összeírás végrehajtása idején, 1715-ben Nagymihályban lakott volt hét jobbágyporta, és mindannyian mezőgazdasággal foglalkoztak. Sajátos módon két helyi iparos is akkora nagyságú mezőt és rétet művelt, mint a paraszti népesség. Így egyértelmű, hogy az iparos munka számukra csak mellékfoglalkozást jelentett.⁶

A jobbágyparasztok a század közepén (1756-ban) is a legerősebb társadalmi csoport maradt, mivel 29 paraszttal az összes adózó népesség több mint 36 százalékat alkották. Mivel ehhez a 29 családfőhöz tíz felnőtt fia is tartozott, valójában még nagyobb részt, majdnem 45%-ot jelentettek.⁷ Az egyes paraszti háztartások 2-től 5 és fél köböl terjedelemben használtak földeket, a réteket 2-től 4 kaszásig.

Nagymihály második legnagyobb társadalmi csoportját az iparosok alkották, illetve a mezővárosi polgárok. Az ipari termeléssel az 1750-es évek végén 36 lakos foglalkozott, a mezővárosi polgároknak azonban csak azok tekinthetők, akik saját házukban laktak, és nem használtak semmilyen jobbágytelket vagy nem bérelték az urasági üzemeket. Ilyen köztük 27 volt.⁸ Ezekhez lehet számolni még legalább egy kereskedőt, a Görög Bazileus nevű „görögöt”. A többi két kereskedő más társadalmi helyzetben volt, mivel egyik a kocsmában lakott és valószínűleg azt bérelte a földesúrtól, a másik zsidó származású volt. Az összeírás még egy zsidó mézszárost is feljegyzett, de ennek a két zsidó személynek a társadalmi helyzete nem egyértelmű. Figyelembe véve, hogy a zsidókat, függetlenül foglalkozásuktól és anyagi helyzetüktől, még a 19. század első felében is hivatalosan házatlan zselléreknek tekintették, a mezővárosi polgárok közé nem sorolhatók. Így Nagymihályban 27 polgári háztartás működött, amelyek a város egész társadalmának kb. 33%-át, a két polgári fiával együtt 35%-át alkották. Ezek az iparosok nem használtak semmilyen urasági vagy úrbéri földet, és csak kivételesen

---

⁶ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. A. 1005/a: Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok 1533–1777. Loc. 114, No. 89: Conscriptio Totius Comitatus pro Cassa Contributionalis deserviens, 1715.

⁷ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db. Az adózók összeírása járasonként és kerületenként 1740–1755 után.

⁸ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db. Az adózók összeírása járasonként és kerületenként 1740–1755 után.

rendelkeztek a rétekkal, elsősorban az iparos tevékenységben használt marhák legeltetésére.

Ebben az időben viszont már nyolc paraszt is foglalkozott iparos tevékenységgel. Volt köztük hét cipész és egy szabó. Az iparosok számának növekedése megmutatja nemcsak a mezőváros gazdasági helyzetének erősödését, hanem az iparos tevékenység és a polgári státus jelentőségének növekedését is.⁹ Ezeknek a mezővárosi polgároknak a társadalmi helyzete továbbá is jelentősen eltért a királyi városok polgáraitól. Jogilag mindig földesuraik jobbágysai voltak, és vonatkoztak rájuk azok a szabályok, amelyek a parasztokra is, ha helyzetüket nem határozta meg a különösebb megállapodás, vagy kontraktusok a földesurakkal. Ezt mutatja például a Szirmay-féle zálog kiváltása is (1746-ban), amikor a Szirmayak kilenc iparost is elvittek magukkal a városból.¹⁰

A harmadik legnépesebb társadalmi csoportot Nagymihályban a jobbágytelekkel nem rendelkező parasztok képviselték. Hozzájuk tartozott hat zsellér, öt jobbágyparaszt két köbölnél kisebb mezőkkel és négy, városon kívül, az ún. „pázsiton” lakó zsellér. Így ebbe a csoportba tartozott 15 jobbágycsalád, akik az összlakosság 19 százalékát alkották. Ők földművelők voltak és uradalmi cselédek. Négy zsellér esetében megjegyezték, hogy az urasági birtokhoz tartoztak, kettő a majorsághoz, egy az Egri és egy a Lúzsénszky kúriához. Egy zsellér urasági kerülőként dolgozott.¹¹

Bizonytalan volt a három zsidó háztartás társadalmi helyzete. Kettő foglalkozása közelített a polgárokhoz (egy iparos és egy kereskedő) és egy, a Nyeviczky házhoz tartozó, a zsellérekhez.¹²

Nagymihály lakosságának viszonylag nagy részét a 18. század első felében a nemesség alkotta. A szatmári béke idején a városban éltek többek között a Szirmayak, a Pongráczok (az uradalom volt tulajdonosai) és más nemes családok. A helyi nemesek száma a következő években továbbá emelkedett. Az 1730-as évek végén csak néhány földesúri család lakott Nagymihályban. A kastélyban élt Szirmay András özvegye két fiával, egy kúriában Lúzsénszky Imre báró, egy másik kúriában Szirmay András és egy következőben Szirmay Ádám.¹³

Az 1740-es évek második felében, a Szirmay-féle zálog kiváltása (1746) után megváltozott a mezőváros nemesi lakosság összetétele. Az addig Szirmay család

⁹ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db. Az adózók összeírása járasonként és kerületenként 1740–1755 után.

¹⁰ Állami Levéltár, Eperjes (a továbbiakban ŠA Prešov), A Sztáray család nagymihályi levéltára, Sztáray Michalovce, (továbbiakban SM) 199: Szerződés Sztáray Imre báró és Szirmay András utódai között, a zálog visszafizetéséről. 28. IX. 1743.

¹¹ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db. Az adózók összeírása járasonként és kerületenként 1740–1755 után.

¹² MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db. Az adózók összeírása járasonként és kerületenként 1740–1755 után.

¹³ *Bel Matej: Zemplínska stolica, Užská stolica. Bratislava 1999. 174.*

által használt kastély Sztáray Imre báró székhelye lett, aki más nemesi házakat, illetve kúriákat is megszerzett. Az egyik kúriában továbbra is Szirmay Ádám lakott, a másikon Luzsénszky Imre báró. Városi házaikban laktak a Nyeviczkyek és az Egriek is.¹⁴ A már említett vármegyei összeírás szegény, nemesi birtokkal nem rendelkező, jobbágytelken élő nemeseket is regisztrált a városban, mint például Kozák Zsigmondot és Váradai Györgyöt. Ők adókötelesek voltak és birtokaik nagysága nem haladta meg a vagyonos jobbágyok birtokaiét.¹⁵

A nagy, fejlett uradalmi gazdálkodásnak köszönhetően viszonylag nagyszámú bérlő lakott a városban. Az első ismert bérlők Nagymihályban Knoll János és Knoll Regina voltak, akik 1729-ben évi 60 Ft-ért bérbé vették Luzsénszky Imrétől a sörfőzdét és a kocsmát.¹⁶ Hozzájuk hasonlóan 1741-ben ugyanazt a sörfőzdét, pálinkafőzdével és kocsmával együtt bérbé kapta Majsz Boldizsár.¹⁷ Érdekes, hogy az árendát sokszor a vagyonosabb nemesek, földesurak is kihasználták, lehetőségként az új gazdasági üzemek, illetve azok jövedelmeinek megszerzésére. Így 1747-ben Sztáray gróf bérbé vette a már említett Luzsénszky-féle sörfőzdét, más vagyontárgyakkal együtt.¹⁸

Az árenda tárgyai gyakran nemcsak a gazdasági üzemek voltak, hanem az urasági, illetve majorsági földek is. Az 1743. évi uradalmi összeírás szerint, évi 30 Ft-ért bérelt egy jobbágytelket Mojse zsidó.¹⁹ Az 1750-es évek végén élt Nagymihályban két bérlő: Pandoscsák János molnár az alsó malomban, valamint Zubilo János kocsmáros és kereskedő.²⁰ A további uradalmi gazdasági üzemek, mint a sörház, kocsmák vagy pálinkafőzde, annak idején vagy az uraság, vagy az idegen bérlők kezében voltak.

A mezőváros társadalmi összetételében a század második felében is a jobbágyság dominált, amelyhez a parasztok, a zsellérek, és az iparos mezővárosi polgárok is odatartoztak. Társadalmi állásuk viszont különbözött egymástól, foglalkozásuktól vagy társadalmi helyzetüktől, elhelyezkedésüktől függően. Közös vonásuk azonban továbbra is a földesuruktól való függés maradt.

1770-ben Nagymihályban 132 lakott telekből 38-at birtokoltak telkes parasztok, 10-et zsellérek, 49-et a bérlők, 12-öt az iparosok (mezővárosi polgárok), 5-öt a

¹⁴ ŠA Prešov, SM, 199: A telkek összeírása Nagymihályban 1743-ból.

¹⁵ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db. Az adózók összeírása járasonként és kerületenként 1740–1755 után.

¹⁶ ŠA Prešov, SM, 185: Bérleti szerződés a nagymihályi sörházra, pálinkafőzdeire és kocsmára Luzsénszky báró és Knollok között 1729-ből.

¹⁷ ŠA Prešov, SM, 196: Bérleti szerződés a nagymihályi sörházra, pálinkafőzdeire és kocsmára Luzsénszky báró és Majsz Boldizsár között 1741-ből.

¹⁸ ŠA Prešov, SM, 203: Zmluva o prenájme krčmy a pivovaru baróna Luzsénszkeho v Michalovciach grófovi Imrichovi Sztárayovi z r. 1747.

¹⁹ ŠA Prešov, SM, 199: Birtokösszeírás Nagymihályban 1743-ból.

²⁰ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db. Az adózók összeírása járasonként és kerületenként 1740–1755 után.

kocsmárosok, 6-ot a nemesek, 4-et az uradalmi tisztviselők és 8 volt valami okból felszabadítva.²¹ Az említett hat nemesen kívül ezek mind a jobbágság valamelyik kategóriájába tartoztak. A Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző összeírás 1772-ből feljegyzett a mezővárosban 57 jobbágyparaszti (41 úrbéres), 27 zselléri (20 úrbéres) és 3 házatlan zselléri telket.²² Ezek az adatok azonban csak az úrbéresek és az urasági jobbágyok adatait tartalmazzák, de kihagyták az iparos mezővárosi polgári lakosságot és a bérlőket. Ugyanígy osztályozták a jobbágyi népeiséget a vármegyei dicális összeírások. 1782-ben például kimutattak Nagymihályban 90 jobbágytelket, köztük 40 paraszt, 14 zsellér, 32 házatlan zsellér, 2 jobbágyözvegy, 3 jobbágyfiú és 1 jobbágytestvér telket. Mellettük élt a mezővárosban további 11 felnőtt parasztfiú, 1 parasztleány és 2 paraszttestvér.²³

Pontosabb adatokat tartalmaz Nagymihály társadalmi struktúrájáról az 1784–1787-es népszámlálás. A népszámlálás adatai szerint a század utolsó negyedében Nagymihályban 67 (mezővárosi) polgár, 49 paraszt, 99 paraszt vagy polgár örökös, 136 zsellér és házatlan zsellér, 42 más jobbágy (bérlők, napszamosok, szerződéses jobbágyok s mások), 31 nemes, 6 tisztviselő, 2 pap és 3 szabadságos katoná élt. Ehhez a lakossághoz 34 zsidó is tartozott, ők azonban már a foglalkozásuk feltüntetése nélkül voltak összeírva.²⁴

A dicális összeírás 1787-ből feltüntetett tartott 92 jobbágy háztartást, amelyek között volt 40 jobbágyparaszt, 3 jobbágyfiú, 16 zsellér, 32 házatlan zsellér és 1 semmilyen kategóriába sem tartozó molnár. Mellettük volt a városban 11 felnőtt jobbágyfiú, 2 felnőtt jobbágyleány, 6 jobbágyfivér és 2 szolgáló. Hasonlóan, mint általában a dicális összeírások, ez sem tartotta számon a mezővárosi polgárokat, de az iparosokat és bérlőket a zsellérek és a házatlan zsellérek közé sorolta.²⁵

Az 1791/92-es összeírás, amely mellőzte a zsidókat és egyes keresztény bérlőket, kimutatott 126 lakott jobbágytelket, köztük 45 paraszt, 29 zsellér és 45 házatlan zsellér háztartást. További egy-egy háztartás tartozott a jobbágyfiúk és jobbágyleányok kategóriába és három, az adózás alól felszabadított, akik nem tartoztak semmilyen kategóriába. Rajtuk kívül ekkor Nagymihályban 123 felnőtt jobbágyfiú, 5 felnőtt jobbágyleány, 13 jobbágyfivér, 12 szolgáló (cseléd) és 4 szolgáló volt.²⁶ A nagy különbségek a dicális összeírások és a népszámlálás adatai között

²¹ A Kassai római-katolikus érsekség levéltára. *Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonensem.*

²² A Kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve. II. Zempléni főesperesség. Kassa 1907. 593.

²³ A Kassai százéves egyházmegye II. 593.

²⁴ A Kassai százéves egyházmegye II. 592.

²⁵ ŠA Prešov, SM, 199: Birtokösszeírás Nagymihályban 1743-ból.

²⁶ A Kassai római-katolikus érsekség levéltára. *Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonensem.*

abból eredtek, hogy a dicális összeírások csak az adózó lakosságot mutatták ki, mellőzve a nemesi, szabados, vagy részben a bérlői vagy zsidó háztartásokat.

Pontos adatokat tartalmaznak a zsellérek társadalmi helyzetéről és a földesurak felé való kötelezettségeikről a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés iratai. Az új urbárium kiadása előtt (1774) a nagymihályi jobbágyok és zsellérek kötelességeiket a régi, szájhagyománnyal továbbadott kontraktus szerint teljesítették. A parasztok saját fogatukkal dolgoztak a majorságban Szent János napjától Szent Mihály napjáig minden nap, utána csak egyszer hetente. Ugyanannyit dolgoztak fogat nélkül a parasztok és a zsellérek. Az előírt napokba beleszámítattott a megtett távolság ideje a majorság és a családi ház között. A szüret idején a helyi jobbágyok egy hétre az urasági szőlőkbe jártak, amiért egy héttel kevesebbet robotoltak. Egyes jobbágyok viszont nem robotoltak, hanem pénzzel váltották meg kötelezettségeiket. Ajándékként mindegyik egytelkes jobbágy (Sztárayé) adott évente 6 tyúkot, 1 zsákot, 1 pozsonyi mérő komlót és egy darab fonalat. Vladár Pál jobbágya ugyanannyit dolgozott, csak az összes ajándék egy darab fonalt.²⁷

Az új urbárium bevezetése után (1774) jelentősen megváltozott a jobbágyosság kötelezettségeinek összetétele. Egyik oldalon minden család köteles volt cenzust fizetni és új terményeket adni, másik oldalon viszont jóval csökkentek a robotterhei. Mindegyik egésztelkes jobbágnak évente 52 napot saját fogattal vagy 104 napot gyalog robottal kellett dolgoznia. A féltelkes jobbágyokra ennek a kötelességnek fele vonatkozott, azaz 26 nap fogattal vagy 52 nap gyalog.²⁸ Így a robot nagysága egy napot jelentett hetente, miközben a jobbágyok a napkeltétől napnyugtáig dolgoztak. A robotba beleszámítattott a megtett út ideje, valamint a marha etetésre és itatásra szükséges idő. A parasztok két darab marhával jártak robotolni. Az uraságnak nem volt szabad a robotot az év folyamán úgy elosztani, hogy a parasztot két nap egymás utáni munkára kényszerítse. Csak a kaszálás és az aratás ideje számított kivételnek, fogattal akkor is csak egy napot dolgozhattott és a következő napokon, legfeljebb két napon gyalog robottal. A roboton túl ledolgozott napokat leszámíthatják a maradék robot kötelezettségéből. Ráadásul a következő héten nem kellett nekik robotolni.²⁹

A robot formájában a nagymihályi jobbágyok kilencedet is megválthattak, amelyet az uraságok többsége terményekben követelt. Így az egytelkes jobbágy-parasztoknak 12 nappal fogattal vagy 24 nappal gyalog megnőtt a robotterhe, a féltelkes jobbágyoknak viszont 6 fogatos nappal és 12 nap gyalog robottal.³⁰

²⁷ A Kassai római-katolikus érsekség levéltára. Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonensem.

²⁸ ŠA Prešov, SM, 205: Birtokösszeírás Nagymihályban 1749-ből.

²⁹ ŠA Prešov, SM, 205: A nagymihályi római-katolikus plébánia birtokösszeírása 1749-ből.

³⁰ A Kassai római-katolikus érsekség levéltára. Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonensem.

Az urbáriumban új elem volt a pénzjáradék, azaz a cenzus megfizetése, amelyet az összes jobbágy fizetett, a zselléreket is beleértve, tekintet nélkül a telek nagyságára: egységesen 1 Ft-ot évente. Az urbárium szerint terményekben minden egészszelkes jobbágy adott az uraságnak 1 öl fát, 1 ice vaját, 2 kappant, 2 csirkét és 12 tojást évente, a féltelkes jobbágyok fél öl fát, fél ice vaját, egy kappant, egy csirkét és hat tojást.³¹

A zsellérekre csak a robotkötelezettségek vonatkoztak, évi 18 nap gyalogrobot. A házatlan zsellérek is kötelesek voltak 12 napot gyalog dolgozni. Mind a zsellérek, mind a házatlan zsellérek semmilyen terményt nem fizettek az uraságnak.³²

A mezővárosi polgárookra nem vonatkoztak az urbáriumban megszabott kötelezettségek, a földesurakhoz való viszonyukat más szerződés rögzítette. Jobbágyi kötelezettségeiket, hasonlóan, mint a bérlők, a cenzus megfizetése vagy az iparcikkek formájában teljesítették.³³

Számos nagymihályi bérlő is hasonló módon teljesítette kötelezettségeit a földesúr felé. Annak ellenére, hogy a mezővárosi társadalmi struktúrában ezek a bérlők a leggazdagabb csoportokhoz tartoztak, belülről erősen differenciálódtak. Bár a kocsmák, sörházak, pálinkafőzdek vagy a malmok bérlői viszonylag gazdag embereknek számítottak, többségük a jómódú parasztok vagy a mezővárosi polgárok színvonalán élt. Hivatalosan azonban mindannyian a házatlan zselléri kategóriába tartoztak, társadalmi helyzetükre elsősorban a megfizetett bérlet nagysága utalt.

A legmagasabb bérletet, amely meghaladta az összes további árendát (2000 – 3000 Ft), a sörgyár, a szeszfőzde és néhány kocsmá bérlője fizette. A század közepétől ez mindig egy zsidó származású bérlő volt: Baruch Lazarovics Baruch, Lonovics Jakab és Solomonovics Jónás.³⁴ Hasonlóan a kocsmárosok többsége is zsidó volt (Salamon Mózes, Fakó Dávis, Lefko Áron).

A malmokat azonban még mindig csak keresztény molnárok bérelhették. A 18. század második feléből Nagymihályban Pasztonicky István és Molnár János voltak az ismert molnárok. Egy malom évi bérletéért a földesúr 600 Ft-ot kért.³⁵

Kisebbségű bérletet (10-től 33-ig) a görög és zsidó kereskedők is fizettek. A többiek, akik az uradalmi földeket vagy házakat használták, évente 4–10 Ft

³¹ A Kassai római-katolikus érsekség levéltára. *Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonensem.*

³² A Kassai római-katolikus érsekség levéltára. *Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonensem.*

³³ A Kassai római-katolikus érsekség levéltára. *Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonensem.*

³⁴ A Kassai római-katolikus érsekség levéltára. *Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonensem.*

³⁵ *Vasilij Hadžega: Dodatki do istorii Rusinov i ruskoj cerkeji v byv. Župe Zemplinskoj. Prosvěta 7–12. (1936) 75.*

közötti összeget fizettek.³⁶ Ezek többnyire mezővárosi polgárok vagy parasztok voltak, akiknek a földesúr szétesztotta az addig közösen használt, az ún. parlagon fekvő földeket.

A legkisebb, de súlyában jelentős társadalmi csoportot Nagymihályban a 18. század második felében is a nemesség alkotta. A II. József-féle népszámlálásban említett 31 nemes nagy részét a kastélyban lakó Sztáray Mihály gróf és rokonai tették ki. Mivel más földesura a városnak nem volt, a többi felnőtt nemes általában az egy jobbágytelket meg nem haladó taxalisták csoportjába tartozott. Az 1770-es uradalmi összeírás szerint Nagymihályban öt ilyen nemes család volt: Bosnyák (két jobbágytelekkel), Egry, Nyeviczky László, Kusnyér Zsigmond két fiával és özvegy Kolonainé.³⁷ Birtokrészekkel Boronkay báró és egy bizonyos Prínyi is rendelkezett, ők azonban nem laktak Nagymihályban.

Homonna, amely Felső-Zemplén legnagyobb és legjelentősebb városa volt, a Rákóczi-szabadságharc alatt és az utána is jelen lévő pestisjárvány miatt jelentős elszegényedésen és népességvesztésen esett át. Már az 1711. évi uradalmi urbárium megmutatja mind a polgári, mind a paraszti vagy zselléri háztartások számának csökkenését. Még feltűnőbb ez az állapot az 1715. évi országos adóösszeírásban. Homonnán feljegyeztek akkor 18 lakott polgári vagy jobbágytelket és 29 zsellérháztartást, miközben további 18 telek a városban lakatlan volt.³⁸ Az összeírásból kitűnik a lakott jobbágy- vagy polgári telkek jelentős csökkenése, majdnem a felére csökkent néhány év alatt (1711-ik összeíráshoz képest).

Mind a 18 jobbágyparaszt vagy mezővárosi polgár mezőgazdasággal foglalkozott, valamint 4 köből nagyságú szántót használt. Kilencen viszont ipari tevékenységgel is foglalkoztak, köztük két mészáros, három csizmadia, két fazekas, egy szűcs és egy cipész. A zsellérek, mivel semmilyen földet sem birtokoltak, az uradalmi majorságban dolgoztak. Köztük is találunk azonban iparosokat, azaz három cipészt.

Ezek a negatív demográfiai és gazdasági folyamatok, amelyet a lakott jobbágyparaszt vagy polgári telkek és a helyi iparosok számának csökkenése jelentett, nem voltak tartósak. A földesuraknak rövid idő alatt sikerült nemcsak megállítani ezeket a negatív tendenciákat, hanem pótolni is a veszteségeket, sőt jelentősen növekedett is a mezővárosi lakosság. A század második évtizedének végén újból gazdasági fellendülés figyelhető meg. Ezt a homonnai uradalom 1717. évi urbáriumának adatai is mutatják. Ennek alapján 1717-ben Homonnán 59 lakott és

³⁶ Ukrajna Kárpátaljai területének állami levéltára Beregszász. Munkácsi görög-katolikus püspökség levéltára, 151–1, č. 1232: Horváth János nagymihályi római-katolikus plébános levele peréről a topolyáni görög-katolikus plébánossal 1750-ből.

³⁷ A Kassai római-katolikus érsekség levéltára. Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonensem.

³⁸ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaujhely. IV. A. 1005/a: Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok 1533–1777. Loc. 114, No. 89: Conscriptio Totius Comitatus pro Cassa Contributionalis deserviens, 1715.

adózó egésztelkes jobbágyparaszt vagy mezővárosi polgár háztartás, 57 lakott zsellértelek, 28 és fél lakott, de felszabadított, és 25 pusztá egész jobbágytelek volt található.³⁹ Rajtuk kívül még 15 kereskedő is élt a városban, miközben egy kereskedő ház (telek) lakatlan volt, és külön összeírtak négy mészárosost is. Homonnán akkor összesen 144 és fél lakott jobbágy vagy polgári telek, 25 elhagyott egész jobbágytelek (polgári, paraszt, zsellér) és 19 (egy pusztá) lakott felszabadított kiváltságos polgári telek volt.⁴⁰

A valóságban azonban Homonnának akkor jelentősen több lakosa volt, mivel csak a mezővárosi polgárok vagy a jobbágyparasztok birtokoltak egész telket, a zsellérek rendszerint csak a negyed-, esetleg nyolcad telekkel rendelkeztek. Hasonlóan, a szabados telkek kb. felét alkották a két telket használó háztartások.⁴¹ Ezeknek a telkeknek a haszonélvezőin kívül a város többi családjai is fizettek adót, illetve árendát. A cenzus vagy a bérlet nagysága eltérő volt, függött a telek nagyságától, a polgár első vagy második foglalkozásától (ipar, kereskedelem), esetleg más tényezőtől. Az egésztelkes polgárok vagy parasztok rendszerint 10 Ft-ot, de néha 8 vagy 6 Ft-ot is fizettek. A zsellér szintén fizettek különböző összegeket, a negyed telektől 2, 3 vagy 4 Ft-ot, sőt a legszegényebbek csak 48 dénárt. A nyolcad telekkel rendelkező zsellérek 24 dénárt fizettek. Mind a tizenöt kereskedő egyforma összeget fizetett, 2 Ft-ot az üzletért, a négy homonnai mészáros együtt 500 Ft-ot fizetett.⁴²

A szatmári béke utáni időszakban egyre dinamikusabban fejlődött a mezőváros, amit az 1720-as évek végének összeírásai is igazolnak. 1728-ban Homonnán 104 lakott mezővárosi polgári, paraszti vagy zsellér háztartás volt, a további 35 házatlan zsellér háztartásával együtt. Ezekben a 139 családfő mellett 131 felnőtt jobbágyfiú is lakott. A polgárok, parasztok és zsellérek telkei összesen 10 és egy negyed egész jobbágytelken és 60 zsellértelken helyezkedett el. A további 11 és egy negyed jobbágytelek és 11 zsellértelek még mindig desertának számított.⁴³ A mezőváros összes lakosai közül 71 polgár és 13 zsellér foglalkozott iparral. A kereskedelemben tizenöt kereskedő tevékenykedett. Iparosok voltak a 16 adómentes telek tulajdonosai és egy szabados. A többi lakos mezőgazdasággal foglalkozott.⁴⁴

Homonna stabil gazdasági fejlődése a század második felében is tovább folytatódott, amit az 1766. évi urbárium is adatai is igazolnak. 1766-ban 103 telket mutatnak ki a mezővárosban, amelyek közül 99 lakott volt és 4 néptelen. Az em-

³⁹ ŠA Prešov, A homonnai Drugeth család levéltára, Drugeth Humenné (a továbbiakban DH) 281: Homonnai uradalom urbárium 1713–1718-ból.

⁴⁰ ŠA Prešov, DH, 281: Homonnai uradalom urbárium 1713–1718-ból.

⁴¹ ŠA Prešov, DH, 281: Homonnai uradalom urbárium 1713–1718-ból.

⁴² ŠA Prešov, DH, 281: Homonnai uradalom urbárium 1713–1718-ból.

⁴³ ŠA Prešov, DH, 282: Homonnai uradalom urbárium 1728-ból.

⁴⁴ ŠA Prešov, DH, 282: Homonnai uradalom urbárium 1728-ból.

lített 99 háztartás mind a mezővárosi polgári, jobbágyparaszti, zselléri és házatlan zselléri kategóriába tartozott. Közülük az összeírás 46 egész és egyet fél telkesnek, a további 23 telket zselléresnek minősített. Három egész és egy féltelek akkor is pusztá volt. Mezővárosi polgárnak 50 iparos és 5 kereskedő volt tekinthető. Ugyanakkor öt házatlan zsellér is iparral foglalkozott. Tizenöt lakott teleknél nincsen feltüntetve, hogy milyen telekről van szó, és az újonnan épültek minősítettek. A jobbágyi kötelezettségek alól három háztartás volt felmentve. Három, a legszegényebb polgárok által lakott telek, sem saját házzal, sem földdel sem rendelkezett, lakói a földesúri kertekben dolgoztak.⁴⁵ A lakosság egy része fel volt mentve a földesúri kötelezettségek alól, amiért az urasági birtok használatának fejében, a kontraktus értelmében árendát fizettek. Ilyenek voltak az urasági iparosok, mint az órás, asztalos és lakatos. A bérlők között a legvagyonosabb és a legjelentősebb a nagyvendéglőt bérlő zsidó volt. Az adófizetés alól fel volt mentve még a majorság több alkalmazottja és tisztviselője is (az istállók gondnoka, végrehajtó).⁴⁶

A város és a majorság területén több gazdasági épület helyezkedett el. A majorságban felépültek új kőmagtárak, istállók és a kovácsműhely. A görögkatolikus templom mellett állt az új pálinkafőzde, amelyet a földesúr bérbe adott. A Laborc folyó másik partján álló sörházat a földesurak az előző években átépítették és korszerűsítették. Egy kisebb malommal együtt szintén bérbe adták. A város legnagyobb és legjövődélmezőbb gazdasági üzeme a nagyvendéglő volt, amelyet a pálinkafőzdével, néhány városi házzal és a Ptava patakon álló alsó malommal együtt használt a zsidó bérlő, aki évi 900 Ft-ot fizetett érte, ami az összes árendajövedelem (1181 Ft) legnagyobb részét alkotta.⁴⁷ A bérbe adott urasági vagyon között a Laborc-komp is szerepelt, amely viszont csak viszonylag kis bevételeket hozott. Jelentősen magasabb tételeket szedtek földesurak a vármokból, amelyet szintén egy zsidó bérlő üzemeltetett.

Homonna birtokviszonyait és társadalmi szerkezetét a 18. század második felében az 1772-es úrbéri összeírás mutatja be. Mind az uradalmat, mind magát a várost felosztották a Van der Náth (azelőtt Zichy) család és a Csáky család között. A mezőváros összes lakosai a jobbágyosság három fő csoportjába tartoztak: parasztok, zsellérek és házatlan zsellérek. Többségük a Van der Náth grófnő birtokán lakott: 55 jobbágyparaszt, 19 zsellér és 5 házatlan zsellér, azaz 79 jobbágycsalád. Csáky gróf birtokán lakott 51 jobbágyparaszt, 16 zsellér és 1 házatlan zsellér, összesen 68 jobbágy család.⁴⁸ Az összeírásból, amely megelőzte az új

⁴⁵ ŠA Prešov, DH, 284: Homonnai uradalom urbárium 1766-ból.

⁴⁶ ŠA Prešov, DH, 284: Homonnai uradalom urbárium 1766-ból.

⁴⁷ ŠA Prešov, DH 284: Homonnai uradalom urbárium 1766-ból.

⁴⁸ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) Budapest, HTTL, Zemplén 105: Ad Dominium Homonna pertinentium locorum Urbarium. Urbarium Oppidi Homonna.

urbáriumot, nem tudható meg a jobbágytelkek nagysága, csak a mezők terjedelme, a kivetett pozsonyi mérőben. Így a Van der Náth-féle birtokrészben az 55 jobbágyparaszt közül 32 birtokolt szántót 4 és fél pozsonyi mérő terjedelemmel, további 12 használta szántót 1 és fél mérővel, és 11 birtokolták a félmérős mezőket. Csáky gróf 51 jobbágyparasztja közül 39 használta a szántót 4 pozsonyi mérő terjedelemmel és a további 12 birtokolta 1 pozsonyi mérővel. A lakosság semmilyen rétet nem birtokolt. A zsellérek és házatlan zsellérek nem használtak semmilyen úrbéres földet. Homonna határán akkor már nem voltak ott azok a szőlők, amelyeket még a négy évvel azelőtti források megemlíttettek.⁴⁹ A jobbágyok az ún. örökös jobbágyokhoz tartoztak, s csak részben voltak szerződéses jobbágyok, mindannyian földesuraiknak járó kötelezettségeiket teljesítették. Az árenda fizetése mellett robotoltak az urasági majorságokban. A Van der Náth-féle jobbágyok kötelesek voltak szénát szállítani az urasági rétekről (16 kaszás) és a homonnai hegyen fekvő úri szőlő (40 kapás) művelésével is foglalkoztak, amely viszont később már nem létezett. A Csáky jobbágyok több gyalog robotot teljesítettek és árendát is fizettek, 1, 6 és 10 rajnai Ft összegben. Még hat évvel előtte magyar forintban fizettek árendát, ami jelentősen kevesebbnek számított. Ellenben dézsmát, vagy bármilyen más járadékot a homonnai jobbágyok földesuruknak nem fizettek.⁵⁰

Az úrbéres földek újraosztása és az új jobbágyi kötelezettségek meghatározása után, Homonnán a Csáky részben volt 67 lakott, szabadmenetelű (*liberae migrationis*)⁵¹ jobbágy és 1 házatlan zsellértelek. Gróf Van der Náth részén élt 74 szabadmenetelű jobbágy és 5 házatlan zsellér.⁵² Az összeírás nem tartalmazott már semmilyen egyéb zsellért. Ami a birtoknagyságot illeti, Csáky jobbágyai közül 51 jobbágy használta a szántót 2 pozsonyi mérő terjedelemmel, a többiek, hasonlóan, mint az egy házatlan zsellér, semmilyen szántóföldet sem használt. Az 55 Van der Náth-féle jobbágycsalád is 2 pozsonyi mérő terjedelmű mezőkkel rendelkeztek, a további 19 polgár és 5 házatlan zsellér nem használt semmilyen urasági vagy úrbéri szántóföldet.⁵³ Ezek bizonyosan vagy iparral, esetleg a kereskedelemmel, vagy majorsági munkával foglalkoztak.

A homonnai társadalomnak is jelentős részét alkották a mezővárosi polgárok, akik rendszerint iparral foglalkoztak. Az iparosok, s egyben a polgárok száma a

⁴⁹ MNL OL Budapest, HTTL, Zemplén 105: Ad Dominium Homonna pertinentium locorum Urbarium. Urbarium Oppidi Homonna.

⁵⁰ *Udvari István – Takács Péter: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából.* I. Nyíregyháza 1995. 230–231.

⁵¹ Ezek szabadon költözhető jobbágyok voltak.

⁵² MNL OL Budapest, HTTL, Zemplén 105: Ad Dominium Homonna pertinentium locorum Urbarium. Urbarium Oppidi Homonna.

⁵³ MNL OL Budapest, HTTL, Zemplén 105: Ad Dominium Homonna pertinentium locorum Urbarium. Urbarium Oppidi Homonna.

század elejétől folyamatosan nőtt. Hasonlóan nőtt a városban az iparágak száma is. Míg 1715-ben csak tizenkét lakos (család) foglalkozott iparral, 1728-ban már 84 homonnai lakos tevékenykedett iparosként. Az 1766. évi urbáriumban azonban újból csak ötven iparosmester és négy házatlan zsellér-iparos található (egyikük volt iparos legény), ami arra mutat, hogy iparral, mint a főfoglalkozással Homonnán 54 lakos, illetve család foglalkozott. Az iparosok többsége valamilyen iparos céh tagja volt. A legjelentősebb homonnai céhek a század második felében a szabók, fazekasok, csizmadia, kovácsok, szücsök, cipészek és mészárosok voltak. Az 1796/97. évi dicális összeírás feljegyzett a városban öt kereskedőt, pontosabban két kereskedőt és három boltost.

Az első pontos adatokat a mezőváros összes nemesi lakosságáról csak a II. József-féle népszámlálás tudósít 1784-ből.⁵⁴ Végrehajtása idején Homonnán 25 férfi nemes élt, s így feltételezhető, hogy a nőkkel együtt a városban, a kastélyban és a majorságon összesen kb. ötven, nemesi rendhez tartozó személy lakott. További közelebbi adatok a homonnai nemesekről 1796-ból állnak rendelkezésünkre, amikor Homonnán összeírtak 22 nemesi, papi és hivatalnoki háztartást. Míg a földesurakat csak gróf Van der Náth Henrik képviselte, többi öt nemes: Malatinszky János, Pupinszky Lászlóné Orosz Klára, Dalechicky Sándor, Szőlőssy Ferenc és Nozdrovicky József nem rendelkezett a városban nemesi birtokkal. A tizenöt hivatalnok két csoportot alkotott: állami és uradalmi. Az állami tisztviselőket képviselte Goger Mátyás sóperceptor, Bajer János a sóhivatal alkalmazottja, Puinszky András, Pupinszky István és Csiky János. Az uradalmi tisztviselők nem voltak feltüntetve név szerint, csak a betöltött hivataluk funkciója, mint az inspektor, provizor, prefektus és a kamarás a Van der Náth uradalomban, a csűrök gondnoka, prefektus, kamarás és a főlovász gróf Csáky István uradalmában.⁵⁵ Hasonlóan a kiváltságos egyházi rendhez tartozott a helyi római katolikus és a görögkatolikus plébános.⁵⁶

⁵⁴ A nemesek, mivel nem adóztak, nem találhatók a dicális összeírásokban, másrészt, a nem vagyonos nemesek, illetve taxalisták, mivel fel voltak mentve a katonai szolgálatról, kiestek a nemesi összeírásokból.

⁵⁵ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely, IV. A. 1005/e: Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664–1841, 1.

⁵⁶ MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely, IV. A. 1005/e: Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664–1841, 1. doboz, Conscriptio Nobilium, Parochorum et Honoratiorum Districtus Homonnensis. Az egyháziak száma jelentősebb kisebb, mint a József-féle népszámlálásban, mert közben a ferences kolostort elkobozták.

BÁTORI SIGRAY MIHÁLY ÉLETE ÉS EMLÉKEZETE

Bátori Sigray Mihály neve és élete kevésbé ismert a holland–magyar kapcsolatok kutatói előtt. A kora újkorral foglalkozó történetírás nagy hangsúlyt fektetett a látványosabb eredményekkel kecsegtető kulturális kapcsolatok kutatására, de kevesebbet a gazdasági vagy hadtörténeti vonatkozásokra. Itt az ideje tehát, hogy – újra – felhívjuk a figyelmet a Hollandiában páratlan katonai karriert befutó Bátori Sigray Mihály életére és emlékezetére.

SIGRAY MIHÁLY ÉLETE

A Sigray család nevét adó település Szepes vármegyében, a Szepesolasziból (ma Spišské Vlachy, Szlovákia) Szepesváralja (ma Spišské Podhradie, Szlovákia) felé vezető út mentén fekvő Zsegra község (ma Žehra, Szlovákia) volt, amelyet régi források Sibra alakban emlegetnek. A család első név szerint ismert őse János comes, aki Sibra településen házat építtetett, majd 1275-ben az ottani egyháznak malmot és rétet ajándékozott.¹ Kempelen Béla valamivel későbbre, 1284-re teszi a család első említését. Könyvében azt írja, hogy a szepesi káptalan szerint kiállított okmányban Petrus de Sibra fiai a berzevicei Berzeviczy család őseivel határjárás pert folytattak, majd a Sibra patak melletti Rudna peresföldet bejárva a határokat megállapították és az egész birtokot a Sigrái családnak ítélték, mint „ősi, az elődöktől emberemlékezetet felülmúló régi korból háramlott birtokát”.² A családnak a 17. században három nagyobb ága ismert: a Dunántúlon élő ág Felső- és Alsósurányi előnévvel bárói, majd grófi rangot nyert.³ A második ágból 1637-ben Sigray János Zsegrán kapott adományt.⁴ Erről az ágról Benkó Imre úgy tudja, hogy Zemplénbe származtak el,⁵ Kempelen szerint Szepes és Sáros

---

¹ *Benkó Imre*: Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt. Nagykőrös 1908. 281.

² *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. 9. Bp. 1915. 341.

³ *Benkó I.*: Nemes családok i. m. 281.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

megyékben éltek és a Zsigrai előnevet használták. Az első és második ág a katolikus vallást követte.⁶ A harmadik ág a török hódítások, német hadjáratok és a kuruc szabadságharcok következtében végül Szabolcs vármegyében Bátor és Nyírbátor környékén telepedett le és a bátori előnevet kezdte használni. A család ezen ága a református vallást vette fel.⁷

A bátori Sigray családból származott Márton fia Mihály, aki 1705 körül születhetett.⁸ A Debreceni Kollégiumban a törvényeket 1726. szeptember 17-én írta alá.⁹ 1726-ban és 1732-ben, mint tógátus diákot classis praeceptorának, vagyis az alsóbb osztályok tanítójának alkalmazták.¹⁰ A kollégiumi tanulmányai elvégzése után 1732-ben Kecskemétre, majd egy évvel később Nagykőrösre került rectornak (a partikuláris iskola tanítójának).¹¹ Mielőtt Pest vármegyében letelepedett volna, Szabolcs vármegye karaitól és rendjeitől kérte nemessége igazolására testimoniális kiállítását, amelyet az Újfehértón tartott megyei közgyűlés 1730. július 13-án számára ki is adott.¹² Ezt a nemesi bizonyítványt Pest, Pilis, Solt vármegye 1736. szeptember 2-án tartott közgyűlése kihirdette, majd bejegyezték a vármegye igazolt nemesi közé.¹³ Nagykőrösön megnősült, 1734. február 23-án Kőrösi Kovács István nagykőrösi közbirtokos és Bozó Ilona lányát, Sárát vette feleségül.¹⁴

Bátori Sigray Mihály a Szegedinác Péro-féle felkelés idején állt először katonának. A felkelés előzménye, hogy a török háborúk után a déli határőrvidék katonái elvesztették korábbi kiváltságaikat és ez komoly feszültséget szült, de közvetlen kiváltó oka a Habsburgoknak az ortodox szerbekkel szembeni katolizációs politikája volt. A szerbek saját pátriárkát követeltek, de vallási vezetőt III. Károly (1711–1740) csak a katolikus hitre való áttéréssel volt hajlandó engedélyezni. Péro és más határőrvidéki kapitányok Bács és Szerém vármegyék lakóit fegyverbe hívták, a mozgalmukhoz szerbek mellett a korábban katonáskodó, majd jobbágyi sorba került magyarok is csatlakoztak.¹⁵ A lázadók ellen Halász Péter felsőbb rendeltre Nagykőrös és Kecskemét városát is harcra hívta. Sigray

⁶ *Kempelen B.*: Magyar nemes i. m. 342.

⁷ Uo.

⁸ Nyírbátori keresztelési anyakönyvek csak 1749-től állnak rendelkezésre, így pontos születési idejét nem tudjuk.

⁹ Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I. A kollégiumi levéltár repertórium. Diáknévsorok 1588–1792. Iskolán kívül lakók névsora. Szerk. Szabadi István. Debrecen. 2013. 401. Nr. 5041. Sigrai Bathori Michael néven.

¹⁰ *Kempelen B.*: Magyar nemes i. m. 342.

¹¹ Uo.

¹² *Benkó I.*: Nemes családok i. m. 282. Az eredeti dokumentum ma is megvan a család tulajdonában. Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény)

¹³ Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény)

¹⁴ *Benkó I.*: Nemes családok i. m. 282.

¹⁵ *Tarján M. Tamás*: 1735. április 27. Kirobban a Szegedinác Péro-féle felkelés. www.rubicon.hu, letöltés 2020. febr. 23.)

Mihály önként csatlakozott Halász seregéhez és a kőrösi csapat strázsamestere lett.¹⁶ Gvadányi, Taaffe és Orczy tábornokok vezette királyi haderő nyugatról és északról próbálta bekeríteni a felkelők seregét. A lázadást végül leverték, Pérót és a felkelés vezetőit 1736 áprilisában halálra ítélték.¹⁷

Sigray Mihály a hadakozásból hazatérve már nem tanárként folytatta pályafutását, hanem közbirtokosként a városi közeletben vállalt szerepet, városi szenátornak is megválasztották. A település közeletében való részvétele viszont nem volt sikeres. Benkó Imre a nagykőrösi családokról szóló könyvében leírja, hogy Sigray a tanáccsal összeütközésbe került.¹⁸ Ez a történet a Sigray családban szájhagyományként tovább élt, ugyanis Benkó könyvének megjelenése után Bátori Sigray Pál – ügyvéd, Pest megyei földbirtokos, alispán, Sigray Mihály egyenes ági leszármazottja – Benkó Imréhez intézett levelében leírta, hogy „Sigray Mihály – egyszer a nagykőrösi tanácsülésben a város főbírájával összeszólalkozott, amikor a főbíró úr annyira megfélemedezett magáról, hogy a Mihály úr kalapját a fejéből kikapta és a nyitott ablakon át az utcára kidobta, amiért viszont a Mihály úr a főbíróat felpofozta, és hogy az ebből előre látható kellemetlenség is befolyással lett volna a katonasághoz való beállítására.” Sigray Pál azzal a kéréssel fordult Benkóhoz, hogy a vitára vonatkozó adatokat küldje el családi irattára számára.¹⁹ Benkó november 4-én küldött válaszlevelében tudatta, hogy a tanácsi jegyzőkönyvben „az összeütközés módja nincs leírva (...), hanem csak a tanács megtorló intézkedése.”²⁰ Benkó szerint a konfliktus valamikor 1736 novemberében történhetett, vagy legalábbis a tanács ekkor ítélkezett az ügyben,²¹ a következőképpen: „Sigray Mihály káromkodó és helytelen magaviseletéért, kivált a Nemes Város Főbíráján publice tett motskos és kisebbítő tselekedeteiért és következhető gonoszoknak eltávoztatásáért a Tanácsbul kitiltatik közönséges akaratbul és többé Tanácsbéli személynek nem esmértek. Minthogy pedig némellyek a Nemes Tanács közül jelen nem voltak, hanem midőn eő kegyelmek maguk voxakat fogják adni ezen matériában circumstantialiter a Város Protocolomában improtocoltáltassék, accedálván ez is a circumstantiához, hogy a most élő Becsülletes Tanácsbéli Személylek életében nem acceptáltatik, azután élő személyek lássák, quid facturi essent.

Die 29 Novembris N. Nyári Mihály, Kecskeméti György, Katona Gergely, Barta János és Bajomi Péter Uraimék mint becsülletes Tanácsbéli Személylek ezen fellyebb

¹⁶ *Benkó I.*: Nemes családok i. m. 282.

¹⁷ *Tarján M. T.*: 1735. április 27. i. m.

¹⁸ *Benkó I.*: Nemes családok i. m. 282

¹⁹ Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény) Bátori Sigray Pál levele Benkó Imréhez, 1908. okt. 30.

²⁰ Uo. Benkó Imre levele Bátori Sigray Pálhoz, 1908. nov. 4.

²¹ Uo. Benkó Imre levele Bátori Sigray Pálhoz, 1908. nov. 22.

megírt dologban voxai is accedáltak, hogy Sigrai Mihály ennekutánna eő kegyelmektől Tanácsbéli Személlynek nem fog esmértetni.”²²

Nagyon szigorú döntést hozott tehát a városi tanács, hiszen a határozat értelmében a még élő tanácsstagok életében nem vehették vissza Sigrayt maguk közé. Talán igaza volt Sigray Pálnak, hogy ez a konfliktus készíthette arra ősapját, hogy a földbirtokosi életforma helyett a katonaságot válassza. A Sigray Mihály későbbi életéből fennmaradt források nem igazolják a városi tanács döntésének jogosságát, mivel azokból egy bátor katona, szerető férj és istenfélő ember képe bontakozik ki, ezért a tanács szigorú döntése mögött talán személyes bosszút is sejthetünk.

Sigray tehát hamarosan katonának állt a Mária Terézia trónra lépését követő osztrák örökösödési háború kirobbanása idején. Az uralkodónó Pálffy János tábornagyot nevezte ki Magyarország vezénylő tábornokának, aki a sziléziai porosz támadás hírére 1741. január 26-án több dunai vármegyét fegyverbe szólított. Pozsony, Komárom, Győr és Pest vármegyék, valamint a jászkun kerület 2741 embert állítottak ki, akiket Beleznay, Halász Péter, Festetics, Ghilányi, Banyay és gróf Eszterházy István vezetésével Sziléziába küldtek.²³ Sigrayt Halász Péter ezredében 1741. április 8-án kapitánynak választották meg a megyei rendek, életfogytig havi 60 forintos fizetéssel.²⁴ Sigray feltehetőleg kitüntette magát a harcokban, ugyanis 1741. július 4-én a hadi tanácstól Pozsonyban kelt paranccsal a Beleznay-féle huszárezredbe kapott kinevezést, mint királyi lovas százados (königlicher Rittmeister).²⁵ Ezzel a döntéssel a felkelő nemesi seregből az állandó hadseregbe vették át, ahol ezután 75 hónapon keresztül szolgált.²⁶

A Beleznay-féle huszárok 1742 tavaszán Brünn (ma Brno Csehországban), majd május 20-án a morva–sziléziai határ mentén Kranowitz (ma Krzanowice, Lengyelország), Troppau (ma Opava, Csehország) és Ratibor (ma Racibórz, Lengyelország) környékén harcoltak.²⁷ Ebből az időszakból ismert Sigray két levele, amelyeket feleségéhez írt. Az első 1742. április 12-én kelt Brunceben (Brno),²⁸

²² Uo. Benkó Imre másolata a nagykőrösi tanács 1736. november 21-én kelt jegyzőkönyvéből

²³ *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme. 19. fejezet III. Károly, Mária Terézia és II. József kora (1716–1790). www.arcanum.hu, letöltés 2020. febr. 23.

²⁴ Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény). Kinevezési okirat kelt 1741. ápr. 8.

²⁵ Uo. A felvételt igazoló dokumentum kelt 1741. júl. 4.

²⁶ *Benkó I.*: Nemes családok i. m. 282–283.

²⁷ *Bánlaky J.*: A magyar nemzet i. m.

²⁸ Brunce települést Kállay Kálmán a Sigray emléktábla avatása során tartott beszédében Brüsszellel azonosította. Brunce vagy Brünce Brünn-nek/Brunonak a korban használt másik neve volt. A Beleznay-féle huszárezred mozgása is – amelyben Sigray Mihály ekkor még szolgált – azt támasztja alá, hogy Sigray ekkor még Morvaországban volt. D. Dr. Kállay Kálmán kollégiumi igazgató emlékbeszéde. In: Bátori Sigray Mihály emléktáblájának ünnepélyes felavatása a debreceni Kollégiumban 1941. június 8-án. Debrecen 1941. 7.

ahol a huszárok a várat védték. Ebből az írásból egy roppant gyöngéd, feleségével és gyermekével szeretettel törődő férj és apa képe rajzolódik ki, aki örömmel fogadta neje hozzá írt levelét és reményét fejezte ki, hogy kislánya, Istvánka, hamarosan kigyógyul a himlőből. Sigray a távolból is törődött családjával, feleségének lovakat tartott, amelyeket haza akart küldeni, sőt egy arany szelencét is szerzett az asszony számára. Írt a katonaságbéli életéről is, amelyet nehéznek, de szépnek nevezett. Az egyik legszebb gondolata az volt, hogy kérte feleségét, a gazdaságot a gyermekük számára jól gondolja, a rossz cselédeket pedig távolítsa el, míg ő pedig a távolban tesz meg mindent a család előmeneteléért.²⁹

Sigray csapatai a sziléziai–morva határvidékről déli irányba vonultak, mert június 8-án már Fulneckből (ma Fulnek, Csehország) írt haza levelet, amely település Olomouc és Ostrava között helyezkedik el. A korábbi levelében említett lovakat hazaküldte azzal, hogy felesége vagy adja el őket, vagy ajándékozzon kettőt báró Orczy, kettőt pedig Podmaniczky úrnak. Kérte továbbá, hogy felesége küldjön neki egy jó lovat, süveget és csizmákat, illetve viselje gondját a hazaküldött fegyvereinek és ágyneműinek.³⁰

Az osztrák örökösödési háború egyik szakasza 1745-ben VII. Károly császár és bajor választófejedelem halálával gyakorlatilag véget ért. Fia, III. Miksa József végleg lemondott az osztrák tartományokról, elismerte a Pragmatica Sanctiót és vállalta, hogy a császárválasztáskor Mária Terézia férjére, Lotharingiai Károly toscanai nagyhercegre szavaz, akit 1745. szeptember 13-án valóban meg is választottak német-római császárnak.³¹

A magyar huszárokat a korban igen nagyra tartották, így VII. Károly szolgálatába is került egy magyar huszárezred Frangepán Gergely vezénylő ezredes vezetésével. Amikor VII. Károly fia, III. Miksa József békét kötött Mária Teréziával, akkor ezt a huszárezredet, amelyet apjától örökölt, 1745. október 2-án átengedte az Egyesült Németalföldi Tartományoknak, akik az osztrák örökösödési háborúban Mária Terézia szövetségesei voltak. A sereg 8 compániából, 480 lovasból és még 10 emberből, összesen 490 emberből állt. A Frangepán-ezred 1745. november 15-én Brüsszelbe került helyőrségbe. Az Egyesült Tartományok szolgálatában gyalogsági tábornokként szolgáló Waldeck Frigyes Károly Ágost herceg a magyar ezred tiszti állásairól maga akart rendelkezni, amivel Frangepán nem értett egyet. Waldeck Frangepán Gergelyt 1746 szeptemberében fogságba vetette, ahonnan csak 1747 februárjában szabadult. Közben a magyar ezred élére Waldeck herceg Eszterházy Pál Antal grófot nevezte ki. Az ezred tisztikarában

²⁹ 'Sigray Mihály két levele feleségéhez, ns. Kőrösi Kovács Sára asszonyhoz. I. Brunce, 12-ik Apr. 1742. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe Nagykőrösön 1911. szeptember 10. napján. Nagykőrös 1912. 47.

³⁰ 'Sigray Mihály két levele feleségéhez, ns. Kőrösi Kovács Sára asszonyhoz. II. Fulneck, 8-án Juni 1742. In: Uo. 49–50.

³¹ *Bánlaky J.*: A magyar nemzet i. m.

Frangepánon kívül még három magyar nevű tiszt neve fedezhető fel: Ertsey Mihály kapitány, Molnár Péter kapitány és Szelepcsényi hadnagy. A magyar ezred most már a hollandok kötelékében szolgált az osztrák örökösödési háborút lezáró 1748-as aacheni békéig.³²

A békét követően a magyar huszárezred sorsa is bizonytalanra vált. A holland általános rendi gyűlés (Staten-Generaal) fontolgatta az ezred szabadságolását, de IV. Vilmos helytartó úgy tűnik mégsem akart megválni a magyar huszároktól, hanem 1749. január 19-én 12500 aranyforintért megvette őket a bajor választófejedelemtől.³³ A magyar ezredet IV. Vilmos átszervezte, a 8 magyar compánia 6 compániájából létrehozta 1748. április 3-án az úgynevezett „állami huszárezredet” (Regiment Huzaren van den Staat), amelynek élére az ő ajánlatára a hollandiai rendek 1748. április 10-én Sigray Mihályt nevezték ki vezénylő ezredesnek (Colonel Generaal), aki még aznap esküt is tett. Sigray egyébként már március 26-tól kezdve ideiglenesen betöltötte ezt a posztot.³⁴ Korábbi csapatától a Beleznay-huszároktól annak vezére, gróf Teleki Sámuel 1748. március végén engedte el. Teleki nagyon szép szavakkal búcsúztatta egykori katonáját: „Sigray Mihály úr hetvenöt hónapig szolgált lovasszázadosként a parancsnokságomra bízott dicsőséges Beleznay huszárezredben, és ezen idő alatt ökirályi és ócsászári fenségét hűségesen, bátran és fáradhatatlanul szolgálta ütközetekben és nyílt csatákban, mindenkor nemcsak frissen és bátran, hanem mindenekelőtt finom, úri módon is viselkedett, ahogy az egy becsületes, tisztességes tiszthez illik.”³⁵ Szépsületes karrier ez, és a csúcát három nappal később, április 13-án érte el, amikor is IV. Vilmos helytartó előterjesztésére az egész állami huszárdandár kapitányává (Capitein bij het Corps hussaren van den Staat) nevezték ki. A hűségesküt április 29-én tette le.³⁶ Ennek az állami huszárezrednek a legnagyobb része magyar

³² *Nagy Zsigmond*: 'Sigray Mihály és a hollandusok magyar ezrede. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe Nagykőrösön 1911. szeptember 10. napján. Nagykőrös 1912. 39–40.

³³ Uo. 41.

³⁴ *Nagy Zsigmond*: Vezénylő ezredessé kinevezése. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe i. m. 95. Az eredeti függőpecsétés dokumentum a család tulajdonában van, ennek alapján készítette el Nagy Zsigmond a könyvben is publikált fordítást.

³⁵ „(...) Herr Michael 'Sigray fünf und Siebentzig Monath lang als Rittmeister bey dem meinem Commando allergnädigst anvertrauten löbl. Belleznayschen Hussaren Regiment gedienet, auch während dieser Ziet wieder allerhöchst Ihre Kays. Köngl. Mayest. sich her vorzeigte feindt treu, tapfer undt ohnermündet in all Vorgefallenen aller Höchsten Herrn diensten als nemblichen Commando Scharmützeln wie auch öffentlichen Feldschlachten jederzeit nicht nur allein munter und tapfer verhalten, sondern auch vor all andern sich woll Distingvirt undt her vorgethan solcher gestalten undt zwar, wie es Einem Ehrliebendt und Braven Ober Officier wollenstehet.”
Nagy Zsigmond: 'Sigray Mihály kinevezési okmánya. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe Nagykőrösön 1911. szeptember 10. napján. Nagykőrös. 1912. 85. (fordítás tőlem, B. R.)

³⁶ *Nagy Zsigmond*: Kapitánnyá (dandártábornokká) kinevezése. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe Nagykőrösön 1911. szeptember 10. napján. Nagykőrös 1912. 97–98. Az eredeti függőpecsétés dokumentum a család tulajdonában.

és kálvinista lehetett. Sigray alatt ezredes volt Sándor Gergely, alezredes Patonay Salamon, kapitányok: báró Waha József, Szalay János, Sándor János, Asztalos Ferenc, főhadnagy: Gyarmathy Mihály, hadnagyok: Erdélyi Iszák, Roboz István, Ember Mihály, Nagel Sámuel, Roth Zsigmond, zászlósok: Eötvös Ferenc, Kenessey Péter, Kintses Mihály, Pintér János, Roboz Ferenc, Földvári István.

A Frangepán-féle ezred két másik compániáját IV. Vilmos az állami huszárezredtől külön választotta, és ezeket Jean François de Collignon alezredes, valamint Luckner Miklós őrnagy vezénylete alá rendelte. 1749. április 3-án ehhez a két compániához csatolták még Zsarnóczay János száz huszárból álló századát, illetve Jean Pierre Constant gyalogos-dragonos századát, az egész együtt alkotott egy holland corps-ot, melyre Sigray dandárkapitánysága szintén kiterjedt. Ezt a két compániából álló corps-ot 1749. szeptember 29-án elbocsájtották. A Sigray alá tartozó állami huszárezred viszont még fennmaradt 1752-ig. Az általános rendi gyűlés (Staten-Gerenaal) 1751. december 22-én a magyar huszárezred feloszlátása mellett döntött, de Sigray 1752-ben még részt vett a helytartó, IV. Orániai Vilmos temetésén.³⁷ Ezek után Sigray Mihály is hazatért, majd a források alapján annyi bizonyos, hogy 1755-ben már nem élt.³⁸

Katonai pályafutása során nem csak a hadakozással foglalkozott Sigray, hanem verseket is írt. Benkó Imre, majd Nagy Zsigmond is közlik Sigray Mihály imáját,³⁹ amely a harcmезőn küzdő, bűnbánatot gyakorló ember fohászkodása az Úristenhez. A vers érdekessége, hogy a strófák kezdőbetűit összeolvasva Sigray Mihály nevét adják ki.

SIGRAY MIHÁLY EMLÉKEZETE

Sigray Mihály élettörténetének első feldolgozása Benkó Imre nevéhez fűződik, aki a Nagykőrösön 1848 előtt élt nemesi családok történetéről írt könyvet.⁴⁰ Az ő munkája adta az ösztönzést bátori Sigray Pálnak, hogy Benkó segítségével 1908-ban utánajárjon Sigray Mihály és a nagykőrösi bíró közötti konfliktus történetének.⁴¹ Néhány évvel később, 1911-ben Nagykőrösön ünnepelték Sigray Mihály fiának, Sig-

³⁷ Nagy Zs.: 'Sigray Mihály és a hollandusok i. m. 45–46. Nagy Zsigmond szövege F. de Bas ezredes 1910. január 31-én Hágában kelt levelén alapszik. A vezérkar hadtörténeti archívumától. 58. sz. Tárgy: Sigray Mihály. Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény)

³⁸ Benkó I.: Nemes családok i. m. 284.

³⁹ Benkó I.: Nemes családok i. m. 283–284. és Nagy Zsigmond: Sigray Mihály imája. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe Nagykőrösön 1911. szeptember 10. napján. Nagykőrös 1912. 101–102.

⁴⁰ Benkó I.: Nemes családok i. m. 282–284.

⁴¹ Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény). Bátori Sigray Pál levele Benkó Imréhez, 1908. okt. 30.; Benkó Imre levele Bátori Sigray Pálhoz, 1908. nov. 4.; Benkó Imre levele Bátori Sigray Pálhoz, 1908. nov. 22.

ray Istvánnak, a gimnázium számára 1810-ben bejegyzett alapítványát. Ebből az alkalomból nagy ünnepséget szerveztek Nagykőrösön, az elhangzott beszédeket pedig 1912-ben egy szép könyvben megjelentették.⁴² Bár a könyv jórészt Sigray Istvánról és alapítványáról szól, Sigray Mihályról is készült a kötetbe tanulmány. Sigray holland vonatkozású adatait Benkó Imre kérésére a debreceni Nagy Zsigmond gyűjtötte össze. Nagy teológiai tanulmányai során – melyeket itthon Budapesten és Nagyenyeden folytatott⁴³ – tanult Utrechtben a Stipendium Bernardinum ösztöndíjasaként 1881–1882-ben, majd 1883–1884-ben. Nagy Zsigmond Magyarországra való hazatérése után protestáns gimnáziumokban oktatott,⁴⁴ többek között Nagykőrösön is, majd tanári oklevelének kézhezvételét követően a Debreceni Református Kollégium főgimnáziumában lett tanár, 1890-ben.⁴⁵

Benkó kérésére tehát Nagy Zsigmond kezdte el a hadtörténeti kutatást, és 1908. április 10-én felvette a kapcsolatot F. de Bas holland vezérkari ezredessel, aki a hágai hadtörténeti levéltár igazgatója volt. Nagy kérte, hogy ha létezik, juttassa el hozzá Sigray Mihály arcképét, amire tudományos célból volt szüksége a neki megbízást adó Benkónak.⁴⁶ F. de Bas ezredes nagyon gyorsan válaszolt, ugyanis már április 25-én elküldte az 1745-ben holland szolgálatba került Fransepán vezette huszárezred tisztjeinek listáját, amelyben sem Halász Péter, sem Sigray Mihály neve nem szerepelt.⁴⁷ Az ezredes azt is tudatta, hogy a régi németalföldi katonák képét nem örökítették meg, de elküldte a IV. Vilmos helytartó temetését ábrázoló kép- és leírásból készített akvarellt, mely a bajor (ténylegesen) magyar huszárok vezénylő tisztjét ábrázolta, tökéletesen hűen másolt uniformisban.⁴⁸ Mivel 1748-ban Sigray kapta meg a magyar huszárezred kapitányi címét, ezért Nagy Zsigmond úgy vélte, hogy a Hollandiából elküldött kép magát Sigray Mihályt ábrázolta.⁴⁹ A felvetés jogos, amennyiben Sigray a helytartó 1752-es temetésén még a magyar huszárcsapat kapitánya volt, erre vonatkozóan azonban nincsenek biztos információink. Mindenesetre ez a kép lett Sigray elfogadott

⁴² A 'Sigray alapítvány emlékünnepe i. m.

⁴³ *S. Szabó József*: Dr. Nagy Zsigmond sírja fölött. Debreczeni Protestáns Lap 1922. ápr. 22. 124–125.

⁴⁴ *Gera Judit*: A magyarországi néderlandisztika kezdetei a 19 században. Nicolaas Beets és köre. Filológiai Közöny 4. (2012) 452–453.

⁴⁵ *Adriaan Beets*: Levensbericht van Dr. Zsigmond Nagy. Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Leiden. 1923. 2.

⁴⁶ Nagy Zsigmond levele Benkó Imrének, Debrecen, 1908. ápr. 10. Sigray család magángyűjteménye.

⁴⁷ Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény). Naamlyst van het Regiment Beyersche Huzaren van Graaf van Frangipani in het jaar 1746, daarna Sándor in het jaar 1752.

⁴⁸ Uo. F. de Bas levele Nagy Zsigmondhoz (Nagy Zsigmond magyar fordításában, (keltezés nélkül, de valószínűleg Hága, 1908. ápr. 25.)

⁴⁹ *Nagy Zs.*: 'Sigray Mihály és a hollandusok i. m. 46.

portréja, és a későbbi ábrázolásához is ez szolgált alapul. F. de Bas ezredes nagyon alapos kutatómunkát végzett a hadtörténeti levéltárban az Egyesült Tartományok kötelékében szolgáló magyar huszárokra vonatkozóan. Eredményeit Nagy Zsigmond használta fel a Sigray alapítványról szóló könyvben.⁵⁰

Elsősorban Nagy Zsigmond munkáján alapszanak Bevilaqua-Borsody Béla beszámolójának Sigrayra vonatkozó részei is. A szerző bevezetőjében foglalkozott a huszár szó etimológiájával és röviden a magyar huszárság történetével, majd rátért a magyar lovas szellem európai meghonosodására, különösen is Sigray Mihály életére, hazai és külföldi katonai tevékenységére. A Sigrayra vonatkozó rész új kutatást nem tartalmazott, csak az ismert szakirodalmat foglalta össze.⁵¹

Sigray Mihály emlékezete később összefonódott a Debreceni Református Kollégium 1938-ra tervezett 400 éves jubileumával. A Kollégiumi Jubileumi Végrehajtó Bizottság 1938 januárjában ajánlati felhívást intézett bronzöntő műhelyeknek, mivel a Bizottság úgy határozott, „hogy a Kollégium 400 éves jubileuma alkalmából a Kollégium földszinti árkádjá alatt 22 db. bronzdomborművet helyez el. A bronzdombormű mérete = 50 x 75 cm. A dombormű anyaga a szokásos nemes szoborbronz, és legalább 5 mm. vastagságúra öntendő. A felső és alsó élszegély közepén a falbaerősítés [sic!] céljából 10 cm. hosszú kovácsolt vascsappal látandó el. A dombormű cizellálása a gipszmintának megfelelően végzendő, s patinát a szobrászművész által meghatározandó színben kell készíteni. Az öntvényen javításnak nem szabad lennie. Amennyiben tehát az öntésnél némi hiba állana elő, az egész dombormű újra öntendő. A Bizottság a domborművek gipszmodeljeit [sic!] nagyrészt f. évi április 15-én, némelyiket néhány nappal később bocsátja az öntőde rendelkezésére, s az öntésnek olyan ütemben kell folynia, hogy a cizellált [sic!] és patinás dombormű f. évi július hó 1-én a Kollégium igazgatóságához beszállíttassék; azokat a Bizottság 3 nap alatt átveszi és az előállítás költségét az öntődének egy összegben kifizeti.”⁵²

A plaketteken megjelenő nevekről november során egyeztettek. Csikesz Sándor – a Jubileumi Végrehajtó Bizottság elnöke – Nagy Sándor és G. Szabó Kálmán tanárokat, valamint Borsos József műszaki tanácsost kérte fel 1937. november 8-án, hogy tegyenek 35–40 főről javaslatot a „Kollégium tanárai, legkiválóbb diákjai és a magyar református egyház körül általában érdemeket szerzett kiváló egyének közül”, akikből végül 22 személyt fog a Bizottság kiválasztani és

⁵⁰ Nagy Zs.: 'Sigray Mihály és a hollandusok i. m. 50. és *Uő*: Sigray kinevezési okmányainak átirata és fordítása. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe Nagykőrösön 1911. szeptember 10. napján. Nagykőrös. 1912. 81–98.

⁵¹ *Bevilaqua-Borsody Béla*: A magyar lovaskultúra és a XVII–XVIII. század európai könnyűlovassága. A holland huszárság megszervezése. Szent György Képes Sportlap 1930. jan. 10. 10–14.

⁵² A szöveg átirata az eredeti helyesírást követi. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár Kézirattára (továbbiakban DRKNK) 2811/27. Plakettek

megörökíttetni a plaketteken.⁵³ Nagy Sándor 1937. november 15-én a következő neveket küldte el:

„szempont: kollégiummal valamely címen szoros kapcsolatban legyen, vagy a kollégiummal közelebbi viszonyban nem voltak, de működésük során sokat foglalkoztak vele.

I. Professzorok, tanárok:

Maróthy György, Hatvani István, Sinai Miklós, Budai Ézsaiás, Sárvári Pál, Péczely József, Kerekes Ferenc, Ercsei Dániel, Vecsey József, Szűcs István, Lugossy József, Révész Imre, Révész Bálint, Balogh Ferenc

II. Jóltevők /alapítók/:

Bocskay István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Apafi Mihály, Thököly Sabbás, Cseh-Szombathy József, Kövesdy János, Szártóry Imre, Ármós Bálint, Jámbor Ferenc

III. Egyéb vonatkozású kiválóságok:

Domokos Lajos, Péchy Imre, Br. Vay Miklós, Gr. Dégenfeld József, Gr. Dégenfeld Imre, Tisza Kálmán, Gr. Tisza István, Szoboszlai Pap István, Balogh Péter, Baltazár Dezső, Szenci Molnár Albert, Mándi Márton István, Pálóczy Horváth Ádám, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Szabolcska Mihály, Jókay Mór, Baksay Sándor.”⁵⁴

1937. november 30-án A Kollégiumi Végrehajtó Bizottság a következő döntést hozta:

„Bizottság kimondja, hogy csak olyanoknak a nevei jöhetnek szóba, akiknek arcmásait ismerjük és csakis elhunytak. Élők egyáltalában nem jöhetnek számításba. Ezek szerint a következő nevek örökítendőek meg: Szegedi Kiss István, Bethlen Gábor, Rákóczi György, Apaffi Mihály, Maróthy György, Hatvani István, Sinai Miklós, Szikszai György, Domokos Lajos, Mándi Márton István, Budai Ézsaiás, Péczely József, Kazinczy Ferenc, Kerekes Ferenc, Lugossy József, Török Pál, id. Révész Imre, Jókai Mór, Baksay Sándor, Balogh Ferenc, Dégenfeld József, Ady Endre.”⁵⁵

Ahogy látjuk is, Sigray Mihály neve még a 35–40 fős listában sem jelent meg. A szűkített lista pedig fejedelmek, tudósok, művészek neveit tartalmazta. A plaketteket neves művészek Beck Ödön Fülöp, Borberek Kovács Zoltán, Debreceni Tivadar, Medgyessy Ferenc, Nagy Sándor János, Pásztor János, Pátzay Pál tervezték, az ő terveik alapján Baumgartner József bronzöntődéje készítette el a plaketteket, melyek 1938. augusztus 18-án érkeztek meg Debrecenbe.⁵⁶ A Kollégium emlékérem kiadásáról is határozott. A Jubileumi Végrehajtó Bizottság

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

1938. április 30-án döntött arról, hogy a Berán Lajos által tervezett érem kivitelezését támogatja: „Az érem egyszerű, nyugodt és nemes vonalai miatt és mivel kifejezte főképen azt a gondolatot, hogy a Kollégium, mint főiskola az életnek nevelt imádkozó és dolgozó férfiakat.” Beránt értesítették, hogy a Bizottság elfogadta az Állami Pénzverde ajánlatát az érmeverésre vonatkozólag, és elhatározta 250 darab 80 mm-es és 1000 darab 40 mm-es bronzérme készíttetését.⁵⁷ Szintén Beránt bízták meg jelvények tervezésével is.⁵⁸ A Kollégium nagyszabású ünnepségét, melyet 1938. október 4–5-re terveztek a szeptember végén Münchenben zajló négyhatalmi tárgyalások határozata miatt – mely szerint Csehszlovákia határmenti Szudéta-vidékét a Német Birodalomhoz csatolták – elhalasztották. A külföldi vendégeknek nem volt tanácsos elhagyniuk hazájukat, csak nagyon kevesen vállalkoztak közülük a debreceni útra. A Kollégium jubileumáról így október 4-én csak egy szerény házi ünnepség keretében emlékeztek meg. A huszonkét bronzplakettet is ekkortól kezdve lehetett megtekinteni a Kollégium belső udvarán.⁵⁹

A Sigray családhoz eljutott a plakettek híre. A korábban Sigray Mihályról szóló anyagokat gyűjtő Sigray Pál idősebbik fia, Béla, levélben fordult Csikesz Sándorhoz. Ebben említi, hogy öccse, István, részt vett a Debrecenben megrendezett Református Világkongresszuson⁶⁰ (1938. augusztus 23-án),⁶¹ ahol arról értesült, „hogy a Debreceni Református Kollégium 400 éves fennállása ünnepe alkalmából, régi jeles volt növendékeinek emlékéért, akik az életben erre kellő érdemeket szereztek, a Kollégium folyosójának boltívei alatt elhelyezendő bronz domborművekkel örökítik meg.”⁶² A levélben Sigray Béla leírja, hogy ősapja „ezen ősi református kollégiumban nevelkedvén, innen tudományos felkészültségén kívül erős kálvinista hitet, vasakaratot és kötelességtudást vitt magával ki az életbe. A továbbiakban bemutatta életét Nagykőrösön és részletesen ismertette katonai pályafutását is. Sorait a következőkkel zárta: „Amennyiben Méltóságod úgy találná, hogy Bátor Sigray Mihály vitéz haditetteivel a magyar vitézség hírének külföldön való gyarapításával elegendő érdemeket szerzett arra, hogy a debreceni Református Kollégium jelesei között emléke megörökíttessék, azért is, hogy a fiatalágnak példát szolgáltasson, azért is, hogy ezáltal is symbolizálva legyen az évszázadokon át tartó holland–magyar barátság éppen Debrecenben, ahol

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ DRKNK R 2811/8. Érem és jelvény

⁵⁹ *Csohány János*: A Kollégium négyszázéves jubileuma. In: A debreceni Református Kollégium Története. Főszerk. Kocsis Elemér. Bp. 1988. 278.

⁶⁰ Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény). Bátor Sigray Béla levele Csikesz Sándorhoz (évszám nélkül)

⁶¹ *Kovács Kálmán Árpád*: Katolikus-protestáns felekezeti viták a Szent István-i örökség körül 1938-ban. www.rubicon.hu, letöltés 2020. febr. 27.

⁶² Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény). Bátor Sigray Béla levele Csikesz Sándorhoz (évszám nélkül)

ezen összeköttetéseknek egy szép emléke van Ruyder [sic!] tengernagy miatt a magyar gályarabok emlékoszlopán, mély tisztelettel felajánljuk öcsémmel, Sigray Istvánnal együtt, hogy bronzplakettjét a többivel azonos kivitelben azonnal elkészíttetjük és felállítatjuk, ha még lehet most, ha pedig az ünnepségek közelsége a végleges felállításnak most akadály lenne, akkor az ünnepségek után.

Elfogadás esetén kérjük Méltóságodat, méltóztatna velünk mielőbb közölni, hogy a meglévőket melyik művész készítette, hogy az még lehetőleg a jubiláris ünnepségekre elkészíthető és felállítható lenne.”⁶³

A fent idézett levélnek csak az évszám nélküli vázlata maradt fenn, de a szövegből kiderül, hogy azt valamikor 1938. augusztus végén vagy szeptember folyamán küldhették el. A kéréssel mégis csak jóval később, az ünnepség után, 1939. január 30-án foglalkozott a Végrehajtó Bizottság. A döntés szerint: „Bizottság a Sigray féle plaketre vonatkozólag kimondja, hogy amennyiben a Kollégium számára ez semmi vonatkozásban újabb megterhelést nem jelent, a család ajánlatát elfogadja azzal, hogy teljesen az eddigi kollégiumi plakettek méretében és kivitele szerint készítendő.”⁶⁴

Ezek után két év telt el, amikor a család értesítette Révész Imre püspököt, hogy elkészült a relief, amelyről képet is küldtek neki. A püspök Jakucs István kollégiumi igazgatót kérte fel az ajándék átvételére, illetve felhatalmazta, hogy levélben mondjon köszönetet Bátori Sigray István országgyűlés képviselőnek. A püspök maga is köszönetét fejezte ki Sigray Istvánnak, majd felajánlotta, hogy intézkedik az emléktábla elhelyezéséről, de az avató ünnepséget csak május végén vagy június elején tartják meg, és egybekötik a kollégiumi nappal, amelyre Ravasz László püspököt is meghívják.⁶⁵ Még ugyanezen a napon Révész levelet küldött Ravasz Lászlónak, amelyben leírta, hogy Ravasz az 1938-ra tervezett kollégiumi ünnepségek fő szónoka lett volna, ezért felkérte, hogy elmaradt beszéde helyett tartson beszédet azon a debreceni református úriasszonyok által szervezendő nagytemplomi hangversenyen, amelyen a várossal kívánják megismertetni a kollégium helyzetét. Ennek az eseménynek a lebonyolítására május 23. és június 9. közötti időpontot jelölt meg.⁶⁶ Az emléktábla avatás és a nagytemplomi hangverseny időpontját végül 1941. március elején június 8-ra tűzték ki. A püspök Sigray Istvánt arra kérte, hogy küldjön értesítést arról, kikre számíthatnak a családból.⁶⁷ Az ünnepség kezdésének időpontja május 14-én derült

⁶³ Uo. Bátori Sigray Béla levele Csikesz Sándorhoz (évszám nélkül)

⁶⁴ DRKNK R 2811/37. Végrehajtóbizottság iratai.

⁶⁵ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (továbbiakban TtREL) I. 1. e. Elnöki iratok 83. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 127. sz. Révész Imre levele Jakucs Istvánhoz, Révész levele Bátori Sigray Istvánhoz, mindkettő 1941. jan. 31-én kelt.

⁶⁶ TtREL I. 1. e. 83. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 123. sz. Révész Imre levele Ravasz Lászlóhoz, 1941. jan. 31.

⁶⁷ Uo. 259. sz. Bátori Sigray István levele Révész Imréhez. 1941. márc. 7.; Révész Imre levele Bátori Sigray Istvánhoz, 1941. márc. 10.

ki, délután 5 órában állapodtak meg, ahol Kállay Kálmán egyetemi tanár, a Kollégium igazgatója tart megemlékezést, illetve a püspök kérte Sigray Istvánt, hogy tartson ő is beszédet a család nevében. Azt is tudatta vele, hogy ezen a napon az emléktábla felavatása után egy másik rendezvényre is sor kerül,⁶⁸ ugyanis délután hat órától a Nagytemplomban a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete gyűjtést rendez a kollégium számára, ennek alkalmából egy orgonaszám hangzik el, majd a Templomegyesület meghívására Ravasz László és Révész Imre püspökök tartanak beszédet.⁶⁹ Sigray István válaszlevelében leírta, hogy a család részéről az ő bátyja, dr. Sigray Béla fogja a beszédet mondani, mint a család legidősebb tagja. Meg fognak jelenni továbbá Sigray Sándor, Sigray László unokatestvérek, Jalsoviczky Károly nyugalmazott államtitkár, Jalsoviczky Zoltán pénzügyminisztériumi miniszteri tanácsos, Jalsoviczky Tibor vk. őrnagy unokatestvérek, dr. Tóth Béláné, Sigray István nővére, vitéz Lipcsey Márton ny. tábornok, országgyűlési képviselő, dr. Markos Béla Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalának igazgatója, dr. Emszt Gyula, Sigray István unokaöccsei, végezetül vitéz Szelke József ny. huszárezredes, Sigray István unokatestvére. Sigray István a maga részéről feleségével, valamint Pál nevű fiával kívánt az ünnepségen részt venni.⁷⁰ Révész Imre püspök a Sigray család tagjait június 8-án délután kettőkor a Kollégium konviktusában tartott ebédre invitálta, kérte, hogy az ünnepségeken résztvevő családtagok végleges névsorát legkésőbb június 5-ig küldje el. Tudatta azt is, hogy az emléktáblát elkészítő Berán Lajost is meghívta.⁷¹ Nem volt véletlen Berán választása a Sigray emlékmű elkészítésére. Ő volt az, aki korábban a jubileumi ünnepségekre készítette az érmekeket, valamint a jelvényeket is megtervezte. Berán valóban kapott levelet a püspöktől, de már két hete tartó lázas betegsége miatt a meghívást nem tudta elfogadni.⁷² A püspök arra kérte Sigray Istvánt, hogy vendégeivel együtt otthonában jelenjenek meg fél kettőkor.⁷³ A püspök a Sigray család részéről kiválasztott szónokot, Sigray Bélát, egy külön neki címzett levélben személyesen is meghívta.⁷⁴

A gondos előkészítés után június 8-án valóban megtörtént a relief avatása. A táblán Sigray portréja látható, amelynek alapjául F. de Bas levéltárigazgató akvarellje szolgált. A portré alatt holland és magyar nyelven a következő szöveg

⁶⁸ Uo. 474. sz. Révész Imre levele Báthori Sigray Istvánhoz, 1941. máj. 14.

⁶⁹ Belépőjegy. Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény)

⁷⁰ TtREL I. 1. e. 83. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 474. sz. Báthori Sigray István levele Révész Imréhez, 1941. máj. 16.

⁷¹ Uo. Révész Imre levele Báthori Sigray Istvánhoz, 1941. máj. 23.

⁷² Uo. 475. sz. Révész Imre levele Berán Lajoshoz, 1941. máj. 14.; Berán válasza 1941. jún. 2.

⁷³ Uo. 478. sz. Révész Imre levele Báthori Sigray Istvánhoz, 1941. jún. 5.

⁷⁴ D. Dr. Révész Imre és felesége meghívója Sigray Bélához, Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény)

olvasható: „Michiel de 'Sigray, capitein by het corps hussaren van de Staaten der Vereenigde Nederlanden, 1748. Bátori 'Sigray Mihály, a Németalföldi Egyesült Államok magyar huszár brigadérosa 1748-ban. Élt 1705–1755-ig. A Debreceni Collegium növendéke 1726–1732-ig.” Az ünnepségen a kollégiumi Kántus énekelte a XLVI. zsoltár 1. versét, majd D. Dr. Révész Imre püspök nyitotta meg az ünnepélyt és üdvözölte a megjelenteket. Beszédében Bethlen Gábor gondolatát idézte, miszerint „tudománnyal és fegyverrel is küzdünk.” Révész megemlékezett azokról a debreceni diákokról, akik életüket és vérüket adták a hazáért, ha kellett a török ellen harcolva, ha kellett Rákóczi szabadságharcának adtak támaszpontot. Lelkesen csatlakoztak 1848-ban lovas és gyalog nemzetőrök közé, majd később az első világháborúból is kivették a részüket. Sigray Mihály szolgálatát pedig azért tartotta különlegesnek, mert külföldön szerzett becsületet az „európai hírű magyar katonai szellemnek.”⁷⁵ Ezt követően D. Dr. Kállay Kálmán kollégiumi igazgató mondott emlékbeszédet. Kállay kiváló holland kapcsolatokkal rendelkezett, hiszen ő maga is tanult Utrechtben, majd az első világháború utáni protestáns gyermekmentő akció egyik fő szervezője lett.⁷⁶ Kállay ismertette Sigray Mihály életrajzát, külön kitért arra, hogy a hollandok – akik hajós nép – a szárazföldi hadviselésben a könnyen mozgó huszárságra helyezték a hangsúlyt, így a poroszok, franciák, olaszok és dánok mellett ők is a magyar huszárságban látták a követendő példát. Kállay utalt arra is, hogy a Hollandiával való tudományos kapcsolatok mellett, most egy katona emlékének keresztül tudják szorosabbra fűzni holland barátaikkal a kapcsolatot, Sigray emléktáblájával a holland állam címere is felkerült a kollégium falára.⁷⁷

A család részéről a dombormű felállítását kezdeményező Sigray Béla beszélt. Örömeinek adott hangot, hogy a Kollégium, amely „jellemes, gerinces magyar ifjúságot” nevelt, hajlandó volt Sigray Mihály emlékét megörökíteni, „bronzkép-másának a tradícióktól sugárzó tisztos falai között, érdemes volt diákjai és nagyjainak emlékművei sorában helyet adni méltóztatott.”⁷⁸ A Kollégium részéről végezetül Jakucs István címzetes igazgató szólt. Sigray Mihállal kapcsolatban kiemelte, hogy „egyik példája annak, hogy a magyar fajban olyan kiválóságok rejtőznek, amelyek a külföld elismerését is kivívják; egy külföldi állam bizta

⁷⁵ D. Dr. Révész Imre püspök megnyitó beszéde. In: Bátori 'Sigray Mihály emléktáblájának ünnepélyes felavatása i. m. 3–5.

⁷⁶ *Vágási Katalin*: Kállay Kálmán (1890–1959). In: *Őrállóvá tettek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*. Szerk. Baráth Béla Levente, Fekete Károly. Debrecen 2019. 382–383.

⁷⁷ D. Dr. Kállay Kálmán kollégiumi igazgató emlékbeszéde. In: Bátori 'Sigray Mihály emléktáblájának ünnepélyes felavatása i. m. 9. és 13.

⁷⁸ Dr. Bátori 'Sigray Béla beszéde a család nevében. In: Uo. 14–15.

meg a kiváló katonát lovasságának megszervezésével.”⁷⁹ Az ünnepség lezárásaképpen a Kántus elénekelte a Himnuszt.⁸⁰

A korabeli debreceni és tiszántúli sajtó is megemlékezett az emléktábla avatásáról. Bár az események után közvetlenül tudósítottak, sajnos fájó, hogy a lapok mindegyike közölt hibás információt. A Debreczen és a Tiszántúl talán egymástól vették át az adatokat, mert szövegszerűleg is nagyon hasonlítottak és pontosan ugyanabban a dologban tévedtek. A Debreczeni Újság – Hajdúföld az avatás előtt egy nappal már beszámolt a közelgő eseményről,⁸¹ majd 10-én, kedden fényképet közölt a résztvevőkről (Dr. Ravasz László, Dr. Révész Imre, és Dr. Kállay Kálmán ült egy meg nem nevezett hölgy társaságában.).⁸² A Debreczeni Újság az avatás napján röviden összefoglalta Sigray életét, kiemelve természetesen hollandiai katonai karrierjét. A lap – egyébként rosszul – úgy tudta, hogy Mihály tett alapítványt a (nagykőrösi) Kollégiumban, de ez valójában majd csak a fia nevéhez fűződik. Az újság azt is kiemelte, hogy az emléktáblát a család saját költségén készítette el és adományozta azt a Debreceni Református Kollégiumnak. Végül felsorolták a köszöntőket mondókat.⁸³ Június 10-én ugyanez a lap közölte az ünnepségen résztvevők névsorát (D. dr. Ravasz László püspök a feleségével, Lossonczy István főispán a feleségével. A család részéről a korábban tervezettnél kevesebben jelentek meg, csak dr. Sigray Béla földbirtokos, dr. Sigray István országgyűlési képviselő és felesége, Sigray Sándor, Sigray László a feleségével, Jalsoviczky Károly nyugalmazott államtitkár, Jalsoviczky Zoltán minisztertanácsos, vitéz Szelke József huszárezredes, leszármazottak.) A cikk a beszédek legfontosabb gondolatait foglalta össze. Bár a család nevében Sigray Béla beszélt, a lap összekeverte testvérével, Sigray Istvánnal, így ennek az utóbbinak tulajdonította a családi megemlékezést, és a lap szerint Jakucs István kollégiumi igazgató is Sigray Istvánnak köszönte meg az emléktáblát, holott valójában az egész családnak.⁸⁴ A Tiszántúl című lap szintén június 10-én számolt be az emlékmű átadásáról. A Debreczen újsághoz hasonlóan a Tiszántúl is megemlítette a magasrangú résztvevőket, majd összegezte a beszédeket. Sajnos itt is Sigray Istvánt nevezték meg a család részéről a köszöntő elmondójának.⁸⁵

⁷⁹ Jakucs István kollégiumi c. igazgató záróbeszéde. In: Uo. 20.

⁸⁰ Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény). Meghívó.

⁸¹ Sz. n.: Bronz emléktáblát lepleznek le a Kollégium udvarán. Debreczeni Újság – Hajdúföld 1941. jún. 7. 6.

⁸² Sz. n.: Cím nélkül. Debreczeni Újság – Hajdúföld 1941. jún. 10. 3.

⁸³ Sz. n.: A kollégiumi diákból holland huszártábornok lett, majd kollégium alapítványtevő. Debreczen 1941. jún. 8. 1. n.

⁸⁴ Sz. n.: Bátori Sigray Mihály hollandiai hős emléktáblájának felavatása a Kollégiumban. Debreczen 1941. jún. 8. 1. n.

⁸⁵ Sz. n.: A Bárorý-‘Sigray-emléktábla leleplezése a Kollégiumban. Tiszántúl 1941. jún. 10. 5.

Annak ellenére, hogy a hazai országos sajtóban nem jelent meg cikk az eseményről, a holland protestáns közösség érdeklődést mutatott az emléktábla avatása iránt. Az 1850-ben alapított református újság, A De Heraut [A Hírnök] – amely 1886 és 1945 között Hollandia szigorú református egyházának (Gereformeerde Kerken in Nederland) legfontosabb újságja volt⁸⁶ – 1941. augusztus 31-én jelentette meg Kállay Kálmán beszámolóját a debreceni eseményekről. Kállay kiemelte Sigray katonai érdemeit, aki Hollandiában a lovagság haditudományát adta tovább, különösen is hangsúlyozta Sigray mély vallásosságát, valamint versét, amelyet a holland himnusz utolsó versszakával hasonlított össze. A cikk ezek után a holland–magyar protestáns kapcsolatok három fontos eseményét említi. Az első kettőben Hollandia nyújtott segítő kezet a magyaroknak: Michiel de Ruyter megszabadította a magyar protestáns prédikátorokat a gályákról, majd az első világháború után elindult a gyermekmentő akció. A harmadik esemény, mely évszázados kapcsolatokat jelentett a két ország között, a magyar diákok hollandiai peregrinációja. Az emléktáblával most már Hollandia is a Kollégium falain belülre került, mivel Sigray képe mellett a holland címer is látható. Végül a cikkíró kifejezi abbéli reményét, hogy a magyar–holland kapcsolatok csak még inkább erősödnek, ha sok magyar diák fog érkezni a hollandiai Vrije Universiteitre tanulni.⁸⁷ Ezt a cikket Révész Sigray Istvánnak is elküldte.⁸⁸

A Kollégium bár az emléktábla létrehozását anyagilag nem támogatta, de az avatáson elhangzott beszédek meg kívánta jelentetni, bár a költségeket ezúttal sem vállalta. Révész Imre 1941. július 16-án levelet írt Sigray István országgyűlési képviselőhöz, amelyben elküldte neki Kállay Kálmán megjelent beszédét⁸⁹ és kérte, hogy közölje vele a beszédek különlenyomatával kapcsolatos kívánságait, valamint küldjék el Sigray Béla köszöntőjét is. Megígérte, hogy saját és Jakucs István beszédét is közölni fogják.⁹⁰ Sigray István kissé megkésett válaszában azért szabadkozott, hogy bátyja a beszéd szövegét elvesztette, és még nem sikerült augusztus közepéig az újat megírnia. Még azt is felajánlotta, hogy

⁸⁶ Bibliografie van Nederlandse Protestantse Periodiken, De Heraut. <https://bnpp.hdc.vu.nl/catalog/4118>, letöltés 2020. febr. 28.

⁸⁷ *W.*: Hongarije. Banden met Nederland. De Heraut 1941. aug. 31. I. n. Szeretném köszönetemet kifejezni Esther van de Pannénak és Annyke de Jongnak a cikk megszerzésében nyújtott segítségükért.

⁸⁸ *TiREL* I. 1. e. 84. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 757. sz. Révész Imre levele Báthori Sigray Istvánhoz, 1941. aug. 27.

⁸⁹ *D. Dr. Kállay Kálmán*: 'Sigray Mihály emléktáblájának leleplezésén mondott emlékbeszéd. Tartott a debreceni református Kollégium udvarán 1941. június 8-án. Debreceni Protestáns Lap 1941. júl. 1. 107–108. és Uo. 1941. júl. 15. 177–118.

⁹⁰ Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény). Révész Imre levele bátori 'Sigray Istvánhoz, Debrecen, 1941. júl. 16). illetve *TiREL* I. 1. e. 84. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 697. sz. Révész Imre levele Báthori Sigray Istvánhoz, 1941. júl. 16.

nyomtassák ki a beszédeket, és a család külön, ugyanolyan formátumban elkészíteti Sigray Béla beszédét és a kettőt majd később összefűzik. Augusztus 7-én a püspök még 15 nap haladékot adott, mivel jobbnak látta, ha a füzet egyben készül el.⁹¹ A kollégiumigazgató Jakucs István szintén kapott a püspöktől levelet, amelyben beszéde leadását sürgette.⁹² A Sigray Bélának adott haladék lejárt, a püspök még két finoman kérlelő levelet küldött Sigray Istvánhoz, az utolsó levéléhez csatolta a nyomda állásfoglalását, hogy tovább már nem tudnak várni.⁹³ Sigray Béla szeptember 19-én küldte el a szövegét, és mentegetőzött, hogy gazdaságában sok gonddal küzdött, illetve vármegyei és egyéb közügyek túl sok kötelezettséget róttak rá. Az emléktábla képét is elküldte a kasírozáshoz, saját részre száz különlenyomatot kért, valamint még annyi elkészítését, amennyit Révész jónak látott. A nyomtatás teljes költségét a család vállalta magára.⁹⁴ Az első füzetet október 25-én tudta Révész püspök elküldeni Sigray Bélának.⁹⁵ A füzetek nyomtatása 57 pengőbe került, melyeket családon belüli és Budapesten élő notabilitásoknak Sigray Béla, míg a debrecenieknek Révész püspök juttatott el. Révész ezen kívül elküldte a Sigray család számára Ravasz püspöknek a Nagytemplomban június 8-án tartott előadászövegét is.⁹⁶

A megjelent füzet iránt Markó Árpád hadtörténész, Hadik András életrajzírója, is érdeklődött, mivel – ahogy ezt a püspöknek is megírta – Sigray névvel Hadik életrajzának megírása során nem találkozott, viszont szívesen készített volna a Magyar Katonai Szemlében egy tanulmányt Sigray személyéről és németalföldi szerepléséről.⁹⁷ A tanulmány el is készült, de csak az addig megjelent szakirodalmat foglalta össze, önálló kutatást Markó a témában nem végzett.⁹⁸

Sigray emléktáblájáról legutóbb 2016. június 16-án Ormosi László írt a Református Kollégium gyűjteményeit bemutató írásában. Ismertette Sigray Mihály életét, majd katonai pályáját, végül kitért az emléktábla avatására, több rövidebb idézetet is közölt az avatáson elhangzott beszédekből.⁹⁹

---

⁹¹ TtREL I. 1. e. 84. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 751. sz. Báthori Sigray István levele Révész Imréhez, 1941. aug. 4., Révész Imre levele Báthori Sigray Istvánhoz, 1941. aug. 7.

⁹² Uo. 757. sz. Révész Imre levele Jakucs Istvánhoz, 1941. aug. 8.

⁹³ Uo. 757. sz. és 883. Révész Imre levele Sigray Istvánhoz, 1941. aug. 27. és szept. 16.

⁹⁴ Uo. 1026. sz. Sigray Béla levele Révész Imréhez, Budapest, 1941. szept. 19.

⁹⁵ Uo. Révész Imre levele bátori 'Sigray Bélához, 1941. okt. 25.)

⁹⁶ Sigray család iratai, Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény). Révész Imre levele bátori 'Sigray Bélához, 1941. nov. 1.

⁹⁷ TtREL I. 1. e. 84. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 1112. sz. Markó Árpád levele Révész Imréhez, 1941. nov. 17.

⁹⁸ *Markó Árpád*: 'Sigray Mihály, magyar–holland huszárezredes. Magyar Katonai Szemle 12. (1942) 6. sz. 702–704.

⁹⁹ *Ormosi László*: Értékeink nyomában: Bátori Sigray Mihály reliefje a Kollégium udvarán. Ezredével együtt megvette az uralkodó. Hajdúbihari Napló 2016. jún. 16. 4.

Sigray Mihály, egykori kollégiumi diák, majd nagykőrösi földbirtokos, kiváló katona, mélyen hívő protestáns ember, szerető férj, gyermekével törődő családapa neve sajnos az utókor számára már kevésbé ismert, bár nagyon fontos szereplője a 18. századi magyar és hollandiai huszárok történetének. A holland–magyar kapcsolatok kutatásába – éppen Sigraynak köszönhetően is – egészen új szint hozhat a hadtörténeti vonatkozású témák feltárása.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném hálás köszönetemet kifejezni Dr. Kertészné Sigray Máriának, bátori Sigray Mihály egyenesági leszármazottjának, hogy lehetővé tette számomra ősapja történetének kutatását a családi archívumban.

*Sigray Mihály feltételezett portréja
(A 'Sigray alapítvány emlékünnepe
Nagykőrösön 1911. szeptember 10. napján.
Nagykőrös. 1912. I. n.)*

*Sigray Mihály emléktáblája a Debreceni
Református Kollégium udvarán
(fotó: Bozzay Réka)*

A JOZEFINISTA RENDSZER FELSZÁMOLÁSÁRÓL

Elhatároztam, hogy olyan tanulmányt írok ebbe a kötetbe, amely valamilyen szálon kapcsolódik Barta János kutatásaihoz. Barta János 1978-as, II. Józsefről szóló kismonográfiájának egyik legérdekesebb fejezetében tisztázott egy fontos dátumot: II. József nevezetes tollvonásának a napját, amelyen a császár, életműve szinte egészét feladva, három kivétellel visszavonta magyarországi rendeleteit. A dátum 1790. január 26-a. Ez azonban nem volt evidens. A történészek között elsőprő többségben vannak a január 28-a „hívei”. Az alább majd szóba kerülő szerzők között is egyedül Mályusz Elemér jelölte meg egyik művében a 26-ai dátumot,¹ mindenki más két nappal későbbre tette. Az, hogy ez ma már nem vitatéma – lévén, hogy a Mályusz által elveszettnek hitt iratot is megtalálta és a visszavonás körülményeit aprólékosan feldolgozta – a jelen kötettel köszöntött szerző érdeme.²

Rendszerének lebontása és az 1780-at megelőző állapotok visszaállítása azonban nem Józsefre várt. A konszolidáció (vagy a régi rendszer restaurálása) utóda, az 1790. március 12-én Toszkánából Bécsbe érkezett öccse, Lipót és a József ellen régóta komolyan forrongó rendek alkujának tárgya lett. Alább a király és rendiség mérközését vizsgálom. Az 1790/91-es országgyűlés rövid időszakát, amelynek a nyitánya, legalábbis kiemelkedően fontos állomása, a nevezetes tollvonás (napja) volt. Így, a nevezetes tollvonás utáni időszakot vizsgálva kapcsolódnak az alábbiak Barta János említett kismonográfiájához. Tanulmányomban nem az 1790/91-es év sokszor megírt eseményeit, hanem a korszak értelmezéseit mutatom be a teljesség igénye nélkül. Csak olyan szerzők munkáit tárgyalom, akik alap kutatásokra építve vagy nagy ívű összefoglaló munkákban érdemben, nemcsak reflexiók szintjén foglalkoztak e rövid időszakokkal. A historiográfiai áttekintés előtt azonban nyilván nem fölösleges vázlatosan áttekinteni a történéseket.

---

¹ Mályusz Elemér a 26-ai dátumot nem az eredeti irat alapján adta meg, azt elveszettnek hitte. (*Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. Máriabesnyő–Gödöllő 2006. 649.*)

² *Ifj. Barta János: A nevezetes tollvonás. Bp. 1978. 29–45., 118–129., 136–137.*

A TRÓNFOSTÁSTÓL A KOMPROMISSZUMIG

Nem túlzás azt mondani, hogy mikor Lipót Bécsbe érkezett, a birodalom válságos állapotban, ő pedig szinte kilátástalan helyzetben volt. Belgium már 1790 januárjában kivált, a II. József által orosz szövetségben vívott török ellenes háború még nem ért véget, Magyarországon pedig komolyan felvetődött, hogy II. József törvénytelen uralkodásával az örökösödés fonala megszakadt. Északról pedig porosz támadás fenyegetett. A poroszok a birodalom szorult helyzetét kihasználva – a Lengyelország első felosztásakor szerzettekhez – további területeket akartak szerezni.³ Magától értetődött, hogy támogatták a Habsburgok ellen lázongó magyarokat. Ez volt a helyzet 1790. március 29-én, amikor Lipót kitűzte a magyar országgyűlést Budára, június 6-ára.

Az állapotokat és a teendőket Berzeviczy Gergely a következőképpen vázolta fel egy 1790. áprilisi kéziratában. Franciaország és Belgium után Magyarországon is megszűnt a despotizmus. József rendszere összeomlott. Az új király országgyűlést és koronázást ígér. Nem kell hinni neki, abból a dinasztiából származik, amely évszázadok óta elnyomja Magyarországot. Nem tartozunk neki semmi hálával, itt van az ideje, hogy megszabaduljunk tőle, most gyenge és szemben áll vele szinte egész Európa is. Új dinasztiát kell meghívni a trónra. Sok lehetőség van, írja Berzeviczy, de ő angol királyt javasol. Az sem probléma, hogy az angol király protestáns.⁴

Az egyik legradikálisabb magyar gondolkodó álláspontja király és rendiség viszonyában (másban nem) illeszkedett a nemesi többség álláspontjához. Az, hogy az örökösödés fonalát József törvénytelen uralkodása megszakította, általános álláspont volt. Voltak hívei idegen dinasztia meghívásának is (és zajlottak is ilyen tárgyalások Berlinben és Weimarban). Mint azonban az országgyűlést előkészítő megyei anyagokból kiderül, a többségi álláspont nem a Habsburgok trónfosztása volt, hanem az uralkodó és a rendiség viszonyának újra rendezése. A programot – amely a nemesség vezető szerepét hangsúlyozza a király a mágnások és a jobbágyok ellenében – Balogh Péter körlevélben fogalmazta meg.⁵ Lényege, amelyet megyék és aztán az országgyűlés is osztott: a királlyal új szerződést kell kötni. Röviden utalok arra, mihez képest kellene új szerződést kötni.

³ Az Ausztria által töröktől megszerzett területek megtartását annak fejében ismerte volna el a porosz király, hogy Ausztria elismeri Belgium függetlenségét, átengedi Lengyelországnak Galíciát, az pedig Poroszországnak Gdańskot és Toruńt.

⁴ De dominio Austriae in Hungaria. In: *Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai*. I. Bp. 1957. 92–106. Magyarul: *A magyar függetlenségi nyilatkozatok története*. Szerk. Ballai Károly, Bp. 1935. 37–56. Összefoglalta *Marczali Henrik: Az 1790–91. évi országgyűlés*. I. Bp. 1907. 244–254. és *H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795*. Bp. 1967. 152–155.

⁵ *Marczali H.: Az 1790–91. i. m. 89–98.; Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Bp. 1926. 10.

A Pragmatica Sanctio értelmében II. Lipót József halála napjától királynak számít. Jóllehet nincs szabály arról, hogy mikorra, országgyűlést kell összehívnia, ki kell bocsátania a koronázási hitlevelet (diplomát), ezt követően megkoronázzák és leteszi a koronázási esküt. A hitlevél III. Károly óta állandó, öt pontból áll. Lipót számára a Mária Terézia-féle volt a mérvadó. 1. Az Aranybulla ellenállási záradékán kívül a király megerősíti a szabadságokat, mentességeket, jogokat, szokásokat stb. 2. A koronát Magyarországon őrzik. 3. A visszahódított és visszahódítandó területeket a Magyar Királysággal és mellék-országaival egyesítik. 4. III. Károly, I. József és I. Lipót mindkét ágának kihalása utána királyválasztás és a koronázás joga visszazáll a magyarokra. 5. Valahányszor Magyarországon koronázásra kerül sor, a megkoronázandó örökös királyoknak előzetesen ki kell bocsátaniuk ezt a diplomát, és le kell tenni rá az esküt.

Az országgyűlés összeülése előtt és összeülése után is nyilvánvaló volt, hogy a rendek ezt a diplomát nem fogadják el. A király megkoronázására, elismerésére csak akkor hajlandók, ha az új, az országgyűlés által újjá írt hitlevelet ad ki.

Az ötpontos diplomát a rendek 1790-ben lényegében kartális alkotmánnyá akarták átalakítani. A diplomatervet előzetesen kerületekben taglalták, erre nem térek ki. Ezt követően jött létre augusztus elején az alsó- és a felsőtábla vegyes deputációja által egyeztetett diplomaterv. Csak néhány pontot kiemelve tekintek bele, érzékeltetendő, hogy a kompromisszumos terv (is) egyértelműen a rendi dominanciát tükrözi a királyi hatalommal szemben. Már csak formailag is. Ez a diplomaterv nem öt, hanem 25 pontból áll.⁶

Jóllehet a bevezetésben nincs ott, ami a tiszai kerületi tervezetben még ott volt, hogy ugyanis a dinasztia örökösödésének fonala II. József törvénytelen uralkodása miatt megszakadt, de II. Lipót elismeri, hogy bátyja törvénytelenül uralkodott. Következésképpen a rendeknek joguk van arra, hogy az örökösnek új feltételeket szabjanak. Az első pontban a király elismeri, hogy az ország független, nem fog pátensekkel és rendeletekkel kormányozni, hanem – az 1715:3. törvénycikknek megfelelően – az ország törvényei és szokásai szerint. Említve van az 1741:8. törvénycikk is, amely biztosítja a karokat és rendeleteket, hogy Magyarországon és csatolt részeiben a közterhek sohasem fognak a földhöz tapadni. És talán a legfontosabb: a korábbi diplomák az első pontban kiemelik, hogy az Aranybulla ellenállási záradéka érvénytelen. Ebben a hitlevéltervezetben visszaállítják az ellenállási jogot, azzal mérsékelve, hogy ez a jog nem terjed ki magánszemélyekre.⁷ További fontos ígéretek. Háromévente lesz országgyűlés Pesten, amelyet a király hív össze, vagy ha nem, a megyék interpellációjára a nádor vagy az országbíró. Ha elmaradna, a megyék is összehívhatják. A király az év nagy részét Magyarországon tölti. Újra felállítják a magyar tanácsot, amely minden más kormányzékától független. A törvényhozó hatalom az országgyűlésen

⁶ *Acta*: 1790/91. 108–123.

⁷ *Acta*: 1790/91. 110.

összegyült rendeket és a királyt közösen illeti meg. A király a rendi javaslatokat két alkalommal megvívhatja, a harmadik országgyűlésen azonban már el kell fogadja. A földesúr és alattvalója viszonyát, illetve a földesúri jövedelmek ügyét csak országgyűlésen lehet tárgyalni. Fontos kitétel továbbá: a rendi javaslatokat (sérelmeket) a királyi javaslatok előtt kell tárgysorozatba venni. Megígéri a király, hogy országgyűlésen kívül segély címén sem pénzt, sem terményt, sem katonaillesztést nem kér, és nem kér olyat szabad felajánlásként sem.⁸ Kijelenti továbbá, hogy a fundamentális törvényeken alapuló insurrectio megváltásának ügyét nem veti fel. A nádor választását és jogkörét illetően a király a korábbi törvényeket megtartja. A főhad-parancsnokság független a bécsi haditanácstól (és más tartományok haditanácsaitól), elnöke a nádor, tagjai lehetőleg birtokos nemesek legyenek. Szó van Erdély Magyarországgal való egyesítéséről. A nevelés ügyét a király a felekezetek önállóságának megtartása mellett az országgyűlés felügyelete alá helyezi. Igazgatási, kamarai, katonai dikasztériumokban (ahol az ügymenet megengedi) bevezetik a magyar nyelvet. Nemkülönböztetve az iskolákban, az akadémiákon és az egyetemeken. Engedélyezett lenne továbbá a protestánsok és a görög keletiek lényegében szabad vallásgyakorlata. Biztosítja a király az ország karait és rendeit, hogy sem társuralkodót nem vesz maga mellé és sem ő, sem utódai nem neveznek ki helytartót vagy kormányzót stb. A diploma végén a király kijelenti: akár ő, akár utódai megsértenék a diplomában foglaltakat, a karoknak és a rendeknek nem kell engedelmessé válniuk.⁹

Ez a diplomatervezet, jóllehet a korábbiakhoz képest már mérsékeltebb volt a hangja, egyértelmű jelzése volt annak, hogy az országgyűlés bosszút akart állni a jozefinista rendszer bűneiért, restaurálni akarja rendi Magyarországot (a királyi hatalmat pedig nem a Mária Terézia-kori, hanem az 1687-es keretei közé akarja szorítani).

Nagyban erősítette a rendek alkupozícióját, hogy időközben több magyar ezred főtisztjei folyamodást nyújtottak be a „Tekintetes Nemes Hazának”, amely egyebek mellett a magyar ezredek magyar fővezérlet alá helyezését, a magyar nyelv bevezetését, a szolgálati idő pontos megszabását kérte, nem utolsó sorban azt, hogy a hadsereg országgyűlési képviselőkhöz jusson.¹⁰

A rendiség ellenfele azonban 1790-ben nem egy erőszakos reformer, hanem egy diplomáciai érzék híján nem szűkölködő politikus volt. Mire a fenti diplomaterv elkészült, II. Lipót 1790 július végén Reichenbachban már kiegyezett a poroszokkal, a magyar mozgalom támogatóival. Magyarországon pedig elkez-

⁸ *Acta*: 1790/91. 113.

⁹ Ami feltűnő, és az volt a korábbi diplomatervezetekben és az országgyűlést megelőzően is, hogy a rendiség a polgárság és a parasztság alkotmány sáncaiba való beemelése iránt érzéketlen maradt.

¹⁰ *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815). Bp. 1898. 496–498.

dett egy átgondolt propagandamunkát. Több szintje volt. Az első szint a nemesi mozgalom diszkreditálása, pamfletek révén. A két legismertebbet emelem ki, a Leopold Alois Hoffmann által írt Babel és Ninive címűt. Mindkettő Lipót megbízásából és felügyelete alatt készült.

A Babel augusztusban jelent meg. Tételei egyszerűek. Magyarországon a patriotizmus álarca alatt valójában – gátlástalan hangadók által vezetett, király- és népellenes – arisztokrata összeesküvés zajlik. Nem akarta ugyan összeroszni az arisztokrata hangadókat a kiváltságosok egészével, de összemosta, és ez a mondandó lényege: a népet a kiváltságos rendek terrorizálják és gúzsba akarják kötni a királyi hatalmat.¹¹ Nyilvánvaló, hogy a nemesek büszkeségére, önzésére, tudatlanságára („auf den rohen Hunnensinn”¹²) apellálnak. Akik szerint II. József megszakította az örökösödés fonalát, nem volt törvényes király és emiatt az osztrák ház elvesztette a jogát a magyar koronára. A szerző szerint Európa gúnyosan nevet a magyarokon.¹³ Amikor összehasonlította magyar országgyűlést a francia nemzetgyűléssel, az alábbi eredményre jutott. Franciaországban a polgárság összefogott királlyal, és eltörölte a nemesség előjogait. Párizsban lerombolták a Bastille-t, Magyarországon az arisztokraták új Bastille-t építenek, hogy aztán a terveiket keresztelőket, a királyt is belevelessék. Franciaországban július 14-én nemzeti ünnepet rendeznek, amelyen a visszaszerzett szabadságot ünneplik. Magyarországon éppen ünnepélyes országgyűlést tartanak, hogy annak végeztével Te Deumot tarthassanak, hogy kifejezzék az örömüket: a nép szabadságát teljeséggel megsemmisítették.¹⁴ Aztán egy sokat sejtető befejezetlen mondatot olvassunk arról, milyen sors várhat a nép- és királyellenes mozgalom hangadóira. Franciaországban több, uralomra vágyó zsarnokot lefejeztek és lámpavasra húztak. És Magyarországon...¹⁵

A következő hónapban megjelent a Ninive. A hangadók felakasztásának előrevetítéséről ebben az írásban nincs szó, a kiváltságosokkal szembeni kritika és szarkazmus azonban még élesebb. Lekezelő sorokat olvassunk a magyarok műveltségéről, arról, hogy szerintük minden állam- és jogtudományi ismeret benne van a Tripartitumban. A szerző csodálkozik: egyáltalán hogyan mérhetik magukat a magyarok a művelt Európához? Azok a magyarok, akiknek a vezetői kártyaasztaloknál dolgoznak ki az ország sorsát érintő tervezeteket.¹⁶ Az országgyűlésen történtek, a magyarok csökönységére jogos ellenszenvet váltottak ki az

¹¹ Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. Gedruckt im römischen Reiche. 1790. 55.

¹² Babel i. m. 29.

¹³ Babel i. m. 42.

¹⁴ Babel i. m. 86–87.

¹⁵ Babel i. m. 88–89.

¹⁶ Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn. Auch im römischen Reich gedruckt. 1790. 21.

új uralkodóban. Ez a csökönység akadályozta az osztrák fegyverek sikerét a török elleni háborúban, emiatt tudta diktálni Poroszország a reichenbachi egyezményt, és ez lesz az oka, hogy a törökkel sem sikerül majd előnyös békét kötni. De ez végül a nemességnek szabadságai nagy részének elvesztésébe fog kerülni – olvassuk. A kiváltságosok többi renddel szembeni hosszú szembemenetele időt adott a többi rendnek, hogy komolyan elgondolkodjon érdekein. Ha a polgár és a paraszt egyesült ereje tudatában sérelmei orvoslását akarja majd, a nemes kénytelen lesz meghallgatni. Ha a diploma tekintettel lett volna valamennyire a polgárra és a parasztra, akkor ezek csendben lennének. De az arisztokratikus büszkeség felébresztette az alvó oroszlánt.¹⁷

Ezek a röpiratok csak elemei voltak egy tágabb stratégiának. Hoffmann még júliusban nemcsak a Babel megírására kapott megbízást az uralkodótól, hanem egy kérelem (Bittgesuch) elkészítésére is.¹⁸ A kérelem a városi polgárok nevében készült, akik immár (úgymond) nem akarják tétlenül nézni, mi történik az országgyűlésen. A szabad királyi városoknak ugyan vannak ott képviselőik, de ez nem elégséges. Ezért az uralkodóhoz fordulnak, és kérik, hogy minden városnak legyen országgyűlési képviselője, hogy ők is hallathassák hangjukat, amikor Magyarország új alkotmányt kap. A kéziratos kérelmet augusztus 8-án húsz pesti polgár írta alá, és küldte Hoffmannal Bécsbe, várva az uralkodó válaszát. Hoffmann személyesen nyújtotta át Lipótnak, aki kérte, közölje az aláírókkal, hogy jóindulatúan fogadta a kérést, és kegyéről biztosította a pesti polgárokat.¹⁹ A pestiek kéziratos kérelmét aztán még augusztusban némi átalakítással általános formanyomtatványként kinyomtatták. Hoffmann pedig szorgoskodott, hogy más városok polgárai is aláírják, akik természetesen abban a hitben voltak, hogy egy alulról jövő kezdeményezéshez csatlakoznak (nem pedig az uralkodó játékszerei). Nem volt könnyű a mozgósítás. Mályusz Elemér szerint november 22-ig Pesten kívül csak 10 város írta alá,²⁰ Szilágyi Dénes 19-et említ.²¹

Szeptember második felében, a Ninive megjelenéséhez kötődően újabb akció indult a városi polgárok megnyerése érdekében. Céljaiban sokkal radikálisabb, mint az előző (egyébként még zajló) akció. A Ninive által megnyert polgárokat Lipót egy nemes ellenes titkos szövetségbe akarta tömöríteni. Ennek érdekében íratott egy körlevelet, egy programot és egy kötelezvényt (Verbindungsformel), lényegében csatlakozási nyilatkozatot, amelyet a címzetteknek alá kellett/lehetett írni. A polgárok célja a program szerint: Magyarországnak új kormányzati for-

¹⁷ Ninive i. m. 83–86.

¹⁸ *Denis Silagi*: Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Wien–München 1962. 89.

¹⁹ *Mályusz Elemér*: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Első évfolyam. Bp. 1931. 245–247.; *Denis Silagi*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II. München 1961. 69.; *Silagi, D.*: Jakobiner i. m. 89.

²⁰ *Mályusz E.*: A magyarországi i. m. 249.

²¹ *Silagi, D.*: Jakobiner i. m. 91.

mát és új törvényeket adni. A király a mellette felsorakozó polgárookra támaszkodva a rendi országgyűlést törvényellenessé nyilvánítja és felosztatja, majd új parlamentet hív össze a polgári küldöttek bevonásával. A nemesség és a klérus meg fog hátrálni, mert különben szembetalálná magát a polgársággal, a katonasággal és a parasztsággal, amely szintén kérelemmel fordulna a királyhoz, hogy az ő küldöttei is hallgattassanak meg az új parlamentben. A nemesi ellenállás megbénítása után Magyarország új alkotmányt kapna, amely a nemesi előjogokat felszámolná.²²

Hoffmann látva, hogy a levélbeli mozgósítás lassú, azt javasolta, hogy küldjenek szét megbízottakat, akik közvetlenül fordulnának a városokhoz. De nemcsak azokhoz, hanem a parasztokhoz is, sőt elsősorban azokhoz. Ebben a munkában a főszerepet Szalkay Antal játszotta. A parasztok felheccelése a mágnások ellen azonban, jóllehet elindult, nem teljesedett ki.²³ És a polgárok mozgalma is elhalt. Az ok egyszerű. Októberre a rendek letették a fegyvert Lipót előtt. Az uralkodó pedig felhagyott a frontális támadással. Nem „ejtette” a polgárokat és a parasztokat, halála előtt nem sokkal újra elővette Magyarország alkotmányjogi átalakításának tervét, de az 1790-es kora őszi akció leállt.

A fentiekkel párhuzamosan Lipót – láttuk – haladéktalanul megkötötte a hátszágát felszabadító reichenbachi egyezményt, kiválóan alkalmazta a megosztás politikáját az illír konferencia engedélyezésével, amely 1790 nyár végén nyílt meg.²⁴ Szinte tökélyre fejlesztette közvetlenül felügyelt ügynökhálózatát, és személyesen tartotta rajta a szemét a politikai eliten.²⁵ Tudta azonban azt is, hogy a *natio hungarica* alkotmányát tényleg súlyos sérelmek érték, ami miatt az okkal háborgott. Ám azt is tudta, hogy érdekei mentén – különösen, ha meg is félemlítik – ki lehet egyezni. Ez történt.

Augusztus és szeptember folyamán kiderült, hogy Lipót nem hajlandó elfogadni más hitlevelet, csak a III. Károly és a Mária Terézia-félét, és a rendeknek, kénytelen-kelletlen, engedniük kellett. Az október 9-én német-római császárrá koronázott uralkodó a magyar királyi koronázást november 15-ére tűzte ki, a rendek ellenkezése ellenére nem Budára, hanem Pozsonyba, ahhoz is ragaszkodva, hogy a nemesi bandériumok ne jelenjenek meg ott. November 10-én jelent

²² A programot és a kötelezvényt lásd *Silagi, D.*: Jakobiner i. m. 91., 95–98. A programot ismereti *Mályusz E.*: A magyarországi i. m. 254.

²³ „A felheccel” szót Ferenc császár használta egy 1792 végi Sándor Lipótnak írt levelében: „Sicher ist es, dass dieser Mensch (Laczkovics Jánosról van szó – P. J.) unter meinem Vater an dem Projekt gearbeitet, die Bauer gegen die Magnaten aufzuhetzen, von welchem du vieles weisst.” (*Mályusz E.*: Sándor Lipót i. m. 575.)

²⁴ Az illír kancellária felállítását jóval később, 1791. február 20-án, de még az országgyűlés alatt rendelte el. Ugyanekkor rendelte el a József által egyesített magyar és erdélyi kancellária szétválasztását. Szintén a megosztás jegyében. (*Mályusz E.*: Sándor Lipót i. m. 387.)

²⁵ „Personnes bien informées des affaires d’ Hongrie...” (*Mályusz E.*: Sándor Lipót i. m. 434–447.)

meg Pozsonyban, november 12-én fiát Sándor Lipótot közfelkiáltással nádorrá választották, három nap múlva sor került a koronázásra, a Mária Terézia-féle hitlevél alapján. Az országnak újra volt diplomát kiadó, megkoronázott, esküt tett királya, de nem született (új) alkotmánya. Nem mondhatjuk, hogy a rendiség feltétel nélkül kapitulált volna. A diploma ugyanis mégsem teljesen ugyanaz volt, mint a hatályban lévő. Az első pontjába bekerült a nemesi adómentességet köbe véső 1741:8. törvénycikk. Az alkotott törvények között pedig törvénnyé fogalmazva többet ott találunk azok közül a követelések közül, amelyek 1790 sűrű nyarának diplomaterveiben szerepeltek. Néhány ilyen. Az új királyt fél éven belül meg kell koronázni (1791:3.), legalább háromévenként országgyűlést kell tartani (1791:13.) Magyarország független ország (1791:10.), a törvényhozó hatalom a király és a rendek közös ügye, pátensekkel nem lehet kormányozni (1791:12.). Lényegében II. József türelmi rendelete alapján meg születtek a vallásügyet, jobbágyrendelete alapján a jobbágyok szabad költözését szabályozó – az új uralkodó és a rendek kompromisszumát tükröző – cikkelyek (1791:26., 27., 35.). De mi volt ez 1790 elejének mámoros elképzeléseihez képest? Amikor II. Lipót 1790. március 12-én Bécsbe érkezett nem volt kizárt, hogy a Habsburgokat megfosztják a magyar tróntól. Amikor majdnem pont egy év múlva bezárta a magyar országgyűlést, lényegében visszaállt a Mária Terézia-kori közjogi helyzet. Király és rendiség a trónfosztástól eljutott a kompromisszumig.

És most lássuk, hogyan ítélték meg mindezt a magyar történetírásban. Rendező elvként a legegyszerűbbet, az időrendit választom.

VÁLTOZATOK EGY KORSZAK ÉRTELMEZÉSÉRE

Horváth Mihály a Magyarország történelme 8. kötetében foglalkozik II. Lipót korával.²⁶ A rendeletek visszavonása, mint írta, már nem tudta lecsillapítani a kedélyeket, ellenkezőleg. A nemzet felriadt és rájött, hogy alkotmányos szabadságával együtt a nemzetisége is a megsemmisülés szélére sodródott. Most az alkotmányát és a függetlenségét védve a nemzeti érzés is feléledt a kedélyekben, amit Horváth túlzásai ellenére üdvözöl. (8.) Ám milyen dicséretes a nemzeti lelkesedés, annyira elkésérítő a nemesi önzés. Az, hogy a nemesség a kiváltsága-it tekinti az alkotmány és a nemzeti szabadság lényegének. Mikor Franciaországban éppen felforgatják a hűbériség korhadt intézményét, a magyar nemesség annak intézményei mögé sáncolja be magát, a jobbágyoktól pedig még azt a kevés jogot is el akarja venni, amelyet II. József adott nekik.

Horváth három pártot különít el (terminusai különösek, de megmagyarázza). A legszűkebb a demokrata párt. A második a mérsékelt arisztokrata párt – tagja-

²⁶ *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. Nyolczadik kötet. 2. kiadás, Bp. 1873. 3–128. (A hivatkozott oldalszámokat a szövegben adom meg, nem külön lábjegyzetekben.)

íul a főnemességet és a főpapságot jelöli meg –, amelynek célja az alkotmány helyreállítása. A harmadik és legszámosabb a túlzó arisztokratikusnak nevezett párt – a közép- és az alsó nemesség –, amely a népfelség elvét fogalmazza meg a koronával szemben, de a nép alatt csak a karokat és rendeket érti. (13.) Nem véletlen, hogy a polgárok és a parasztok forronganak ellene. (17.)

Lipótról sarkosak Horváth állításai. Toszkánában a bölcs és jó fejedelem meléknevet vívta ki magának. Népboldogításban, buzgalomban, reformhajlamban II. Józsefre hasonlít, de több benne a méltányosság, mértékletesség és higgadt-ság. A közvéleményre odafigyel. Aztán jönnek a negatívumok. Hiányzik belőle a nyíltság és egyenesség. Alattomos és gyanakvó kedélyének eredménye a titkos rendőrség Toszkánában, amilyen akkor még sehol sem létezett. És e titkos rendőrségnek az alapjait ő vetette meg a birodalomban és Magyarországon is. (22.) (Ebben Horváth téved. A titkos rendőrséget II. József hozta létre.) A gyanakvó reformert azonban Horváth jó politikusnak tartja, bár szó szerint nem írja így le. A magyarok forronganak, ő kivár. Tudja, hogy a magyarok kapcsolatban vannak a porosz udvarral, de a reichenbachi tárgyalások már zajlanak. Ám az egyezmény megkötése után sem megy át ellentámadásba. Tartja magát ahhoz, amihez kezdettől fogva: a Pragmatica Sanctióból nem enged (mint azt a szerződés megkötése előtt is tudatta a magyarokkal Pálffy kancellár révén). És azt is, hogy nem tűri a hadsereg körüli újításokat, sem a végrehajtó hatalom alkotmánnyal ellentétes korlátozását. A jó politikus azonban csak ijeszt, nem akar bosszút állni. (39–42.) Illeszkedik ebbe a szerb törekvések támogatása is.

Visszatérően említi Horváth a nemesek nem nemesekkel szembeni szűkkeblőségét. Egyértelművé teszi, hogy például a jobbágyság jogainak kiterjesztése ügyében az uralkodó messze a nemesség előtt járt. Sikertelenül. (98.) Vádolja a nemességet a polgársággal szembeni érzéketlenséggel is, de a polgársággal szemben is kritikus. Lanyhák – olvassuk – jog helyett kegyelmet kérnek, önként a fejedelmi kényuralom karjaiba vetik magukat. (60–61. (Horváth Mihály nem tudott, legalábbis nem írt arról, hogy Lipót eminens – hogy egyáltalán – szerepet játszott a polgárok és a parasztok lázításában.)

A rendi társadalom teljesítményének mérlegét diplomatikusan vonja meg. A Mária Terézia végső éveiben is minden újítástól rettegő rendeket József nagyszerű, erőszakos reformjai annyira felrázták, hogy hajlandókká lettek a reformokra. II. József és a francia forradalmi eszmék hatására belátták, hogy a tespedés enyészetre vezet. Bár, mint láttuk, nem bontakoztak még ki minden előítéletből, szándékot tanúsítanak a reform iránt. A kiküldött bizottságok munkálatai is ezt tanúsítják. De sajnos a külső és belső körülmények nem kedveztek – olvassuk a szándékokat elismerő, a nem teljesítést magyarázó (diplomatikus) sorokat. (107.)

A korszak egyik legavatottabb szakértője Fraknói Vilmos, aki több tanulmány mellett monográfiában foglalkozott a Martinovics-mozgalommal,²⁷ amelyet több mint negyven év múlva bővítve is kiadott.²⁸ Alapvető munkáiban a lipóti korszak értékelésével azonban nem foglalkozik, II. Lipóttal is csak röviden. Lipót szerinte is toszkánai tevékenységének köszönheti a bölcs és humánus fejedelem dicsőségét. A belgák és a magyarok vágyakozása azonban, hogy uralkodójuk a békés és biztos haladás útján vezetőjük lesz, meghiúsult. Emelkedett gondolkodása és nemes érzése nem pótolhatták jellemének fogyatkozásait. Legfeltűnőbb benne az emberismeret hiánya. Ennek következményeit súlyosbította kivételes fogékonyága az illetéktelen, titkos befolyások irányában. Bizalmával gyakran tisztelt meg méltatlanokat. (40.)

Marczali Henrik²⁹ szerint 1790-ben a magyarság századok óta először jutott abba a helyzetbe, hogy sorsáról, jövőjéről maga döntsön, és a magyarok nem a Mária Terézia-kori állapotokhoz akartak visszatérni, hanem – több mint teátrálisan fogalmazva – azokhoz az időkhöz, amikor „a magyar dicsőség betöltötte a világot”. II. József megsértette a kétoldalú kötetést nemzet és uralkodó között, az örökösödés fonala megszakadt, nem kell elfogadni a Pragmatica Sanctio által „kijelölt” utódot, hanem új királyt kell választani. Több megye magáévá tette ezt az elméletet – olvassuk. És abban is sokan egyetértettek, hogy meg kell büntetni azokat, akik a törvénytelenések eszközei voltak. Addig is fel kell fegyverkezni. Fegyverben kell tartani a nemzet született katonáját, a nemest és meg kell nyerni az állandó hadsereg katonáit. (468–469.) A külpolitikai helyzet is kedvező, és amilyen kíméletlenül érvényesítette korábban hatalmi súlyát igaza tudatában II. József, annyira kész volt a nemesség a végsőkig kiaknázni a dolgok fordulását. (475.) És ez a nemesség Marczali szerint magasan fölötte áll század eleji őseinek. Vallásügyben igazságos más felekezetűek iránt, politikailag művelt és kapcsolatban áll a művelt külfölddel is (a francia forradalom uralkodó eszméi is megtalálták az útjukat a magyar elmékbe). Történeti múltján, vagyonán és erős szervezetén (szervezettségén) kívül szellemi felsősége is képessé tette arra, hogy az országot igazgassa – olvassuk tovább a dicsérő szavakat. (477–478.) És gyanítjuk, hogy az „egyfelől” után jön majd a „másfelől”. Jön. Szembetűnő, hogy a legnagyobb figyelemben a történeti jogok és kiváltságok részesültek – írja a szerző. A francia forradalmi szótár csak a nemzeti felség, a nemzeti katonaság, a háború és béke jogát illetően érvényesültek. (475.) Marczali nem fogalmaz így, de mondandója lényege: a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméje nem érintette meg a rendiséget. A polgárral és a paraszttal szemben érzéketlen. Az őt

²⁷ *Fraknói Vilmos*: Martinovics és társainak összeesküvése. Bp. 1880.

²⁸ *Fraknói Vilmos*: Martinovics élete. Bp. 1921.

²⁹ *Marczali H.*: Magyarország története i. m. 467–535. oldalán taglalja II. Lipót uralkodásának idejét.

semmibe vevő nemessel szemben a polgár nyíltan nem lép fel. Legfeljebb a királyhoz írt röpiratokban aggódik sorsa fölött. (479.) A parasztokat Marczali radikálisabbnak festi. Egy májusi paraszti dekrétumot úgy minősít: abban mintha Dózsa hangja szólalna meg. (481.) És előállnak a szerbek is. (483.) Az ország tehát forrong, de a forrongóknak nincs semmi közük egymáshoz. Marczali nem írja ezt, de az olvasó így foglalthatja össze elméleteit. És most lássuk a tárgyalópartneréről, az uralkodóról alkotott véleményét!

Marczali Lipótot sokkal pozitívabban ítéli meg, mint Horváth vagy Fraknói. Hozzájuk hasonlóan nagy elismeréssel szól toszkánai tevékenységéről, amely révén megszerezte Európa bámulatát. Olasz jellegzetességnek tekint a kémkedést és a titkos rendőrség iránti vonzalmát, amelyet azonban ment, hogy nem erőszakos, hatalmát a legtöbb esetben csak enyhén érezte. Inkább családfő, aki mindenről tud, mint uralkodó, aki büntet. Tehetségében és jóakarátában anyjára hasonlít, született diplomata, a kiegyezés embere, liberális, aki leereszkedik az emberekhez. Marczali nem tartja olyan logikus, elméleti államférfinak, mint Józsefet, amin valószínűleg azt érti, hogy nem volt az egész birodalmat átfogó reformkoncepciója. Lipót „történeti alapon áll”. Ami Magyarországot illeti, ez azt jelenti, hogy elfogadja a jozefinista rendszer felszámolását, de a visszavonó rendeletnél tovább, tehát a Mária Terézia-kori állapotok visszaállításán túl (visszább) nem megy. (488.) Bár a hangulat forradalmi, az országgyűlésen összegyűlt rendek nem is hívták meg annak rendje és módja szerint, Lipót megőrizte nyugalomát és bámulatos bölcsességgel egyengette a béke és az engesztelődés útját. Marczali szerint, ha a magyarok a megfelelő bizalommal fogadták és támogatták volna, minden bizonnyal megadott volna nekik mindent, amit lehet és keményen szembeszállt volna a poroszokkal. De a magyarok – olvassuk – csak magukkal voltak elfoglalva. Ám Lipót is kijelölte felségvize határait. Ha a magyarok igen, ő is „megállapítja, melyek a sarkalatos jogai” és nyilvánvalóvá teszi a magyarok számára, hogy európai tekintélyét és állását nem a magyar koronázásnak köszöni. (503–504.) A reichenbachi konvenció és a szerbek fellépése után (amelyet Lipót veszélyesnek tartott ugyan, de úgy vélte, kézben tudta tartani) lehetősége volt arra, hogy folytassa II. József keménykezű politikáját. De nem tette, mert ő a békés reform és nem a forradalom embere volt, a társadalmi kérdéseket pedig nem akarta bolygatni – olvassuk. (510.) Ami a társadalmi kérdések nem bolygatását illeti: Marczali sem tud (miként Horváth sem tudott) Lipót polgárokat és parasztokat lázító szerepéről, a Babel és a Ninive című röpiratokat is éppen csak megemlíti. (509.)

A békés reformer Reichenbach után tehát nem szigorította a politikai kurzust, de nem engedett abból, hogy a magyarok nem szabhatnak neki új feltételeket. A rendek, mint olvassuk, szomorúan vették tudomásul, és a régi diplomát csak egy ponton módosítva koronázták meg a Pragmatica Sanctio által „kijelölt” királyukat. A rendek elfelejthették azt, amire a korábbi hitveléltervezetekben nagy súlyt fektettek: önálló külügy, nemzeti hadsereg, miniszteri felelősség. Marczali konk-

lúziója azonban az, hogy bölcs és jóakaró király vezetése alatt szebb jövő elé nézhetett a haza. (514.) Megegyezés és bizalom jött létre király és nemzet között. Az állandó nagy érdekek diadalmaskodtak a pillanat szenvedélyei fölött. (525.) A szerző nem tagad meg minden elismerést a rendiségtől – ha nem is a hitlevélbe, de a hozott törvényekbe, mint fent láttuk, sok minden bekerült óhajaikból – de teljesítményét a legfontosabb szempontból szerénynek tartja. A nemesség nem osztotta meg a jogait a polgárral és a paraszttal, ezért nem teljesült a magyar szabadság szép álma. (535.) (Nem egészen világos, mire gondol a szerző, de szépen hangzik.)

Nem sokkal később Marczali Henrik kétkötetes monográfiát írt az 1790/91-es országgyűlés történetéről.³⁰ Alapvető munkájából csak azokat a gondolatait emelem ki, amelyek korábbi műve tételeit sarkosabbá teszik, vagy részletesebben taglalják.

Részletesen és nagy elismeréssel foglalkozik a radikális reformerek munkáival – köztük is kiemelten Hajnóczy József a fennálló rendet alapvetően megkérdőjelező reformgondolataival –, melyekkel szemben a megyék legisták. Törvénytől, hitlevéltől, eskütől, egy szóval betűtől várják az üdvöt. (I. 89., 273.)

Korábbi munkájában nem, itt hangsúlyosan foglalkozik a szabadkőművességgel, amelyet szerinte a Draskovics-rendszer tett magyarrá. Az országgyűlésen a páholy volt az igazi mozgató elem. A vezető szónokok és politikusok szinte mind a rendhez tartoztak. (I. 295.)

Imponálónak tekinti az 1790-es gyülekezetet, amely egységes abban, hogy ha hona dúlt állapotát nézi, úgy véli, ez így nem maradhat. (I. 340.) Szépeket ír a nemzeti lelkesedésről, még a külsőségeiről is, de azért megjegyzi: mi lehetett volna Magyarországból, ha 1790 óta nem ruhára, hanem gazdasági és tudományos célokra költi a sok milliót. (I. 356.)

Visszatérően ír a francia párhuzamokról is. Ebből az összehasonlításból a magyar nemesi mozgalom és az országgyűlés nem jön ki jól. Maradva a külsőségeknél: a ruha kultusza Marczali szerint tökéletesen kifejezi az akkori úri Magyarország gondolkodását. A ruha a feudalizmus visszaállításának a jele. Azok, akik a francia forradalom valami mélyre ható befolyására gondolnak Magyarországon, ebben tényben találhatják a teljes cáfolatot. (I. 357.) De a különbség nemcsak szimbolikusan szembeötlő. Franciaországban a domináns szerepet a nép játszotta, amelyhez csatlakozott a nemesség és az alsó papság nagy része. Magyarországon a köznemesség dominál. Magához ragadja a főrendeket, a népet pedig semmibe veszi. Még az országgyűlési karzatról is kizárja. (I. 393.) Az egyenlőséget csak a mágnás–nemes viszonyában kívánja érvényesíteni. (I. 114.) A magyar országgyűlésen, szemben a francia nemzetgyűléssel, nem a nemzet képviselő-

³⁰ *Marczali Henrik: Az 1790–91. i. m. I–II.*

lői vannak jelen, hanem az urai.³¹ Maximálisan elismeri a jogukat, hogy biztosítsák törvényes szabadságukat, akár fegyveres felkelésre is joguk van. (216.) De aki törvényt akar, nem szeghet, és nem ferdíthet törvényt. Annak a képvisellete, hogy az örökösödés fonala, megszakadt, ügyes fogás, de ferdítés. Sarkalatos törvényt nem szabad megkerülni azoknak, akik annyira erősködnek a „sarkalatos constitutiók” mellett. Nagy tévedésnek tartja, hogy József halála után interregnum lenne. Még a törvénytárat sem ismerik? – kérdezi Marczali a jogásznemzetet. (II. 216–217.)

Hatalmas munkájában II. Lipótról nyilván részletesebben ír és árnyaltabb képet fest, mint korábbi munkájában. Rendre visszaköszönnek természetesen a korábbi minősítések is: bölcs, emberséges, törvénytisztelő, lelkiületénél fogva a békes munka híve. Szemben Józseffel, aki erőszakos emberbarát, ő szolid emberbarát. (II. 206.) Itt még nagyobb hangsúlyt kap, hogy kemény politikusról van szó. Ha a magyarok nem alkuszak, ő sem alkuszik. A poroszokkal a magyarok hűtlensége miatt egyezett meg, és tervbe vette megbüntetésüket (majd ejtette). A koronázás után pedig meghagyta a kancelláriának, hogy vizsgálta meg a megyei jegyzőkönyveket, mert sok bennük az illojalitás, a haditanács elnökének meg azt, hogy katonai ügyekben és a főparancsnokságot illetően semmilyen változásról nem lehet szó. A hitlevélben csak egy ponton tett engedményeket, a megosztás jegyében felállította az illír kancelláriát és elválasztotta egymástól a magyart és az erdélyit stb.

Lipót machinációiról a parasztság és a polgárság körében, egészen konkrét szerepéről a lázító röpiratok és a polgárság folyamodványainak megszületése körül Marczali továbbra sem tudósít (tud). Az uralkodót kifejezetten népbarátnak állítja be, aki nem lázítja a parasztot, de a nemességgel szemben határozottan képviseli. Ez az adófizető, uráért lelkesedő osztály áll a legközelebb a szívéhez – olvassuk. (II. 162.) Ugyanígy közel áll hozzá a polgárság, amely előbb az országgyűléshez fordult a nemesi szűkkeblűség miatt, aztán pedig a királyhoz. Aki szeptemberben úgy határoz, hogy a polgár és a paraszt minden hivatalra képesnek nyilvánítandó. Abban, hogy felveti, hogy a jövőben több városnak legyen országgyűlési képvisellete, Marczali szerint a király radikálisabb Vaynál és Hajnóczynál is. Az uralkodót egyértelműen ellenfele, a rendiség fölé emeli. A nemesség hivatkozásai Európára csak a középkorias elnyomást burkolják a szabadság leplébe, és miközben a nemesség nincs elnyomva – és maga is megtehetné – a haladás és a polgáriasodás eszméjét a király képviseli. (II. 165–166.)

---

³¹ Munkájának azon a helyén egyébként, ahol erről a különbségről elmélkedik, Marczali nem negatívan szól a nemességről. Ellenkezőleg. Úgy véli, hogy a magyar urak szuverének, szemben a katonaságtól és a csőcseléktől egyaránt rettegő francia nemzetgyűléstől. Fegyelmetlenek, de azért a magyar országgyűlés nem a lengyel szemj. (II. 2.) Ez nem változtat azon, hogy a magyar országgyűlés nem a népet képviseli.

A munka utolsó két oldalán megvont mérleg mégis árnyaltabb. Lipót egész lelkülete mutatja, hogy jót akar. Nem tüzes indulatból, mint a bátyja, hanem meggyőződésből. Az ország javát azonban másként fogja fel, mint a „jó magyar”. Utalva a fent említett utasításra a megyei jegyzőkönyvek átvizsgálásáról, az illír és az erdélyi kancellária felállítására stb. Marczali végső konklúziója: király és rendiség megegyezése, „az érzelmek összeforrása” mégsem volt tökéletes. „De Magyarországnak ismét volt szeretett királya.” (II. 364.)

A két Marczali-mű között jelent meg Szalay József Baróti Lajos által átdolgozott munkája.³² József halálakor senki sem tetette, mintha nagyon sajnálná – olvassuk. A nemzet lázban égett, a kíváncsóság az volt, hogy közállapotaink összhangzásba kerüljenek a hazai jog kánonjával. Szalay szerint helyes cél a Werbőczy-féle közjog visszaállítása. Az időpont kiváló, Poroszország magatartása olyan, hogy nem látszott lehetetlennek az elszakadás a Habsburg-háztól.

Ennek megfelelő radikalizmussal léptek fel a megyék 1790 tavaszán, és így kezdte munkáját az országgyűlés. Lipót mindent „élére állítva” talált, és nemcsak Magyarországon. Szerencsére egyénisége mintha csak ki lett volna találva erre az állásra. Ő nem zsarnok. A népet akarata ellenére nem akarta boldogítani. Sokkal jobb uralkodó volt, mint a bátyja. Toszkánai kormányát mintakormányának tekintették Európában. Így a szerző, de hozzáteszi: nem vetette meg a kicsinyes fogásokat. Firenzében az volt a közhit, hogy fél óra alatt mindent megtud. Ami politikai taktikáját illeti: amíg a külügyeket nem hozta rendbe, nem akarta királyi tekintélyét érzékeltetni. Rendbe hozta, megegyezett a poroszokkal. A tekintély érzékeltetésére a nemesekkel szemben kiválóan használhatók a rácok és a nem nemesek. Lipót szerb-politikájáról, a szerb szeparatizmus támogatásáról bőven ír a szerző, a nem nemesek felhasználását csak említi.

Erőszakot a király nem alkalmaz, de kemény politikus. Szó sem lehet arról, hogy a magyarok új alkotmányt dolgozzanak ki, ezzel szemben engedi, hogy bizonyos óhajok a koronázás után a törvénybe kerüljenek. A legtöbb eredményt az országgyűlés a vallás és a függetlenség ügyében érte el, nyelvügyben szerényebb a mérleg, a reformok ügye pedig döntően elsikkadt. Lipót fenyegetésektől nem riadt vissza. Szalay említi nyári rendelkezését, hogy nyomozzanak a poroszokkal tárgyalók után, és említi azt is, hogy koronázása után bekérte a korábbi megyei jegyzőkönyveket, de mindkét szándék megmaradt a fenyegetés szintjén.

A konklúzió: Lipótnak kevés ideje volt az uralkodásra, de a szerző szerint megérdemli, hogy családja legnagyobb uralkodóinak sorában említsük. Helyreállította a monarchiát. A haladás barátja. A magyarok is hálásak lehetnek, akkor is, ha a

³² *Dr. Szalay József: A magyar nemzet története. A millenium alkalmából átdolgozta és újból sajtó alá rendezte Dr. Baróti Lajos. Bp. é. n. A vonatkozó fejezet címe: II. Lipót (1790–1792).* Az általam elért online változatban nincsenek oldalszámok.

magyar nemzet forrongásával szemben nem habozott a legrosszabb eszközt, a nemzetiségek bujtogatását is igénybe venni.

Mályusz Elemér 1926-os forráskiadványa előszavában³³ részletesen, elődeihez képest jóval nagyobb anyag ismeretében taglalta a korszakot. 1790-et a köznemesség diadalmas éveként mutatja be, amely nemcsak az uralkodó ellen lép fel fanatikus szenvedéllyel, hanem mindazok ellen, akik útjában állhatnának törekvéseinek, még akkor is, ha nincs igaza. A megyei közgyűléseken megjelenő főispánokat, királyi biztosokat, a régi rendszer híveit leárusítják. A köznemességnek azok a képviselői, akik amúgy korábban jellemzően maguk is József rendszerét szolgálták, nem az 1780-as állapotokhoz akarnak visszatérni. Az ugyanis a mágnások korábbi előjogainak visszaállítását is jelentené.

A programot, amely a nemesség vezető szerepét hivatott biztosítani a mágnással, jobbaggyal és királlyal szemben Balogh Péter fogalmazta meg. A szervezés sikerét pedig a szabadkőműves páholyok biztosították. 27 követről tudjuk, hogy biztosan szabadkőműves – olvassuk. Mályusz a szabadkőművesség szerepét Marczalinál is fontosabbnak tartja. Nyugat-Európában a szervezet a nemes és a polgár közötti válaszfalakat bontotta le. Magyarországon a polgár nem jellemző a páholyokban, a szervezet a mágnást és a köznemest hozza közelebb egymáshoz, de a köznemesség dominanciája érvényesül. A Draskovics-obszervancia érdemének tudja be a szerző, hogy a kőművesség Magyarországon más, mint Nyugat-Európában: nem világpolgári, hanem nemzeti szellemiségű. (8–11.)

Jól szervezett pártnak nevezi a köznemességet képviselő, a dikasztériumok felkészül tagjai által vezetett alsótáblát, amely az országgyűlés első két hónapjában kidolgozta a választói királyság elvét képviselő, a rendi dominancia jegyében működő, a mágnásokat háttérbe szorító, jóllehet a jobbagyságot is mellőző alkotmány tervét. (13.) A főrendek gyengék, és a felsőtábla – bízva egyébként abban, hogy tagjai az új rendben is szerepet kapnak – elfogadta a javaslatokat. A kezdeti nagy sikerek titkát Mályusz is abban látja, hogy a nemesség számíthat a katonaságra, a király keze pedig kötött a porosz fenyegetés miatt.

Jóllehet előbb általában a köznemességről beszél, később pontosít. A vezetőnek a birtokos nemesség maroknyi csapatát tartja, amelynek szövetségesek után kell néznie. A jobbagyot csak nagy anyagi engedmények árán nyerhetné meg, megnyeri azonban az alsó-nemességet, amely süllyedt a jobbagyság nivója felé, és megnyeri a jászokat és a kunokat. E szélesebb rétegek megnyerése azonban már nem kizárólag az udvar, hanem a jobbagyság ellen is irányul. A nemesek félhettek a jobbagyságtól, de elvonva tőlük az alsónemességet a jobbagyok mozgalmát sikerrel leszerelték. Nemzetiségi engedményekről hallani sem akarnak. (20–22.) (Mályusz határozottan értékeli, hogy „a nemzetet tevő” középosztály

³³ Mályusz E.: Sándor Lipót i. m. 3–229.

egyszerre vette fel az „élethalál harcot” az uralkodóval, a mágnásokkal, a jobbágy-sággal és a nemzetiségekkel.)

Reichenbach tragédia volt Magyarország számára – olvassuk. Az új alkotmány reménye elveszett, de van ennek pozitív oldala is a szerző szerint: Magyarország nem jutott a nemesség által dominált Lengyelország sorsára. Mindenesetre 1790. augusztustól a II. József halála óta eltelt időszak eseményeinek és terveinek a likvidálása zajlott. A rendek megbékéltek az örökös királysággal és immár azt akarták törvényes keretek közé szorítani. Eminens szerepet játszott ebben néhány kiváló politikus, élükön Zichy Károly országbíróval és Ürményi József személynökkel, akik képesek voltak magukat emancipálni egyetlen osztály érdekeinek képviselője alól és fel tudtak emelkedni arra a magaslatra, hogy a nemzet egyetemes érdekeit nézzék. (26.) Kemény ellenfelük volt.

II. Lipót családját jellemző szívóssággal fáradozott hatalma megszilárdításán. Ebben a munkájában észrevétlenül, rendkívüli ügyességgel járt el. Az olasz környezetben egészen olaszra lett. Végtelenül finom ravaszság jellemezi, szemben bátyja kíméletlen nyíltságával. Csak a hideg megfontolás vezet (temperamentumát, minden szenvedélyességét szerelmi életében éli ki). Okosság, hidegvér, idő és türelem. Ezek voltak támaszai. A tanácsadóknak nagy szerep jut nála. Javaslatokat, ha megkérdezi őket, elfogadja, elődei és utódai kicsinyes módosításai nélkül. Bízik bennük, mert jól válogatja meg őket. Támaszkodik az államtanácsra, ahol magyar ügyekben a magyarellenos Izdenczy József véleménye a meghatározó, de megőrzi iniciatíváját. Amikor 1790 nyarán erősödik a magyar köznemesség mozgalma, gátakat kezd kiépíteni. Megindítja, és sikerrel, a szerb szeparatisták törekvéseit, és igyekszik szembeállítani a nemességgel a polgárságot. Mindezt az államtanács megkérdezése nélkül. Izdenczynek azt a javaslatát, hogy lázítsa fel a jobbágy-ságot, elutasítja. És ismét csak saját iniciatívájára, Kaunitz ellenkezése dacára, egyezett ki a poroszokkal, bár súlyos áldozatok árán. Az ő döntése volt az illír kancellária későbbi felállítása és az erdélyi különválasztása is.

Túlzón bizalmatlan minden iránt, ami magyar. A bizalmatlanság olaszos jelleméből következett. Gyanakodott egyébként legszűkebb környezetére is. Ferencet, a fiát is figyeltette, mint ahogy másik fia, a nádor mellé is komornyiknak a zajos múltú, szabadkőműves Szalkay Antalt nevezte ki (aki éppen a titkos rendőrség besúgója volt, amikor mellé adta). De leginkább a magyarokkal szemben bizalmatlan. Jellemzése a magyar közélet szereplőiről jól mutatja ezt.³⁴ Nincs távol attól sem, hogy igazságtalan legyen, és a nemzet a bizalmatlansággal szemben tehetetlenül áll. (49–53.) Meghallgat minden vádat, feljelentést és titkos híradást. Egy nagy organizációt is szervezett erre. Bár tapasztalata megóvjá, hogy felüljön képtelen híreknek, de azért a feljelentőket megjutalmazza. (72–73.) A politikájában pedig szigorít. 1791 végén eltávolítja a kancelláriáról Pászthory Sándort.

³⁴ Lásd a 25. sz. lábjegyzetet!

Fiuméba küldi, helyére Lányi János jogügyi igazgató kerül, aki ellen udvarbarát-sága miatt 1790-ben a rendek felszólaltak. A helytartótanácsnál reaktiválja Mednyánszky Jánost, egy Izdenczy-Balassa típusú figurát. Felmerült az is, hogy Zichy Károly kerüljön Bécsbe kancellárnak, hogy jobban a körmére nézhesse-nek. A dolgok új (szigorú) rendje következett volna be, és Sándor Lipót, Magyarország nádora nem akadályozhatta volna meg – így Mályusz. De 1792. március 1-jén Lipót meghalt. (77–79.)

Mályusz Elemér 1931-es, a magyarországi polgárságról írt nagy tanulmánya³⁵ merőben új szemponttal és ismeretekkel gazdagította a kutatásokat. Korábban is ő hangsúlyozta leginkább azt, hogy az 1790-es mozgalom legfőbb mozgatói a szabadkőművesek voltak, most arra jutott, hogy a szabadkőművesség az illuminátusok vezetése alatt állt. Az illuminátus rend vezetője Adam Weishaupt volt, aki Mályusz szerint a rendjét a többi szabadkőműves páholy fölé emelte. Alsó kategóriáiba bevonta a már meglévő szabadkőműves csoportok vezetőit, és általuk szinte az egész szabadkőművességet az ő, a legfőbb vezető akaratának végrehajtó közegévé tette. Amit Németországban alig néhány év alatt elért, ugyanaz történt a magyar szabadkőművességgel is. Weishaupt járt Bécsben, ott erős központ alakult ki. Annak előkelő tagjai megnyerték a legműveltebb magyar kőműveseket, így Bécsben Pászthory Sándor kancelláriai tanácsost, Budán Balogh Péter septemvirális bírót, Podmaniczky helytartótanácsost, Werthes Frigyes és Kreil Antalt. Weishaupt nem olyan demokráciát akart, amelyben a tömeg uralkodik, hanem ahol a bölcsek a vezérek. Nem volt akadálya, hogy az illuminátusok lényegében arisztokratikus jellegű rendszere Magyarországon egy kiváltságos réteg, a művelt nemesség, és ne a polgárság érdekeinek a védelmezője legyen. (231–232.) Mályusz itt túlzásokba esett. Az 1776-ban alapított illuminátus rend a szabadkőművesség egy elhajlása – egy másik ilyen elhajlás a rózsakeresztes-ség –, amely a szabadkőművesség egyik eminens, alkotmányában rögzített szabályát sértette meg. Hogy ugyanis politikai célokat követő szervezet volt, a szabadkőművességben pedig a politizálás tilos. Bárhogy is legyen, az igaz, hogy a korban „divat” volt összekötni az illuminátusokat a szabadkőművesekkel és az utóbbiakat ezáltal diszkriminálni. Mályusznak ez a szempontja egyébként témánk szempontjából kevésbé fontos. Annál fontosabb, amit a városi polgárságról és az uralkodó városi politikájáról ír.

Mályusz szerint II. József az alsó társadalmi rétegek közül a jobbágyságra figyelt, a polgárságot mind nálunk, mind Ausztriában kevésbé becsülte. A városi vezető réteg kiváltságait is megnyirbálta, fő célja az volt, hogy rend legyen a városokban. Hatalma megbénított minden fejlődést és mozgalmat a városban, ahová most jutott el először a központilag szervezett rendőrség. Betetőzést nyert az állam hatalma, amikor a városokat betagoalta a megyékbe. Ez a városok vezető és

³⁵ *Mályusz E.: A magyarországi i. m. 225–282.*

középső rétegét is érzékenyen érintette, amely sérelmezte a céhrendszer korlátozását és a zsidópártoló politikát. (233–234.) A városok ezért hangos örömmel vették tudomásul a reformok visszavonását, és a visszatérés a régi alapokra minden súrlódás nélkül ment végbe. Jóllehet a városok vezetői többnyire nemesek voltak, teljes volt a béke, és mindkét réteg elégedett volt a köznemesség előtérbe nyomulásával bent (a városban) és a rendiség győzelmével a királlyal szemben kint. (235.) 1790 közepéig a polgárság körében béke és egyetértés honolt. Akkor egy váratlan fordulattal a középső réteg hirtelen ellenségként lép fel vezetőivel szemben. Ezt polgárságon kívül álló tényezők robbantották ki. E mögött II. Lipót állt, az izgatás, felvilágosítás munkáját pedig bizalmas emberei végezték el. A mozgalom tehát felülről kezdődött, nem a polgárság belső törekvésének eredménye volt – írja Mályusz.

Lipót bátyja örökét késve foglalta el és a köznemesség mozgalmának kitörését nem akadályozhatta meg. Sőt azt kellett észrevennie, hogy miközben porosz támogatás fenyegeti, belül egyedül maradt. A köznemesség ügyes taktikával a mágnásokat éppúgy a pártjára vonta, mint a kismemeseket és közvetve a jobbagyságot is. Lipót menekülni akart. A poroszokkal igyekezett kibékülni, otthon pedig a felhasználható társadalmi erőket próbálta szembeállítani a nemességgel. Két ilyen csoport volt. Az egyik a szerbség. II. József halálakor a szerbek még nem voltak ellenségesek. 1790 nyarán azonban Balassa Ferenc tanácsára sikerült a Magyarországtól való elszakadás és a Bánátnak külön tartománnyá alakításának ígéretével annyira feltüzelni őket, hogy amikor összeült Temesváron a szerb kongresszus, a köznemesség azt vette észre, hogy nyílt háború esetén a nacionalista jelszavaktól elvakított szerbek készek az uralkodó mellett harcba indulni.

A másik használható elem a polgárság középső, német rétege volt. Nem olyan súlyos tényező, mint a szerbség, de alkalmas a nemesség erejének gyengítésére. Lipót bécsi bizalmi embere a korábbi budai rendőrfőnök, Franz Gotthardi volt, aki Lipót utasítására budai állása megszűnése után is tartotta a kapcsolatot a levezetőivel. Ő juttatta el hozzá a jelentéseket. Ő ismertette meg a fent már többször említett Hoffmannal is, aki felhívta a figyelmét a polgárság megszervezésének (fellátásának) fontosságára. Július elején merész tervet terjesztett Lipót elé, lényegében uralkodóhoz hű fegyveres gárdákat akart szervezni a városokban. (243.) Ez a terv nem valósult meg. Más tervek azonban igen.

Arról az átgondolt aknamunkáról, amely a polgárok és a parasztok körében II. Lipót aktív közreműködésével és vezetésével zajlott, az uralkodó szerepéről a röpiratok (Babel, Ninive) létrejöttében és terjesztésében – amiről a dolgozat elején szoltam –, Mályusz Elemér e kiváló tanulmányából tudunk. Szerinte a lázításból azért nem lett forradalom, mert 1790 szeptemberétől a magyar politika fő vezetői – mint azt a Sándor Lipót-iratok bevezetésében is hangsúlyozta – kibékítették a királyt és a nemzetet. Egyébként még ők sem tudtak Lipót machinációról, aki egyébként azokat császári koronázása idején, a távolból is folytatta. Hoffmann tovább dolgozott a király távozta után is. Lipót aztán a hazatérte után

már nem tett újabb lépéseket, de azt bizonyára nem sajnálta, hogy távollétében az izgatás a polgárság és a jobbgáság megnyerése érdekében tovább tartott. Egy kis ijesztgetést a nemesekkel szemben szívesen engedélyezett – így Mályusz. (259.) Egyébként titkos magánrendőrségének tevékenységéről, benne saját szerepéről a bécsi legfelső vezetők sem tudtak. (260.)

Mályusz Elemér konklúziói Lipót szerepéről és jelleméről bírálók, de nem elítélők. Az uralkodót az egész mozgalomban kétszínűség jellemezte. A polgárságot feltűzelte, aztán cserbenhagyta. Azt hisszük azonban, inkább az óvatosság vezette – írja. A társadalmi reformok gondolata közel állt szívéhez, de tudta, hogy óvatosnak kell lennie. Óvatosságra intette a francia példa is, amely napról-napra fokozódó felfordulást tárt elé. A társadalmi reform iránti vonzódását elrejtette, csak ritkán mutatta meg. Törekvéseinek végső céljáról a Ninive utolsó lapjai adnak felvilágosítást: lényegében népképviselői országgyűlést akart létrehozni. Mályusz szerint Lipót attól félt, hogy a polgárokat elragadhatják a francia forradalom jelszavai. Nem vette észre, hogy a forradalom romboló hatása szinte egészen elkerülte őket. A polgárnak nem voltak írói, akik a felforgató jelszavakat terjesztenék. A Martinovics-összeesküvés tagjai is főleg nemesek és olyan jurátusok, írók voltak, akik polgári származásuk ellenére és forradalmiságuk dacára a nemesi gondolkodás légkörében nőttek fel, írja, ami azt jelenti, hogy a király félelme alaptalan volt.

Szekfű Gyula szokásos körülményességével ír erről a korszakról is.³⁶ Hosszú idő óta most történt meg újra – olvassuk –, hogy a magyarság késedelem nélkül értesült egy nagy európai eseményről és szellemi irányról. A felvilágosodásról és a francia forradalomról van szó. A közviszonyok régies szelleműek, de a magyarság belső egyénisége a barokk kor csendes felülete alatt rohamosan pótolta a két elvesztett török századot és elérte Európát. (370.) A korszak jellegzetessége a racionalista felvilágosodás elhalványulása és a rendi színezetű nacionalizmus megerősödése. Ezt Magyarországon a megyei nemesség körében szemlélhetjük, amely nem osztozott az intellektuelek József-rajongásában. Tagjaira a rendi előjogoknak és a nemzeti jellegnek a szinte sorozatos megsértése hatott. Örülnek a korona visszaszállításának, ami a régi szentkoronával szemben táplált régi nemzeti érzelmek kifejezése barokk formában, de az új nacionalizmus sűrített intenzitásával. A barokk forma azonban mindinkább összeszárad, a kifejezésmódot és tartalmat egyaránt a felvilágosodásnak most kialakuló magyaros iránya kezdi megszabni. A diétára menő megyék programja nemcsak felvilágosodási, hanem francia forradalmi ideákat is tartalmaz, keverékben rendi és nemzeti tartalommal, amelyekből együttvéve alakul ki a nemzeti politika új formája. (371–372.) A továbbiakban nem használok a terminusait, megkísérlem összefoglalni, valójában mi a mondandója.

---

³⁶ *Szekfű Gyula: Magyarország története. A tizenharmadik század. Bp. é. n. 369–414.*

A mások által is rendre említett Balogh-féle program lényege az, hogy az ősi alkotmányon most változtatni lehet, lévén, hogy a király megszegte. A javasolt új szerződés II. Lipótot a lefokozott XVI. Lajoshoz tette volna hasonlóvá. A király és a rendiség viszonyára érzékeny országgyűlés a jobbágy és a polgár sorsa iránt közömbös volt (az ügy intézését a felállított illetékes bizottság közbeiktatásával a következő országgyűlésre toltta át). A megyei nemesség magára öltötte azt a szerepet, amelyet Franciaországban a harmadik rend ragadott magához, de az eljátszott nemzeti szerep csak elterelte a figyelmet arról, hogy csak kiváltságait védi. (373–374., 384.)

A rendiség azonban ellenfelére talált. A királyi hatalom a rendek által óhajtott gyengítésébe Szekfű szerint Lipótnál kevésbé energikus és számító fejedelem sem egyezett volna bele. (385.) Nemhogy ő. A doktriner II. Józseffel szemben ő machiavellista. Firenzében békés humanista volt. Bécsben azonban a diplomáciai fortély, sőt a politikai erkölcstelenség minden eszközét igénybe vette, hogy családjá uralmát, ha Belgiumban nem is, Magyarországon fenntarthassa. Az egyik ilyen eszköz volt a rác nép, amely gyűlölte a magyarokat. (386.) Lipót kegyesen fogadta felajánlkozását. 1791-ben fel is állította az illír kancelláriát, de a szerbek csak eszközök voltak számára. Szekfű nem nevezi eszközöknek a polgárokat és a parasztokat, de nevezhetné, amikor arról ír, hogy a király mindkét osztály iránt kegyes volt. (387.) (A polgárokat és parasztokat manipuláló tevékenységéről Szekfű nem ír, pedig olvasta Mályusz vonatkozó tanulmányát.)

Reichenbachot ő is határvonalnak tekinti. Forradalmi megoldásról ezután nem lehetett szó. A kiegyezésben kiemeli Batthyány érsek, Zichy és Ürményi érdemeit, hangsúlyozva, hogy Lipót hajlandó volt tisztességes egyezményekre. Az alkotmány biztosítása érdekében többet adott, mint bármelyik előde. Szekfű a meghozott törvényekre gondol. (389.)

Mályusz Elemér úgy vélte, hogy az 1790–1791-es országgyűlés vehemens közjogi céljait nem tudta megvalósítani, modernizációs programja pedig vérszegény volt. A felállított bizottságok munkálatait ezzel szemben a reformkort előkészítő munkálatoknak tartja. Az országgyűlés teljesítményének végső megítélésében nincs lényeges különbség a két szerző között. Szekfű azonban a bizottsági munkálatokról is lekicsinylőn szól. Szerinte semmi befolyást nem gyakoroltak a magyar sorsra.

A konklúzió, nem leegyszerűsítve, a szerzöt idézve: „A tűz, mely II. József halála után a pozsonyi diétán magasba csapott, nem ugyanazon anyag égési folyamatából származott: nagy tömegében a rendiség táplálta és csak kisebb mértékben az akkori modern nemzetiségi eszme. A láng ez utóbbié volt, ez csapdosott szokatlan élénkséggel a magasba, hogy csakhamar önmagát megemésztvén, ottmaradjon, s a tápláló nemzeti eszme nélkül ártalmatlan hamuvá váljék a rendi anyag.” (404.) Magyarul: az 1790/91-es országgyűlés kudarccal végződött.

Domanovszky Sándor sarkosan és világosan fogalmaz. A II. József rendszerével szemben diadalmas rendek szerinte elvesztették a józan ítélőképességüket. A megyei feliratokban sok minden a makacs maradiság bizonyítéka, a diploma-tervek túlzók, a tiszai kerületé egészen francia mintára készült. Programnak szép volt, de hitlevélnek egy olyan uralkodóval szemben, aki az első pillanattól hangoztatta és kimutatta alkotmányos hajlandóságát, végzetes taktikai hiba, amely ráadásul az udvar régi urainak jó alkalmat adott a magyarelles hangulat újabb felszítására.

A szóharc az országgyűlésen olyan meggondolatlanul folyt, hogy nem tudott a gyűlés eljutni a tulajdonképpeni feladatához, a koronázás előkészítéséhez. Csak augusztus közepén hívták meg a királyt, már Reichenbach után, és azt is tudták, hogy Lipót neheztel. Csak a régi hitlevelet hajlandó kiadni, a kancelláriát pedig már utasította, hogy indítsa meg a pereket a porosz tárgyalók ellen. Az országgyűlés Domanovszky szerint nem teljesítette nemzeti feladatát, ezzel szemben Lipót megtartotta szavát: helyreállította és biztosította az alkotmányt, megengedte a 10. törvénycikket, némi engedményt tett magyar nyelv ügyében, de tovább nem ment.

Ami eredményt a nemzet elért, azt nem a heveskedőknek, hanem szerinte is a megfontolt államférfiaknak köszönhető. Zichy Károlynak és Ürményi Józsefnek. Szeptember 5-én ők vitték fel a már „lemérsékelt” hitlevéltervezetet, amelyet Bécsben visszautasítottak. Közvetlenül a király elutazása előtt, szeptember 21-én a kancelláriával való megbeszélés után – és ezt Domanovszky nagyra értékeli – Zichy és Ürményi „elejtette” a hitlevélszöveget azzal, hogy a király cserébe hozzájárul számos, benne foglalt alkotmányos biztosíték törvénybe cikkelyezéséhez.

A legfontosabb kérdést, a jobbágykérdést az országgyűlés nem oldotta meg, és nem oldott meg más fontos kérdéseket sem. József rendszere és a megelőző korszak az alkotmány és a függetlenség kérdését oly mértékben állította előtérbe, hogy mellette minden reform másodlagos volt. Azok is, amelyen később a küldött bizottságok dolgoztak.

A király és a rendiség teljesítményének a megítélésében tehát Domanovszky egyértelműen a király mellett teszi le a voksát. Akivel szemben, másfelől, egyáltalán nem elfogult, ellenkezőleg. Bírálja Lipótot azért, hogy Toszkánában kipróbált rendőrállama szellemét átültette Bécsbe, hogy minden és mindenki iránt bizalmatlanul a legapróbb ügyek intézését is magához vonta, hogy kiépítette ügynökhálózatát, amelyet aztán jó ügyek elgáncsolására is fel lehetett használni.³⁷

Benda Kálmán a magyar jakobinus mozgalom történetének 1957-es előszavában foglalkozik részletesen a korszakkal.³⁸ 1790-ben két feladat várt megoldásra: a nemzeti függetlenség és a polgári átalakulás ügye. Csak egy szűk – Benda által

³⁷ *Domanovszky Sándor: József nádor élete. I. Bp. 1944. 143–152.*

³⁸ *Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. In: Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Bp. 1978. 105–212. Az 1978-as kiadás alapján hivatkozom rá.*

szociológiailag nem körülírt – értelmiségi réteg volt, amely látta ezt, és fel is vette az együttes megvalósítás szükségességét. Ebben a körben, mint általában a mozgalomban, Benda is hangsúlyosan kiemeli a szabadkőművesség szerepét. (113.) Ami az előzményeket illeti, az alábbiakat olvassuk. A nemesség eleve bizalmatlanul nézte József nyílt germanizálását és beolvasztási kísérleteit. A reformokkal szembeszegülő nemesség tehát, amikor a rendi jogokat védte, egyúttal a nemzeti érdekeket is oltalmazta. Így a kezdetektől túllépte a „magamentés” határait és jogos nemzeti önvédelemmé vált a mozgalma. A radikális szárny a teljes függetlenség követeléséig is eljutott, és a poroszokkal is tárgyalt. Ismerteti a Balogh-féle programot, amelyet ő is egyoldalú nemesi törekvések kifejezésének tart, amely fokozta a nemesi elszántságot, a parasztok és a polgárok jogaira azonban érzéketlen volt. (108.) A polgárokat az országgyűlésen is a várost vezető nemesek képviselték, nem csoda, hogy az ellen sem szólaltak fel, hogy a nemesek el akarták venni a polgárság hivatalviselési jogait. A többségében nem is magyar városi polgárság nem saját vezetői, hanem az uralkodó felé fordult. Lipót terveibe – olvassuk – beleillett, hogy a polgárság törekvéseit felkarolja és felláztatja, ahogy a parasztságot is. Nem pontosítva az egyes eseményeket, de Benda beszámol Lipót aknamunkájáról. Arról, hogy titkos megbízottai kérvényeket íratnak alá a polgárokkal, arról, hogy Hoffmann az ő megbízásából írta röpiratait. Aztán amikor elérte a célját, magukra hagyta a polgárokat. Talán félt a francia forradalom lángjától. A polgári törekvések a röpirat-irodalomban kaptak helyet – olvassuk. (110.)

Lipót célja a kezdetektől fogva a nemesség elszigetelése volt, és elérte. Nemcsak azáltal, hogy ügynökei révén sorompóba állította a polgárságot és a parasztságot, hanem azzal, hogy már júliusban kiegyezett a poroszokkal, támogatta a szerb szeparatizmust, majd felállította az illír kancelláriát. De Lipót bizalmat ébresztett a demokratikus értelmiségben is, például a polgárok és a parasztok ügyének a felkarolása révén. A feléje forduló értelmiségiek azonban nem tudták, hogy az uralkodó nem a reformok barátja. Megtévesztette őket a toszkánai felvilágosult kormányzata köré szőtt egyes kormányzati propaganda is. (136.)

De Benda nemcsak Lipót kétszínű politikáját támadja, hanem kritikus a köznemesi mozgalomnak azokkal a vezetőivel szemben is, akik az 1790 őszen kezdődő kiegyezést a kormánnyal tető alá hozták. A mozgalom radikális képviselői és vezetői helyett előtérbe léptek a – szerinte – mérsékeltek és a megalkuvók. Az ellenzék olyan vezéreit, mint Zichy Károly vagy Ürményi József elvtagadónak nevezi, akiknek az ország különállását ugyan sikerült biztosítani, de a nemzeti program további része elsikkadt. (133.) Itt utalok rá, hogy ezzel szemben, mint fent láttuk, Mályusz is, Szekfü is a menthetőt mentő, kiváló politikusoknak nevezte őket.

Összefoglalva és némileg leegyszerűsítve: Benda Kálmán a demokratikus értelmiség szavát nem halló, polgársággal és parasztsággal szemben érzéketlen,

vehemensen kezdő, külsőségeiben is túlzó, kétszínű uralkodójával – szűk érdekei mentén – megalkuvó mozgalomnak láttatja a nemesi felbuzdulást.

Nyolc évvel később egy a Történelmi Szemlében megjelent tanulmányában³⁹ – Ernst Wangermann, Szilágyi Dénes és Adam Wandruszka művei alapján – Benda Kálmán jelentősen módosította az álláspontját II. Lipótról. (248–249.) Az uralkodó kezdetben kényszerű engedményeket tett a kiváltságosoknak – olvasuk. De amint tehetette, az abszolút uralkodói hatalom visszaállításán fáradozott. Ennek érdekében felszította a nem nemesek megmozdulásait, valamint a nem magyar nemzetiségiek szervezett mozgalmait. Meggyőződése: a francia forradalom elé úgy állíthat gátat, ha kifogja a szelet a vitorlákból. Azaz népeinek alkotmányt ad, ennek kereteibe az eddig jogtalan néposztályokat is beveszi, megnyirbálva az arisztokrácia és a klérus hatalmát, ugyanakkor saját sorsának intézésében szóhoz juttatja a polgárságot és a parasztságot. Őt is a felvilágosodás eszméi ihlették, mint bátyját, de vele ellentétben rugalmas volt. Ha kellett, kerülő utakat vett igénybe céljai elérése érdekében. Röpiratok jelentek meg a tudtával, amelyek bátorították a polgárságot és támadták a nemességet. Megbízottai járták Magyarországot, kérvények beadására biztatva a városokat. A stájerországi és a karintiai kormányzó pedig utasítást kapott, hogy támogassa a paraszti és polgári követeléseket. 1791 tavaszán új feladatokat szabott a rendőrség elé: közbiztonsági szolgálat, a bűnök, és visszaélések meggátlása. 1791. február 12-én elrendelte a törvények kodifikálását. Megkezdte ugyanakkor a polgárság tartományi képviselőinek kiépítését. A stájer parasztokkal képviselőket kívánó kérvényt íratott. Ezt 1791. december 4-én javaslatként megküldte a kancelláriának. Ezzel egy időben megbízta Martinovicsot, hogy ügynökeivel titokban Magyarországon is indítsa el a parasztok szervezkedését.

Magyarország viszonylatában különösen fontosak ezek az 1791 végi kezdeményezések. Korábban Magyarországon – egyéni szándékaival ellentétben is – kénytelen volt a reakciót nyeregbe ültetni. II. József hívei, a haladó társadalmi elemek ugyanis Magyarországon 1790-ben a Habsburg-ellenes, patrióta szervezkedés mellé álltak. Lipót velük szemben, sőt ellenük, kénytelen volt a bátyja által félretolt reakciós és klerikális elemekre támaszkodni. 1791 végére azonban a helyzet sokban megváltozott. A Habsburg-ellenes törekvések elvesztették külpolitikai támaszukat. Másrészt a francia forradalom hatására a nemesség zöme az uralkodó oldalára sorakozott. És Lipót kísérletet tehetett az elejtett társadalmi reform újraindítására. (249–250.) A machiavellistából a toszkánai felvilágosult elveit birodalmi

---

³⁹ *Benda Kálmán: A jozefinizmus és a jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában. In: Benda K.: Emberbarát i. m. 232–286. (Eredetileg megjelent: Történelmi Szemle 8. (1965) 4. sz. 388–422.) Az 1978-as kiadás alapján hivatkozom rá.)*

szinten képviselő reálpolitikus lett. Ennek szellemében írt aztán a korról Benda Kálmán későbbi vonatkozó munkáiban, ezért azokra itt külön nem térek ki.⁴⁰

Mint Benda fent utalt rá, saját korábbi álláspontjának módosításában mások mellett Szilágyi Dénesnek is szerepe volt. Tegyük hozzá: Szilágyi Dénes nemcsak a Magyarországon uralkodó (természetesen, mint fent láttuk, nem homogén) Lipót-kép megváltoztatásában játszott nagy szerepet, hanem a korszakról rendelkezésre álló tudás gyarapításában és pontosításában is.

Lipót magyarországi polgár- és parasztpolitikájáról az úttörő tanulmányt – láttuk – Mályusz Elemér írta. Szilágyi Dénes alapvetően támaszkodott rá, de fontos információkkal és dátumokkal bővítette. Ő különítette el nagyon világosan egymástól a lipóti polgárakció két szakaszát. Az egyiket a Babel és a polgárok kérvénye jelzi, a következőt a Ninive és a polgárok közötti új akció: a körlevél, a program és a kötelezvény. Mályusz ismerteti, Szilágyi közli a programot és közli a kötelezvény szövegét is. Ő pontosítja Belnay György országgyűlésnek írt latin, majd német nyelvű munkájának a szerepét Lipót–Hoffmann aknamunkájában stb. Amiben pedig teljesen újat hozott a magyar történettudományban az Lipót személyének és politikájának a megítélése.

Leszögezi a tényt, hogy hosszú ideig az osztrák és a német történetírásban Lipótot reformellenesnek tekintették, jöllehet kezdettől, már Herdertől fogva voltak többé vagy kevésbé eltérő vélemények. Hermann Ignaz Bidermann, Adolf Beer, Joachim Zimmermann, Robert Joseph Kerner, Heinz Holldack, újabban Adam Wandruszka munkái nyomán azonban a kép jelentősen módosult. Új kép alakult ki róla: nagyképességű államférfi, aki emberségben, jogszerűségben, elvhűségben, a modernitás és haladás tekintetében túlszárnyalta Józsefet. Amikor Lipót visszatért a jozefinizmus előtti állapotokhoz, olyan alkotmányos reformok voltak a céljai, amelyekre II. József sose gondolt. De az ő jogkövető gondolkodásával nem volt összeegyeztethető az erőszak a törvényesen fennálló állapotokkal szemben, bármennyire is javításra szorultak volna azok, a törvényszegőkkel szemben azonban kíméletlen volt.⁴¹

Lipót negatív megítélésében nagy súllyal esett latba a titkos rendőrség és a besúgói hálózata. Szilágyi Dénes hangsúlyozza, hogy a titkos rendőrséget II. József építette ki, amely eleinte a császár hivatalnokait, majd egyre inkább az el-lenségeit figyelte. Lipót a közhiedelemmel ellentétben – olvassuk – a titkos rendőri módszerek ellen volt, ezért is szorította háttérbe, és szüntette meg 1791-ben. Nem keverendő össze a titkos rendőrséggel, hogy Lipót 1790 tavaszán egy csak neki alárendelt titkos szolgálatot szervezett – élén Gotthardival, korábbi pesti

⁴⁰ *Benda Kálmán*: A magyar nemesi mozgalom 1790-ben. In: *Uő.*: Emberbarát i. m. 64–104. (Eredetileg megjelent: *Történelmi Szemle* 17. (1974) 1–2. sz. 183–210.) Korábbi munkái alapján állította össze a tízkötetes Magyarország-történet 5. kötetének vonatkozó fejezeteit. (Magyarország története 1790–1848. I. Szerk. Mérei Gyula – Vörös Károly. Bp. 1980. 29–115.)

⁴¹ *Silagi, D.*: Ungarn i. m. 12–14.

rendőrfőnökkel –, de amelyet az uralkodó személyesen vezetett. Megítélése Szilágyi szerint túlzó. Ügynökei feladata megbízható hírek beszerzése és a közvélemény befolyásolása volt. Egy alkotmányos uralkodó a 19. században információit hatósági jelentésekből, a sajtóból és a parlamentből meríti. Lipótnak nem álltak rendelkezésére ilyen források, ezért helyettesítette azokat titkos szolgálattal. Természetesen kérdéseket vet fel ez a szervezet, gyanakvás is vette körül, mint minden titkos szolgálatot, és gyanús alakok is feltűntek benne, de túlzás titkos rendőrségnek nevezni – olvassuk.⁴²

Lipót magyarországi helyzetét és Magyarország 1790 tavaszi állapotait Szilágyi sokban hasonlóan ítéli meg, mint az addigi történetírás. Ő is forradalmi helyzetről beszél, köznemesi túlsúlyról, amelynek kizárólagos célja a korona gyengítése és a nemesség erősítése. Hangsúlyozza a szabadkőművesség szerepét stb. (87.) Az azonban aligha meglepő a fentiek után, hogy Lipót polgár- és parasztpolitikáját egészen másként ítéli meg. Lipót a különböző társadalmi rétegek jogos igényeinek ügyvédje akart lenni. (88.) Azt a szerző elismeri, hogy a módszer kissé különös: közvetve vagy közvetlenül maga a szerzője a neki benyújtott kérvényeknek, de mint olvassuk, ezzel csak alibit akart magának szerezni azokkal a rétegekkel szemben (nyilván a nemességgel szemben), amelyeknek az előjogai a tervek megvalósulása esetén csorbultak volna. Másrészt olyan, terveire hajló közvéleményt és szervezett csapatokat tudott teremteni, amelyekre reformjai ellenségeivel szemben tudott volna támaszkodni. (89.) Magyarországi akciói valójában toszkánai törekvéseire nyúlnak vissza. Célja az állam megreformálása: a kiváltságok eltörlése, a nemes, a polgár és a paraszt egyenjogúsítása. Szilágyi szerint nincs igaza Mályusz Elemérnek, aki Lipót polgár- és a parasztkcióit valójában csak a Budán ülésező rendek megfélemlítésének tekinti. (95.) Szerinte a Hoffmann és Szalkay által vezetett magyarországi akciókat 1790 őszén ugyan taktikai okokból is, de bizonyára azért állította le, mert halaszthatatlan feladatai miatt egyelőre nem volt ideje és ereje a magyarországi reformok előkészítésére. (99.) Amelyekkel nem hagyott fel és 1791 végén, 1792 elején vissza is tért hozzájuk. (100.) További reformok előkészítése céljából hívta életre 1791 nyarán az ún. Szövetséget (Assoziation), amelyet Hoffmann szervezett, de később háttérbe szorult benne. Célja egy elit létrehozása a birodalom kulcspozícióiban, amelynek tagjai rendelkezésre álltak volna Lipót jövőbeni terveinek megvalósításához. A szervezet Lipót halála után eltűnt. Szó sincs tehát arról, hogy a volt toszkán nagyherceget bármikor is pusztá hatalmi törekvések vezették volna.

A fentiekben csak magyar történésekkel foglalkoztam, de eltértek a szabálytól és röviden szólok egy „tiszteletbeli” magyar történész, Olga Khavanova nemesi

---

⁴² *Silagi, D.*: Jakobiner i. m. 49–54.

mozgalomról szóló könyvéről.⁴³ Munkája döntően eszme- és kultúrtörténeti jellegű, kitekintésekkel az előzményekre és a 19. századra. Természetesen szót ejt a közjogi-politikai küzdelmekről is. Szellemesen fogalmazza meg Lipót dilemmáját. A király tudta, hogy engedményeket kell tennie a magyaroknak, de hogy mennyire jelentőseket, attól függött, mennyire ért az intrika mesterségéhez. Értett. Gyorsan megfosztotta a magyarokat porosz támogatóitól és az országgyűlés nem tehetett egyebet, mint elfogadta királyul, cserébe az ország monarchián belüli autonóm státuszáért. (49.) Másutt, másként fogalmazva: Lipót békét hozott, a nemes pedig elérte, hogy jogai és szabadságai érinthetetlenek maradtak. (86.) Domanovszky Sándorhoz hasonlóan említi, hogy Lipót az egyik eszmei ihletője az osztrák rendőrállamnak. Titkos rendőrsége révén és ügynökei révén gyűjtötte az információt a kormányellenes tevékenységről, ügyesen manipulálta a közvéleményt. Igyekezett megnyerni a harmadik rendet, a polgárságot és a parasztságot. (66.) Több helyütt foglalkozik a szerző Hoffmann Lipót tudtával és támogatásával írt röpirataival. A Babel szerinte bombaként robbant Magyarországon. (68.) Jelentőségét és hatását ugyan Magyarországon nem szabad eltúlozni, de lévén, hogy az egyik legjelentősebb újság, a göttingai Staatsanzeigen részleteket közölt belőle, és a szerkesztő kiállt mellette, nagyban rombolta a magyarság külföldi hírnevét. (27., 136–137.)

Összefoglalás helyett csak néhány megjegyzést fűzök a fentiekhez.

A szakirodalom egységes abban, bár senki nem így fogalmazta meg, hogy az ország 1790-ben önvédelmet teljesített, amikor a jogállását és törvényeit megsértő II. József ellen fellázadt, utódával pedig új szerződést akart kötni. Egyetértés van abban is, hogy a főszerepet a birtokos nemesség országgyűlésen megjelent képviselői, sokan közülük fontos hivatalok betöltői játszották. A szerzők többsége fontos vagy kiemelt szerepet tulajdonít a szabadkőművességnek. Mindenki elismeri, hogy a mozgalom élén politikailag képzett, művelt vezetők álltak. Nincs vita abban sem, hogy az uralkodóval szemben jogaira okkal érzékeny nemességet nem érintette meg a kor szelleme, a polgárságtól és a parasztságtól még a II. József által juttatott szerény jogok egy részét is meg akarta vonni. Konszenzus van a végeredményről is: az irreális (1790 tavaszi) célokhoz képest szerény, az elérhető célokhoz mérve elfogadható. II. Lipót személyét és politikáját illetően is vannak egyezések. Toszkánai huszonöt évéről mindenki elismeréssel szól. A felforgató, fantaszta II. Józseffel szemben mindenki réalpolitikusként tartja, akitől azonban senki szerint nem volt idegen a – néven nevezett vagy néven nem nevezett – machiavellista hatalmi technika.

A fenti írás szándékom szerint arról szól, ami a konszenzuson túl van: az interpretáció apró és markáns különbségeiről.

⁴³ *Olga Khavanova*: Nacija, otyecsesztvo, patriotizym v vengerszkoj polityicseszkoj kulture: dvi-zsenyie 1790 goda. Moszkva 2000.

PAPP KLÁRA

*„Túl sokat fáradoztam, ... és mindent jól
és rendesen elindítottam...”*

RAISZ GYÖRGY TEVÉKENYSÉGE ZICHY JOZEFA SZOLGÁLATÁBAN

Az arisztokrata kapcsolatokat vizsgáló OTKA pályázatunk egyik kutatási iránya az arisztokrata családok tisztjeikkel fenntartott levelezésére, az azokból gyakran kiolvasható bizalmi viszonyra hívta fel a figyelmet. Nyilvánvaló, hogy jól kiválasztott, megbízható, feladataikat komolyan vevő tisztek nélkül nehezen lehetett elképzelni a nagybirtok uradalmainak irányítását, a birtokos érdekeinek képviselését. Szükség volt rájuk a rendi tisztségeket betöltött férfi családtagok mellett, de még inkább nélkülözhetetlenné tették magukat az özvegyasszonyok mellett.¹ A Raisz család tagjait a felvidéki Csáky ágból többen is foglalkoztatták, Csáky Jánosnak és özvegyének, Zichy Jozefának a szolgálatában is ott találjuk őket.²

A családnak egy Raisz János nevű öse feleségével, Ugróczi Borbálával együtt II. Mátyás magyar királytól 1609. október 12-én kapott nemesi címet, szülőhelyéről a „kassai” előnevet is megszerezve. Nagy Iván úgy tudta, hogy a szepeesi kamaránál szolgáló Raisz „a török és Bocskai elleni hadjáratokban” hadi biztosi szolgálataival érdemelte ki a nemesi címet.³

A címszerző előd tevékenysége a további években is a kamarához volt köthető, mivel 1628-ban is a levéltár őreként készített előterjesztést, 70 éves korában nyugdíjazták, s 1649-ben írtak haláláról.⁴ Fallenbüchl Zoltán a Szepesi Kamara „jellegzetes személyiségei” közé sorolta Raisz (Rays) János tevékenységét, akitől pontos adatokat is közölt: 1602–1607 között irodai írnok volt, 1607–1618 között lajstromozó, 1618–1619-ben segédszámvevő, 1619–1630 között számvevő. 1630 és 1645 között a „királyi jövedelem öre” feladatot is ellátta, 1644 és 1648

---

¹ A kérdésre *Papp Klára*: *Gazdálkodó arisztokraták és segítők – megjelenés alatt a kolozsvári Certamen évkönyvben.*

² Tanulmányom témaválasztását részint a tisztelgő kötet címzettjének, Barta Jánosnak zempléni kutatásai határozták meg, amely vármegyében az általam évek óta vizsgált Csáky család egyik ágának is voltak birtokai, részint pedig az a tény, hogy a megíráshoz szükséges családi levelezésre egy 2019. áprilisi – közös – bécsi levéltári kutatóút során találtam rá.

³ *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IX. kötet, Pest 1862. 585.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv ÖStA HKA Hoffinanz – Ungarn. r. Nr. 145. Konv. 1632. június fol. 17–24., Nr. 183. Konv. 1650. július 7–32.

között számvevő és levéltárellenőr, amely előbbi feladatát haláláig teljesítette.⁵ Borbély Zoltán egy tanulmányában⁶ a Bethlen Gábor alatt általa viselt kamarai tisztségeket vizsgálta. Azt állapította meg, hogy Raisz János 1619–1621 között még Teufel Kristóffal együtt lajstromozó (registrator), 1622–1624 között Than Antal mellett számvevő (rationum magister), de ugyanakkor a levéltárőr (szintén Than Antal) helyettese (archivi conservator), s végül 1625 és 1629 között lett egy személyben és egyedül számvevő és levéltárnok egyben. A 18. század végén, 1796-ban Raisz II. György mind Abaúj, mind Sáros vármegyében éppen erre a jelentős szerepet vállalt elődjére hivatkozva tudta nemesi címét igazolni.⁷

Raisz II. György a szepesolaszi bíró lányát, Petkó Anna Teréziát vette feleségül. Kezdetben feltehetően Hotkócon lakott, mert idősebb fia, Raisz György Félix ott született. Leveleit gyakran keltezte Káposztafalváról, amely megszerzésére éppen ő ösztönözte a családot, de nem ott lakott, csak ügyeket intézni utazott oda, mint 1801 novemberében Csáky Sándor gróffal.⁸ Tudunk róla, hogy szerepet kapott a szepesmindszenti (biacovcei) Csáky kastély megépítésében és berendezésében is.⁹ Minden jel szerint ez volt a lakhelye, leveleinek többségét innen keltezte. Ott lakott akkor is, amikor Csáky Sándor – Csáky János unokája – lett a birtok ura, ezt a levelezés is egyértelműen igazolja. A kérelmezőket például ide, Szepesmindszentre kérte, s ebédre is itt látott szívesen több vendéget.

⁵ Állami (királyi és császári) tisztviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeállította Fallenbüchl Zoltán. Bp. 2002. 17. és 258.

⁶ *Borbély Zoltán*: Bethlen Gábor tisztviselői Felső-Magyarországon. In: KoraujúkorÁSZ Koraujúkor történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai. Szerk. Kádár Zsófia – Kőkényesi Zsolt – Mitropulis Anna Diána. Bp. 2014. 36. A táblázat elkészítéséhez a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E 270, 1. cs. és az MNL OL E 249, 1619–1629 iratait (a kamara fogalmazványjaiból, iktatásából stb. származó aláírásokat) használta, továbbá az Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban) OSzK Ktt. Fol. Lat. 954., Udvartartás és számadáskönyvek. I. kötet. Bethlen Gábor udvartartása. Közl. *Radvánszky Béla* Bp. 1888. 185–208., *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. Levéltári Közlemények 38. (1967) 2. sz. 219–232.

⁷ Abaúj vármegyében 1796. február 16-án, Sárosban 1796. szeptember 10-én történt az igazolás. *Dalibor Mikulík*: Raisz György Félix, a lublói vár tulajdonosa. Elfelejtett birtokosok Lubló várában 1825–1880 között. Mikulík a lublói vármúzeum igazgatója, cikkét a Raisz család ma élő hozzátartozóival folytatott konzultáció után 2012-ben írta. Lublóváry VI. György Luxemburgban él, ő a Lublóváry nevet használja.

<https://locseitemeto.eoldal.hu/cikkek/jeles-szepessegi-szemelyisegek/raisz-gyorgy-felix--a-lublói-var-tulajdonosa.html>, letöltés 2020. márc. 14.

⁸ Raisz György 1801. november 28-án Káposztafalván írott levele. Csáky Sándor Csáky János fiának, Józsefnek legidősebb fia. A fiatalabbik, Károly (1783–1845), valamint Jozefa (1784–1841) és Juszтина (1786–1845) anyja Csáky János 1786-ban elhunyt felesége: Esterházy Borbála volt.

⁹ A napóleoni háború bőkezű támogatói között tartják számon. Ennek oka lehetett, hogy idősebbik fia, Raisz György Félix (1781–1861) huszonkilenc hónapig szolgált a császári seregben, s kiténtetéssel fejezte azt be. Uo.

Idősebbik fia, Raisz György Félix Zichy Jozefa támogatásával indította jogi pályafutását, de fontos feladatokat kapott a vármegyében, s tekintélyt és birtokot is szerzett. Másik fia, Raisz Ágoston¹⁰ Szepes vármegye levéltárosa volt, aki Lőcsén, az egykori Thurzó házban lakott, amely az 1630-as évektől a Csákyak tulajdonába került (ma a helyi levéltár központi épülete). Mivel a Csákyak Szepes vármegye örökös főispánjai voltak, gyakorlatilag az ő tevékenysége is a grófi család hasznát szolgálta. Nagy Iván ugyan nem tudott róla, a levelezés azonban igazolta, hogy volt egy lánya is, hiszen 1801-ben azt említette a grófnőnek, hogy a lányát készül meglátogatni.¹¹

A levélíró Raisz II. György táblabíró és a Csákyak szepesmindszenti birtokának intézője,¹² megbízottja volt, aki Csáky János (1720–1795) tárnokmesternek, majd országbírónak, illetve később jószágigazgatóként a gróf özvegyének, Zichy Jozefának (1752–1815) is a szolgálatában állott.¹³ Tartalmas német nyelvű levelezésüket a Csákyak szepesmindszenti levéltárának a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban elhelyezett állománya őrzi.¹⁴ Ebből a terjedelmes anyagból az özvegygel folytatott levelezés alapján vizsgáljuk a Csákyak megbízottjának szerzteágazó és sokrétű tevékenységét.

Zichy Jozefa özvegyként nem a Szepességben élt, hanem egy 1796 februárjában írott levél szerint Bécsben tartózkodott, Horváth István alispán ugyanis oda utazott, s ezt használta ki a megbízott, hogy 4500 rénes forintot „Önagságodnak kezébe” adassa.¹⁵ De Pozsonyban és Pesten is megfordult, 1801 novemberében pedig hosszabb ideig Szentgróton tartózkodott.¹⁶ A pozsonyi lakást egyértelműsíti, hogy élete utolsó hónapjait maga Csáky János is ebben a városban töltötte, ahol a Csákyak palotát tartottak. 1801-ben Raisz oda küldte Csáky özvegyének az elkészült vermetot, bár hozzátette: „Excellenciád annak rossz minősége miatt nem szerez magának elismerést.” Ugyancsak oda címezte a levelet is ugyanezen év decemberében, megjegyezve, hogy „nehezemre esik, hogy nem

¹⁰ Meghalt 1844-ben. Nagy I.: Magyarország családai i. m. 587.

¹¹ Raisz György 1801. november 28-án Káposztafalván írott levele.

¹² A Csáky család szepesmindszenti levéltára: Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA HHStA) Kt. 24. Fasc. 14. szerint 1780–1786 között biztosan írt ilyen minőségben Csáky Jánosnak leveleket.

¹³ Zichy Jozefa gróf Zichy István és Stubenberg Mária Anna Cecilia Walburga leánya, Csáky Petronella anyja. Testvére Zichy Károly 1782-től Békés vármegye főispánja, 1788-ban országbíró és az országgyűlés, 1802-től az udvari kamara elnöke. Felesége Khevenhüller-Metsch Anna Mária grófnő. Még két fiútestvére: Ferenc és István, valamint három leánytestvére: Julianna (Cziráky László gróf felesége), Antónia (férje Johann Schilson) és Leopoldina (férje Pallavicini Gian Carlo) volt.

¹⁴ ÖStA HHStA A Csáky család szepesmindszenti levéltára Kt. 15. Fasc. 13. A levelezés a további része ebből az állagból és dobozból való.

¹⁵ Raisz György 1796. február 9-én Szepesmindszenten kelt levele.

¹⁶ Raisz György 1801. november 28-án Káposztafalváról írott levele.

tudom, hova címezsem leveleimet, egyrészt a helytelen és késedelmes postázás miatt, másrészt a különböző véletlenek miatt is, amelyek miatt Excellenciádnak a terveket módosítania kell”.¹⁷ Pozsony mellett ugyanakkor Budára is küldött különféle terményeket, tehát mindkét város szolgált tartózkodási helyként.¹⁸ Amikor 1801-ben a Csákyak birtokosztása történt, akkor például a grófnő a család löcsei házában tartózkodott, ahol az osztozás előtti megbeszélésekről az ott jelenlévő Csáky Sándortól kapott tájékoztatást, készen állva arra, hogy megbízottja kérésére személyesen is megjelenhessen.¹⁹

Csáky János felesége gyakran volt vendége a zeneszobával is rendelkező, „Sans Souci”-nak nevezett nyárilakban és annak nevezetes parkjában – amely 1776-ra készült el – az Illésfalvát birtokló Csáky István feleségének, a Bécsben nevelkedett Erdődy Júliának is.²⁰

A két grófnőt nemcsak neveltetésük hasonlósága, kapcsolataik, a két férj rokoni viszonya (unokatestvérek) kötötték össze, hanem a nagyon hasonló sors is. Erdődy Júlia az 1790-es években gyakorlatilag maga irányította az illésfalvi és a homonnai birtokot, az ő szava volt meghatározó a család pereiben is, hiszen férje ekkor már csak a nevét volt képes aláírni.²¹ Ideje nagy részét azonban Pozsonyban és Bécsben töltötte, ahol a két asszonynak módja volt gyakran találkozni. Erdődy Júlia önállóságával és határozott fellépésével nyilvánvalóan hatással volt a férjét 1795-ben elveszített özvegy grófnőre.

A levelezés indulásánál még 43 éves Zichy Jozefa nyitott szellemű, szociálisan érzékeny asszony volt, amit írásaiban jelez például a szepesmindszenti uradalom adósainak sorsa iránt érzett aggodása, de az is, hogy a szegények ellátásával kapcsolatos tervezetet készíttetett megbízottjával.²²

¹⁷ Raisz György 1801. december 22-én Szepesmindszentről írott levele.

¹⁸ Raisz november 28-án írott levele.

¹⁹ Raisz György 1801. július 13-án írott levele.

²⁰ Zichy Jozefa egy 1797-ben írott levelében „legkedvesebb barátnőjének” nevezte Erdődy Júliát, akivel személyes ügyeit a levél franciául írott részében osztotta meg. A Sans Souci Illésfalvától 15 kilométerre épült fel. A Csáky-Erdődy házaspár állította helyre a birtokukhoz tartozó Szmizsány templomát, plébániáját, iskoláját, valamint építtette át barokk stílusban Illésfalva egykori gótikus templomát. A gróf azonban súlyosan megbetegedett, s 1801-től Vitézvárgáson – amely homonnai birtokához tartozott – külön élt feleségétől. 1803-ra ingóságlettár készült, s 1805-től megnövelt évjáradékot állapított meg ekkorra már különvált feleségének. A kastély ezt követően semmisült meg, okára több változat maradt fenn, ezek egyike sem bizonyítható. A házaspárnak Homonnán volt gazdag könyvtára, amelynek darabjait Lőcsén a Kollar és Höfer könyvkötő cégnél köttettek be. Bővebben *Granasztói Olga: A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja* könyvgyűjtő tevékenységük tükrében. Magyar Könyvszemle 116. (2000) 1. sz. 3.

²¹ Csáky grófné jobbágyai időnként erőszakosságokat követtek el, mint 1797 márciusában is a dománóci határban, ahol az erdőben fát vágtak. Raisz György 1797. március 25-én kelt levele.

²² 1796 márciusában legalábbis ilyen tartalmú mellékleteket küldött Raisz a grófnőnek, abban reménykedve, hogy a szegények ellátása nagy hasznára lesz. A mellékletek azonban sajnos nem

A jószágigazgató első, az özvegyhez írott és fennmaradt levele 1795-ből való, amely még egyértelműen a gyász jegyében született. A szepesmindszentről küldött üzenetben beszámolt róla, hogy az elrendeléseknek megfelelően Csáky János halálának napján, minden hónap 12-én uradalomszerte gyászmiséket tartanak majd, s 300 szentáldozást is bemutatnak. Raisz György és Csáky János bizalmas kapcsolatát fejezi ki, hogy a levélben megbízottja „atyám”-nak nevezi a birtokost, miközben megemlékezik róla: „Az én tiszteletre méltó és felejtethetlen uram halála számomra egy örökké megsiratandó ez évi legnagyobb csapás marad. Hogy méltóságodat ez milyen mélyen érintette, azt könnyen el tudom képzelni. De Isten kegyelmébe ajánlom, aki mindenkit jobban tud megvigasztalni, mint megszomorítani.”²³

Fontosabb azonban, hogy nagy tisztelettel bár, de kéretlenül két tanácsot is adott az özvegynek – bizonyára ezt is a korábbi gyakorlatnak megfelelően –, amit a család érdekében meg kellene fontolnia. Az egyik a Csáky János halálával megürült, de általa 38 éven át gyakorolt tisztségre, a szepesi főispánságra vonatkozott. Raisz azt tanácsolta, hogy „József gróf úr a főispáni méltóság elnyerésére feltétlenül törekedjen”, azaz ezzel szerezze meg a vármegyében a teljhatalmat. A felvetést azzal indokolta, hogy tud róla: van egy olyan „parancsolat”, amely lehetővé teszi, hogy a vármegye – abban az esetben, ha a Csákyak nem akarnák a pozíciót – állíthasson egy másik jelöltet. A megnevezett Csáky József (1743–1799) Csáky János első feleségétől, Esterházy Borbálától született fia volt, 1791-től alkancellár és belső titkos tanácsos, s minden valószínűség szerint a jó tanácsot megfogadva lett 1796. május 31-től haláláig Szepes vármegye főispánja.²⁴

Csáky János főispánsága idejében került vissza a Magyar Királysághoz a Zsigmond király által elzálogosított 13 szepesi város, amelyekből 1772-ben a lublói uradalommal együtt külön kerület, igazgatási egység szerveződött, s így azok nem kerültek Szepes vármegye fennhatósága alá. A helyzetet Csáky József bizonyára nagyon jól ismerte, tudott apja szerepéről a szepesi városok visszakerülésének folyamatában, mivel 1772-ben ő maga is királyi biztosként működött közre a galíciai terület határainak meghatározásánál.

A másik felvetés Káposztafalva (Kobsdorf) teljes uradalmának megszerzésére vonatkozott, ami egyértelműen utal arra, hogy a megbízott feladatai közé tartozott az uradalmakkal való kapcsolattartás, az udvarbírók elszámoltatása. Egy héttel később már éppen a káposztafalvai udvarbíró elszámolását részletezte,

---

maradtak meg a levél mellett, annak sorsáról bizonyára személyesen beszélgettek a birtokon, amelyet a grófnő március közepén látogatott meg. Raisz György levele 1796. március 5-én.

²³ Uo. Raisz György 1795. november 7-én Szepesmindszenten kelt levele.

²⁴ A szepesi főispánok továbbra is a Csákyak. 1800 és 1806 között Csáky Antal, 1807 és 1825 között pedig Csáky Manó, 1826 és 1829 között Csáky István, 1830 és 1845 között Csáky Károly, 1846–1848: Csáky Tivadar és 1848–1849: Csáky László. *Hradzky József: Vándorlások a Szepességen. Szepesvár és környéke. Igló 1884. 83.* <http://mek.oszk.hu/07200/07207/07207.pdf>, letöltés 2020. ápr. 13.

mintegy felhívva Zichy Jozefa figyelmét a nyugták adásának fontosságára, ami az ellenőrzés része volt. (A grófnő feltehetően nem gyakorolt korábban ilyen feladatokat.)²⁵

Az úrnő igényeinek megfelelően kívánta előkészíteni a szepesmindszenti kastélyt annak 1796 tavaszán történt látogatásakor, amely március második felétől több hónapon át tarthatott, hiszen március 16-án még csak szerencsés utat kívánt neki, utána viszont októberig nem leveleztek egymással. Gondoskodott a fáról, arról, hogy a kertész is a grófnő kedvében járjon, s megnyugtatta Zichy Jozefát a tokaji borral kapcsolatban is – „meglehetősen el vagyok látva eredetivel Szepesolasziban” – írta neki, sőt a tisztok és a konyha számára is tud az érkezésig óbort venni. Elküldte neki a szepesmindszenti kastély porcelánjainak és egyéb edényeinek jegyzékét is, hogy az asszony lássa a lehetőségeket.²⁶ A jelek szerint szükség volt a kiegészítésre, mert március elejére már 50 edényt vásároltatott, s a beállt hideg miatt a két jégvermet is feltöltette jéggel.²⁷ Nagyon érdeklődött, milyen élelmet készítsen elő, mi egyebet hozasson, mikorra fűtessen be? Egyedül az úri szobákban tapasztalható gombás fertőzés állította feladat elé, ahol már a padlót felszedette. Az új padozat elkészítéséhez száraz homokra lett volna szüksége, de ennek beszerzését a nyirkos hideg akadályozta. Ezért felvetette: nem elégszik-e meg a grófnő a fenti szobákkal, amelyeket nem érintett a gombásodás?! Végül azonban a hirtelen beállt nagy hideg megszüntette a problémát, s a megbízott méltóképpen tudta fogadni a grófnőt. A szepesmindszenti tartózkodás részleteiről azonban nem tudunk, mert annak idején több hónapig nem írtak egymásnak.

1796. október 23-án leírt gondolatai azt sugallják, hogy a megbízottnak ekkor már éppen hiányzott a szabad döntés lehetősége, s túlzottnak vélte asszonya bábkodását. Azt írta a grófnőnek, hogy biztosítja őt a család érdekeinek érvényesítéséről, s kéri: egyetlen haja szála se ősziüljön meg az aggodalom miatt, hogy a szepességi birtok „Isten tudja milyen hanyatlásba jutna a Méltósága távollétében.”²⁸ Az asszony valóban folyamatosan éreztetni szerette volna jelenlétét a szepesi birtokközpontban, mert egy bizonyos hadnagy feleségét is otthagya maga helyett, aki azonban október végén „nagyon türelmetlenül” távozott onnan. Raisz szerint kudarcot vallott, amihez a megbízott bizonyára jelentősen hozzájárult: „azt gondolta, hogy ő a télen át itt Szepesmindszenten képviseli méltóságos grófi Öexcellenciáját.”²⁹

²⁵ Raisz György 1795. november 13-án Szepesmindszentről küldött levele. Káposztafalva később is Raisz kedvelt helye maradt, 1801-ben innen küldött a grófnőnek cseresznyét és 13 darab pisztrángot. Raisz György 1801. július 25-én, Káposztafalván írott levele.

²⁶ Raisz György 1795. november 19. és december 22-én írott levelei.

²⁷ Az 1796. március 5-én kelt levél alapján.

²⁸ Raisz György 1796. október 23-án írott levele.

²⁹ Az a levéltári forrásokból nem derült ki, ki volt a hadnagy, s ki a felesége. Uo.

Egy Pataki nevű tisztnek járó kifizetések kapcsán kapjuk meg azt az információt, hogy ő volt az, aki 1784-ig „a régi szepesi kastély”-t (a családnak a szepesi vár elhagyása utáni első lakhelyét) felügyelte, valamint egy, a kastélyhoz tartozó rétet is, amely a levélírás idején Csáky György tábornok unokája, Csáky Emanuel birtokában volt.³⁰ A régi kastély a szepesi vár alatti Hotkóc volt, amelyet a 17. századi első birtokos Csákyak „Szepes-Újvár”-nak nevezték, s a szepesi vár helyett ide költöztek át. Ebben az esetben is szóvá tette, hogy bár a Pataki által áthozott 5086 Rft-ról és 28 krajcárról megkapta a grófnő nyugtáját, a vele átküldött természetbeniekről azonban nem, amire a számvevőnek feltétlenül szüksége lenne.

A személyes hangnem, az aggodás éppen Csáky Emanuel kapcsán tért vissza a levélváltásba, akiről megjegyezte: „nagyon nyomorúságosan és fakón néz ki.” Az orvosok véleményére hagyatkozva állította, hogy a fiatalembernek vélhetően „hipochondriája van”, de azért némi iróniával mégis leírta a véleményét: „ki tudja, hogy a nagyváradai úr Önagysága, akinek a következő kedden oda kell utaznia, miként fog visszajönni.”³¹

A Csákyakhoz fűződő közeli viszony jele volt az is, hogy a grófnőn keresztül személyes ügyében kérte József grótot: 1795. decemberi, kassai útján segítse, „dolgaimat kegyelmesen siettesse.” A segítséget megkapta, mivel december 5-én már köszönetét fejezte ki érte.³² 1796 februárjában az együttérzés hangján emlékezett meg a grófról: „szívemből sajnálom, hogy Őexcellenciája a szélütésből még nem tudott felépülni”, de remélte, az Isten könyörületessége nem fogja elhagyni, „hanem csodálatosan mindenben meg fogja segíteni.”³³ Az év márciusának közepén pedig „Szent József nap kapcsán” küldte neki őszinte alázattal, de a bensőséges jó viszonyt egyértelműen kifejező üdvözlő sorait: „a Mindenható engedje, hogy méltóságos grófi Őexcellenciája türelemben, boldogságban és áldásban magas kort éljen meg, és [...] eljusson az örök Menyország Koronájához, valamint a legalázatosabban kérem, hogy mindamellet rám és juhaimra is gondoljon.”³⁴

Feladatához kapcsolódóan gyakran találkozott a grófi család tagjaival, s adott hírt róluk. Amikor 1796 szeptemberében Kassán járt, meglátogatta Csáky János unokáit is. Csáky József nagyobbik fiáról, az 1780-ban született Sándorról csak annyi megjegyzése volt, hogy „jó és egészséges”, de a fiatalabbikról, a 13 éves

³⁰ Csáky György tábornoknak két fia volt, Csáky János országbíró és György főispán. Emanuel az utóbbi, gömöri főispáni tisztelet betöltött Csáky György fia volt. *Hradzky J.*: Vándorlások i. m. 42. és *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. 3. k. lásd <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/harmadik-kotet-1435/csaky-csaladkeres-szeghi-grof-1644/>, letöltés 2020. aug. 27.

³¹ Raisz György 1795. november 13-án Szepesmindszentről küldött levele.

³² Raisz György 1795. november 28-án és december 5-én Szepesmindszentől küldött levelei. Az nem derült ki a levelekből, miféle ügye volt Kassán, amit még „felsőbb helyeken” tovább vizsgálnak.

³³ Raisz György 1796. február 13-án Szepesmindszenten kelt levele.

³⁴ Raisz György 1796. március 16-án írott levele.

Károlyról megtudjuk, hogy beteg lehetett, mert még nem nyerte vissza az egészségét. Tanulásának módja beszédtema lehetett a családtagok között, mert az egyéni tanulást, de az „iskolai metodika” szerinti módszert javasolták számára.³⁵ Az eredmények egyértelműen azt igazolták, hogy jól döntöttek, mivel Károly gróf november végén kiválóan levizsgázott.³⁶

1801 decemberében ismét tanújelét adta a szűkebb családhoz való feltétlen hűségének, amikor szóvá tette, hogy szerinte nem helyesen járt el a Csáky rokonság a hivatali helyek elosztásánál. Úgy vélte, ha egy Csáky a főispán (Csáky Antal volt Szepes vármegye főispánja 1800–1806-ig), nem kellene hátrányt szenvednie gyermekeinek, mivel nem kenyérkereső foglalkozást keresnek. Teljes lojalitással bizonygatta: „annál kevésbé kell Sándor grófnak [... hogy] országának becsületes védelmezője lehessen belőle. [...] nem kell kényszerűségből ragaszkodnia ehhez a munkához, tehát majdan és ebből a szempontból minden lehetséges eszközt biztosítani kell, amíg ehhez kedve van és örömet leli benne.” Végül kimondta felháborodásának igazi okát: „nem a 3. széket kellett volna neki adni, akinek a másodiktól és elsőtlől kell tanulnia, hanem az első és a második közötti széket, hogy amíg akarja és kedve van hozzá, hamarabb tanulhasson valamit közvetlenül”.³⁷

December végén pedig az akkor már hivatalát gyakorló Csáky Sándort dicsérte a grófnőnek: „Sándor gróf Lőcsén 16 napig olyannyira foglalkozott hivatali ügyeivel, hogy Excellenciád tökéletesen boldog lehet miatta.”³⁸

Magáról viszonylag keveset írt, de akkor egyértelműen. Első leveleiben arra kérte az özvegyet, hogy megjegyzéseit ne bántásnak vegye: „én Önt saját izraelita őszinteséggel, számos aggályommal megedzem” – szögezte le neki 1795 decemberében. Raisz igyekezett visszafogni Zichy Jozefa egyéni lépéseit, amivel szerinte legkevésbé sem használ a családnak. Szóvá tette például, hogy a grófnő a gyászévben az ő tanácsának figyelembe vétele nélkül moratóriumot engedélyezett, s megjegyezte: „Nincsen a világon olyan nagy fájdalom, amelyre nem lenne enyhülés, és amikor a fájdalom csak a halál által szűnik meg, miért kísérjem a fájdalmat a halálig még nagyobb kínokkal.”³⁹

Betegségeiről röviden adott tájékoztatást, főleg akkor, ha az valamilyen munkafolyamat elvégzését gátolta, vagy korlátozta. A grófnő 1796. márciusi utazása előtt jegyezte meg, hogy néha nyaki fájdalmai vannak, „melyek, ha legyőznek, akkor minden leállhat.”⁴⁰

³⁵ Raisz György 1796. november elsején írott levele.

³⁶ Raisz György 1796. november 22-én írott levele.

³⁷ Raisz György 1801. december 5-én Szepesmindszentről írott levele. Csáky Antal szepesi főispánjáról *Hradsky J.: Vándorlások* i. m. 83.

³⁸ Raisz György 1801. december 22-én Szepesmindszentről írott levele.

³⁹ Raisz György 1795. december 19-én Szepesmindszentről küldött levele.

⁴⁰ Raisz György 1796. március 16-án írott levele.

1797 januárjában azonban már komolyan akadályozta a munkavégzésben a betegség. Ágyban fekvőként egy Detics nevű, általa felkészített embere helyettesítette az egyik tisztartónál, s utazott el helyette Rozsnyóra a szerződések miatt.⁴¹ Ezért Raisz, aki saját bevallása szerint ekkor már 24 éve szolgálta a családot, maga javasolta a grófnőnek, hogy gondolja végig feladatkörét, hogy képes legyen azt teljesíteni, s hasznára is váljon a birtoknak, ellenkező esetben viszont „Szepesmindszentet inkább a leggyorsabban gyalog hagyjam el, semmint hogy koporsóban vigyenek ki innen.” Elete azonban rácsáfolt a szolgálatot komolyan vevő főtiszt aggodalmaira, hiszen felépült, s még hosszú évekig élta feladatait.

1796 márciusában három uradalom – a dománfalvi (domanóci), a zsigrai (žehrai) és a szepesmindszenti (biacovcei) extractusait kívánta elküldeni az özvegynek, bár az utóbbiakra panaszkodott, hogy már a második hete tisztázzák az összesítést, ezért valószínűleg nem tud rájuk várni.⁴² 1796. november végén pedig a káposztafalvai és a bellatinci (Zala vármegyei) uradalmak második negyedévi elszámolását is elküldte.⁴³ 1796. november végén vetette fel azt az ötletet, hogy az inspektori pénztárban legyen olyan tartalék, amely a nyári költségek fedezetét biztosíthatja, mert az egyes hónapokban a bevételek nagyon különbözök.⁴⁴

Raisz az 1797. év tervezhetősége érdekében tette fel az „elkerülhetetlenül megoldandó” kérdéseket a grófnőnek, amelyekre a következő levélben már várta a választ is, hogy saját munkáját megkönnyíthesse. Elsősorban azt szerette volna megtudni tőle, hogy az év egészében, vagy valamely részében hol kíván lakni, milyen kísérettel, s azokat miként kívánja fizetni vagy eltartani? Ugyancsak érdekelte, hogy a termények közül negyedévente mennyire lesz szüksége természetben (búza, vaj, bárány, fa stb.) s előreláthatóan mennyi költsége lesz, amihez a termények eladása biztosíthatja a fedezetet. A választ nem ismerjük, az azonban egyértelmű, hogy az ellátáson és a pénzen kívül az elhunyt gróf adósságainak kifizetéséhez szükséges összeg előteremtése is a megbízott feladata volt, mert éppen a pénzbeli szolgáltatások beszedésének nehézségei miatt jelezte előre Zichy Jozefának, hogy „valamennyivel később tudok kijönni az adósságból.”⁴⁵

A levelekből egyértelmű, hogy az udvarbírói elszámolások ellenőrzése mellett az árendák, bevételnövelő intézkedések, az uradalom, illetve a birtokos számára szükséges vásárlások is feladatkörébe tartoztak. 1795-ben először a szepesmindszenti fogadós árendája, a szepesváraljai Grossman nevű zsidó kereskedő

---

⁴¹ Raisz 1797. január 7-én írott levele.

⁴² Raisz György 1796. március 5-én írott levele.

⁴³ Raisz 1796. november 29-én írott levele.

⁴⁴ Raisz György 1796. november 22-én írott levele.

⁴⁵ Raisz 1796. november elseji levele.

lemergi utazása, a rosolis eladásának kérdése foglalkoztatták.⁴⁶ A későbbiekben is a jövedelmezőség érdekében tevékenykedett. 1801 decemberében azzal dicsekedett a grófnőnek, hogy ellátta az egész uradalmat pálinkával,⁴⁷ Káposztafalván felépített egy kocsmát, serfőzdet létesített, s 1802-ben az új serfőző mesternek a saját módszerét ajánlotta a maláta készítésére.⁴⁸

Több levél árulkodik arról, hogy – bizonyára a Csáky Jánosnál megszokott gyakorlatnak megfelelően – az eladások és a vásárlások esetében elvárta a birtokos kezdeményezését. 1796 késő őszén a kassai gabona eladásokra várt volna utasítást, mivel a zab árának emelkedését tapasztalta.⁴⁹ Végül az eladások 2000 mérő rozsért (45 krajcáros áron) 1500 forintot, 6512 mérő zabért (20 krajcáros áron) 2170 forint és 40 krajcárt, összesen 3670 forint és 40 krajcárt számolt el.⁵⁰ A megbízott a döntéseket előkészítette, bizonyos vásárlásokat tárgyalásokkal megalapozott, de a grófnő döntését – a lépések várható anyagi következményei miatt – mindig megvárta az utolsó lépés előtt. Így történt ez 1802 februárjában is, amikor tehén és borjak, valamint birkák vásárlását készítette elő, s értesítést várt az adásvétel előtt.⁵¹ A jó gazdálkodás eredményeivel dicsekedett is a grófnőnek, 1797 márciusában azt írta neki: „A jószág minden kár nélkül áttelelt, a birkák egészségesek, a bárányok nagyon szépek, e térlől a takarmányból is sok megmarad. A felesleget az előző évvel együtt a jövő számára meg fogom tudni őrizni.”⁵² A következő évben azonban éppen az ellenkező tendencia nyugtalanította: „Az egész vármegyében annyira rossz a kereslet, hogy csak arra tud gondolni az ember, hogy hogyan tudja majd kifizetni állandó költségeit. Senkinek nincs szüksége semmire, és nincs olyan szepességi vásár, ahol ne maradna meg halomszámra a termés...”

⁴⁶ A rosolis a kor elterjedt édes likőrfajtája, összetételére, a 18. századi fogyasztási szokásokra lásd: *Füeder Balázs*: Rozsólis, a kora újkori likőr. In: Budapesti Gazdasági Főiskola Tudományos Évkönyv 2007. Bp. 2008. 209–218.

⁴⁷ Raisz György 1801. december 22-én Szepesmindszenten írott levele.

⁴⁸ Uo. 1801 decemberében még az állandó serfőző hiányára panaszkodott, ezért még úgy látta „szükséges volna szereznem egyet Nyitra vagy Trencsén vármegyéből”. Néhány hónap múlva azt írta az új mester munkájáról, hogy a maláta majdnem megégett, keserű és egészségtelen lett a sör, ezért ajánlotta a saját módszerét. Raisz György 1802. április 6-án Káposztafalván írott levele.

⁴⁹ Raisz György 1796. november 22-én írott levele. A zab ára Szepesváralján 8½ és 9 krajcár, Kassán 24 krajcár volt, november 29-re már 45 krajcáros árról is tudott.

⁵⁰ Raisz György 1796. november 29-én írott leveléből. A termények árainról folyamatos tájékoztatást adott, 1801 decemberében pl. azt írta: „Szepesszombaton a rozt 70 krajcárért, az árpát 58 krajcárért és a zabot 28 krajcárért adták.” Raisz György 1801. december 5-én Szepesmindszentről írott levele.

⁵¹ Raisz György 1802. február 20-án írott levele. 40 pár tehén (páranként 80 forintért), s 103 birka (egyenként 44 vonás forintért) megvásárlását tervezték.

⁵² Raisz 1797. március 25-én kelt levele.

ami miatt minden a magtárban maradt.⁵³ Ennek ellenére komoly eredménynek tartotta, hogy – mint maga megjegyezte – a „szepesmindszenti paraszttal az utolsó földeket is elcseréltem, és egy csodálatos darabot hoztam össze”, s hasonló majorságot akar létrehozni Dománfalván (Domanóc) is.

Zichy Jozefa jelentős összegeket várt a különböző termények eladásából, 1795-ben például 9000 rénes forintot. Bár Raisz Szepesváralján az árak esését tapasztalta, a termékek minősége miatt úgy vélte: lesznek majd vásárlói, ezért reménykedett, hogy eleget tud tenni az elvárásoknak.⁵⁴ A következő év februárjában a vélekedés beigazolódni látszott, mivel a grófnő 3 rénes forint 42 krajcárért kapott kölcsön árpát, ő viszont 4 rénes forintért adta el a termést.

A családi kapcsolatok fontosságát felismerve tett olyan lépéseket, amelyek talán már többek is voltak gesztusnál, de hasznosaknak bizonyultak. 1801 decemberében például Esterházy grófnőnek (Csáky Ferenc feleségének, Esterházy Teréziának) küldetett „214 icce vaját egy hordóban” iccáját 24 krajcárral számolva, holt – jegyezte meg a tényeknél maradva – „iccáját 30 Forintért el lehetne adni”.⁵⁵

A hegyaljai szőlők nagy értéket jelentettek, a család borfogyasztásában is komoly szerepet kaptak. Ezért a szőlőtermésről és a bor várható minőségéről gyakran tudósított. 1796. november elsején például Kassára menet időzött el a Hegyalján, s úgy értékelte, hogy az év bizonyára „aszú évvé válhat”, hiszen októberben Chaballay az uradalmi szőlőkben 5 puttony aszúszemet szedetett, amiből négyet aszúborhoz, egyet pedig vermut borhoz használtak fel.⁵⁶

Gyakran tért ki a grófnőnek küldendő fonalakra is. 1796-ban a mosatás után még csak azt ígérte, hogy mindenféle fajtából lesz jelentős mennyiség, s a válogatást a feleségére bízta. Később derült ki, hogy 600 rőföt rendeltek, mert úgy látja: azt „majdnem az uradalomból elő lehet állítani”.⁵⁷ Mindenesetre a hideg időjárás miatt a fonalat a szobákban száríttatta, s egyelőre nem tudott számot adni a minőségéről.⁵⁸ 1797 márciusában már a fonalak feldolgozásánál tartottak. Az átküldött fonalak azonban uradalmi asztalkendőkhöz nem voltak felhasználhatóak, ezért annak szövéséhez a megbízott adott 120 rőföt a „finomabb fajtából”. A többiből egyszerű vászon készül. A nagyon finom lenből 18¼ rőföt viszont fél-

⁵³ Raisz 1798. április 30-án írott levele. Az árak is alacsonyok voltak: a búza 45 kr., a rozs 36, az árpa 28 és a zab 26 krajcárra esett.

⁵⁴ A búza 3 rénes forintról 2 forint 30 krajcárra, a rozs 1 forint 54 krajcárról 1 forint 36 krajcárra, az árpa 1 forint 18 krajcárról 1 forint 6 krajcárra esett, a zab pedig 36 krajcárról 33 krajcárra. 1795. december 19-én küldött levél.

⁵⁵ Raisz György 1801. december 22-én írott levele. Természetes, hogy 1798 áprilisában, amikor a grófnőnek inasra lett volna szüksége, ennek ügyében is eljárta. Raisz György 1798. április 7-én írott levele.

⁵⁶ Raisz György 1796. november elseji levele.

⁵⁷ Raisz György 1796. február 23-án írott levele.

⁵⁸ Raisz György 1796. március 5-én írott levele.

retett, hogy a grófnő rendelje el, mit készítsenek belőle.⁵⁹ A feleségére bízott feladat még 1801 decemberében is problémát okozott, hiszen Raisz kénytelen volt bevallani: „Az öreg és fiatal Resell nem akar kötni, és a többi embernek nem tetszik a rokka, ami miatt a hitvesem nagyon mérges...”⁶⁰

Több alkalommal olvashatunk a népesség terheinek teljesítéséről, az általuk vállalt adósságok visszafizetésének problémáiról. 1795 novemberében maga is bevallotta a grófnőnek, hogy a drágaság miatt különösen az izsákfalvai és a szepesmindszenti jobbágyok elesettek, tőlük igen nehéz az adósság behajtása. A helyzetre két példát is említett: az egyik szepesmindszenti parasztnak 300 rénes forintnyi tartozása mellett csupán 82 rénes forintot ért a vagyona, a másiknak 170 forintos tartozásával 103 forintnyi vagyon volt szembeállítható. Mivel azonban az adósok elzavarásának (Wegschätzen) lehetőségét mérlegelte, bizonyos, hogy ezek az emberek nem jobbágyok, hanem uradalmi földet használó földművelők (urasági zsellérek) lehettek.⁶¹ A tartozásokról a következő levélben már sokkal határozottabban alkotott véleményt, a nagy toleranciát okolta, ami „Izsákfalva majdnem egyharmadát tönkre tette”, hiszen a terményekért 1600 rénes forinttal tartoznak, s ezért helyettük másokat kell befogadni.⁶² Az ügyben, 1796 januárjában egy újabb fordulat állt be, Raisz rávette az izsákfalviakat, hogy az uradalmi tartozást az egész falu vállalja magára, és írásban adjon kötelezvényt arról, hogy márciusig visszafizetik azt. Ugyanakkor tíz ember esetében mégsem látott megoldást, kettőtől pedig elvette a földjét és azt másnak volt kénytelen odaadni. Hasonló megállapodást kötött – az adósságok márciusi kifizetésével – a mindszentiekkel is, ahol a végrehajtás még nem fenyegetett.⁶³ Zichy Jozefa azonban január végén felvetette neki, hogy így a hanyagokkal együtt a jómódúak is elítéltetnek. Erre válaszolta azt, hogy az adósok maguk is hibásak a kialakult helyzetért, s hogy az általuk birtokolt föld alapján ki tudnák az adósságaikat fizetni, ezt a folyamatot akarja lezárni.⁶⁴

A megbízott az uradalom számára hasznos munkát végző népességgel nem bánt éppen kesztyűs kézzel. Amikor 1802-ben rájött, hogy a cséplők nem dolgoztak elég gondosan, hanyagul végezték munkájukat, azonnal döntött: „mindet megbotoztattam” – írta meg a grófnőnek.⁶⁵

A határperekben való jártasságról tett tanúbizonyságot, amikor a danisóciák ügyében a régi határjelekre hívta fel a figyelmet. Ha azonban ezekkel kapcsolatban probléma merülne fel – mutatott rá –, akkor eskü alatt kell megmutatniuk az

⁵⁹ Raisz György 1797. március 25-én Szepesmindszentről írott levele.

⁶⁰ Raisz György 1801. december 22-én, Szepesmindszentről írott levele.

⁶¹ A német szöveg a Bauer kifejezést használja.

⁶² Az 1795. december 19-ei levélből. Izsákfalva német neve Eisdorf volt.

⁶³ Raisz György 1796. január 19-én írott levele.

⁶⁴ Raisz György 1796. február 9-én írott levele.

⁶⁵ Raisz György 1802. február 20-án írott leveléből.

ismert határjeleket, s kikérdezni az ellenérdekelt felet is. Az ügy háttérében egy szántó eladása állt, amelyet Lócsén a megbízott intézett. Az egyszerűsítés érdekében kérte a tisztartót, hogy készíttesse el a vitás falvak térképeit.⁶⁶

A szolgálat jellegének változtatási lehetőségét a megbízott tevékenységi köre, a vállalt feladatok jelezték. Az az igyekezet, amivel 1797-ben, betegsége idején tanulmányozta a családi levéltárból az erdélyi és partiumi anyagot, benne a bihari margittai uradalomra vonatkozóakat is, s ezeket összesítette és indexálta, arra utal, hogy a család birtokügyeinek intézése felkeltette érdeklődését. Az idézett betegség miatt azonban egy Szakmáry nevű emberét kellett kirendelnie a munka folytatására.⁶⁷

A családi levéltárak rendezése és az iratok áttanulmányozása később is a szívügye maradt, s ez egyaránt hasznos tevékenység volt a saját munkája és a család érdekeinek hatékony képviselése érdekében is. 1801 decemberében maga írta le: „A káposztafalvi levéltárban ellenőrzést tartottam, és minden ághoz egybe raktam a hozzá tartozó fasciculust, amint már a kluknoi ágának is átadtam a fasciculust, tehát ez a kis dolog is el van intézve.”⁶⁸

Éppen a levéltári anyagok ismerete miatt szántak 1801-ben fontos szerepet Raisznak a családtagok közötti pereskedésben. A per a család két ága – a felvidéki és az erdélyi – között erdélyi Csáky Imre 1742-ben bekövetkezett halála után, még Csáky Miklós váradi püspöksége idején, az 1740-es évek közepén kezdődött. Az erdélyi leány-ágot előbb Csáky Borbála férje, Haller György képviselte, majd kísérletet tettek Csáky Antal fiának, Csáky Jánosnak és az erdélyi Csáky Kata lányának, Bethlen Rozáliának házassága révén a két ág megbékéltetésére, s a házasság kudarca, majd a válás után az 1790-es években a pert újrakezdtek. Ebben a periódusban Haller György és Csáky Borbála fia, Haller János volt az erdélyi rokonság képviselője, majd később (1795 után) Bethlen Rozália második férje, Wass Sámuel, végül Csáky Kata unokájának, Csáky Rozáliának férje, Jósika János.

Már 1798-ban felmerült a grófnő részéről, hogy vajon a bihari ősi birtok felosztásakor örökölhét-e abból egy bizonyos „római”, feltehetően a váradi kano-nokként, később, 1812-től váradi nagyrépostként szolgáló Csáky László (1761–1828). Raisz a családi levéltár anyagai alapján erősítette meg, hogy a nevezett már korábban kapott részesedést a jövedelmekből, azt a „prímás” szedette be számára. Egyértelműen állíthatja tehát „Mindent átnéztem, és a legcsekélyebb okot sem találtam, ami őt ezekből kizárná.”⁶⁹

1801. június 3-án, Káposztafalván vett részt Raisz egy ülésen, reggel 9 óra-kor, amikor a másik fél (Csáky Antal) képviselőjével, egy bizonyos Vitézzel foly-

⁶⁶ Margetter, Mickalisher, Szlatoner és Ollschavker.

⁶⁷ Raisz 1797. január 7-én írott levele.

⁶⁸ Raisz György 1801. december 5-én Szepesmindszentről írott levele.

⁶⁹ Raisz György 1798. április 30-án Szepesmindszentől írott levele.

tatott megbeszélést. Az egyeztetésre – amely július elejéig tartott, időnként este 11-ig tartó tárgyalásokkal, vitákkal – az 1799 októberében elhunyt Csáky József fiát, Sándor grófot is várták, aki ha nem is végig az egy hónap alatt, de nagyobb-részt jelen volt. Raisz azért javasolta a kezdetektől fogva a jelenléte, mert „aki egy folyamat egy részét kihagyja, nem tud az egészről beszélni és gondolkodni.” A grófnőt is ő informálta a levélben nem megírható részletekről és háttér-információkról, a személyes jelenléte ugyanis a megbeszéléseken nem tartották szükségesnek. Nem volt jelen a kluknói grófnő (herceg Esterházy Teréz, Csáky Ferenc felesége) valamint Csáky Antal, és Csáky István felesége, Erdődy Júlia sem. Július elején, amikor a fő elosztás előtt álltak, maga írta meg a grófnőnek, hogy a következő két napban „méltóztassék megjelenni *sous Soici*”. Arra is külön megkérte, hogy jelezze gyorspostán Csáky Emanuel grófnak, mivel vele is „meg fog történni az osztozkodás”, ezért vagy személyesen legyen jelen, vagy ő is küldje el teljhatalmú megbízottját.⁷⁰

Június elején az alaphangot a Vitéz nevű megbízott adta meg, szerinte „ne fezzegessen az ember olyan dolgokat, amik 100 éve történtek, csak osztozkodjunk testvéri szeretetben.”⁷¹ A kluknói ágat képviselő Haller grófról⁷² Raisz úgy vélte, hogy hajlandó Káposztafalváról lemondani. Már a tárgyalások második napján világossá vált, hogy a Csáky családnak az év végéig le kell tennie a kincstárnak (Fiscus) 27 ezer forintot, amit el kell osztani egymás között, ebből az özvegy 13 ezer 500 forint fizetésére számíthatott, amire kötelezettséget kellett vállalnia. Raisz szerint a jelenlegi osztozás miatt nem lehet eltekinteni Csáky István Káposztafalvát érintő tartozásától sem.⁷³

A megbeszélésen a káposztafalvi uradalom mellett a bihari birtok ügye is előkerült, amelyről Zichy Jozefa grófnő levelezésben állt Csáky István feleségével, Erdődy Júliával, de Raisz az utóbbi véleményét nem tartotta elfogadhatónak. A bihari birtokot ugyanis – ahogyan válaszlevelében megírta – a Fiscus a család adóssága fejében „különleges jelzőként fenntartja magának” – gyakorlatilag a kötelező kifizetés fejében, ezért a családnak közösen kell felelnie mindenért. A megbízott szerint Csáky Istvánnét általános adósként úgysem fogadnák el, aho-

⁷⁰ Raisz György július elején írott levele, helyszín megjelölés nélkül

⁷¹ Raisz György 1801. június 3-án Káposztafalváról írott levele.

⁷² A levélben megnevezett Haller gróf nem azonos Csáky Borbála és Haller György fiával, Haller Jánossal, mivel ő akkorra elhalálozott, a Haller örökség felosztása az erdélyi ág tagjai között már 1795-ben megtörtént. *Papp Klára: Az erdélyi Csákyak. Erdélyi Tudományos Füzetek*, 273. Kolozsvár 2011. 251. Valószínűleg Csáky Tamás fiának, Imrének lánya, Anna (1760–1805), Csáky Ferenc húga férjéről, Haller Józsefről van szó, aki így a család tagja lehetett, s a levelezés szerint a kluknói ág képviselője. <http://w.genealogy.euweb.cz/hung/csaky2.html>, letöltés 2020. aug. 19.

⁷³ Raisz György 1801. június 4-én Káposztafalván írott levele.

gyan nem mentesítenék a családot a kifizetésektől.⁷⁴ A Vitéz nevű megbízott Káposztafalvát viszont az eredeti tervezethez képest mintegy 1000 forinttal többre akarja értékelteni, feltehetően az erdőség miatt, amit közösen jártak be.

A munka alapos volt, a felosztás tervét Raisz György készítette, s június 8-án már a Fiscus-szal megkötött egyezséget is elküldte a grófnőnek. A végeredmény az lett, hogy Csáky Nepomuki János országbíró özvegye, Zichy Jozefa kapta meg 114 ezer forint zálogösszeg megfizetése fejében Körösszegapátit (Boldogasszonyteleke, Körmösd, Nagy- és Kistóti pusztákkal), az 1801-ben visszaváltott Kisújfalu praediumot és Margitta uradalmát is.⁷⁵ Csáky László (1761–1828) váradi kanonok (a kluknói ághoz tartozó Csáky Imre (1728–1804) másodszülött fia) viszont a székhelyéhez közeli Beregböszörményt és a hozzá tartozó falvakat használhatta.⁷⁶

A szepesi birtokosztásban Káposztafalva, Parkfalva birtoka és az árendás Gölnic megosztása volt a megegyezés tétje. Természetes, hogy korábbi álláspontjának megfelelően Raisz azt támogatta és javasolta, hogy Csáky János utódai a káposztafalvai birtokrészt kapják, mivel az ottani erdő olyan jó, hogy jövedelmet hozhat. Ezért ítélte úgy, hogy fontos Emanuel gróffal tárgyalni, mert az ő részvételének értéke 23 ezer forint.⁷⁷

A megoldásról lefolytatott vitában egyes megbízottak az eladás lehetőségét értékelték fontosabbnak, mások a felosztás mellett érveltek, s volt, aki úgy látta, csak „János gróf miatt” kell osztozkodniuk.⁷⁸ (János gróf (1745–1806) Csáky II. Antal (1747–1806) testvére, mindketten Csáky Antal abaúji főispán (1702–1764) gyermekei voltak. Neki kellett Erdélyből, a kolozsi főispánságból viharos körülmények között hazatérnie, mert az erdélyi parasztfelkelés idején „egyénieskedett”: a vármegye insurrectióját akarta a felkelők ellen vezetni, miközben azt II. József saját hadseregével akarta szétveretni.) Július elsején éppen ott tartottak, hogy a „kluknói uraság”, Csáky Ferenc családja nem akarta elfogadni az örökséget. De Haller végül mégis elvitte a megállapodást a kluknói grófnőnek, herceg Esterházy Teréziának, Vitéz pedig Csáky Antalnak, ő maga (Raisz) pedig felajánlotta, hogy elviszi Zichy grófnőnek aláírásra. Végül azonban mégis a személyes megjelenés mellett döntöttek. A megállapodási javaslat szerint Csáky Ferenc és István családja kapná Gölnicet, Parkfalvát a kassaiak (Csáky Antal és János) és Káposztafalvát Zichy Jozefa. Ezután nevezte Raisz Zichy Jozefát „Ká-

---

⁷⁴ Nem sikerült kideríteni milyen tartozása lehetett a családnak, amiért a kamara (kincstári jogon) így megfizette őket. Feltételezem az, hogy a bihari, ősi birtok visszaváltásakor vehettek fel kölcsönt, ami miatt közösen feleltek, s aminek biztosítékai lehettek a bihari birtokok. Ennek azonban az eddig átnézett levéltári anyagban bizonyítékát még nem találtam.

⁷⁵ ÖStA HHStA Fasc. 86. No. 10., Kisújfalu visszaszerzésére MNL OL P. 71. Fasc. 13. No. 11., Margittára ÖStA HHStA Fasc. 85. No. 39.

⁷⁶ Papp K.: *Gazdálkodó arisztokraták* i. m.

⁷⁷ Raisz György 1801. június 11-én Káposztafalváról írott levele.

⁷⁸ Uo.

posztafalva úrnőjének”, mivel az asszony Csáky Jánostól a káposztafalvi részbirtokot már korábban megvásárolta.⁷⁹ A felosztási javaslat került a teljes családi tanácskozás, a családülés elé, amely a véglegesítés fóruma lett.

A megállapodást követően a pontos, helyszíni elkülönítések még több hétig eltartottak, s a Csütörtökhely és Káposztafalva közötti terület bejárása így is a következő év tavaszára maradt. Az erdőterület felméréseinek nehézségeiről azonban Raisz személyesen számolt be a grófnőnek, ami így az utókor kutatója előtt rejtve marad. Annyit azonban a levelezés elárul, hogy az irtásföldek, az úrbéres rétek mind benne voltak a megosztásban, s mivel az erdők növényzete is eltérő volt, az hatással lehetett a hasznosításra és a terület értékének megállapítására.⁸⁰ Ezek a tényezők pedig a konkrét megosztást is meghatározták.

Raisz már 1801 szeptemberében el akart utazni a bihari, ősi Csáky családi birtokra, ahogyan a grófnőnek írta: „már eluralkodott rajtam a nyugtalanság, és nagyon szeretnék oda menekülni”.⁸¹ Az utazás, aminek a célja a margittai birtokközpont helyzetének áttekintése volt, a levelezés alapján a tervek szerint végbement, mivel a megbízott 1801. november végén már a visszajövetelről tudósított. A bihari birtokot biztosan átvette, mert a bihari fiscalistól – Csáky Antal jogigazgatón keresztül – megkapták azokat az ügyeket, amelyeket rendezni kellett. Ilyen volt például egy Tóth nevű építőmesternek az ügye, akinek elvégzett munkájáról Raisz Margittától igényelt megerősítést, s egyben ígérte az elmaradt bér megfizetését. De azon a véleményen volt, hogy ezt a család közös kasszájából kell megfizetni. Biztosan maradtak még függőben lévő ügyek, mert Haller szerint a család januárban Kassára erről és az Erdély érintő ügyekről egy concursust tervezett, ezért Raisz háttározottan érdeklődött a grófnőtől a Szepességbe utazás időpontja felől.⁸² A megbeszélést azonban mégsem tartották meg januárban, mert a megbízott a február 20-án írott levelében is csak arról biztosította Zichy Jozefát, hogy nélküle azt nem tartják meg, s egyúttal arra kérte a grófnőt, hogy Csáky Antalt értesítse érkezésének időpontjáról, hogy tudjanak mindenkit pontosan tájékoztatni.⁸³

A margittai és az apáti (kőrösszegapáti) tiszttartó már decemberben panaszkodott neki a nagy drágaság miatt, s mindkettő a megbízott segítségét kérte. Mindketten új kasznárra vártak, az apáti tisztnek az volt a baja, hogy „a bor akója Nagyváradon 9 forintra drágult”, a margittainak viszont jó serfőzőre is szüksége lett volna, s azt kérte, amikor „a pálinkafőzéshez és sörfőzéshez az utasítás szerint meg kell vásárolnia a terményeket, kapjon 2000 forintot”.⁸⁴ Bizonyos ha-

⁷⁹ Csáky Emanuel erről beszélt is az osztozkodásnál, úgy tudta 21 ezer forintért történt a vásárlás. Raisz György levele 1801. július 21-én Káposztafalván.

⁸⁰ Raisz György 1801. július 25-én írott levele.

⁸¹ Raisz György 1801. szeptember 13-án, Káposztafalván írott levele.

⁸² Raisz György 1801. december 5-én írott levele.

⁸³ Raisz György 1802. február 20-án Szepesmindszentről írott levele.

⁸⁴ Raisz György 1801. december 22-én Szepesmindszentén írott levele.

szontalan újítások jelzésére is sor került, Margittáról például az a hír jött, hogy „a Pécsi úr által Budáról beszerzett kapálógép, amelyhez 8 embert is alkalmazni kellene, hasznavehetetlen”.⁸⁵

Útközben bement Mádra is, ahonnan szőlődézmaként 65 hordó bort kaptak, ezek közül hathordónyi borból készítettek vermutot az úrnő számára.⁸⁶ Ugyanakkor a kocsmáknak is vásárolt 40 hordó mádi bort, egyet-egyét 13 forint 36 krajcárért.

1802 áprilisában ismét a bihari birtokon járt, hogy bizonyos építmények elkészülhessenek. Az elindulás előtt azonban olyan értesítést kapott, hogy a Margittára szerződtetett kőműves meghalt. Mindenképpen olyan mesterembert akart oda vitetni, aki megbízható, a munkát el akarja végezni és állandóan ott tud tartózkodni. Ezért az izsákfalvi evangélikus templom építójét akarta a feladatra „megkapni.”

1802 áprilisának utolsó napjaiban Margittán dolgoztatott, de újabb problémákkal találta szembe magát. A hombárt átépíttette, – ehhez azonban előbb bizonyos bontási munkálatokat kellett elvégeztetnie – a csürt, s a pajtát újonnan húzatta fel. Kőművesei voltak, de ácsokban, akik a tetőszerkezetet készítették, szűkölködött, ezért az a veszély fenyegetett, hogy a két új épület tető nélkül marad.⁸⁷ Még két hét múlva is a hét ács érkezésében reménykedett, akik között talán lesz pallérnak alkalmas. Baja volt a kőművesekkel érkezett szlovákokkal is, mert nem tetszett nekik az étel, s visszamentek, de a többiek sem tudtak dolgozni a hirtelen jött májusi hideg miatt. A hideg utáni dér a szőlőben is kárt tett, ami Margittán jelentős hiányt okozhat, a kevés szőlő és bor miatt.⁸⁸

A másik problémája a pénz hiánya volt, hiszen a munkások fizetésén túl még Erdélyben deszkákat, zsindelyeket, léceket is kellett vennie. Ezért arra kérte Zichy Jozefát – akit személyesen várt megbeszélésüknek megfelelően a bihari birtokra, de az üzent neki, hogy mégsem tud megérkezni –, hogy szerezzen vagy kétezer forintot az építkezések befejezéséhez.⁸⁹

A margittai serfőzést, illetve az árusítást eredményesnek tartotta, s a pálinkafőzés is jól sikerült, de az anyagok szállításával véleménye szerint lehetnek gondjaik, s a segédmunkásokkal is, ha a szlovákok elmentek. Nem volt túlságosan barátságos a véleménye a helyiekről, s bizonyára erősen túlzott is, amikor leírta a grófnőnek: „Egy asztalosra szükség lenne, mivel az itteniek semmihez sem értenek és méregrágán dolgoznak.”⁹⁰ A várható szállítási feladatok miatt vett

⁸⁵ Uo. A kapálógép elromlott, s nem tudták megjavítani.

⁸⁶ Raisz György levele 1801. november 19-én írott levele. Máddal kapcsolatban jegyezte meg, hogy oda temették az alispán egyetlen fiát, Josef Guldenfingert, aki hideglelésben halt meg.

⁸⁷ Raisz György 1802. április 27-én Margittáról írott levele.

⁸⁸ Raisz György 1802. május 9-én Margittáról kelt levele.

⁸⁹ Uo. A pénzt bizonyára megkapta, mert május közepén már annak elküldéséről írt a grófnőnek.

⁹⁰ Uo. A terményárakat is gondosan megírta. A búza, vagy a kétszeres pl. Margittán 1 forint 42 krajcár, a marhahús 5 krajcár, a „bárányhúst a zsidó 9 krajcárért adja, ahogy hallom”.

meg 6 igásökröt, ami a meglévőkkel együtt már csaknem elég szántáshoz és a homok szállításához szükséges 10 fogathoz.

A megbízott végül május 13-án indult tovább Margittáról Körösszeg Apátiba, ahol a toronynál vártak rá teendői, s Körösszegen készült építtetni, bár nem írta le mit tervezett, amiért úgy vélte, a tanulmányi alap tiltakozását válthatja ki.

Végül a sok munka után meg volt magával elégedve, mint írja: „Túl sokat fáradoztam, minden objektumot külön-külön sínre tettem, és mindent jól és rendszeren elindítottam, hogy öröm volt nézni.”⁹¹ Meg volt győződve róla, hogy a pallér és a tisztartó sikeresen tudja majd a munkálatokat folytatni, hiszen „mindent láttak a gyakorlatban”.⁹²

Ez a bihari, margittai uradalom volt az, amelyet később Csáky János unokája (fiának, Józsefnek elsőszülött fia) Sándor vitt tovább, valamint az a körösszegi uradalom, amelyik néhány évvel később, Zichy Jozefa lánya, Csáky Petronella idején virágzó gazdaságáról vált méltán híressé. Csáky Petronella a kluknoi ágából származó Csáky Antal Vincéhez ment feleségül, s a bihari birtokhoz tartozó Körmösd pusztán híres gulyát tartott, amely 1813 után lett országos, sőt nemzetközi hírű.⁹³

Raisz György tehát feladatát Csáky János és özvegye, Zichy Jozefa mellett eredményesen teljesítette, maradandót alkotott, amire utódai – a Csáky birtokon és saját családjában is – sikeresen alapozhattak. Az előrelépést Raisz György idősebbik fia életpályájának alakulásában láthatjuk.

Raisz II. György legidősebbik fia, Raisz György Félix jogi tanulmányokat folytatott, s elnyerte Csáky János özvegyének támogatását, aki szepesolaszi birtokának prokurátor helyettesévé tette. Volt Szepes vármegye nemesi pénztárnoka, határörkomszár, s 1831-ben a kolerajárvány miatt kitört parasztmozgalom leverésében is szerepet vállalt.

⁹¹ Raisz György 1802. május 12-én írott levele.

⁹² Uo. A feszített munka, a sok járkálás viszont tönkre tette az egészségét: nagyon fájlalta a jobb kezét és a lábát, de arra kérte a grófnőt: a „feleségemnek erről ne szóljon”.

⁹³ *Fényes Elek*: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 4. Pest 1839. 61. Az érmelléki járásban Margittát a kastélylyal Csáky Sándor, míg a sárréti járásban található Keresztszeg Apátit (Keresztszeg fele birtokával, Körmösddel, Boldogasszony telkével, Kis és Nagytóival) Csáky Petronella birtokában lévőnek írta le. Uo. 391. és 392. Hasonlóan vélekedett Osváth Pál Bihar vármegye sárréti járasa leírása című munkájának (Nagyvárad 1875.) 58. oldalán, aki szerint külföldre is adtak el drága áron faj-marhát. „E faj-marha a szabadban úgy növeltetett, hogy nem szerint külön választva, a legjobb mezőben tartatott mindaddig, míg a tenyésztésre alkalmas 4 évet el nem érték, ez idő alatt is minden évben a hibás növésűek eladatván.” Ő úgy tudja, hogy Apáti 1801-ben Csáky Istvánnak jutott, de azt „még ez évben zálogba vette Gr. Csáky Jánosné, kitől leánya, Petronella, Gr. Csáky Antalnéra maradt.” Uo. 422.

1825-ben Raisz György fia, György Félix volt az, aki 57 ezer arany megfizetésével donatiót kapott a lublói várra, s ezzel kiérdemelte a „lublói” előnevet.⁹⁴ A várban a lengyel sztaroszták által lakott barokk palotát és a Szent Mihály kápolnát felújíttatta, jelentős könyvgyűjteményt hagyott utódaira, s a várhoz tartozó uradalmában erdőgazdálkodással és földműveléssel foglalkozott.⁹⁵ Pályafutása jól mutatja, hogy Raisz György Félix művelt nemesként hogyan tudta családját szolgálataiba állítani az apja, Raisz György jószágigazgató által megszerzett tekintélyt és vagyont a Csáky család, az özvegy Zichy Jozefa és Csáky János fiának és unokáinak támogatásával, s az elődök lehetőségeit továbbfejlesztve, jó módú köznemesként hogyan tudott vár és uradalom birtokosává válni.

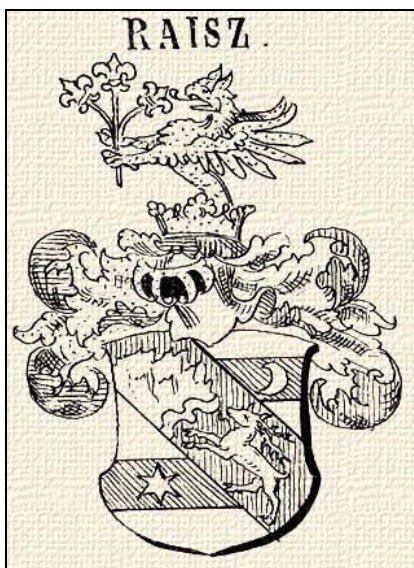

*A szepesmindszenti kastély*⁹⁶

⁹⁴ Amikor 1772-ben sor került a 13 szepesi város visszakerülésére a Magyar Királysághoz, a zálog visszavételében Csáky János gróf kapott feladatot, amely után 1772 novemberében a terület a lublói várban tett hűségeket a magyar királynak. Lubló, amely több évszázadon át a terület lengyel irányításának központja volt, a kincstáré lett. A várat és az uradalmat a Raisz család birtoklása után 1880-ban 87 ezer aranyért adták el Ólubló városának, majd a Zamoyski család szerezte meg, s birtokolta 1945-ig. *Mikulik, D.*: Raisz György Félix i. m.

⁹⁵ A vár vendégkönyve fennmaradt, több bejegyzéssel. 2009-ben az utódok a lublói múzeumnak adományoztak két festményt Raisz György Félix és felesége, Teőke Apollónia portréjával. http://www.archivnet.hu/kuriozumok/a_lubloui_var_vendegkonyve.html, letöltés 2020. márc. 14.

⁹⁶ Forrás: Vasárnapi Ujság, 1891. október 4. <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=60295>, letöltés 2020. aug. 19.

A Raisz család címere Nagy Iván munkájából⁹⁷

A levélíró Raisz II. György (1749–1820)⁹⁸

Raisz György lánya, Mária (1766–?)⁹⁹

Zichy Jozefa elhunyt férje, gróf Csáky Nepomuki János (1720–1795)¹⁰⁰

⁹⁷ Uo. 585.

⁹⁸ A festményről készült fotó a Magyar Portrétár Alapítvány portréadatbázisából. www.npg.hu, letöltés 2020. ápr. 13.

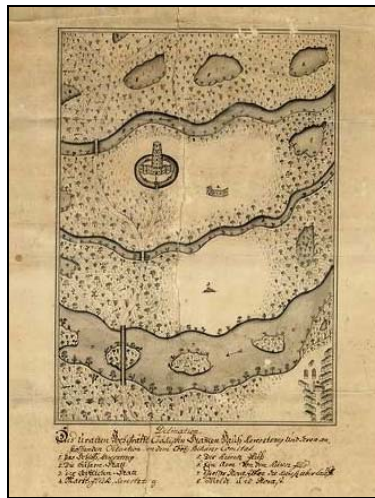
⁹⁹ A kép 1802-ben készült. A Nemzeti Portrétár portréadatbázisából.

¹⁰⁰ Az Unterberger Ignác által festett olajkép fotója a Nemzeti Portrétár portréadatbázisából.

Csáky Emanuel (1763–1825)¹⁰¹

A bihari Körösszeg a toronnyal¹⁰²

Csáky János fia, József gyermekori képe¹⁰³

Csáky József fia, Sándor (1780–1851)¹⁰⁴

¹⁰¹ A képet festette Jakab János, készült 1799-ben. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.

¹⁰² Körösszeg a család előnevét adó vár, amely már a 14. század végi első adományozásnál állt. A település 18. századi térképe MNL OL SS 88 No. 8. (Bihar vármegye, ma Cheresig, Románia.)

¹⁰³ A Nemzeti Portrétár Adatbázisából.

¹⁰⁴ A festmény ma Szlovákiában található, a fotó a Nemzeti Portrétár portréadatbázisából való.

*Raisz György Félix (1781–1861)*¹⁰⁵

*Ólubló vára*¹⁰⁶

¹⁰⁵ Az olajkép a lublói vármúzeumban található. A képről készült fotó a Magyar Portrétár portré-adatbázisából való. A képen a családi címer és a lublói vár kicsinyített képe is helyet kapott.

¹⁰⁶ A kép lelőhelye <https://utazom.com/utazas/szepesseg-kincsei>, letöltés 2020. aug. 19.

SZIRMAY ANTAL EGY ZEMPLÉNI MEZŐVÁROSRÓL

Szirmay Antal, Zemplén vármegye főjegyzője, levéltárosa és jeles tudósa 1803-ban Budán jelentette meg Kovacsics Márton György kiadásában Zemplén vármegye helyrajzi és politikai ismertetését egy tekintélyes, 485 lap terjedelmű latin nyelvű kötetben.¹ A címnek megfelelően ez a kötet sorra veszi a megye mezővárosait, falvait és pusztáit, és ismerteti azokat a tudnivalókat, amelyeket a 19. század elején a különböző tudományok ezekről a helységekről és a megye egészéről megállapítottak. Köztük van Mád mezőváros is, amelyről ez a tanulmány szól.²

Több oka is van annak, hogy a csaknem két tucat zempléni mezőváros között miért éppen Mád a kiválasztott. Bár népességét tekintve a 18. század végén Mád a megye harmadik legnépesebb települése volt, történeti múltját és jelentőségét tekintve azonban elmaradt több társától is. Sátoraljaújhelyen ekkor már felépült a megyeháza, ahol a közgyűléseket tartották, míg korábban ezek felváltva voltak különböző oppidumokban, köztük Mádon is. Így a 18. század második felétől már Sátoraljaújhely tekinthetjük Zemplén megye székhelyének. A város rangját Sárospatakkal együtt az is emelte, hogy a 14. században Zsigmond királytól „királyi város” címet szerzett.³ A két „történelmi város” mellett nemcsak Szirmay, de több kortársa is a népességszám ellenére Mádnál fontosabbnak tartották a hegyaljai mezővárosok között a névadó Tokajt, Tarcalt, Tállyát, de talán Tolcsvát is. Mád Erdőbényével, Bodrogkeresztúrral és Olaszliszkával szerepelt egy szinten. Úgy tűnik, hogy a századfordulón még nem ment át a köztudatba, hogy Mád 3486 lakosával Tállya (4393) és Újhely (4037) után megye harmadik legnépesebb települése volt, nemcsak Tokajt (2942), Tarcalt (2756) de Sárospatakot (3300) is megelőzte. Ugyanakkor a Máddal egy rangsorban lévő Tolcsvának csak 2210, Erdőbényének 1783, Bodrogkeresztúnak 1805, Olaszliszkának 1680 lakosa volt.⁴

¹ Szirmay Antal igen termékeny író volt. Zemplén megye mellett megírta (latinul) Ugocsa megye és (magyarul) Szatmár megye ismertetését is, de értekezett a Tokaj-hegyaljai szőlők ültetéséről és a borok készítéséről is.

² *Antonius Szirmay*: Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempliniensis. Buda 1803. 158.

³ Uo. Sárospatakra: 191., Sátoraljaújhelyre: 251.

⁴ *Orosz István*: Népesség változás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.) Szerk. Orosz István – Papp Klára. Debrecen 2009.

Még egy szempontból érdemes összehasonlítást tenni. A meglévő épített örökség szempontjából Mád Tarcallal együtt a negyedik a hegyaljai mezővárosok között Tokaj, Sárospatak és Sátoraljaújhely után.⁵

Mád e sorok írójának szülővárosa, s úgy vélem Barta Jánosnak is, aki több mint egy évtizede foglalkozik Zemplén vármegye történetével⁶ kedves települése Mád és maga is írt tanulmányt a mezőváros múltjáról,⁷ de Szirmay Antalról is.⁸ Ha tiszteletére arról akarok cikket írni, mit tudott Szirmay Antal Mád mezővárosáról, remélem, elnyerhetem a 80 éves Barta János tetszését is.

Szirmay számára az egyes települések jelentőségét az is mutatta, hogy terjedelmes monográfiájában hány oldalt szánt az illető mezőváros, falu, vagy puszta ismertetésére. Sárospatak esetében ez 34, Sátoraljaújhelynél 13, Tokajnál ugyan csak 13, Tarcalnál 9, Tállyánál 4, Tolcsvánál 3 lap, míg Mádnál és Bodrogkeresztúrnál csak 1,5, Erdőbényénél csak 1 lap. A magyarázat nem nehéz. Sárospatak kultúrtörténeti szerepe indokolta a terjedelmet. A kettős mezőváros már a középkorban is sok történeti kútfőben szerepelt, ezek egy része korai forráspublikációkból ismert is volt, s Bél Mátyás és általa Szirmay Antal is hivatkozhatott rájuk hosszúságú idézetekkel. Sárospatak bemutatásánál a történeti események és birtokos változások mellett szerepelnek az építáfiumok, a jezsuita házfőnökök, a református kollégium professzorainak névsora, I. Miksa adománylevele, a város szőlőhegyei stb.⁹ Tokajnál a történeti adatok mellett fel vannak sorolva a várőrség parancsnokai, a pálos remeték házfőnökei, de a szőlőhegyek minősége is.¹⁰

A vizsgálódásunk tárgyát képező Mád leírása a szomszédos Zombor ismertetését követi a 182. paragrafusban.¹¹ (A kötet 638 paragrafusra oszlik, s beosztá-

⁵ *Hanusz Árpád*: Zemplén turizmusa. In: Tokaj-hegyaljai borvidék, hazánk első történeti tája. Szerk. Frisnyák Sándor – Gál András. Nyíregyháza–Szerencs 2012, 269. Vö.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. (az 1987. okt. 19-én Mádon rendezett tájkonferencia anyaga) A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XXII. Szerk. Szerk. Bencsik János – Viga Gyula. Miskolc 1988.

⁶ *Ifj. Barta János*: „Ha Zemplén vármegyét az útas vizsgálja” (Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén). (Speculum Historiae Debreceniense, 3.) Sorozatszerk. Papp Klára. Debrecen 2009.; *Uő.*: „Ha Zemplén vármegyét az útas vizsgálja”. II. k. Adattár Zemplén megye 18. századi történetéhez. (Speculum Historiae Debreceniense, 20.) Sorozatszerk. Papp Klára. Debrecen 2015.

⁷ *Ifj. Barta János*: Mád mezőváros birtokosai a 18. század végi összeírásokban. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – ifj. Barta János. Debrecen 2005. 81–89.; *Uő.*: „Ha Zemplén vármegyét...”. i. m. A kötet egy fejezete Mádról szól. (Ahol a legedesebb bor terem, Mád birtokosai és lakosai: I. k. 340–348.)

⁸ *Ifj. Barta János*: Plágium, vagy korlátlan írói „szabadság”? (Zemplén megye két leírása a szerzői jogvédelmet megelőző időből.) In: Emlékkönyv dr. Ruzsoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára. Balogh Elemér és Homoki-Nagy Márta gondozásában. Szeged 2010. 119–129.

⁹ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 189–221.

¹⁰ Uo. 132–145.

¹¹ Uo. 158.

sában is követi Bél Mátyás munkáját). A valóságnak megfelelően azt olvashatjuk, hogy a város egy dél felé nyitott völgyben fekszik, szőlőheggyekkel körülvéve. A völgy közepén északról dél felé folyik egy patak, amely a „Bécs-ere” nevű mocsárba ömlik. Ez a rész megegyezik Bél Mátyás leírásával.¹² E megállapításhoz megjegyzés kívánkozik, amely rámutat Szirmay munkamódszerére is. Mád települését valóban kettéválasztotta és választja ma is egy patak, amit a helyiek Fördös pataknak neveztek. A határban van egy másik patak is, amely a Szilvás-völgyön folyt keresztül, ennek a neve máig is Szilvás patak. Mindkét patak érintette Mezőzombor határát is, de ott a nevük már Bócs ér és Békás ér volt. Mindkét patak a Taktába ömlik. Valószínű, hogy a 18. században Zombor déli részén egy mocsaras határrész terült el, és a két mádi patak ezt a mocsarat táplálta. A Mád városon átfolyó patak Zomboron nem Bécs, hanem Bócs-ere nevet viselte, így tévesen szerepel Szirmay leírásában. A tévedés forrás amint láttuk Bél Mátyás szövege volt. A tévedés azonossága egyértelművé teszi, hogy Szirmay használta Bél szövegét. Erre a használatra megyei főjegyzőként és levéltárosként lehetősége is nyílt, hiszen a Helytartótanács az 1730-as években Bél Mátyás szövegét elküldte Zemplén megyének.¹³

Az is előfordult azonban, hogy a másolás nem sikerült a legpontosabbra. Mezőzombornak a mádi szőlőheggyekhez csatlakozó határán voltak találhatóak a „Csatka” és a „Kereknemegy” nevű határrészek. A Bél Mátyás szövegében mindkettő helyesen szerepelt,¹⁴ illetve az utóbbi „Kereknemígy” formában. Szirmay olvasatában azonban „Csojka” és „Kereknémahegy” szerepel.¹⁵ Az elmondottak ellenére sincs szó azonban arról, hogy a szövegegyezések arra utalnának, Szirmay lemásolta Bél szövegét. Sok helyen (Mád esetében is) rövidített rajta, de több helyen új adatokkal egészítette ki. Egész Zemplén megyét illetően így szerepel könyvében a II. József-féle kataszteri felmérés végeredménye,¹⁶ vagy a Mária Terézia-féle úrbéri tabellák megyei összesítése. Ismeretes, hogy a II. József-féle összeírás iratait a feldühödött nemesség mindenütt megégette. Szirmay aligha gondolta, hogy könyvében olyan adatokat is megőrzött, amelyekre más megyében nem nyílt lehetőség.¹⁷

¹² *Mathias Belius: Zempliniensis Comitatus Descriptio*. Kézirat. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdonában lévő példány másolatát Barta János szívességéből használhattam, amit külön is köszönök. A kéziratban ugyanúgy „in lacunam Bétsere” szerepel, mint Szirmay szövegében. 31. rész.

¹³ *Iff. Barta J.*: Plágium i. m. 125.

¹⁴ *Belius M.*: Zempliniensis i. m. 32. rész.

¹⁵ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 158. A Kereknémahegy olvasatban esetleg feltételezhetünk egy népi etimológiát is. A középkori eredetű Kereknemegy a 18. század embere számára valószínűleg érhetetlen volt.

¹⁶ Uo. 127–129.

¹⁷ Ebből tudjuk például, hogy a megye szántóföldjeinek 28,02% volt a nemesség használatában, 71,98%-a pedig a jobbágyokéban.

Mád ismertetése a határ minőségének leírásával folytatódik. Termőföldje első osztályú, 838 hold belőle a szántóföld. (Ez is saját gyűjtésének eredménye, mert Bél Mátyásnál nem szerepel). Határa jó búzatermő föld, a szőlőhegyek azonban kövesek. A lakosok magyarok, római és görög katolikusok, valamint helvét hitvallású reformátusok, és három vallásnak van temploma.¹⁸

A város története Szirmay számára a 16. század végén kezdődik, amikor 1591-ben Alaghy Ferenc révén a tállyai várhoz tartozott. Könyvének más helyén Szirmay részletesen foglalkozott az Alaghy család történetével is. Úgy tudja, hogy a bekényi Alaghy család a 11. századig vezette vissza történetét. Az elődök között Mártont, aki Aba Sámuel király előkelő katonája volt (Abae regis dux) a királlyal együtt ölték meg. A többiek között volt udvari kapitány, bencés apát és több Szabolcs megyei ispán is. A család Alaghy Menyhért zempléni főispánnal halt ki 1631-ben, ő volt egyébként az utolsó földbirtokos Mádon az Alaghy családból, aki 1620-ban lett ismét a város birtokosa.¹⁹

1596-ban ugyanis Mád Rákóczi Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem tulajdonába került, az Alaghy Judittal kötött (első) házassága, és az I. Rudolf császártól nyert donáció révén.²⁰

1633-ban a Rákóczi család vérségi jogon (iure sanguinis) ismét elfoglalta Mádot. Az oppidum szomorú eseménye volt, amikor 1670-ben Széchényi György kalocsai érsek, a későbbi vészbírószág tagja, német vértésekkel kiűzette a protestáns egyház szolgálatában állókat.²¹

A Rákóczi-szabadságharc után (Szirmay szerint perduellio = hazaárulás) II. Rákóczi Ferenc birtokai, így Mád is a Kamarára háramlottak, de a mezőváros negyede zálog címén (titulo pignoris) a Klobusiczky gróf családjához került.²²

Napjainkban – írja Szirmay – azaz a 18. század végén, a mezőváros fele a nagyanyjától (ti. II. Rákóczi Ferenc nővérétől, Rákóczi Juliannától) való öröklés címén gróf Aspremont, negyede gróf Szirmay, negyede pedig báró Orczy tulajdonában van.²³ A Szirmayak nem Szirmay Antal famíliájának tagjai voltak. Ő a

¹⁸ Ez sem pontos megállapítás, mert Mádon 1803-ban valóban három templom volt, de ezek egyike a 16. századi katolikus, a másik a reformátusok fából épült istentiszteleti helye (oratorium), a harmadik az 1795-ben épült zsinagóga volt. A görög katolikusoknak Mádon nem volt istentiszteleti helye. Vö.: *Iff. Barta J.*: „Ha Zemplin vármegyét...” i. m. I. k. 340.

¹⁹ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 63–64. illetve 158.

²⁰ Uo. 158. Az adomány nemcsak Mádra, hanem a tállyai vár egyéb tartozékaira is vonatkozott, amit Alaghy Judit, Mágocsy Gáspár neje férje halála után új házasságába magával vitt. *Takács Péter*: Tállya története. In: Tállya. Szerk. Frisnyák Sándor, Tállya 1994. 91.; *Uő.*: Tállya (Száz magyar falu könyvesháza) h. n. 1996. 20.

²¹ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 159. Ugyanezt ebben az évben Tokajban is megtette. Uo. 139.

²² Uo. 159.

²³ Uo. 159. Rákóczi Julianna, Ferenc nővére 1691-ben nőül ment Aspremont Ferdinánd Gobert-hez. Az ő unokájuk (Aspremont János Gobert) volt a századfordulón Mád felének birtokosa. *Iff. Barta János*: Aspremont János Gobert gróf Zemplén megyei birtokai és jövedelmei a XVIII. század végén. R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 478–493.

család Ugocsa megyei ágából származott, Szirmay József viszont, aki a 18. század végén Mád negyedének tulajdonosa volt, a Borsod megyei ágból, annak is grófi részéből. A borsodi Szirmayak társadalmi emelkedése a 17. században kezdődött. Korábban tisztességes közép-nemesként viseltek megyei tisztségeket. Akadtak olyanok is, akik az alispánságig is eljutottak. Közülük Szirmay István volt az, aki a 17. század végén bárói, majd 1707-ben grófi címet szerzett. Örökbe fogadott és a Szirmay nevet felvett gyermekének leszármazottjai voltak a 18. századi Szirmay grófok, köztük József királyi kamarás, Szirmay Antal kortársa.²⁴

A harmadik birtokos báró Orczy László, a költő és hadvezér Orczy Lőrinc fia volt és a szomszédos Abaúj megye főispáni tisztségét viselte. Mindhárom birtokosnak volt kúriája Mádon, amelyek lakószobákat is tartalmaztak, ha a tulajdonos netalán megfordult a településen. (Ez Aspremont János Goberttel valószínűleg soha nem fordult elő.) Többnyire azonban fontos préselésre szolgáló helyiségek voltak, hogy a szüretet zökkenőmentesen lehessen lebonyolítani. Mindhárom kúria a város főutcáján volt (akkor Nagy, ma Rákóczi utca). Az Aspremont- és a Szirmay-féle ma is megvan. Az Orczy kúriát 1945 után romos állapota miatt lebontották.²⁵

Szirmay Antal szövege úgy folytatódik, hogy a három tulajdonos mellett van még Mádon hét szabad kúria is. Ezek között külön érdekességet jelentett a Makovica nevezetű, amely hajdan egy Zangusko nevű lengyel hercegé volt, a 18. század végén azonban már a királyi kamara volt a tulajdonosa.²⁶ Szabad kúriája volt gróf Szentiványinak, báró Splényinek, de a Nagy-Tolcsván birtokos nemeseknek, sőt a mádi katolikus plébániának is. A Szentiványi család Liptó megyéből származott s eredetét visszavezette a 13. századig. A Mádon szabad kúriával rendelkező Szentiványi József Sáros megye főispánja volt. A Splényiek Tirolból származtak, a család férfi tagjai jeles katonák voltak. Splényi Gábor felesége Orczy Zsuzsanna révén is kötődött a Mádon birtokos Orczy Lőrinchez, illetve fiaihoz, Lászlóhoz és Józsefhez. A szabad kúriák tulajdonosain kívül Gönczy, Tolnay és Pramer nevű nemesek is laktak a mezővárosban.²⁷ A szükszavú közlés a kortársak számára érthető volt, a mai olvasó azonban aligha tudja pontosan,

²⁴ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 103. A kötet a Szirmayakat azok között a főnemesek között sorolta fel, akik Zemplén megyében laktak, illetve itt javakat (bona) bírtak. Ide tartoztak az Orczyak is. A Szirmayakra: *Iff. Barta J.*: „Ha Zemplin vármegyét...” I. i. m. 279–280.

²⁵ *Kalmár János*: Mád tokajhegyaljai község élete a XVI–XVIII. században. Mád falukönyve. h. é. n. Az Aspremont kúria képe a 62., a Szirmay kúriáé a 67., az Orczy kúriáé a 70. lapon. Az erősen leromlott és lakatlan Aspremont kúriát 2013 és 2018 között gyönyörűen, a műemléki feltételeket mindenütt betartva rendbe hozatta az új tulajdonos, Barta Károly. A munkálatokat Erhard Gábor építész vezette. A Szirmay kúriában 1945 előtt egy csendőrtábornok lakott, 1945 után a helyi bányavállalat tulajdonába került, amely négy kisebb lakást alakított ki benne. Ezeket később magánosították. Jelenleg, tudomásom szerint senki nem lakik az épületben.

²⁶ A Makovica név megőrződött a településen, máig is (vagy csak az én gyerekkoromig?) egy határrész neve. Szülőhegyként Szirmay is ismeri. *Szirmay A.*: Notitia i. m. 159.

²⁷ Uo. 159.

mit jelentett, hogy voltak olyanok a városban, akik szabad kúriákkal rendelkeztek s olyanok is, akik nemesek voltak ugyan, házuk és telkük azonban nem volt szabad. A mezővárosnak három földesura volt, az említett Aspremont János Gobert, Szirmay József és Orczy László. A városhatár feudális földbirtokosa e három személy volt. A városon belül azonban voltak olyan háztelkek, amelyekre e három tulajdonos földesúri joga nem terjedt ki, ezek voltak a szabad kúriák, amelyek tulajdonosai között a három földesúrhoz hasonló főrendi arisztokraták is lehettek, mint a Szentiványiak, vagy a Splényiek. A szabad kúriák birtokosai a városi háztelkek és ház tekintetében teljes jogú feudális tulajdonosok voltak, amit az is kifejezett, hogy rendelkeztek az ún. kisebb királyi haszonvételekkel, a bormérés és a mészárszéktartás jogával. A szabad kúriák közé nem tartozó házak után feudális járadékot kellett fizetni a három földbirtokos valamelyikének, akár jobbágy (zsellér), akár nemes volt a lakója. A Szirmay által említett három nemes család nyilván ilyen házakban élt.²⁸ 1761-ben a Szirmayak birtokrészén például három nemes fizetett háza után földesúri taxát, de adót kellett fizetni gróf Klobusiczky, báró Renault és báró Petrás háza után is (mivel nem voltak szabad kúriák).²⁹ A szabadság valójában a telket illette meg. Semmi okunk sincs feltételezni, hogy a századfordulón más lett volna a helyzet.

Szirmay Antal könyvének ez a része is követi Bél Mátyás leírását. Feltűnő azonban, hogy nem szerepel a listáján a Bélnél még megtalálható Dessewfy család, holott a Dessewfyeknek (máig is meglévő) kúriájuk volt a városban.³⁰ Az igazság kedvéért meg kell említeni, hogy a valóságos helyzet más volt, mint amit Szirmay Bél Mátyás írása alapján közölt a 18–19. század fordulóján. Egy 1755-ben született conscriptio szerint a városban 28 nemesi tulajdonban lévő ház volt, mások mellett, az Aspremont kúria, gróf Szentiványi és Splényi generális kúriája mellett gróf Klobusiczyné, gróf Balassa, báró Palásthy, báró Luzsénszky, báró Meskó, gróf Klobusiczky Antal, a gróf Csáky család, valamint az egri káptalan, a jászói prépostság és a sajlóádi pálosok házai. Ezek egyszerű házak is lehettek, amelyben a felsorolt előkelőségek alkalmazottai laktak. A kialakult helyzetet az magyarázza, hogy a mádi szőlőhegyeken igen sok extraneus nagybirtokos is volt, szőlőjük műveléséhez volt szükségük valamilyen házra a városban. Ezek többsége azonban egyszerű parasztház volt, nem kúria.³¹ A nemesek többsége viszont egyszerű jobbágytelken élő taxás kurtanemes volt, nem extraneus

²⁸ *Orosz István*: Társadalmi tagozódás és társadalmi változások Tokajban a 16–17. században. In: Tokaj Várostartörténeti tanulmányok II. Szerk. Bencsik János – Orosz István, Tokaj 1995. 89.

²⁹ *Kalmár J.*: Mád i. m. 64. A teljesség kedvéért azt is el kell mondanunk, hogy a nem szabad állapotú telkekért rendszerint nem azonos módon adóztak a nemesek és a jobbágyok. A földesúri akarat felmenthette (exemptio) a jobbágytelken lakó nemesek házát az adózás alól, vagy másféle adózást írhatott elő, mint a jobbágyok számára. Ettől azonban az ilyen háztelkek nem lett a szabad kúriákhoz hasonló feudális birtok.

³⁰ *Belius M.*: Zempliniensis i. m. 31. rész.

³¹ *Kalmár J.*: Mád i. m. 61.

nagybirtokos. Az előzőek száma a század második felében növekedett s 1787-ben már 187 fő volt.³²

Mád ismertetésének következő részében a szőlőhegyek minőségéről esik szó. Korábban már szó volt a zempléni települések bortermelésének osztályba sorolásáról. Szirmay legfőbb jellegzetességnek a termékenységet és a sokféleséget (fertilitas et diversitas) tartja. Ugy véli 80 ezer hordó bor is teremhet egy évben (3 csebert számítva egy hordóra.) A bortermő helyek három osztályba vannak sorolva, ezek között Hegyalja számít első osztályúnak. A hegyaljai települések között természetesen Mád is.³³ A bortermés minősítése kapcsán Mád Tokajjal és Tarcallyal együtt a legelőkelőbb helyre került „legédesebb és többnyire legjobb” (dulcissima et fere optima) bora miatt.³⁴ Ugyanakkor más települések borainak jellemzőit is olvashatjuk a kötetben (A zombori például a legerősebb). Mád Tarcallyal és Zomborral szerepel együtt abban a hasonlatban, amelyben a klasszikus műveltségű Szirmay úgy ábrándozik, hogy Bacchus, a mámor és a bor istene, amikor megszemlélte királyságát, egy szarvast követve fellépett és körülnézett azokon a hegyeken, amelyet Mád, Tarcal és Zombor birtokolt.³⁵ A zempléni bortermelő települések osztályba sorolásán túl már Bél Mátyás óta szokásban volt az egyes városokon és falvakon belül a szőlőhegyek osztályozása is. Szirmay Bélt követve a mádi szőlőket is három osztályba sorolta. Első osztályúak voltak: a Percehegy, a Nyúlászó, a Szenttamás, a Királyhegy és a Becsek. Második osztályúak: a Birsalmás, a Holdvölgy, Hintós, Juharos, Uszhegy (Őszhegy), Kis-Vilmány. Harmadik osztályúak: a Veres és a Sarkad. Ha ezeknek a szőlőhegyeknek táji elhelyezkedését elemezzük, kiviláglik, hogy az első osztályúak valamennyien a mádi határ keleti felében vannak, többnyire délkeleti fekvésűek. A másodosztályúak a Kis-Vilmány kivételével valamennyien a nyugati határrészen találhatók, míg a két harmadosztályú szőlőhegy ismét keleten található. A város északi határán erdők, a délin szántóföldek voltak.

Talán mondanom sem kell, hogy a mádi szőlőhegyek osztályba sorolása is Bél Mátyás, illetve az ő munkatársaként a Hegyalját valóban jól ismerő Matolai János szövegét követi. Feltűnő, hogy Bél Notitiájában szerepel a Középhegy nevű dűlő, ami Szirmaynál hiányzik.³⁶ Matolainak a tokaji szőlőtermelésről és borról írott összefoglalásában némileg eltérő osztályba sorolást találhatunk. Az első

³² *Iff. Barta J.*: „Ha Zemplén vármegyét, i. m. I. k. 342.

³³ *Szirmay A.*: Notita i. m. 6. Összesen 20 zempléni települést tekint Hegyaljához tartozónak, és első osztályú bortermőnek, Mádon kívül Tallyát, Ondot, Rátkát, Zombort, Tarcalt, Tokajt, Bodrogkeresztúrt, Kisfaludot, Szeget, Liskát, Erdőbényét, Tolcsvát, Zsadányt, Petrahót, Patakot, Vámosújfalut, Sátoraljaújhelyt, Olaszit és Kistoronyát. Másodosztályú volt: Monok, Szencs, Bekecs, Kövesd, Szentés, Királyhelmece, Zemplén, Szőlőske, Nagytoronya, Bári, Lagmóc. Harmadosztályú: Gálszécs, Krivostyán, Barkó.

³⁴ Uo. 7.

³⁵ Uo. 9. A Szarvas a legkiválóbb tarcali dűlő neve is, itt voltak a királyi udvar szőlői.

³⁶ *Belius M.*: Zempliniensis i. m. 31. rész.

osztályú szőlők azonosak, még az a megjegyzés is szerepel, hogy ezek a városhatár keleti részén találhatóak. A második osztályúak felsorolása azonban különbözik: Köves, Kishegy, Perce (amelynek van első osztályú része is) és a Sarkad. Hiányzik a Hintós, Juharos és az Őzhegy, viszont itt szerepel a Sarkad, amely az előzőek szerint harmadik osztályú volt. A Kis-Vilmány, Hintós, Juharos, Űzhegy(!) és ami a Középhegyen túl található, a harmadik osztályba van besorolva.³⁷ A két névsor nemcsak a besorolást tekintve különbözik. Szirmaynál hiányzik a Középhegy, de a Köves és a Kishegy is, Matolainál a Veres, és nem világos a Középhegy minősége.

Nem szabad abban a tévhitben élnünk, hogy bármelyik névsor is a mádi szőlőhegyek teljes listáját tartalmazta. A 18. századi forrásokban az említettek mellett szerepel még szőlőhegyként a Suba, a Bomboly, a Kakas, Korposd, Kiskút, Burja, Nötelen, Cókus.³⁸ A Hegyaljáról született szakirodalom azonban, ha a részletekben nem is volt teljesen tájékozott, a bortermelés lényegi elemeiben feltűnően tájékozott volt. Ez a tájékozottság abból is fakadt, hogy a 18. században megnövekedett a tokaji borral és Hegyaljával foglalkozó tudományos irodalom. Úgy tűnik Szirmay ismerte ezeket az írásokat, amelyek a tokaji borral, köztük a Mádon termelt borral foglalkoztak. A szerzők között megemlítette a debreceni Weszprémi Istvánt, aki a tokaji bor orvosi hatásairól érkezett, a bártfai Kéler Pált, Matolai Jánost, Zarubal Bertalant, Fischer Dánielt, az eperjesi Fucker Ádámot, aki könyvének címében is kiemelte Tokajt, Tarcalt és Mádot, Dombi Sámuel, Joenichius Pétert, Weisz Jánost, a megye fizikusát és orvosát, aki néhány évvel Szirmay munkájának megjelenése előtt Dercsényi (Derczeni) néven írt a tokaji borról.³⁹ Hivatkozik Bél Mátyás (Mathias Belius) Prodrumusára is.⁴⁰

Mádról szó esik két szomszédos település leírásában is. Tarcalt követi az 1680-as években Mádon keresték fel Sulcz császári generálist, aki Thököly híveit üldözve Mádon ütött tábornokot. Tarcalt város küldöttei: Dévay Ferenc, Babocsay Izrael (?) /Izsák/, és Tache Tamás „néhány hordó aszú borral” menlevelet (salva guardia) szereztek városuk számára a tábornoktól.⁴¹

Zomborról azt jegyzi meg Szirmay (Bél nyomán), hogy 1732-ben még elhagyott (desolatus) volt, és Mádról irányították a földek és a szőlők művelését.⁴²

A Mádról szóló leírás következő részében azokról a forrásokról esik szó, amelyek a várost körülvevő hegyekből törnek elő. Ezek között Szirmay négyet

³⁷ Bél Mátyás: Magyarország népeinek élete 1730 táján. A tokaji szőlőművelés és a tokaji bor. Szerk. Wellmann Imre. Bp. 1984. 397–399. Az a tény, hogy a Perce az első és a második osztályban is szerepel, azzal magyarázható, hogy van egy déli és egy északi része is.

³⁸ *Kalmár J.*: Mád i. m. 37., 41., 44., 51., 69., 85.

³⁹ *Kiss László*: Kazinczy sógora, Zemplén főorvosa Dercsényi János. Bp.–Debrecen 2009. 33–40.

⁴⁰ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 11–13.

⁴¹ Uo. 151.

⁴² Uo. 157.

említ: a Dióskutat, az Adókutat(!), a Királykutat és a Kiskutat.⁴³ A Kiskút, amely a városhatár északi részén volt, az utcahálózatra is meghatározó jelleggel bírt, mert az egyik utcát Kiskútsornak nevezték (és nevezik máig is). Az Adókút félreértése (és félre olvasása) az Áldókútnak, amely a helyi szájhagyomány szerint már a honfoglalás korában is létezett és a pogány vallási szokásoknak megfelelően ott áldoztak fehér lovat az égi hatalmasságoknak. Az ötödik forrás, amely a Kővágó nevű szőlőhegy lábánál fakadt, kénes jellegű volt, (sulphureus) és gyógyfürdő (salubria balnea) kialakítására teremtett lehetőséget.⁴⁴

A 18. századi források az elmondottnál jóval többet tudnak a Kővágó aljában a Szilvás völgyben lévő fürdőről. Az Áldókútból fakadó Szilvás patakon a 18. században egy felülcsapott vízikerekre járó malom működött, a kénes forrás mellett pedig fürdőház épült, amelynek hat fürdőszobája és egy vendégszobája volt.⁴⁵ A fürdő más ország leírások szerint is ismert volt, Vályi András 1799-ben úgy tudta, hogy Mádnak „kő bányája van és fürdője is, melly a kösvényeseknek ditsértetik.”⁴⁶

Szirmay leírásában nem esik szó Mád kultúrájának és vallási életének múltjáról. Bizonyos ismereteket azonban más településekről szóló részekben ezekről is szerezhethetünk. Sárospatak leírásában oldalakon át vannak felsorolva a református főiskola professzorai 1551-től. A főiskolán kialakult rend szerint (nyilván a jobb javadalmazás miatt) a professzorok sokszor mentek el a gazdag mezővárosi gyülekezetek papjának. Ezek közé tartozott Gönc, Sátoraljaújhely, Tállya, Bodrogkeresztúr, Tolcsva, Erdőbénye, de a távolabbi Miskolc, Érsekújvár, Marosvásárhely, sőt Debrecen gyülekezete is. A sárospataki professzorok közül több olyan is volt, aki mádi lelkipásztorként folytatta tevékenységét. Lövey György 1615-ben lett sárospataki professzor, de alig két év múlva, már 1618-ban Mádra távozott. Salánki György 1629-ben lett a főiskola tanára és 1635-ben távozott Mádra a gyülekezet vezetőjének. D. Bényei János 1637-ben lett professzor s 1645-től volt a mádi egyház lelkipásztora.⁴⁷ A tudós lelkipásztorok és a tudós „schola mesterek”⁴⁸ együttes munkájának eredménye volt, hogy a 17–18. században a város egyházi iskolát tudott fenntartani, s ehhez időnként az olyan mádi polgárok is hozzájárultak, mint Soós György, aki 1622-ben végrendeletében a Vilmányon lévő szőlőjét „Mád város iskolájában tanuló szegény deákoknak” hagyta azzal a megszorítással, hogy életében még a felesége használhatja.⁴⁹

⁴³ Uo. 159.

⁴⁴ Uo. 159.

⁴⁵ *Kalmár J.*: Mád i. m. 85.

⁴⁶ *Vályi András*: Magyar országnak leírása... 2. kötet, Buda 1799. 558.

⁴⁷ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 213–214.

⁴⁸ Ilyen „schola mester” volt a 17. században Alsólindvai Ádám deák, vagy Szikszai (Szixai) György deák. *Kalmár J.*: Mád i. m. 113., 121.

⁴⁹ Uo. 164. Mád 17. századi vallási viszonyaira: *Orosz István*: Templom és földesuraság egy hegyaljai mezővárosban. In: Műveltség és társadalmi szerepek. Arisztokraták Magyarországon és Európában. Szerk. Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint. Debrecen 2014. 373–384.

Szirmay Antal Mádról szóló fejtegetései a város címerének bemutatásával érnek véget, amely szerint a címer Keresztelő Szent Jánost idézi.⁵⁰ Ez a megállapítás is Bél Mátyásra vezethető vissza, de nem felel meg a valóságnak. A mádi katolikus templom már 1332-ben is szent Tamás apostol patrocíniuma volt, s a város pecsétje is a feltámadt Krisztust idézi, amint Tamás meggyőződik valóságos feltámadásáról. Az előzőkben többször említett Szenttamás szőlőhegy is arra utal, hogy a városnak inkább Szent Tamáshoz volt köze, mint Szent Jánoshoz. A templom ma a Szentháromság nevére van felszentelve, ez a változás azonban akkor következett be, amikor az említett Széchényi György visszaadta a templomot a katolikusoknak és az épületet újrászentelték.⁵¹

Befejezésül még egy megjegyzést kell tennünk. Szirmay Antal 1798-ban is megjelentetett egy könyvet a tokaji szőlőhegyek és a bortermelő helységek gazdaságáról.⁵² Nem kell beható elemzés annak megállapításához, hogy a hegyaljai városokról itt közölt írás azonos az 1803-ban megjelent kötet szövegével, valamilyen átalakított sorrendben. Így az a történet, amely szerint Draskovich György kalocsai érsek, a zsinat magyarországi követe, tállyai bort ajándékozott a pápának, aki azzal a szójátékkal köszönte meg: „sumum pontificem talia vina decent,”⁵³ a hegyaljai városokról szóló kötetben a 13. §., a zempléniben a 19. §. A tarcali, mádi és a zombori hegyekről szóló Bacchus történet az 1798-as kötetben a 15. §, az 1803. éviben a 20. §.⁵⁴ Az összehasonlítás tovább is folytatható lenne.⁵⁵

Végül is nem állíthatjuk, hogy Szirmay Antal Zemplén megyét tárgyaló vasos kötete túlságosan sokat foglalkozna Máddal, a hegyaljai mezővárosok egyikeivel. A Bél Mátyást és saját korábbi írását követő, de egyéni megállapításokat is tartalmazó szövege azonban hozzájárult a mezőváros megismeréséhez. A 19. századi hasonló országleírások nem nélkülözhatték az ő megállapításait sem.

⁵⁰ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 159.

⁵¹ A város pecsétje látható Kalmár János munkájában. *Kalmár J.*: Mád i. m. 91. A középkori patrocíniumra: *Orosz István*: Tokaj-Hegyalja a pápai tizedjegyzékben. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.) Szerk. Orosz István – Papp Klára. Debrecen 2009. 22–31.

⁵² *Antonius Szirmay*: Notitia oeconomica montium et locorum vitiferorum Tokaj. Cassoviae 1798.

⁵³ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 7. „A legfőbb papot (azaz a pápát) ilyen borok illetik meg”, de „talia vina” úgy is fordítható, hogy tállyai borok.

⁵⁴ Uo. 17.

⁵⁵ A kortársak számára nem volt elítélendő, ha valaki idegen szövegeket használt fel idézőjel nélkül, még kevésbé volt szokatlan, ha saját szövegével tette ezt.

LÉVAI CSABA

A RABSZOLGÁK FELFEGYVERZÉSÉNEK KÉRDÉSE A BRIT BIRODALOMBAN AZ AMERIKAI FORRADALOM ELŐTTI IDŐSZAKBAN¹

A RABSZOLGÁK FELFEGYVERZÉSÉNEK JOGI SZABÁLYOZÁSA AZ AMERIKAI BRIT GYARMATOKON

A rabszolgák felfegyverzése a rabszolgartató rendszer lényegének látszott el-
lentmondani. Amint azt a kérdés két kiváló szakértője, Andrew O’Shaughnessy
és Philip Morgan megfogalmazta. „A rabszolgák felfegyverzése ellentmondott a
feketék feltételezett alacsonyabb rendűségének és aláásta azokat a faji mítosz-
kat, amelyekkel a rabszolgaságot igazolták. Minthogy a rabszolgák elvileg társa-
dalmilag halott személyek voltak, olyanok, akik egy vereséget szenvedett ellen-
ség tagjaiként háborúban kerültek fogságba, sok ültetvényes anatómának tekin-
tette a rabszolgák harcosokká változtatását. A katonákról azt feltételezték, hogy
a becsület és a bátorság tulajdonságaival rendelkeznek, a rabszolgák pedig par
excellence becstelenség voltak. Ezért a rabszolgák katonává tétele ellentmondást
hordozott magában.”²

Minden rabszolgartató társadalomban tartottak a rabszolgák felkelésétől és az
ellen igyekeztek megfelelő óvintézkedéseket tenni. Ezen óvintézkedések egyik
legfontosabb eleme általában az volt, hogy a rabszolgák számára megtiltották a
fegyverviselést. Az amerikai brit gyarmatokon sem volt ez másként. Az első ezt
célzó törvény Barbadoson fogadták el 1661-ben. A törvény utasította és felha-
talmazta a rabszolgartatókat arra, hogy kéthetente átkutassák a rabszolgák szál-
lásait abból a célból, hogy nem rejtegetnek-e „husángokat, fakardokat vagy más
kártékony fegyvereket”. Mint Andrew O’Shaughnessy és Philip Morgan megál-
lapították, a törvény csak a már létező gyakorlatot rögzítette, hiszen számos be-
számoló maradt fenn arra vonatkozóan, hogy a házkutatás gyakorlatát már ko-
rábban is folytatták. A szárazföldi gyarmatokon az első ilyen jellegű törvényt a
virginiai törvényhozó gyűlés iktatta törvénybe 1680-ban. Ez a rabszolgák számá-
ra megtiltotta, hogy husángokkal, kardokkal, puskákkal vagy más védekezésre

---

¹ E tanulmány része egy készülő nagyobb munkának, melynek témája az amerikai forradalom vezetői és a rabszolgaság kapcsolatának vizsgálata.

² *Philip D. Morgan – Andrew J. O’Shaughnessy: Arming Slaves in the American Revolution.* In: *Arming Slaves from Classical Times to the Modern Age.* Eds. Christopher L. Brown – Philip D. Morgan. New Haven 2006. 182.

és támadásra alkalmas fegyverrel rendelkezzenek. Hamarosan a többi gyarmati is követte Virginia példáját.³

Ha mindez így volt, s a rabszolgatartók egyik fő prioritása az volt, hogy a rabszolgák ne juthassanak fegyverhez, akkor miért és milyen körülmények között merült fel egyáltalán a rabszolgák felfegyverzésének gondolata? Ez a kérdés nem csupán a rabszolgafelkeléstől való félelem miatt volt indokolt, hanem azért is, mert ha a rabszolgák nem rendelkezettek fegyverrel, akkor a fegyverforgatáshoz sem érthettek. Vagyis háború esetén fegyveres szolgálatra nemigen lehetett őket igénybe venni. Ez azonban csak elvileg volt így, mivel a rabszolgák fegyvertartásának általános elvi tilalma mellett, az észak-amerikai rabszolgatartó társadalmakban is számos olyan kivétel létezett, amelyek bizonyos körülmények között mégis megengedték, hogy a rabszolgák fegyverekhez jussanak. Mindez azt jelenti, hogy nem általában a rabszolgák fegyverviselése volt illegális, hanem az, ha a szigorú szabályozást megszegve fogtak fegyvert.

A helyzet kettősségét jól szemlélteti a rabszolgák fegyverviselésének észak-karolinai szabályozása. A helyi törvényhozás által 1741-ben elfogadott törvény célja az volt, hogy ültetvényenként legfeljebb csak egy rabszolga rendelkezhesen a lőfegyver viselés jogával. Az ilyen rabszolgáknak nem csupán a gazda írásos engedélyével kellett rendelkezniük, hanem azt az illetékes megyei bíróság elnökével is ellen kellett jegyeztetni. A törvénytelenül fegyvert viselő rabszolgák fegyverét az ilyen esetet leleplezők kapták meg. A vétkes rabszolgát pedig egyszerűen a megyei serif elé vitték, aki mindenféle formális ítélet nélkül húsz korbácsütést mért rá. Ezt követően a rabszolga „hazamehetett”, a gazdának pedig meghatározott jutalompenzt kellett fizetni a leleplezőnek.⁴

Úgy látszik azonban, hogy ez a szabályozás nem bizonyult elég hatékonynak, mivel a törvényt 1753-ban jelentősen módosították. Egyrészt ekkor tiltották meg, hogy rabszolgák szolgáljanak az állam milíciájában, másrészt pedig sokkal szigorúbb feltételekhez kötötték a kiválasztott rabszolgák fegyverhordozását. A törvény kimondta, hogy „az olyan ültetvényeken, ahol nincs őrizni való termés” egyetlen rabszolga sem viselhet fegyvert, „azokon az ültetvényeken pedig, ahol van őrizni való termés, nem több mint egy” ilyen felfegyverzett rabszolga lehet, „de miután a termést behordták” már egy sem. A rabszolgatartókat tehát a termés megóvása motiválta akkor, amikor nagyon behatárolt körülmények között, de mégis csak lehetővé tették, hogy rabszolgáik legálisan fegyvert viseljenek. Az ilyen rabszolgáknak a megyei bíróság engedélyével kellett rendelkezniük. Azért, hogy ezzel a joggal „ne élhessenek vissza”, továbbá az illető „jó és becsületes viselkedése” biztosítása érdekében, a gazdának óvadékot kellett letétbe helyeznie. Ezt azok kaphatták meg, akit a rabszolga, örtevényesége során esetleg

³ A barbadosi törvényt idézi: *Morgan, Ph. D. – O’Shaughnessy, A. J.*: *Arming Slaves* i. m. 183.

⁴ *Marvin L. M. Kay – Lorin Lee Cary*: *Slavery in North Carolina, 1748–1775*. Chapel Hill 1995. 68., 329.

megsebesített. A rabszolgák illegális fegyverviselésének leleplezését az észak-karolinai törvényhozók azzal igyekeztek ösztökélni, hogy aki ilyen esetet tárt fel, annak a bűnös rabszolga gazdája húsz shillinget volt köteles fizetni. Továbbá, viselnie kellett a rabszolgára kiszabott büntetés minden következményét és a fegyvert természetesen el kellett koboznia. A gazdának akkor nem kellett a leleplezési jutalmat kifizetnie és a büntetés következményeit viselnie, ha ő, vagy az illetékes rabszolga felügyelő igazolni tudta, hogy a kérdéses rabszolga a fegyvert „az ő beleegyezésük vagy tudomásuk nélkül” birtokolta.⁵

Marvin L. Michael Kay és Lorin Lee Cary azt is megvizsgálta, hogy a megyei bíróságok milyen gyakorisággal és milyen esetekben adtak engedélyt rabszolgák fegyverhordozására. Arra az eredményre jutottak, hogy kevés ilyen engedélyt adtak ki, de azok nagyon eltérő esetekre vonatkoztak. Bertie megye bírósága 1758-ban három engedélyt bocsátott ki, de aztán egészen 1766-ig egyet sem. Ugyanezen időszakban Craven megyében három engedély talált gazdára és abból kettő egyedül élő női kérvényező volt. Azt gondolhatnánk, hogy egy, a néhány rabszolgájával egyedül élő fehér nő lenne az utolsó, aki fegyverviselési engedélyt kér az egyik rabszolgája számára, ám mindketten nyomós okokkal támasztották alá sikeres kérvényüket. Grace Mann arra hivatkozott, hogy „egyedül van minden segítség nélkül”, az özvegy Elizabeth Harrold pedig úgy nyilatkozott, hogy „abszolút szükséges, hogy az egyik rabszolgám vadásszon és puskát hordhasson, hogy megölhesse és elpusztítsa a rókákat”. Chowan megyében három-három engedélyt adtak ki 1768-ban és 1771-ben, Pasquotank megyében pedig egyet. Az észak-karolinai rabszolgatartás körülményeit jól ismerő Kay–Cary szerzőpáros mindehhez azonban azt is hozzátette, hogy „az engedélyek e csekély száma lehet, hogy egyszerűen csak azt jelenti, hogy a gazdák gyakran a törvény mellőzését választották és annak a rabszolgának adtak fegyvert, akinek gondolták”.⁶

A gyarmatok határvidéki régióiban, ahol a vadászat elterjedt gyakorlat volt és az indiánok elleni védekezés a hétköznapi fegyverhasználatot szükségessé tette, gyakoribb volt, hogy a gazdák megengedték rabszolgáiknak a fegyverhasználatot. A rabszolgák számára a tűzfegyverekkel való rendelkezést megtiltó 1723-as virginiai törvény a határvidéki megyékkel kivételt tett, de ebben az esetben is szükség volt a gazda írásos engedélyére. A virginiai rabszolgaszállásokat feltáró régészeti ásatások összehasonlító elemzése is arról tanúskodik, hogy a rabszolgáknak volt lehetősége arra, hogy fegyverekhez jussanak. Az öt helyszínen – többek között Thomas Jefferson (1743–1826) monticelloi birtokán – végzett feltárások alkalmával a régészek puskákba való kovaköveket, puska- és pisztolycső darabokat, závarzat részleteket, a ravaszt védő fémdarabokat és más hasonló leleteket találtak.⁷ 1736 és 1790 között a virginiai újságokban tizenhat olyan, szö-

⁵ Az észak-karolinai törvényt idézi: Kay, M. L. M. – Cary, L. L.: Slavery in North Carolina i. m. 68.

⁶ Kay, M. L. M. – Cary, L. L.: Slavery in North Carolina i. m. 329.

⁷ Morgan, Ph. D. – O’Shaughnessy, A. J.: Arming Slaves i. m. 185., 204.

kött rabszolgákat köröztető hirdetést adtak fel, amelyekben az szerepelt, hogy a szökevények fegyverrel (összesen 15 puskával és 1 karddal) is rendelkeztek. Ez azonban az összes szökevényeknek csak mintegy egy százalékát jelentette. Egy Lancaster megyében végzett házkutatás sorozat során pedig, nem sokkal az amerikai forradalom előtt, „nyolcvan puskát, néhány szuronyt, kardokat stb.” találtak a rabszolgák szállásain.⁸

Az 1722-es dél-karolinai szabályozás is lehetővé tette a gazdák számára, hogy írásos beleegyezésüket adják ahhoz, hogy egy rabszolgájuk vadászat, a természetben vagy az állatállományban kárt tevő állatok, illetve a vágómarhák megölése céljából lőfegyverrel rendelkezzen. Amennyiben egy fehér ember is elkísérte a gazda által a vadászatra felhatalmazott rabszolgát, akkor még írásos engedélyre sem volt szükség. Ezen túlmenően, a törvény azt is megengedte, hogy a milícia rendszeres szemlén megjelenő gazdák fegyverét rabszolgák vigyék oda és vissza, vagy az istentisztelet alatt ők vigyázzanak azokra. A rizstermésben kárt tevő madarak elriasztására kijelölt rabszolgák pedig azzal a megkötéssel rendelkezhetek fegyverrel, hogy éjszakára le kellett azt adniuk a gazda házában.⁹

Mindezek alapján Andrew O'Shaughnessy és Philip Morgan nagyon leegyszerűsítőnek tartotta Michael A. Bellesiles azon megállapítását, hogy a „rabszolgáknak egyetlen puskájuk sem volt”.¹⁰ A maguk részéről úgy vélték, hogy: „A rabszolgák pontosan azért értékelték nagyon nagyra az ilyen tiltott tárgyak birtoklását, mert a fehérek megtagadták a puskákat tőlük. Továbbá, egyes rabszolgák legalábbis, rutinszerűen, meghatározott rendszerességgel férhettek hozzá a puskákhoz. Ezért egy inherens bizonytalanság létezett a gyarmati társadalomban abban a tekintetben, hogy kivegyék a fegyvereket a rabszolgák kezéből, vagy felfegyverezték őket, amikor az szükségesnek és hasznosnak látszik. Néhány rabszolga pedig nyilvánvalóan a fehérek segítsége nélkül vagy ellenzése ellenére jutott fegyverhez.”¹¹

⁸ *Philip D. Morgan: Slave Counterpoint. Black Culture in the Eighteenth-Century Chesapeake and Lowcountry.* Chapel Hill 1998. 390.

⁹ *Morgan, Ph. D.: Slave Counterpoint* i. m. 390., 391.

¹⁰ *Michael A. Bellesiles: Arming America: The Origins of a National Gun Culture.* New York 2000. 97.

¹¹ *Morgan, Ph. D. – O'Shaughnessy, A. J.: Arming Slaves* i. m. 183.

A RABSZOLGÁK FELFEGYVERZÉSÉNEK OKAI ÉS KÖRÜLMÉNYEI A BRIT GYARMATOKON

A nagy 18. századi háborúkban és az amerikai forradalom idején azonban nyilvánvalóan többről volt szó, mint a termés megőrzése vagy a madarak és a rókák elriasztása.¹² Felmerül a kérdés, hogy mikor és milyen körülmények hatására döntöttek úgy a rabszolgatartók a 18. századi Brit Amerikában, hogy nagy tömegben fegyverzik fel rabszolgáikat. A rabszolgák felfegyverzésével minden Amerikában érdekelt európai gyarmatosító hatalom élt valamilyen formában.¹³ Jelen írásomban nem célozom ezek mindegyikének rendszeres áttekintése, ezért elemzésemben a Brit Birodalomra fókuszálok.

Az O'Shaughnessy-Morgan szerzőpáros szerint két lényeges tényező tette alkalmassá az afrikai rabszolgákat arra, hogy katonákként alkalmazzák őket. Az egyik az, hogy az amerikai gyarmati hatóságok nagyon is tudatában voltak az afrikai katonai képességeinek. Ezt egyrészt az európaiak afrikai tapasztalatai, másrészt saját amerikai megfigyeléseik alapján állapították meg. Az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem kapcsán az európaiak olyan afrikai államalakulatokkal kerültek kapcsolatba, amelyek katonailag elég erősek voltak ahhoz, hogy megakadályozzák az európaiakat abban, hogy maguk vezessenek rabszolga beszerző expedíciókat a fekete kontinens belsejébe. Ebből következően, a tengerparti kikötők rabszolgával való ellátása az afrikai államok és kereskedők ellenőrzése alatt állt. Ez azt jelentette, hogy az afrikaiak nagyon erős alkupozícióval rendelkeztek a rabszolga-kereskedelmi ügyletek megkötésekor, s ezt jelentős részben katonai erejüknek köszönhették. Amint arra Herbert S. Klein találóan rámutatott „a készlet és az erő egyensúlyát tekintetbe véve, az európaiak gyorsan felismerték, hogy csakis a békés kereskedelem lehetséges. Azokat, akik nem alkalmazkodtak gyorsan – néha erővel – eltávolították a kereskedelemből”.¹⁴ A Holland Nyugat-Indiai Társaság igazgatói például 1696-ban azt javasolták a karibi holland szigetgyarmat Curaçao kormányzójának, hogy fontolja meg a leg-

¹² A nagy 18. századi háborúk tárgyalásakor azok Észak-Amerikában szokásos elnevezéseit és időhatárait használom. Az Európában a spanyol örökösödési háborúnak nevezett konfliktust (1701–1714) Észak-Amerikában Anna királyné háborújaként (1702–1713) emlegették. Az Európában osztrák örökösödési háborúnak (1740–1748) hívták az összecsapás a gyarmatokon két részletben zajlott, s ennek megfelelően a „Jenkins kapitány füle” miatt kirobban háborúról (1739–1743), illetve „György király háborújáról” (1744–1748) beszéltek. Az előbbi onnan nyerte az elnevezését, hogy még 1731-ben Florida partjainál egy spanyol őrhajó kapitánya levágta az általa megállított angol hajó kaptányának bal fülét, s később ez az incidens szolgáltatja az egyik indokot a háborúra. Végül, a hétéves háborút (1756–1763) a gyarmatokon a franciák és az indiánok ellen vívott háborúnak (1754–1763) hívták. Minderre részletesebben lásd: *Lévai Csaba*: „Förtelmes kereskedelem”. A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában. Bp. 2020. 34–35.

¹³ Erre lásd: *Morgan, Ph. D. – O'Shaughnessy, A. J.*: Arming Slaves i. m. 183–184.

¹⁴ *Herbert S. Klein*: The Atlantic Slave Trade. Cambridge 2010. 105.

utóbbi szállítmányban küldött angolai rabszolgák katonai alkalmazásának lehetőségét, mivel afrikai ügynökeiktől úgy értesültek, hogy azok „országukban már több háborúban is szolgáltak és tudják, hogyan kell kezelni a puskákat”.¹⁵

A karibi térségben meglehetősen gyakori rabszolga felkelések alkalmával az európai gyarmatosítók szintén „ízeltőt kaphattak” az afrikaiak katonai erényeiről. Andrew O’Shaughnessy és Philip Morgan például arra hívták fel a figyelmet, hogy egy afrikai államok között 1730–1732-ben vívott háború eredményeként rabszolga sorba kerültek Akwamu állam katonai vezetői, akik aztán a nyugat-indiai dán gyarmatokra kerülve, egy 1733-ban kirobbant rabszolga felkelés vezetőivé váltak.¹⁶

De hasonló „tapasztalatokra” a szárazföldi brit gyarmatok hatóságai is szert tehettek. Az Egyesült Államok későbbi területén elhelyezkedő brit gyarmatok területén a legjelentősebb rabszolga felkelésre 1739 szeptemberében Dél-Karolinában került sor, a Charles Towntól alig húsz mérföldre, nyugatra elhelyezkedő, Szent Pálról elnevezett egyházközség területén. A szeptember 9-én vasárnap kibontakozott és a közeli Stono folyóról Stono felkelésnek elnevezett mozgalmat hamar leverték, de az események elemzése alapján néhány történész arra a következtetésre jutott, hogy a felkelés kirobbantásában és vezetésében nagy szerepet játszottak az afrikai katonai tapasztalatokkal rendelkező rabszolgák.¹⁷

Elsőként William C. Suttles vetette fel, hogy a lázadó rabszolgák afrikai hadviselési módokat és szimbólumokat használhattak. Kortársi visszaemlékezések szerint ugyanis a felkelők egy zászlót is készítettek maguknak, s Suttles szerint ennek olyan kultikus jelentőséget tulajdonítottak, ami az afrikaiak körében Angolában is megfigyelhető volt. Később Peter Wood hivatkozott Suttles-nek erre a megállapítására, és azt is megemlítette, hogy „az összeesküvők között sok angolai volt”, amivel arra utalhatott, hogy a felkelők jelentős része által osztott közös származás megkönnyítette a lázadás megszervezését és lebonyolítását.¹⁸

Sokkal komplexebb módon, az egész Stono felkelés vonatkozásában állította a középpontba az afrikai hagyományok szerepét az afrikanista John K. Thornton egy 1991-ben megjelent tanulmányában. Szerinte a Stono felkelés kibontakozásában és jellegének meghatározásában három tényező játszott döntő szerepet. Egyrészt a rabszolgákkal való bánásmód dél-karolinai rabszolga tartóik részéről, másrészt a floridai spanyolok közelsége és esetleges agitációs tevékenysége,

¹⁵ Idézi: *Morgan, Ph. D. – O’Shaughnessy, A. J.: Arming Slaves* i. m. 181.

¹⁶ Uo.

¹⁷ A Stono felkelésre lásd: *Peter H. Wood: Black Majority. Negroes in Colonial South Carolina from 1670 through the Stono Rebellion.* New York 1974. 308–326; *Robert Olwell: Masters, Slaves, and Subjects. The Culture of Power in the South Carolina Low Country, 1740–1790.* Ithaca 1998. 22–27. Magyarul lásd: *Lévai Cs.: „Förtelmes kereskedelem”* i. m. 446–459.

¹⁸ *William C. Suttles: African Religious Survivals as Factors in American Slave Revolts.* *Journal of Negro History* 56. (1971) 97–104.; *Wood, P. H.: Black Majority* i. m. 314.

harmadrészt pedig a felkelésben résztvevő rabszolgák afrikai háttere.¹⁹ Írásában ezt a harmadik elemet tette alapos vizsgálat tárgyává. Itt nem részletezendő bizonyítékok alapján Thornton arra a következtetésre jutott, hogy a Stono felkelés vezetői a Kongó folyó torkolatvidékén elhelyezkedő Kongó Királyságból kerültek ki. Ez az állam katolikus hitre tért és hivatalos irataiban a portugál nyelvet használta. Ráadásul a térségben a kereskedelem nyelve is a portugál volt. Mindez Thornton szerint „nem azt jelentette, hogy minden vagy a legtöbb kongói tudott portugálul... de azt igen, hogy a kongói rabszolgák minden nagyobb csoportjában valószínűleg voltak kétnyelvű beszélők”.²⁰ Portugálul tudó rabszolgák tehát a Stono felkelés vezetői között is lehettek, ami azért érdekes, mert a felkelők dél felé indultak valószínűleg azért, hogy a spanyol gyarmat Floridába jussanak, ahol portugál tudásukkal meg tudták volna értetni magukat.

John Thornton szerint a Stono felkelésben résztvevő rabszolgák kongói származása melletti egyik legfontosabb érv az volt, hogy a fehér források beszámolóí szerint a döntő összecsapásban nagyon jól, mondhatni szakszerűen harcoltak. Nem jelentett gondot számukra például a tűzfegyverek használata. Márpedig ilyen jellegű tudásra Dél-Karolinában nemigen tehettek szert. A Kongó Királyságban viszont nagyon sok belső és külső háború dúlt a 17. század második felében és a 18. század első évtizedeiben. Ezekben a háborúkban pedig már széleskörűen alkalmaztak tűzfegyvereket, amelyek használatában a helyi afrikaiak egyre nagyobb gyakorlatra tettek szert. E gyakori háborúk pedig azzal a következménnyel is jártak, hogy nagyon sok hadifoglyot adtak el rabszolgának, főként Kabindán, Kongó fővárosán keresztül exportálva azokat. Vagyis a Stono felkelésben harcoló rabszolgák katonai szakértelme nagy valószínűséggel Kongóból is származhatott.

Thornton szerint azonban a Stono felkelés résztvevői „egyéb tanújeleit is adták afrikai katonai hátterüknek. Például olyan lobogók alatt vonultak, mint az afrikai hadseregek egységei a hadjárataikban és dobokat használtak a lázadók bátorítására.”²¹ Mindez persze még nem jelentett egyértelmű bizonyítékot ezen eszközök alkalmazásának afrikai eredetére, hiszen a korabeli európai hadseregek és a gyarmati milícia is használt zászlókat és dobokat. Volt azonban egy olyan gyakorlat is, amely csakis a korabeli afrikai hadseregekre volt jellemző: a felkelők harci táncot jártak. Mint Thornton megállapította „az afrikai háborúban a tánc legalább olyan része volt a katonai felkészülésnek, mint Európában a gya-

¹⁹ *John K. Thornton: African Dimensions of the Stono Rebellion. The American Historical Review* 96. (1991) 1101–1113. Dél-Karolinától nem messze délre helyezkedett el Florida, amelyik spanyol gyarmat volt és állandó fenyegetést jelentett az angol gyarmatra nézve. A spanyolok befogadták a szökött dél-karolinai rabszolgákat és a felkelők Florida felé indultak. Ráadásul a Stono felkelés kibontakozásakor éppen kirobbanóban volt Nagy-Britannia és Spanyolország között „a Jenkins kapitány füle” miatt vívott háború (1739–1744).

²⁰ *Thornton, J. K.: African Dimensions* i. m. 1108.

²¹ *Thornton, J. K.: African Dimensions* i. m. 1111.

korlátozás... a tánc a gyakorlatozás egy formája volt a reflexek felgyorsítása és a védekezés készségeinek fejlesztése érdekében”, s a harci táncot a kongói hadseregek is széleskörűen alkalmazták.²²

Thornton ráadásul úgy találta, hogy a lázadók által alkalmazott taktika megfelelt az afrikai, kongói gyakorlatnak. A felkelés napjának délutánján bekövetkezett fő összecsapásban a lázadók nagy része a gyarmati milícia első sortüze után megfutott, s csak egy kisebb „mag” tartott ki. Ez a mag visszavonult és az elkövetkező napokban még többször is összecsapott a milíciával. John Thornton úgy vélte, hogy az első sortűz után megfutók azok a katonai készségekkel nem rendelkező rabszolgák lehettek, akik később csatlakoztak a felkelést kezdeményező „maghoz”, amely a katonai képzettséggel rendelkező kongói rabszolgákból állhatott. Ez utóbbiak pedig annak a katonai taktikának megfelelően harcoltak, amihez Kongóban hozzá voltak szokva. Az afrikai seregek ugyanis – a korabeli európai harcmodortól eltérően – nem zárt rendben küzdöttek. Európában a lovaság rohamának kivédése miatt volt szükség arra, hogy a gyalogság a kézi tűzfegyverek elterjedése után is megtartsa a zárt rendet. A korabeli európai hadseregekben a szuronnyal ellátott kovás puskákkal felszerelt, zárt rendben felsorakozott katonák ugyanazt a feladatot látták el a lovasrohamok visszaverésében, mint korábban a lándzsás alakzatok. Az afrikai hadszíntereken azonban a lovaság sohasem játszott fontos szerepet, s ezért az afrikai katonákat nem szerelték fel szuronnyal és a katonai taktika is másként alakult. Az afrikai csapatok az előcsatározások taktikáját alkalmazták, vagyis kerülték a közelharcot. inkább visszavonultak, újra rendezték soraikat és így kezdtek újabb összecsapásba. Vagyis – Thornton szavaival élve – a Stono felkelés résztvevőinek „taktikai viselkedése tökéletesen összhangban volt a kongói csataterék taktikájával. Egy rövid összecsapás után visszavonultak, újra rendeződtek és további csatákat vívtak egy hosszabb időszakon belül”.²³

Az afrikai katonai tapasztalata persze kétélű fegyver volt, hiszen nem csak az európai gyarmatok külső támadói ellen lehetett felhasználni, hanem a rabszolgatartók ellen is fordulhatott. Az biztos, hogy az amerikai gyarmati hatóságok tudatában voltak az afrikai katonai erőneiknek, de azokat akkor igyekeztek kihasználni, amikor más tényezők nyomása erre vezette őket. Ilyen más tényezők voltak a nagy 18. századi háborúk, amelyekben a gyarmati kormányzatok egyik legnagyobb problémáját a krónikus katonahiány jelentette. Ez többféle oknak köszönhetően a nyugat-indiai szigeteken lévő gyarmatokon sokkal élesebben jelentkezett. A tágabban értelmezett térségben minden jelentős – és néhány nem annyira jelentős – európai gyarmattartó hatalomnak (Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, Spanyolország, Portugália, Dánia) voltak birtokai, s némi leegyszerűsítéssel élve, ezek minden nagy 18. századi háborúban arra töre-

---

²² Uo. 1112.

²³ Uo. 1113.

kedtek, hogy elfoglalják egymástól a másik gazdasági vagy katonai-stratégiai okokból sokra értékelt szigetgyarmatait.

Az első, és sokáig a legfontosabb angol birtok a régióban Barbados szigete volt, amelyre 1627-ben érkeztek az első telepesek. Ezek az 1660-as évekig főleg Angliából áthajózott szerződéses szolgák voltak, ám ezt követően a népességen belül többségbe kerültek a fekete afrikai rabszolgák. 1640-ben még csak körülbelül 14 000 európai telepes élt a szigeten, ám 1660-ban már 26 200 európai és 27 100 fekete rabszolga. A 18. század elején az afrikai rabszolgák száma (50 100) már majdnem ötszörösen múlta felül az európaiakét (15 400). Fél évszázaddal később alig valamivel több európai (17 200), viszont jóval több (78 800) fekete rabszolga élt a szigeten. Az amerikai forradalom idejére (1770) a fehérek száma nem nőtt, viszont az afrikai rabszolgáké 92 000 főre emelkedett. Ez azt jelenti, hogy ekkor a helyi lakosság 84,2 %-át alkották fekete rabszolgák. Amennyiben az összes Karib-tengeri angol gyarmatot tekintjük, akkor 1650-ben 44 000 európai mellett még csak 15 000 afrikai rabszolga élt a térségben. 1670-re a fehérek száma egyáltalán nem nőtt meg, a feketéké viszont 52 000 főre emelkedett. A 18. század végén már több mint háromszor annyi fekete rabszolga élt a nyugat-indiai angol gyarmatokon, mint európai telepes (115 000, illetve 33 000). Az arányok a század közepére még inkább a feketék javára tolódtak el. Ekkor a rabszolgák száma (295 000 fő) már több mint nyolcszorosa volt az európaiakénak (35 000 személy), s ez az arány 1770-re majdnem tízszeresre növekedett (45 000, illetve 434 000 fő). Azt is érdemes persze megjegyezni, hogy a karibi térségben a fekete rabszolgák halandósági mutatói is magasabbak voltak a szárazföldön élő társaikénál, s a fenti népességnövekedés csak folyamatos afrikai importtal volt fenntartható.²⁴

Mit jelentettek ezek a demográfiai mutatók a szigetek katonai védelme szempontjából? Egyrészt azt, hogy a hadra fogható európaiak sokszor nem egyszerűen kevesen, hanem időben előre haladva abszolút számaikat tekintve is egyre kevesebben voltak. Ez azzal is összefüggésben volt, hogy kevésbé voltak immunisak az itteni trópusi betegségekkel szemben. A brit kormányzatban természetesen felmerült, hogy az anyaországból odaküldött csapatokkal lehetne megerősíteni a nyugat-indiai szigetek védelmét, megoldást azonban ez sem jelentett. Az ide érkező európai katonákra ugyanis a trópusi betegségek következtében katasztrofális halálozási mutatók voltak jellemzők. Amikor a brit csapatok a franciák és az indiánok ellen vívott háborúban (1754–1763) 1762–1763-ban megszállták Havannát, a betegségek következtében több mint 5000 katonát veszítettek. Ez, az ebben a háborúban Észak-Amerikában elszenvedett összes egyéb brit embervesztéséget felülmúlta. Az amerikai függetlenségi háború idején a karibi térségbe szállított brit katonák 11%-a már az atlanti-óceáni átkelés során meg-

²⁴ John J. McCusker – Russell R. Menard: *The Economy of British America, 1607–1789*. Chapel Hill 1991. 153., 154.

halt. A térségben állomásozó csapatok 15%-a halt meg a háború alatt a betegségek következtében, míg ezek az arányok a New Yorkba vezényelt csapatok körében 6%, Kanadában pedig csak 1% voltak. Az észak-amerikaiakhoz képest jóval kisebb volumenű itteni hadműveletek ellenére a britek teljes karibi embervesztése 6000 főre volt tehető, ami több mint a felét tette ki az észak-amerikai szárazföldön vívott jóval nagyobb kiterjedésű hadműveletekben meghalt körülbelül 10 000 főnek. Ez az aránytalanság a trópusi betegségek hatásával magyarázható.²⁵

A nyugat-indiai szigetek – a kukornádtermelés dominanciájából következően – élelmiszer és építőanyag ellátásukat tekintve legnagyobbbrészt a külső szállítósoktól függtek, amelyek zömmel az észak-amerikai szárazföldi gyarmatokról érkeztek.²⁶ A trópusi éghajlattal rendelkező, sűrűn lakott nyugat-indiai szigeteken hamarabb megjelentek és könnyebben végig söpörtek a járványok. Erre még nagyobb esély volt akkor, ha háborús krízis idején megnehezült a szigetek élelmiszer ellátása, s a lakosság legyengült. Ilyen körülmények között, a Karib-tengeri brit gyarmatok polgári és katonai vezetői számára nem nagyon maradt más megoldás, mint a rabszolgák katonai alkalmazása, ami számos további „előnyvel” járt. A fekete rabszolgák sokkal ellenállóbbak voltak a betegségekkel szemben, s így meg lehetett kímélni az európai katonák életét. Csökkenteni lehetett az itteni helyőrségek európai létszámát, amivel költséget is meg lehetett takarítani. Ráadásul, a feketék a helyi éghajlatot és földrajzi környezetet is jól ismerték és jobban bírták.²⁷

E tényezők miatt a Karib-tengeri angol gyarmatokon elég gyakran igénybe vették a fekete rabszolgák katonai erejét. Láttuk, hogy a rabszolgák fegyverviselésének korlátozásában Barbados járt az élen, de a sziget demográfiai viszonyainak elemzése során azt is megfigyelhettük, hogy az 1660-as évekre a feketék kerültek többségbe a helyi lakosságon belül. Nem véletlen, hogy háborús szükséghelyzetekben éppen ekkortól vette kezdetét az itteni rabszolgák felfegyverzésének gyakorlata. 1707-ben például, amikor Anna királynő háborúja (1702–1713) idején francia invázió fenyegette a szigetet, a mozgósított csapatok körülbelül egyharmadát rabszolgák alkották. Ugyanebben a háborúban, 1702-ben a bermudai milícia 750 fehérből és 600 feketéből állt. Igaz az utóbbiakat csak lándzsák-

²⁵ Morgan, Ph. D. – O'Shaughnessy, A. J.: *Arming Slaves* i. m. 196.

²⁶ 1768 és 1772 között a középső gyarmatok 178 961 font sterling értékben exportáltak gabona-féléket a nyugat-indiai szigetekre, ami a teljes gabonaexportjuk értékének (379 380 font sterling) majdnem a felét jelentette. Teljes faáru kivitelükben (29 348 font sterling) még nagyobb arányt képviselt a karibi térség (18 845 font sterling). Ugyanebben az időszakban, az új-angliai régió nyugat-indiai térségbe irányuló hús exportja 89 118 font sterling értéket képviselt, miközben a teljes húsexport értéke 89 953 font sterlinget tett ki. Faárukat ebből a térségből összesen 65 271 font sterling értékben vittek ki, s ebből 57 769 font sterling értékű áru a karibi térségbe ment. McCusker, J. J. – Menard, R. R.: *The Economy of British America* i. m. 199., 108.

²⁷ Morgan, Ph. D. – O'Shaughnessy, A. J.: *Arming Slaves* i. m. 184., 180–181.

kal szerelték fel. Pár évtizeddel később, „a Jenkins kapitány füle” miatt vívott háborúban (1739–1744) 1742-ben mintegy ezer „felfegyverzett négert” tartottak számon Antigua szigetén.²⁸

Az észak-amerikai szárazföldi gyarmatok demográfiai viszonyai jelentősen mások voltak, s ez az egyik fontos tényezője annak, hogy itt sokkal kisebb mértékben vették igénybe a rabszolgák katonai erejét. A szárazföldi gyarmatokon a legtöbb rabszolga a felső-, illetve alsó-déli régióban dolgozott. Ami az elsőt illeti, Ira Berlin adatai szerint 1680-ban 4876 fekete rabszolga élt a régióban, ami az itteni teljes népességnek csak 7%-át képviselte. A 17–18. század fordulójára a számuk 20 752 főre arányuk pedig 20%-ra nőtt. A feketék felső-déli népességen belüli részesedése 1770-ben érte el a csúcspontot, amikor 37% volt, számuk pedig ekkorra már 322 854 főre gyarapodott. Létszámuk ezután is folyamatosan nőtt arányuk azonban már csökkenő tendenciát mutatott. 1810-ben már 810 423 afroamerikai élt a térségben, az össznépességen belüli arányuk azonban 34%-ra csökkent. A Felső-Dél gyarmatai közül a legtöbb rabszolga Virginiában dolgozott, s azok össznépességen belüli aránya is itt volt a legmagasabb. Azonban az még az 1750-es csúcspont idején sem érte el az összlakosság felét (46%), s aztán csökkenésnek indult. 1810-ben 40% volt. Mindez azt mutatja, hogy az itteni európai származású népesség létszámát és össznépességen belüli arányát tekintve is jelentősen felül múlta a brit nyugat-indiai szigetek európai népességét. Ez egyrészt a folyamatos európai bevándorlásnak, másrészt a jelentős természetes szaporodásnak volt köszönhető. Katonaállítási szempontból ez azt jelentette, hogy jóval bőségesebb európai népességből lehetett meríteni. Megjegyzendő, hogy – a nyugat-indiai szigetekkel ellentétben – a felső-déli rabszolga népesség növekedése a 18. század második felében már döntően a természetes szaporodásnak volt köszönhető.²⁹

Észak-Amerika másik nagy rabszolgatartó régiója az Alsó-Dél volt. A fehérek és a feketék itteni aránya jobban közelített a Karib-tenger térségében jellemzőhöz, de azt soha nem érte el. A 18. század elején még csak 3000 fekete rabszolga élt az Alsó-Délen, ami az akkori össznépesség 36%-át jelentette. A fehér-fekete arányok tekintetében a csúcspontot itt 1720 jelentette, amikor – az akkor még egyetlenként létező, illetve brit uralom alatt álló – Dél-Karolinában 11 828 rabszolga élt, akik a teljes népesség 64%-át képviselték. 1770-re már Georgia is létezett, illetve Kelet-Florida is brit fennhatság alá került, s az így értelmezett alsó-déli régióban a rabszolgák aránya még mindig 58% volt, miközben számuk

²⁸ Morgan, Ph. D. – O’Shaughnessy, A. J.: *Arming Slaves* i. m. 184., 186–187.

²⁹ Berlin a Felső-Dél gyarmatai közé Delaware-t, Marylandet, Virginiát és Észak-Karolinát sorolta, míg az Alsó-Dél régióját Dél-Karolina, Georgia és az 1763-ban brit fennhatóság alá került Kelet-Florida alkotta. Ira Berlin: *Many Thousands Gone. The First Two Centuries of Slavery in North America*. Cambridge (Massachusetts) 1998. 369., 371. McCusker, J. J. – Menard, R. R.: *The Economy of British America* i. m. 136.

92 178 főre emelkedett. A régióban messze a legtöbb rabszolga Dél-Karolinában dolgozott. Mint láttuk, 1720-ban az afrikai rabszolgák a helyi népesség 64%-át tették ki. A rabszolgák száma az amerikai forradalom idejére (1770) majdnem meghétszereződött (75 178 fő) és a feketék még mindig az össznépesség 61%-át alkották. Ezt követően hasonló folyamatot lehetett megfigyelni, mint a Felső-Délen. A dél-karolinai rabszolgák száma lendületesen nőtt (1810-ben már 196 365 fő), ám az arányuk csökkenésnek indult (1810-ben 47%). Ez helyzet egyrészt a feketék és a fehérek vonatkozásában is a „bevándorlásnak”, másrészt a természetes szaporodásnak volt köszönhető. Bár megjegyzendő, hogy az itteni rabszolga népesség körében a természetes szaporodás csak a 18. század végére vált a növekedés fő forrásává, mivel az itteni földrajzi-, élet- és munkakörülmények miatt a rabszolga népességre magasabb halandósági mutatók voltak jellemzők, mint a Felső-Délen.³⁰

Katonaállítási szempontból ezek az adatok azt jelentették, hogy a nyugat-indiai szigetekhez képest, még azokon a szárazföldi gyarmatokon is bőségesebb európai „emberanyagból” lehetett meríteni, ahol a legtöbb rabszolga dolgozott és ahol népességen belüli arányuk is a legmagasabb volt. A fekete rabszolgák Alsó-Délen belüli aránya az amerikai forradalom idején meghaladta az 50%-ot, Dél-Karolina esetében pedig a 60%-ot is.³¹ De még ezek a számok is jelentősen alatta voltak a Karib-tengeri arányoknak.

Ami a Marylandtól északra elhelyezkedő gyarmatokat illeti, ott a rabszolgák össznépességen belüli aránya jóval kisebb volt, mint a déli nagyregióban. John McCusker és Russell Menard adatai szerint a középső gyarmatok össznépessége 1680-ban még csak 14 900 főt tett ki, s közülük 1500-an voltak rabszolgák. Húsz évvel később az össznépesség már a félszázezet is felülmúlta (53 500 fő), de közülük csak 3700-an voltak a fekete afrikai rabszolgák. A 18. század közepére a régió lakossága már majdnem elérte a 300 000 főt (296 500), a feketék részesezése azonban jóval tíz százalék alatt maradt (20 700 fő). Az amerikai forradalom idején (1770) a teljes népesség már a félmillió személyt is meghaladta (555 900), a feketék aránya azonban még tovább csökkent, hiszen ekkor 34 900-an éltek itt.³² Azért azt is érdemes megjegyezni, hogy a regionális átlagok jelentős belső övezeti eltéréseket is tartalmaztak. 1770-ben Pennsylvania lakosságának csak 2%-át alkották a rabszolgák, míg ugyanezen arány New Yorkban 12% volt. Ez utóbbi adat már csökkenést jelzett, mivel a rabszolgák aránya 1720-ban

³⁰ Berlin, I.: *Many Thousands* i. m. 370. McCusker, J. J. – Menard, R. R.: *The Economy of British America* i. m. 172. Megjegyzendő, hogy az Egyesült Államok későbbi területén a Mexikói-öböl partvidékén, a francia uralom alatt lévő Louisianában is voltak rabszolgák. 1750-ben, 4730 fekete afrikai élt itt, akik a lakosság többségét (60%) képviselték.

³¹ Berlin, I.: *Many Thousands* i. m. 370.

³² A középső vagy közép-atlanti gyarmatok közé New York, New Jersey és Pennsylvania tartozott. McCusker, J. J. – Menard, R. R.: *The Economy of British America* i. m. 203.

ezen a gyarmaton a 16%-ot is meghaladta.³³ Ebben a régióban tehát a Felső-Délhez képest is nagyobb mennyiségű potenciális európai katona népesség állott rendelkezésre.

Az új-angliai adatok még inkább ebbe az irányba mutattak. 1680-ban a régióknak 68 500 lakosa volt, s ebből mindössze 500 volt afroamerikai. Ezek az arányok a későbbiekben sokat változtak, hiszen a 17–18. század fordulóján a 92 400 fős össznépességen belül csak 1,8%-ot tett ki a feketék aránya. A 18. század közepén 360 000-en éltek Új-Angliában és ebből 11 000 fő volt afroamerikai. 1770-ben az össznépesség már jóval túl járt a félmillió (581 100 fő), míg a feketék száma alig haladta meg a 15 000-et.³⁴ Ezen eléggé egyértelmű átlag adatok mögött azonban még ebben a régióban is fontos belső különbségek bújtak meg. Míg New Hampshire-ben 1770-ben a feketék aránya az 1%-ot is alig érte el, ugyanezen adat Rhode Island esetében 6% volt, s ez utóbbi már csökkenést mutatott a húsz évvel korábbi 10%-hoz képest.³⁵ Ebben a viszonylag magasabb adatban szerepet játszott, hogy a gyarmat kereskedői az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelemben is jelentősen bekapcsolódtak. Hadsereg utánpótlási szempontból mindennek azért van nagy jelentősége, mert a függetlenségi háború idején Rhode Island-ben állami törvényhozási szintű döntés születik majd „színes” katonai egységek felállításáról. Összességében azonban a Rhode Island-i adatok sem változtattak azon az összképen, hogy Új-Angliában is jelentős nagyságú európai emberanyag állott rendelkezésre. S a régió ki is vette a részét a küzdelemből. Mint Alan Gilbert találóan és kissé epésen megállapította: „A Déllel összehasonlítva, a rabszolgák és a tory-k kisebb arányban voltak megtalálhatóak Új-Angliában, ahol az állampolgárok gyakran mélyebben elkötelezettek is voltak a szabadság ügye iránt. Új-Anglia aránytalanul nagy létszámú csapatokat állított ki az amerikai forradalom idején (tudniillik a régió népességének a tizenhárom alapító állam összlakosságán belüli arányaihoz képest – L. Cs.).”³⁶

A szárazföldi brit gyarmatok összességéről egyértelműen elmondható, hogy a nyugat-indiai szigetekhez képest sokkal kevésbé voltak ráutalva arra, hogy háborús helyzetben a rabszolgák besorozására legyenek kénytelenek hagyatkozni. Ez nem csupán annak volt köszönhető, hogy bővebb európai „emberanyag” bázissal rendelkeztek. Földrajzilag távolabb estek és élelmiszer ellátásukat tekintve sem voltak olyan kiszolgáltatott helyzetben, mint a Karib-tengeri szigetek. A járvá-

³³ *Berlin, I.*: Many Thousands i. m. 369.

³⁴ Az új-angliai gyarmatok közé New Hampshire, Massachusetts, Connecticut és Rhode Island tartozott. *McCusker, J. J. – Menard, R. R.*: The Economy of British America i. m. 103.

³⁵ *Berlin, I.*: Many Thousands i. m. 369.

³⁶ *Alan Gilbert*: Black Patriots and Loyalists. Fighting for Emancipation in the War for Independence. Chicago 2012. 95. Toryknak vagy lojalistáknak az anyaország oldalán állást foglaló amerikaiakat nevezték Észak-Amerikában a függetlenségi háború időszakában.

nyos betegségek szempontjából is jobb pozícióval rendelkeztek. Egyrészt hidegebb éghajlatuk kevésbé kedvezett a járványos betegségek megjelenésének, másrészt nagyobb kiterjedésük és ritkább népsűrűségük miatt azok elterjedésére is kisebb esély volt.³⁷

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az amerikai forradalom előtti időszakban a szárazföldi brit gyarmatokon ne lettek volna példák a rabszolgák felfegyverzésére. Érdekes módon kapcsolta össze az észak-amerikai és a karibi régiót „a Jenkins kapitány füle” miatt vívott háborúban (1739–1744) 1740–1741-ben indított hadjárat, amelynek keretében az anyaországból és az észak-amerikai gyarmatokról érkezett, illetve a nyugat-indiai szigeteken kiállított csapatokkal indítottak támadást a közép-amerikai és Karib-tengeri spanyol birtokok ellen. Az expedíció szervezői ugyanis arra panaszkodtak, hogy a szárazföldi gyarmatokról érkezett 3000 fős kontingenst részben „elaggott kimerült” marylandi rabszolgákból állították ki. Ez persze a szárazföldi gyarmatok hatásági szempontjából a könnyebbik megoldást jelentette, hiszen a felfegyverzett rabszolgákat ebben az esetben mintegy exportálták területükről.³⁸

Az észak-amerikai gyarmatokon belül, az Alsó-Dél – de leginkább Dél-Karolina – földrajzi, demográfiai és társadalmi viszonyai hasonlítottak legjobban a nyugat-indiai szigetekéhez. Igaz, hogy a 18. század elején (1700) még csak körülbelül 3000 fekete rabszolga élt Dél-Karolinában, ám ők már ekkor is az össznépeség 44%-át tették ki. A hadra fogható fehér férfiak száma erősen korlátozott volt, s a gyarmatnak máris jelentős kihívásokkal kellett szembenéznie. Egyrészt azért, mert erős indián konföderációk (krík, cseroki, jamaszi) vették körül, másrészt pedig azért, mert a spanyol fennhatóság alatt lévő Floridából háború esetén állandó inváziós veszély fenyegetett. Ezért már az Anna királynő háborúja (1702–1713) idején sor került a fekete rabszolgák fegyveres alkalmazására, ami a környékbeli indiánok ellen vívott és a gyarmatot létében fenyegető jamaszi háború (1715–1717) idején is megtörtént.³⁹

Amikor „a Jenkins kapitány füle” miatt vívott háború (1739–1744) elején 1739-ben spanyol támadás fenyegetett, a dél-karolinai törvényhozás felhatalmazta a megyei milíciák századosait, hogy a gazdák által „ajánlott” rabszolgákat besorozzák egységeikbe, mivel néhány rabszolga „hűségről és bátorságról” tett tanúbizonyságot. Amikor 1740-ben fordult a kocka és a dél-karolinaiak készültek egy Florida elleni támadásra, az expedíció vezetője James Oglethorpe (1696–1785) tábornok azt javasolta, hogy a fekete rabszolgákat utászokként alkalmazzák, de egyes források arra utalnak, hogy a reguláris századokba néhány puská-

³⁷ Morgan, Ph. D. – O'Shaughnessy, A. J.: Arming Slaves i. m. 184.

³⁸ Uo.

³⁹ Berlin, I.: Many Thousands i. m. 370. Morgan, Ph. D. – O'Shaughnessy, A. J.: Arming Slaves i. m. 184. A jamaszi háborúra lásd: Allan Galloway: The Indian Slave Trade: The Rise of the English Empire in the American South, 1670–1717. New Haven 2002. 315–344.

val ellátott feketét is besoroztak. Közben azonban 1739-ben bekövetkezett a Stono felkelés megrázkódtatása, ami a rabszolgákkal szembeni nagyon kemény megtorláshoz és ahhoz vezetett, hogy a dél-karolinai fehérek körében erős ellenérzések alakultak ki a rabszolgák bármiféle fegyvert fogásával kapcsolatban.⁴⁰ Azt azonban, hogy a helyzet nem volt egyszerű, az elkövetkező események is jól mutatják. A háború ugyanis – a gyarmatokon György király háborúja néven (1744–1748) – tovább folyt és Dél-Karolina törvényhozása 1747-ben egy olyan törvényt fogadott el, amelyik vészhelyzetben lehetővé tette a rabszolgák besorozását. A következő nagy konfliktust a franciák és az indiánok elleni háború (1754–1763) jelentette, aminek keretében egy „fiókháború” is kirobbant a cseroki indiánok és a britek között. Ez utóbbit Dél-Karolinában a cseroki háborúnak (1758–1761) nevezték és a helyzet komolyságát jól mutatja, hogy a gyarmat törvényhozásában mindössze egy szavazattal maradt alul az a javaslat, hogy négy-száz rabszolga felfegyverzésével támogassák a háborús erőfeszítéseket. William Bull (1710–1791) Dél-Karolina kormányzója a háború után sem tartotta megfelelőnek a gyarmat milíciájának létszámát és állapotát. 1770-ben azon gondolkodott, hogy a létszám egyharmadának erejéig megbízható rabszolgákkal kellene feltölteni azt.⁴¹

Mindezt azért volt érdemes áttekinteni, mert az amerikai függetlenségi háború (1775–1783) idején az amerikai hadvezetésnek ugyan ezekkel a problémákkal – katona hiány, ellenséges invázió veszélye – kellett szembenéznie, s ez akkor is felveti majd az afroamerikai katonák csatasorba állításának kérdését, amihez a fentebb említett adottságok tükrében az egyes gyarmatokon nagyon eltérően viszonyultak. De ennek vizsgálata már egy következő tanulmány témája lehetne.

---

⁴⁰ Morgan, Ph. D. – O'Shaughnessy, A. J.: *Arming Slaves* i. m. 184–185.

⁴¹ Uo.

HELMUTH VON MOLTKE KATONAPOLITIKAI KONCEPCIÓJA ÉS POLITIKAI NÉZETEI A NÉMET EGYSÉG LÉTREJÖTTÉNEK IDŐSZAKÁBAN

A königgrätzi és a sedani csaták győztese, a nagyformátumú hadvezér, Helmuth von Moltke kiváló stratégiai képességei nélkül Otto von Bismarck aligha valószínűsíthatta volna meg porosz vezetéssel a német egységet. A szokatlanul hallgatólag és szerény Moltke, akinek élete csaknem felölelte az egész 19. századot, rendkívül humánus és sokoldalúan képzett katona volt. Rajongott Goethe-ért, Byronért, Heinéért és nagyon kedvelte Mozart zenéjét. A természet iránti rajongása ugyanolyan elmélyült volt, mint a művészetek szeretete és az ókorról elsajátított ismeretei. Moltke szeretett utazni, amit a világ alaposabb megismerése lehetőségének tekintett, szívesebben tartózkodott Rómában vagy Bécsben, mint Berlinben. Inkább lett volna történész-, vagy régészprofesszor.¹ „A jellemében és életstílusában ez a kiegyensúlyozottságot mutató, elhivatott, hallgatólag személyiség a maga visszafogottságával Bismarckhoz hasonlóan úgy vélte, hogy nagy bizalom alakult ki közöttük. Mások két teljesen eltérő személyiséget láttak bennük, és ahogy ők, úgy Moltke sem értette meg, ahogy Bismarck sem, hogyan lehettek meg egymással konfliktusok nélkül”²

Helmuth Carl Bernhard von Moltke 1800. október 26-án született a Mecklenburg-Schwerin hercegségben lévő Parchim nevű kisvárosban, hat fiú- és két leánygyermek közül harmadikként. Később Holstein tartományban nevelkedett. Apai részről egy régi mecklenburgi nemesi családból származott, akik őseiket oklevelekben a 13. század közepéig vezették vissza. Felmenőik német vagy szláv származásúak lehettek, de ennek egyértelmű eldöntése Mecklenburg szláv időszakának hiányos forrásanyaga miatt kétséges. A Moltke névben valószínűleg a nyírfajd (németül Birkhuhn – latinul *Lyrurus tetrax*) szláv elnevezése fedezhető fel, a Moltke család címere három ilyen madarat ábrázolt. Mecklenburg mellett a család többi ága Dániában és Svédországban fordult elő. A Moltke család Mecklenburg északi részén a 14. század óta jelentős birtokokkal rendelkezett.³ A nemzetség központja a Rostocktól délre elhelyezkedő Strietfeld birtokon helyez-

¹ *Rudolf Stadelmann*: Moltke und der Staat. Krefeld 1950. 353–373.

² *Emil Ludwig*: Bismarck. Geschichte eines Kämpfers. Berlin 1927. 415.

³ *Manfred Jatzlauk*: Helmuth von Moltke. Schwerin 2000. 6.

kedett el. Egyazon család kezében maradt végig, „az elsőszülöttségi örökösödési jog megléte ellenére is 1309 és 1781 között, azaz tizenöt generáción keresztül.”⁴ A 19. század elején azonban a család elvesztette birtokait. Moltke szüleinek anyagi helyzete jelentősen megromlott. Apjának, Friedrich von Moltkénak, aki a porosz hadseregben szolgált alhadnagyként, a katonai pályáját el kellett hagynia apósa kívánságának megfelelően, amikor 1797-ben megházasodott Henriette Paschennel, egy lübecki kereskedő leányával. A Moltke család 1804-ben Lübeckbe költözött és itt élték át, amikor 1806 októberében Napóleon csapatai, később Blücher tábornok katonái kifosztották a várost. Ezek az események a Moltke család tulajdonát sem kímélték meg. Moltke szüleinek házassága nem volt szerencsés. A hozomány elveszett, a rossz gazdálkodás és a sorozatos szerencsétlenségek miatt 1805-ben a Holsteinben lévő Augustenhof birtokot el kellett adniuk. Emiatt Moltke apja 1806-ban őrnagyi rangban belépett a dán hadseregbe, később altábornagyi rangig emelkedett fel, és Kiel városának lett a parancsnoka. Apja folyamatosan változó helyőrségekben élt, az okos és a korabeli viszonyokhoz képest rendkívül művelt feleségére hagyva gyerekek neveltetését.

Helmuth 1809-ben két idősebb bátyjával együtt taníttatásuk érdekében egy lelkész családdhoz került Itzehoe közelében. Pénzügyi okok miatt apjuk már 1811-ben mindhárom fiút beíratta egy dán kadétiskolába. Helmuth von Moltke a koppenhágai kadétiskolába került, ahol szigorú, a testi fenyítést is rendszeresítő katonai nevelésben és spártai életmódban részesült, ami hosszú távú hatással volt rá. Hegermann-Lindencrone dán tábornok fiával kötött barátsága révén megismerkedett a dán szellemi élet meghatározó személyiségeivel, akik rendszeresen látogatták a Hegermann házat és felkeltették Moltke érdeklődését. 1818-ban befejezte a kadétiskolát és hadapródként a dán királyi udvarba került. Egy évvel később hadnagyi rangban egy oldenburgi gyalogezredhez, Rendsburgba helyezték. 1821-ben kilépett a dán hadseregből és nem sokkal később porosz katonai szolgálatba lépett, mivel a nagyobb porosz hadseregben gyorsabb katonai előmenetelt remélt.⁵

Ez a döntése fontos következményekkel járt, mivel e nélkül a későbbi sikeres életpályája alig lenne elképzelhető. A megismételt minősítő vizsgáját követően 1822-ben hadnagyként a 8. gránátos ezredhez került az Odera menti Frankfurtba. Már 1823-ban kapcsolati támogatás nélkül is sikeresen felvételizett a berlini Hadiakadémiára. A porosz tisztek legmagasabb szintű képzésének ezen intézményét még Gerhard von Scharnhorst porosz tábornok, katonai reformer alapította 1810-ben, ekkor Carl von Clausewitz volt a parancsnoka. Ő volt ugyan a vezetője, de az oktatói munkában nem igazán vett rész. Tizenkét éves jelenlétét a Hadi-

⁴ *Helmuth von Moltke: Briefe und Erinnerungen an ihn.* In: *Uő.: Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten.* 5. Bd., Berlin 1892. 86.

⁵ *Moltke, H. von: Zur Lebensgeschichte.* In: *Uő.: Gesammelte Schriften i. m. 1. k.* 30–39.; *Eberhard Kessel: Moltke.* Stuttgart 1957. 9–25.

akadémián arra használta fel, hogy megírja fő művét „A háborúról” címmel. Ezzel a művével megalapozta a háborúnak a politikához való viszonya koncepcióját. Ez a befejezetlenül maradt mű, melyet először felesége jelentett meg 1832–34 között, megváltoztatta a hadtudományt és világhírt teremtett az akkor még a porosz hadseregben is alig ismert tábornoknak.⁶ A Hadiakadémiára vezényelt tisztek ismerték ugyan a parancsnokot, elsősorban hivatalos ügyekből kifolyólag, de kapcsolatuk alig volt vele. Így Moltke is a 19. század ezen legfontosabb hadtudományi elméleti művét „csak utólag, a könyvet olvasva” ismerhette meg. Nem egyértelmű azonban, „hogyan mikor és milyen alapossággal olvasta el Moltke Clausewitz művét.”⁷

Nagy hatással voltak rá azonban a hadtörténelmet, földrajzot és a fizikát oktató tanárok. A hadtörténelmet Karl von Canitz und Dallwitz⁸ őrnagy oktatta, aki óráin a közelmúlt napóleoni hadjáratait elemezte. Carl Ritter, a modern földrajztudomány egyik megalapítója, egy 21 kötetes földrajzi könyvsorozat megalkotója, a berlini egyetem professzora előadásaiban a földrajz, a történelem és a politika összefüggéseire hívta fel a figyelmet. Moltke érdeklődését a technikai találmányok és a természettudományi jelenségek irányába Paul Erman, a fizika és a kémia tanára keltette fel.⁹ Ritter nagy hatással volt Albrecht von Roonra is, aki majd 1859 végén hadügyminiszter lesz. Roon egy évvel Moltke után érkezett meg a Hadiakadémiára. Ennek a két nagytehetségű tisztnek az életpályája bizonyos szempontból párhuzamosan alakult. Moltkéé Roonhoz¹⁰ képest azonban nem alakult azonban olyan hosszúnak.¹¹

Tanulmányait Moltke 1836-ban fejezte „kiváló” minősítéssel, majd visszatért az Odera menti Frankfurtra, ahol kiképzőtiszt és vizsgabiztos lett 1828-ban a vezérkar térképészeti osztályára helyezték, ahol Posen (Poznań) és Szilázia katonai feltérképezésével bízták meg. Berlini tartózkodása idején Moltke jól használta ki az időt, hogy megismerje a város kulturális életét. Nemcsak a múzeumokat, színházi előadásokat az operát látogatta, hanem az egyetemen is sokat olvasott történelmi, irodalmi témájú műveket, elmélyítette idegen nyelvi ismeret-

---

⁶ *Reinhard Stumpf*: Clausewitz und Moltke. Kriegstheorie und Kriegsgeschichte, In: *Kriegstheorie und Kriegsgeschichte*. Hrsg. von Reinhard Stumpf, Frankfurt am Main 1993. 675–686, 717–725.

⁷ Uo. 889.

⁸ Teljes nevén Karl Ernst Wilhelm Freiherr von Canitz und Dallwitz (1787–1850), porosz tábornok és államférfi.

⁹ *Kessel, E.*: Moltke i. m. 39–47.

¹⁰ Roon hadügyminiszteri pozícióját 1859 és 1873 között töltötte be.

¹¹ *Heinz Helmert*: Albrecht von Roon. Zwischen Krone und Parlament. In: *Gestalten der Bismarckzeit*. 2. k. Hrsg. Gustav Seeber. Berlin 1986. 19.; *Guntram Schulze-Wegener*: Albrecht von Roon. Kriegsminister, Generalfeldmarschall, Ministerpräsident. Berlin 2011. 199.; *Jochen Thies*: Roon und Moltke. Kameraden und Konkurrenten. In: *Nachdenken über Preußen*. Hrsg. von Steffen Menzel. Krobnitzer Hefte 3. Krobnitz 2011. 40–52.

teit. A német mellett folyékonyan beszélt dánul. Berlinben tökéletesített francia és angol tudását, majd elkezdett olaszul, spanyolul és oroszul tanulni. Később ehhez még a törököt is hozzávette. Az idegen nyelvek ismeretében ezek által a legképzettebb porosz katonatisztnek számított. Ahogy Bismarck később megalapította, Moltke érdeklődése az idegen nyelvek terén jelentősen megelőzte kortársait. Az 1830-as júliusi francia forradalom és az azt követő változások arra készítették, hogy megismerkedjen Európa politikai helyzetével. 1831–32-ben két írást is megjelentetett a Hollandia és Belgium közötti viszonyról, mivel ezen két terület teljes állami önállóságának létrejötte ekkor ment végbe. Írt a lengyel állapotokról is, hiszen röviddel ezelőtt verték le véres erővel az oroszok a Kongresszusi Lengyelország felkelését. Szerény fizetésének kiegészítése érdekében rendszeresen írt a berlini újságokba, de fordítási munkákat is elvállalt. Elsődlegesen Edward Gibbonnak a Római Birodalom hanyatlásáról és bukásáról szóló klasszikus művének fordításával alapozta meg ismereteit az ókori Rómáról és Konstantinápolyról, a Kelet és a Nyugat közötti történelmi érintkezésekről, az antikvitásról és a kereszténységről.¹²

Kimagasló hadtudományi ismereteinek és sokoldalú képzettségének köszönhetően Moltkét 1832-ben a vezérkarhoz helyezték és egy évvel később főhadnaggyá léptették elő.¹³ 1835-ben, miközben százados lett, saját kérésére féléves tanulmányi szabadságra ment Isztambulba, Athénba és Nápolyba, a klasszikus ókori városok felkeresése céljából. Ebből az utazásból, a szultán óhajának és a porosz király jóváhagyásának megfelelően, egy csaknem négy évig tartó katonai tanácsadói tartózkodás lett a válság sújtotta Oszmán Birodalomban. Moltke emlékiratban javasolta az oszmán hadsereg európai mintára történő újjászervezését, katonai létesítmények felállítását a Balkánon, a Fekete-tenger mentén és a Boszporuszon. 1838-ban elkísérte a kurd felkelők ellen fellépő török büntetőhadsereget a Tigris és az Eufrátesz felső folyása mentén fekvő Moszulba. Az ún. Taurus-hadsereg főparancsnokának tanácsadójaként jelen volt 1839-ben a Nisib menti (ma Törökország) csatában, ahol a törökök az egyiptomi hadseregtől vereséget szenvedtek, mivel a nem fogadták meg Moltke tanácsait.

Poroszországba visszatérve III. Frigyes Vilmos a „Pour la Mérite”¹⁴ érdemrenddel tüntette ki. Ezt követően az egyébként szokatlanul csendes és szerény Moltke elismert Kelet-szakértőnek számított, és nagy feltűnést keltett, amikor a berlini társasági szalonokban muszlim fejfedővel a fején jelent meg, vagy a keletről hozott arab lovával kilovagolt a Hallei-kapun. Azon kevés fiatal tisztek sorába tartozott, aki már katonai tapasztalatokkal is rendelkeztek. Törökországi útja megnövelte önbizalmát, szélesítette látókörét, a legképzettebb porosz tisztek sorába tartozott. Moltke térképészeti munkái Kis-Ázsiáról, Örményországról és

¹² Kessel, E.: Moltke i. m. 39–47.

¹³ Kessel, E.: Moltke i. m. 90–110.

¹⁴ Poroszország 1740-ben alapított legmagasabb kitüntetése.

Kurdisztánról jelentősen bővítették e területekről eddig meglévő ismereteket. Számos publikációt jelentetett meg a törökországi viszonyokról, az ókori műemlékekről, az iszlám és a Kelet kultúrájáról. Információvágyának és irodalmi vénájának köszönhetően ezen régiókról olyan ismereteket gyűjtött, melyek maig helytállóak.¹⁵ A Berlini Tudományos Akadémia elismerésként 1860-ban, Georg Heinrich Pertz és Leopold von Ranke történészek javaslatára örökös tagjává választotta.¹⁶ Moltke 1861 és 1882 között részt vett az összes porosz, ill. német vezérkar által szervezett görög tudományos expedícióban, a terület feltérképezése céljából. Hasonlóképpen a híres régész, Ernst Curtius attikai feltárásait is támogatta.¹⁷ Tábornagyként nagy érdeklődéssel figyelte Heinrich Schliemann ásatásait, aki Trója c. művének Londonban megjelent egy példányát el is küldte neki.¹⁸

A Keletről történt visszatérése után Moltke magánéletében jelentős változás következett be, amikor 1842-ban, őrnagy elöléptetésének évében, Itzehoe-ben elvette a még csak tizenhat éves Mary Burtöt, Auguste nevű testvérének mostohányát. Moltke apósa angol gentry családból származott, de Holsteinben élt, annak ellenére, hogy Nyugat-Indiában voltak ültetvényei. Moltke igazi élettársra lelt, aki a természetes, nem bonyolult személyiségével igazi meleg családi környezetet teremtett. A jelentős korkülönbség ellenére a házaspár kiegyensúlyozottan élt, de gyermekük nem született. Felesége, már Marie von Moltkeként 1868 végén, reumabetegség következtében halt meg.¹⁹

Moltke a katonai szolgálatát a porosz hadseregben a IV. Hadtestnél folytatta Károly herceg parancsnoksága alatt, akit elkísért több utazása alkalmával. Néha még a királyi udvarban is megbízta Moltkét különböző feladatokkal. 1845-ben IV. Frigyes Vilmos kinevezte nagybátyja, Henrik herceg mellé segédtsztnak, aki 1815 óta Rómában remeteszerű, művészetpártoló életet élt. Bőséges szabadidejét Moltke arra használta, hogy megismerje a világvárost és elkészítse Róma és környékének első jól használható térképét, amit Alexander Humboldt ajánlására és a király pénzügyi támogatásának köszönhetően meg is jelentetett. Segédtszti szolgálata Henrik herceg 1846-ban bekövetkezett halálával ért véget.²⁰ Moltke bővítette ismereteit az ipari forradalom korában megszületett új találmányokról. Friedrich List a vasút jelentőségét fogalmazta meg a táguló német és

¹⁵ *Helmuth Arndt*: Einleitung des Herausgebers. In: *Helmuth von Moltke*: Unter dem Halbmond. Erlebnisse in der alten Türkei 1835–1839. Hrsg. Helmut Arndt. Wiesbaden 2008. 9–50.

¹⁶ *Ernst Curtius*: Gedächtnisrede auf den General-Feldmarschall Grafen Moltke. In: *Moltke, H. von*: Zur Lebensgeschichte i. m. 314–335.

¹⁷ *Christian Belger*: Generalfeldmarschall Graf Moltkes Verdienste um die Kenntniß des Altertums. Konstantinopel, Troja, Kleinasien, Rom, Athen, Inn: Preußische Jahrbücher. 51. k. Berlin 1883. 112.

¹⁸ *Wilfried Bölke*: Helmuth von Moltke – ein prominenter Befürworter der Bunarbaschi-Theorie. In: Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen. Heft 7. Malchow 2001. 87.

¹⁹ *Jatzlauk, M.*: Helmuth von Moltke i. m. 51–53.

²⁰ *Moltke, H. von*: Briefe und Erinnerungen i. m. 183–195.

európai gazdasági térben, de Moltke annak hadműveleti, stratégia jelentőségét is felismerte a csapatok és a katonai felszerelések szállítása során. 1841-ben a Berlin–Hamburg Vasúttársaság elnökségébe is belépett, megtakarításainak egy részét vasútépítési vállalkozásokba fektette. Cikkeivel részt vett a később megépítendő vasútvonalakról folytatott vitákban, a téma iránt érdeklődő olvasóköri körökben elmagyarázta a mozdonyok, vasútvonalak, fuvarozási tételek, üzemi költségek stb. fogalmát.²¹

Bismarckkal ellentétben Moltke már korán szimpatizált a liberálisok nemzeti egységet és alkotmányt követelő törekvéseivel, ami minden ember számára biztosítaná az alapvető jogokat. Szükségesnek tartotta a parlamentáris kormányzást. A parlament funkcióját azonban csak az ellenőrző hatáskörre és a költségvetés megszavazására korlátozná, de a liberálisokkal ellentétben a hadügyekbe történő beavatkozástól távol tartaná, olyannyira, hogy a teljes körű főparancsnoki pozíciót továbbra is az uralkodó birtokolná.²² Meggyőződése szerint Poroszországnak kell a német egységet megteremteni és vezetni, mert „Ausztria nem igazán német hatalom”, és a valódi egység létrejöttét meggátolnák Ausztria nem német területeinek érdekei. „Európát újjáépíteni nemzeti alapon lehet, minden más egyéb etnikumról le kell mondanunk, csak az összes németet kell egységgé formálni, ami által gazdagon kárpótolva lennénk”, fogalmazta meg 1848 márciusában.²³

Moltke támogatta azokat a reformokat, melyeket még Heinrich Friedrich Karl vom Stein és Karl August von Hardenberg indított el, a forradalmi jelentőségű változásokat felülről vélte megvalósíthatónak, ha azok a haladást szolgálják, de a nép által vezetett forradalmat elutasította: „A kormányzatnak olyannak kell lennie, hogy képes legyen a forradalmi változásokat törvényes úton megvalósítani, ne a tömegek, a pártok játékszere tegye azt meg.”²⁴ Véleménye szerint a porosz államnak, mint a pártok fölött álló semleges intézménynek, az a feladata, hogy a különböző politikai érdekeket és társadalmi ellentéteket kiegyenlítse. Egy erős porosz királyságnak az a kötelessége, gondoskodjon a lakosság társadalmilag gyenge csoportjairól. Ebben az értelemben Moltke támogatta Bismarck későbbi elképzeléseit a szociális törvények meghozataláról, a Reichstagban meg is szavazta azokat, miközben a szociáldemokrata mozgalom irányába nem mutatott

²¹ *Moltke, H. von*: Welche Rücksichten kommen bei der Wahl der Richtung von Eisenbahnen in Betracht? In: *Uő.*: Gesammelte Schriften i. m. 2. k. 229–274.

²² *Frank Lothar Kroll*: Moltke als politischer Denker. In: *Das geistige Preußen. Zur Ideengeschichte eines Staates.* Paderborn u.a. 2001. 189.

²³ *Moltke, H. von*: Briefe an seine Braut und Frau. In: *Uő.*: Gesammelte Schriften i. m. 6. k. Berlin 1892. 158.

²⁴ *Moltke, H. von*: Holland und Belgien. In: *Uő.*: Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten. 2. k. Berlin 1892. 46.

megértést.²⁵ Az 1848–49-es forradalmakat Moltke elutasította. A IV. hadtest vezérkari főnökeként megszervezte Magdeburgban a szászországi zendülések levezését. Erről 1848. szeptember 21-én Adolf testvérének így számolt be: „Mindent azért tettem, mert nálunk is meg akarták dönteni a demokráciát. ... De dicső katonáinkkal közbeléptünk. A felbolydult városban mobil egységeinkkel rendet tettünk, az összes felfegyverzett polgárt és ellenálló csoportosulást lefegyvereztük, a főkolomposokat őrizetbe vettük, az uszítóknak keményen megmutattuk, hogy van még törvényes rend.”²⁶ Moltke 1848 novemberében támogatta a nemzetgyűlés áthelyezését Brandenburgba, a Manteuffel-féle új alkotmányt, valamint a Wrangel tábornok vezette csapatok bevonulását Berlinbe. Az eseményekről így vélekedett: „Nem kétséges, hogy Berlin Bécs sorsára jut, ha a lázadás győzedelmeskedik. ... Ahol csapataink megjelentek, ott helyreállt a rend. Nemcsak Robert Blum²⁷ kapott a bécsi Práterben három golyót, hanem még sokan mások is egész Németországban.”²⁸

1848 decemberében az uralkodó elrendelte a lázongó porosz nemzetgyűlés felosztatását. Ezáltal jogi értelemben állampuccsot hajtott végre. Ezzel egyidejűleg teljhatalmánál fogva kihirdette a felosztatott nemzetgyűlés által már kidolgozott egyébként haladó szellemű alkotmány hatályba lépését, mely tartalmazta ugyan az alapjogokat, de válsághelyzetben lehetővé tette az adminisztratív különleges kormányzást. Az Otto Theodor von Manteuffel vezette kormány, mely az alkotmányt ugyan bevezette, de egyidejűleg gátat vetett a további radikalizálódásnak, reformkonzervatív kormányként korlátozott engedményeket tett, mely ellentétes volt a liberálisok akaratával, megfelelt azonban a nemesi ókonzervatívoknak, „akik kemény ellenforradalmi fellépést és a régi elvek menti kiállást sürgették.”²⁹ Moltke, aki 1848 szeptemberében a demokrácia szerepét egy időre kompromittálódottnak vélte, üdvözölte ezt a politikai irányvonalat. A poroszok feladták a német egység megteremtésének politikáját, az olműtzi szerződés megkötésével és a vele a hadseregük leszerelésével Moltke más tisztársaihoz hasonlóan megalázottnak érezte magát. „Ha a demokrácia fölött aratott győzelemnek ez a gyümölcse, akkor inkább annak a veszélyét kell felidézni.”³⁰

²⁵ *Moltke, H. von: Reden. In: Uő.: Gesammelte Schriften i. m. 7. k. Berlin 1892. 74–78., Kroll, F. L.: Moltke als politischer Denker i. m. 180–190., Stadelmann, R.: Moltke und der Staat i. m. 387–391.*

²⁶ *Moltke, H. von: Briefe. In: Uő.: Gesammelte Schriften i. m. 4. k. 128.*

²⁷ Robert Blum (1807–1848), német demokrata politikus, költő, publicista, forradalmár. Bécsben végezték ki golyó által 1848. november 9-én.

²⁸ *Moltke, H. von: Briefe. In: Uő.: Gesammelte Schriften i. m. 4. k. 130.*

²⁹ *Konrad Canis: Vom Staatsstreich zur Unionspolitik. Die Interdependenz von innerer, deutscher und äußerer Politik der preußischen Regierung am Ende der Revolution 1848/49. In: Demokratie, Liberalismus und Konterrevolution. Studien zur deutschen Revolution 1848/49. Hrsg. Walter Schmidt. Berlin 1998. 464.*

³⁰ *Moltke, H. von.: Briefe i. m. Uő.: Gesammelte Schriften i. m. 4. k. 150.*

A forradalmi események után Moltke még egy ideig vezérkari állásban maradt Magdeburgban. Rövid idő alatt kétszer is előléptették, 1850-ben alezredessé, 1851-ben ezredessé nevezték ki. A csapatszolgálattól való távolmaradása további előmenetelét kétségessé tette, mert sem egy zászlóaljnak, sem egy magasabb katonai egységnek nem volt parancsnoka. A vezérkar új főnöke, Karl von Reyher tábornok 1852-ben a következő véleményt fogalmazta meg róla: „Kétségtelen, hogy szellemi képességei alkalmassá teszik a dandárparancsnoki pozícióra, egyrészt azonban ehhez hiányzik a kellő gyakorlata, másrészt testileg alkalmatlannak tűnik a feladatra, és végül hiányzik belőle az az erő és a gyorsaság, melyek nélkül egy egységparancsnok hosszú távon a tekintélyét nem tudja megőrizni.”³¹ Von Reyher már egy év múlva felülbírálta korábbi véleményét. „Jól informált, ahogy a hadsereg tisztjei közül csak kevesen, alapos hadtudományi felkészültséggel rendelkeznek, egész magatartása alkalmassá teszi, hogy a vezérkarban magasabb pozíciót töltsön be. Azonban gyalogsági dandárparancsnoknak akkor tartanám alkalmasnak, ha sikerülne neki megfelelő próbaidő alatt igazolnia energikus fellépését, és akkor az egysége előtt is helyt tudna állni. ... Javuljon meg egészségi állapota ... A jellemnek és tartásnak egyformán tiszteletre méltónak kell lennie.”³²

1855-ban, amikor a király és testvére, Vilmos között számos konfliktus alakult ki Poroszországnak a Krími-háborúban betöltött semlegességi politikája miatt, Moltke nagyon fontos politikai-katonai jellegű különleges megbízást kapott.³³ A gyermektelen IV. Frigyes Vilmos azt szerette volna, hogy öccse, Vilmos mellett, aki majd egyszer trónra kerül, tanácsadóként egy sokoldalúan képzett tiszt szolgáljon. Erre a különleges és egyúttal felelősségteljes feladatra a megbízható magasabb rangú tisztek sorából a király a világlátott Moltkét választotta ki. A király a már vezérkari ezredes Moltkét a Sanssouci-kastélyba hívatta, és azonnali hatállyal segédtszti megbízást ajánlott fel öccse mellé. Moltke készségesnek mutatkozott, de először még el kellett oszlatnia a királyi család egyes tagjainak fenntartását, mivel őt az oroszokkal szimpatizáló Gerlach testvérek³⁴ köréhez tartozó ókonzervatívnak tartották. Ugyanis a királlyal ellentétben testvére és különösen annak felesége, Augusztina hercegnő egyre inkább a nyugati hatalmak, azaz Anglia és Franciaország felé orientálódott. Moltke hamar felismerte, milyen bonyolult politikai játszmák zajlanak a Krími-háború hátterében. Kijelentet-

³¹ Soldatisches Führertum. Hrsg. Kurt von Priesdorff. 7. k. Hamburg 1936. 380.

³² Uo.

³³ König Friedrich Wilhelm IV. und Wilhelm I. Briefwechsel 1840–1858. Hrsg. u. bearb. Winfried Baumgart. Paderborn u.a. 2013. 30–35., 504.

³⁴ Leopold és Ludwig Gerlach, az ún. „hochkonservatív” irányzat vezetői.

te, hogy nem az ókonzervatívok álláspontját képviseli az orosz kérdésben, így végül elnyerte a Koblenzben tartózkodó hercegnek és feleségének bizalmát.³⁵

Moltke a herceg kíséretében ellátogatott az angol és az orosz udvarba, valamint Párizsba is. Megismerte az itteni uralkodókat és tájékozódott a nagyhatalmak politikai-katonai helyzetéről. Moltkét 1856-ban vezérőrnaggyá léptették elő, a régi előkelők világot járt biztonságával mozgott a magas arisztokrata körökben, mindig megőrizte azonban szellemi önállóságát és nem vett át udvari életben megszokott viselkedési mintákat. Az akkori elegáns megjelenésű francia császárné, Eugénia éleslátóan jegyezte meg, hogy Vilmos herceg kísérője, jóllehet szűkszavú, de nem egy álmodozó lélek, „mindig feszült és izgatott.” Moltkét meglepte ez a találó megjegyzés.³⁶ Moltke már 1853-ban azon a véleményen volt, hogy III. Napóleon császársága „egyre inkább egy nagy szélhámosság jeleit mutatja.”

Az eddigi vezérkari főnök von Reyher tábornok halála után nem sokkal, Moltke nem kis meglepetésére, 1857. október 29-én, a megbetegedett királyt helyettesítő herceg eddigi segédtiszti megbízatása alól felmentette és kinevezte a hadsereg vezérkari főnökének. A tényleges kinevezésre 1858. szeptember 18-án került sor. A beosztásának megfelelő altábornagyi kinevezést 1859-ben kapta meg. Ezzel Moltke pályafutásának nagyon fontos szakaszába lépett. Moltke kinevezését nem pusztán kiemelkedő szakmai képességeinek, konzervatív-monarchista meggyőződésének és karakteres tulajdonságainak köszönhetette, hanem az udvarral való hosszú időre visszanyúló kapcsolatainak is, hiszen IV. Frigyes Vilmos, az öccse mellett betöltött megbízatása során személyesen közelebről is megismerte és megtanulta értékelni Moltkét. Amikor Moltke elfoglalta hivatalát, a vezérkar 64 tisztből állt. Maga Moltke és a vezérkar 19 tisztje a Behrenstraße 66. szám alatt található, korai klasszikus stílusban épült palotában helyezkedett el. A többi 45 vezérkari tiszt a katonai egységeknél szolgált – a kilenc hadtest mindegyikénél 3-3, a 18 hadosztály mindegyikénél 1 fő – meglehetősen laza kapcsolatot tartva a berlini központtal.³⁷ Ennek voltak alárendelve a csapattábornokok, akik a hadtesteket irányították, kb. 35 000 katonával egységenként. A vezérkari főnök stratégiai-hadművelési kérdésekben egyáltalán nem rendelkezett az uralkodóval szemben önálló döntési jogkörrel. Szolgálati útja a király felé a hadügyminiszteren keresztül vezetett, akinek szükséges volt jóváhagyása a döntések meghozatalában. Az 1850-es évek végétől kezdve a katonai vezetésben egyre növekvő konkurenciát jelentett a vezérkari főnök a hadügyminiszternek. A hadügy terén végbement folyamatok, az iparosodás következtében megjelent új tendenciák mind azt eredményezték, hogy a vezérkari főnök lett egyre inkább a

³⁵ *Moltke, H. von*: Briefe an seine Braut und Frau i. m. 222.; *Jatzlauk, M*: Helmuth von Moltke i. m. 63.

³⁶ *Hermann Müller-Bohn*: Graf Moltke. Ein Bild seines Lebens und seiner Zeit. Berlin 1895. 252.

³⁷ *Kessel, E.*: Moltke i. m. 227–234.

hadsereg gyakorlati vezetője, mivel a hadügyminisztérium a stratégiai-hadművelési kérdésekben nem rendelkezett tényleges szerepkörrel.³⁸

Moltke a vezérkari főnökök új típusát képviselte, aki magas képzettségi szinttel rendelkezik, és az iparosodás korában a hadjáratokat már az íróasztal mögül tervez meg és vezényli is le azokat. Másrészt elődeihez hasonlóan békeidőben, külön utasítás nélkül is egy elkövetkező háború hadászati tervein dolgozik. Moltke Franciaországban már a korai időktől fogva potenciális ellenséget látott. A porosz állam vezetőivel ellentétben egyértelmű ellenségképe volt, a német egység megteremtése érdekében a Franciaországgal való háborút elkerülhetetlennek gondolta. Számos konzervatív politikussal és katonai vezetővel ellentétben Oroszországban is egy jövőbeli riválist látott. Ausztriával megegyezést remélt, ami kizárna egy esetleges háborút a két német állam között. A két hatalom között szövetségi szerződés megkötésében gondolkodott, melyhez a legjelentősebb tengeri hatalom, Anglia is csatlakozna. A Habsburg-monarchia a Szárd-Piemonti állam és Franciaország ellen folytatott észak-olaszországi háborújában 1859 nyarán Moltke osztrák oldalon kívánt volna belépni. Háborús célként Elzász-Lotaringia megszerzését fogalmazta meg. Álláspontja szerint: „Ha Poroszország a jelenlegi helyzetben a hadba lépés mellett dönt, akkor ez nem pusztán egy közvetlen fenyegetés elhárítása érdekében történik, hanem Németország érdekében egy jövőbeli veszély meggátolására is, nem Ausztriáért, de vele együtt.”³⁹

A háború kimenetelében Moltke nagyon csalódott volt, mert Poroszország nem használta ki a kedvező alkalmat Franciaország megtámadására, ill. Ausztria a Lombardiáról való lemondással gyorsan be is fejezte a háborút. A porosz hadsereg ebben az időben még nem volt megfelelő állapotban. Gyors ütemű modernizálásra szorult, annak érdekében, hogy a porosz nagyhatalmi politika eszközeként felhasználható legyen a német egység megteremtésének folyamatában. Ennek érdekében a király és az új hadügyminiszter, Albrecht von Roon a hadsereg megreformálását javasolta, ami a porosz parlamentben a liberális többség ellenkezését váltotta ki. A hadseregreform kérdésében kialakult konfliktus hamarosan alkotmányos válsághoz vezetett, ami fenyegette Poroszország politikai és katonai cselekvőképességét. Moltke vezérkari főnökként nem vett részt a hadseregreformban, de az egész konfliktussorozatban a király és az új miniszterelnök, Otto von Bismarck oldalán állt, és határozottan támogatta király döntési jogkörének megtartását katonai kérdésekben.⁴⁰

³⁸ Gerhard Förster – Heinz Helmert – Helmut Otto – Helmut Schnitter: *Der preußisch-deutsche Generalstab 1640–1965*. Berlin 1966. 31.; Lothar Burchardt: *Helmuth von Moltke, Wilhelm I. und der Aufstieg des preußischen Generalstabes*. In: *Generalfeldmarschall von Moltke. Bedeutung und Wirkung*. Hrsg. Roland G. Foerster. München 1991. 23. A felső vezetés erőtlenségéről és ellentmondásosságáról lásd *Herbert Rosinski: Die deutsche Armee*. Düsseldorf–Wien 1970. 231–239.

³⁹ *Stadelmann, R.*: Moltke und der Staat i. m. 122.

⁴⁰ *Kessel, E.*: Moltke i. m. 341.

Moltke érdeklődött a katonai fejlesztések, pl. az új típusú puskák és ágyúk iránt, melyek a hadviselést jelentősen átalakította. Ilyen úttörő jellegű találmány volt a német technikus Johann Nikolaus von Dreyse által kifejlesztett gyújtótűs puska, melyet már 1836-ban bemutatott a porosz hadügyminisztériumnak. Ebből a típusból a hadsereg számára az 1866-os háború kitöréséig 365 ezer darabot szállítottak le 30 millió tölténnyel. Jelentősen fejlődött a magántulajdonban lévő hadiipar kiépítése is. Érzékelhetővé vált az ipari tömegtermelés, a haditechnika és a katonai vezetés közti együttműködés. A vezérkari főnök a kezdetektől fogva nagy szerepet szánt a vasúti szállításnak a mozgósításban és a felvonulásban. Felgyorsult a stratégiai szempontból fontos vasútvonalak kiépítése. A poroszországi polgári vasúttársaságokkal együttműködve, Moltke 1859 óta évenként dolgozott ki új mozgósítási javaslatokat és felvonulási terveket.⁴¹

1859-ben javasolta a vezérkaron belül egy Hadtudományi Osztály felállítását, ami a következő évben meg is szerveződött. Moltke vezetésével és közreműködésével jelentős hadtudományi műveket adtak ki, melyben részletesen elemezték a korabeli háborúkat. Ezek a kiadványok hozzájárultak ahhoz, hogy a vezérkar tisztjei bővítsék ismereteiket az elméleti hadtudomány terén.

A vezérkari tisztek gyakorlati képzésének részét képezték a térképészeti felmérések, elsődlegesen a vezérkar vidéki körútjai alkalmával, melynek során mind a stratégiai, mind a taktikai szempontokat igyekeztek figyelembe venni. Ezeken általában 20–40 tiszt vett részt. A vezérkari tisztek egy külön csoportot alkottak. A szabályzat értelmében felváltva hol a vezérkari szolgálati helyükön, hol csapatszolgálaton voltak.⁴²

Dánia 1863 végén ismét kísérletet tett arra – egy új alkotmány bevezetésével –, hogy Schleswiget annektálja, megsértve az 1852-es londoni megállapodást. Ez háborúhoz vezetett közte és Német Szövetség között, melynek következtében Ausztria és Poroszország megszállta Schleswiget. Az ebből kibontakozó háborús konfliktus 1864. február 1-én kezdődött, melyben Moltke nem volt személyesen jelen, mivel a király mellett Berlinben maradt. A háborút lezáró békeszerződést október 30-án kötötték meg. Moltke Schleswig felosztását javasolta a nyelvi határok mentén, ahogy ezt Bismarcknak tanácsolta 1875-ben Schleswig északi határának újrendezésekor. Dániának le kellett mondani a hercegségről Ausztria és Poroszország javára, melyet ezt követően a két német állam közösen birtokolt. Ez a megoldás nem állt a Német Szövetség középállamainak és a liberális nemzeti mozgalmak érdekében.

---

⁴¹ Moltkes Militärische Werke 4. Abt. 1.T. Berlin 1911. 204–258.

⁴² Moltkes Taktisch-strategische Aufsätze aus den Jahren 1857 bis 1871, Hrsg. Großen Generalstabe, Abteilung für Kriegsgeschichte I. Berlin 1900. 221–255.; *Kessel, E.*: Moltke i. m. 245–248.; *Wilhelm Bigge*: Feldmarschall Graf Moltke. 2. k. München 1901. 31–39.

Egy Ausztriával való háború, a kisméretű egység megteremtésének érdekében „1866 előtt nem volt Bismarck Németország-politikájának meghatározó része.”⁴³ Moltke ezt követően, akihez egyébként közelebb állt a teljes nemzeti gondolat, mint Bismarckhoz, a Poroszország és Ausztria közötti békés megegyezésben reménykedett az érdekszférák területi elhatárolása révén, a Majnától északra és délre. Moltke, aki teljesen mentes volt „mindenféle porosz partikularizmustól” és „az Ausztriával szembeni ellenérzésektől”, már az 1840-es évektől kezdve egy nagynémet-közép-európai hatalmi képződmény létrehozását támogatta, amelyben Ausztria és Poroszország egyenrangú felek lennének és közösen akadályoznák meg Franciaország vagy Oroszország fellépését a közép-európai térségben.⁴⁴ Elképzelése azonban irreális volt.

Az 1865. május 29-i koronatanácson az uralkodó politikai és katonai tanácsadóval megvitatta a fennálló helyzetet, ezen Roon és Moltke az Elba menti kisebb német államok bekebelezését javasolta. A vezérkari főnök a királlyal és tanácsadóval szemben ezen területek megszerzéséért cserébe területi kompenzáció formájában „Ausztria jogos igényeinek” kielégítését támogatta. Bismarck, aki az alkotmányos válság miatt belpolitikailag is a liberális ellenzék nyomása alatt állt, keményen reagált a Német Szövetség megreformálásnak gondolatára, ami lényegében a két német állam dualisztikus jellegű berendezkedésének továbbélését jelentette volna. Amikor egyértelművé vált, hogy a fegyveres konfliktus elkerülhetetlen, Moltke 1866. április elején a háborús előkészületek azonnali megkezdését sürgette, nehogy a mozgósítás során időt veszítsenek: „Az Ausztria elleni háború lehetőségét vagy valószerűtlenségét, mint politikai kérdést, nem az én dolgom megítélni. Álláspontom szerint az a meggyőződés, hogy a háború sikere vagy sikertelensége attól függ, hogy az arról való döntést mihamarabb hozzuk meg mi, itt és most, és ne Bécsben.”⁴⁵

1866 júniusának első felében felgyorsultak az események a Német Szövetségben belül. Döntő volt, amikor június 14-én osztrák javaslatra 9 szavazattal 6 ellenében megszavazták a Német Szövetség nem porosz egységeinek mozgósítását Poroszország ellen. Poroszország a szövetségi szerződését megszüntetnek tekintette és június 16-án megindította a hadműveleteket Szászországban, Hannoverben és Hessenben, amit Moltke Berlinből táviró segítségével irányított. Számos vesztes csatát követően az osztrák csapatok a csehországi Sadowa és Königgrätz között döntő vereséget szenvedtek 1866. július 3-án. Az osztrák-szász csapatokat

⁴³ *Eberhard Kolb: Otto von Bismarck. Eine Biographie. München 2014. 85–89.; Frank Möller: Preußens Entscheidung zum Krieg 1866. In: Der Preußisch-Österreichische Krieg 1866. Paderborn 2018. 27–35.*

⁴⁴ *Stadelmann, R.: Moltke i. m. 150. Gerhard Ritter: Staatskunst und Kriegshandwerk. 1. Bd. München 1954. 270.*

⁴⁵ *Moltke. Vom Kabinettskrieg zum Volkskrieg. Eine Werkauswahl. Hg. Stig Förster. Bonn–Berlin 1992. 106.*

Benedek Lajos tábornagy vezette. A 20. század előtt méretében ez volt a legnagyobb ütközet, ahol egy szűk területen, mintegy öt kilométeres mélységben és tíz kilométeres hosszúságban, 435 ezer katona 17 órán át harcolt egymással. A háború lezárásaként az Ausztria és Poroszország közötti előzetes békét július 26-án kötötték meg Nikolsburgban, melyet augusztus 23-án Prágában erősítettek meg. Ezzel megszűnt a Német Szövetség, Ausztria kiszorult Németországból, mellyel 1000 éves történelmi kapcsolat kötötte össze.

Moltke törődött a birtokán dolgozó mezőgazdasági munkások szociális helyzetének javításával is, akiknek „magasabb húsadagot” biztosított. Később a gyermekek számára iskolát és óvodát építtetett, minden iskolás gyermek takarékkönyvet kapott egy kisebb induló összeggel. Moltke mint nagybirtokos sohasem viselkedett régies feudális, nemesként. Véleménye szerint a nagybirtokosoknak a még meglévő előjogaikról le kellene mondaniuk és mindig azt hangoztatta, hogy „mi nagybirtokos parasztok (!) vagyunk, az érdekeink közösek.”⁴⁶

1867 januárjában Moltkét 6 választókerületben is jelölték képviselőnek a Reichstagba. Berlinben vereséget szenvedett a Rostockból származó liberális ügyvédől, Moritz Wigggerstől, három másik körzetben viszont győzött, végül az Északkelet-Poroszország szélén lévő Memel-Heydekrug mellett döntött, melyet élete végéig szabad-konzervatív politikusként képviselt.

Moltke már 1866 után elkezdte kidolgozni a Franciaország elleni felvonulási tervet. Az 1867-es luxemburgi válság idején már felvetette a franciák elleni preventív háború gondolatát. „Minél hamarabb megütközünk, annál jobb. A jelenlegi alkalom megfelelő. Ha ennek nemzeti jellege van, nos akkor használjuk ki.”⁴⁷ Bismarck ezzel szemben úgy vélte, hogy „Nem szabad háborút indítani, ha azt tisztességesen el lehet kerülni: a háború kedvező kimenetelének lehetősége még nem jogalap annak megindításra.”⁴⁸ Amikor Moltke megismerte a kancellár álláspontját, újrafogalmazta véleményét: „Bismarck álláspontja vitathatatlan, de ez nekünk később sok emberéletbe fog kerülni.”⁴⁹ Ez a megjegyzés arra mutat rá, hogy a vezérkari főnök a háború előkészítéskor és annak lebonyolításakor a katonai racionalitást a politikai szempontok elé helyezte. A katolikus Sigmaringeni ágból származó Hohenzollern Lipót spanyol királynak történt jelölésének ürügyén megromlott porosz–francia viszonyt igyekezett mindkét fél saját céljaira kihasználni. 1870. július 19-én Franciaország hadat üzent Poroszországnak, a Majnától délre lévő kisállamok többsége a poroszok oldalára állt. Július 20-án Moltke ismét átvette a katonai hadműveletek irányítását. Egy héttel korábban ő

⁴⁶ *Moltke: Gespräche.* Hg.v. Eberhard Kessel. Hamburg 1940. 123.; *Jatzlauk, M.:* Helmuth von Moltke i. m. 73., 86.

⁴⁷ *Jatzlauk, M.:* Helmuth von Moltke i. m. 105.

⁴⁸ *Robert von Keudell:* Fürst und Fürstin Bismarck. Berlin–Stuttgart 1902. 360.

⁴⁹ *Moltke: Gespräche* i. m. 105.

és Roon Bismarcknál voltak vendégségben, éppen akkor, amikor a kancellár az „Emsi táviratot” szerkesztette.⁵⁰

Moltke az 1870-es Franciaország elleni hadműveleti tervek alap gondolatát már korábban, 1868–69 telén kidolgozta: gyors mozgósítás utáni azonnali felvonulás a vasutak felhasználásával, a három német hadsereg a Moseltől délre Bajorország-Pfalz közelében csoportosul és megindulnak Elzász-Lotaringia irányába. A sedani csatában elszenvedett francia vereséget követő kapituláció utáni hetekben és hónapokban a német főhadiszálláson még mindig feszültség volt érezhető a politikai és a katonai vezetés között. Ennek oka a politikusok és a hadvezetés közti ellentétben rejlett, ami leginkább a háború befejezésének különböző megítélését illeti. Bismarck gyors békekötésre törekedett. A vezérkar azonban a katonai cselekményeket következetesen végig akarta vinni. Bismarck azon aggodalma, hogy egy hosszan elhúzódó háború más európai hatalmakat is belesodorhat a konfliktusba, Moltkénél nem talált megértésre. A kancellár a diplomáciai és politikai döntéseihez minden részletre kiterjedően kikérte a véleményeket a vezérkar terveiről, ill. a katonai hadműveletek esetleges befolyásolásának lehetőségeiről. Moltke és vezérkari tisztjei ezt „a katonai tervezésbe történő civilek általi illetéktelen beavatkozásának” gondolták, ami véleményük szerint „kizárólag csak bizonyos stratégiai tényezők esetén lehetséges.”⁵¹

Bismarck a háború során a politika elsőbbségét hangsúlyozta. Moltke elfogadta a politikai szempontok elsőbbségét békeidőben és a háború megindításakor és annak befejezésekor. Clausewitz-cel ellentétben az volt a véleménye, hogy a politikai szempontokkal szemben a katonai vezetésnek korlátlan szabad kezű és függetlenséget kell kapnia az eredményes tervezés és a rövid idejű háború lebonyolítása érdekében. A nézeteltérések felerősödtek, amikor Bismarck támogatta Párizs ágyúzását annak érdekében, hogy a viszonylag stagnáló katonai cselekményeket befejezzék. Az ostromágyú hiánya és utánpótlási problémák miatt a hadvezetés azonban nem akarta Párizst lövetni, hanem a várost kitérítéssel kívánták elfoglalni. A gyakori viták a háborús célok közötti különbözőségekből adódtak: Moltke Franciaország teljes vereségét szerette volna elérni. Egy kemény békediktátum megsemmisítette volna a nagyhatalmi státuszát. Bismarck ezzel szemben ezt szerette volna, hogy az eddig elért katonai eredményeket a háború lezárásáért folyó tárgyalásokon használják ki, annak érdekében, hogy a kisméretű egységnek biztos helyet teremtsenek az európai hatalmi rendszerben. A kancellárnak a hadvezetéssel szemben sikerült a saját véleményét érvényesíteni, mivel a király az ő oldalára állt. Bismarck és nem Moltke kapta meg a megbízást

⁵⁰ Vö: *Eberhard Kolb*: Der Kriegausbruch 1870. Göttingen 1970.

⁵¹ *Kolb, E.*: Der Kriegausbruch i. m. 305.; *Manfred Görtemaker*: Bismarck und Moltke. Der preußische Generalstab und die deutsche Einigung. In: Friedrichsruher Beiträge. 21. k. Friedrichsruh 2004. 37.

a fegyverszüneti-, majd a béketárgyalások vezetésére.⁵² A Moltke és Bismarck közötti elméleti konfliktusokhoz és szakmai vitákhoz hozzájárult még személyiségük természete közti különbség is, ami a feszültségeket tovább mélyítette. A koronaherceg békítési törekvései is eredménytelennek bizonyultak. Bismarck „autokratikus stílusban mindent irányítani akart”, Moltkét és vezérkari kollégáit meghagyta abban a bizonytalanságban, hogy „mindannyian elveszíthetik az legfőbb vezetői pozíciójukat”, ha a becsvágyó és hataloméhes kancellár a felállítani tervezett „ún. katonai tanács” alá rendeli őket. Ez a konfliktus megterhelte Bismarck és Moltke későbbi viszonyát. Még 1889-ben jegyezte fel naplójában Alfred von Waldersee: „A világ nem is sejti milyen kevés ember él harmóniában egymással. A tábornagy a háború után elfordult a kancellártól, azóta a kettejük közötti viszony elhidegült.”⁵³ Mindkét rivális fél megpróbálta álláspontját utólag igazolni. Moltke a „Stratégiáról” c. tanulmányában, Bismarck pedig az „Emlékek és gondolatok” című művében.

Később Moltke fokozatosan arra a véleményre jutott, hogy a polgárság között erősödő sovíniszta tendencia, a munkásság körében egyre inkább terjedő szociáldemokrata mozgalom, az iparosodás korának háborúi kiszámíthatatlan kockázatot jelentenek az eddig fennálló világrend egészére, és mindarra, amit egyébként az emberi civilizáció fogalma eddig jelentett. A társadalmi átalakulások iránti aggodalma megváltoztatta a háborúról kialakított véleményét. 1880-ban még úgy gondolta, hogy „háború nélkül a világ elsüllyed a materializmus mocsarában.”⁵⁴ Tíz évvel később a Reichstagban mintegy végső üzeneteként figyelmeztetett a bizonytalanságokra, és egy lehetséges európai háború méreteire, mely akár egy újabb harmincéves háború is lehetne. „Jaj annak, aki Európát felégeti, aki először a gyújtózsinórt a puskaporos hordóba helyezi!”⁵⁵

Fordította: Pallai László

---

⁵² Uo. 325., 349.

⁵³ *Denkwürdigkeiten des Generalfeldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee.* Hrsg. Heinrich Otto Meisner. 2. k. 1888–1900. Stuttgart–Berlin 1922. 44.

⁵⁴ *Moltke, H. von: Briefe und Erinnerungen i. m. 194.*

⁵⁵ *Moltke, H. von: Reden i. m. 139.*

AZ 1887-ES FÖLDKÖZI-TENGERI EGYEZMÉNYEK MEGKÖTÉSÉNEK ELSŐ SZAKASZA ÉS GRÓF KÁROLYI ALAJOS KÖZBENJÁRÁSA

„Bár a Mediterráneum kérdései általában nem érintik Ausztria-Magyarország elsődleges érdekeit, a bécsi kormányzat és London meg vannak győződve arról, hogy Angliának és Ausztria-Magyarországnak azonos érdekei vannak a keleti kérdés egészét illetően (...) fenntartani a status quo-t Keleten.”¹ Ezzel az alapvetéssel aposztrofálta Károlyi Alajos az 1887-es földközi-tengeri egyezmények nyomán született osztrák-magyar–angol együttműködést, amely a mediterrán térség hatalmi viszonyait rögzítő brit–olasz megállapodás mentén jött létre. Diplomáciai értelemben véve az egyezség Nagy-Britannia és Olaszország partnersége volt, a Monarchia pedig formálisan jóváhagyta a két hatalom társulását és annak elvi alapjait. Ugyanakkor a London és Róma között létrejött konszenzus legalább olyan fontos volt a bécsi kormányzat számára, mint olasz szövetségésének, miközben céljaik teljesen eltérőek voltak.

Az angol támogatás megnyerése egyik fél számára sem volt könnyű feladat, hosszú előkészítés és a konzervatív Salisbury-kabinettel történő tárgyalások nehezítették a folyamatot, amelyet a Monarchia részéről gróf Károlyi Alajos londoni követ koordinált. Károlyi ekkor már nyolc éve volt a Belgrave Square-en lévő nagykövetség első embere. A pozíció és a hozzá tartozó felelősség nem volt ismeretlen számára, számos megbízatást töltött be az évek során,² közülük a berlini nagykövetség (1871–1878), valamint a berlini kongresszuson való részvétel³

---

¹ Note du Comte Károlyi au Marquis de Salisbury, 24 mars 1887. In: *The Secret Treaties of Austria-Hungary, 1879–1914*. Ed. Alfred Franzis Pribram. Cambridge 1920. I. 100.

² Károlyi háromszor is állomásozott Berlinben, először 1845-ben attasé, majd 1866-ban rendkívüli és meghatalmazott követként – ekkor a háborús helyzet beállta miatt visszahívják –, végül 1871-ben újra Berlinbe delegálják és egészen 1878 decemberéig nagykövet. Lásd: *Somogyi Éva: Magyar diplomaták a közös külügyminisztériumban. Századok 138. (2004) 3. sz. 644.*; Emellett számos országban képviselte valamilyen tisztségben Ausztriát – 1846-ban Athénban, 1851–1853 között Rómában, 1854–1858 között Londonban, majd 1859-ben Koppenhágában és Szentpéterváron teljesített rövidebb missziót. Pallas Nagylexikon <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/055/pc005568.html#6>, letöltés 2020. május 23.; Vasárnapi Újság, 1889. január 5.

³ Itt Andrassy Gyula közös külügyminiszter mellett vett részt a boszniai–bolgár válság nyomán megrendezett nemzetközi tárgyalásokon.

volt a legmeghatározóbb. Az 1875–1878-as konfliktus lezárását követően Károlyt új helyre delegálták és 1878 év végétől már Londonban látta el nagyköveti feladatait, egészen 1888-ig. London nem volt ismeretlen terep, mivel Károlyi korábban már szolgált itt követségi titkárként 1854 és 1858 között, jártas volt a helyi politikai szférában, s megvoltak a társasági kapcsolatai, nem csak Angliában, hanem Európa szerte. „Mindenütt bírta saját uralkodója bizalmát s az idegen uralkodók kegyét, akihez küldve volt. És ennek számos tanuságát idézhetjük. Scheiningen tengeri fürdőn tartózkodván, a holland király Hágából többször kirándult látogatására, s meghívta őt magához. Biarritzban Napóleon is többször meglátogatta. Mennyire kedvelik a londoni udvarnál, mutatja, hogy mielőtt elfoglalta állomását, már meghívó érkezett a walesi hercegtől vadászatra.”⁴ Károlyi szakértelme mellett érdemes kiemelni császárhűségét, amely a szolgálatban töltött évtizedek alatt töretlen volt, s amely a belső politikai struktúra formájától függetlenül megmaradt.⁵ Károlyi kimondottan jó viszonyban állt Edward walesi herceggel – később VII. Edward királlyal⁶ – és az udvari körök bizalmát élvezte. A Londonban töltött évek alatt számos kihívás és diplomáciai egyeztetés hárult Károlyi Alajosra. Az egyik ilyen fontos ügy az 1887-es földközi-tengeri egyezményekhez való csatlakozás volt.

Ausztria-Magyarország nemzetközi kapcsolataiban a Nagy-Britanniával való jó együttműködés kialakítása és megőrzése kimondottan fontos volt a berlini kongresszus alatt és utáni időszakban. Nagy-Britannia hagyományosan baráti viszonyt ápolt a bécsi kormányzattal a kiegyezést követő évtizedekben,⁷ majd 1878-ban Oroszország balkáni ambícióinak közös ellensúlyozásában kimondottan hatékonynak bizonyult a két állam kooperációja. A Monarchia ugyan jó viszonyt ápolt német szövetségesével, ugyanakkor Szentpétervár a meglévő három császár szövetsége mellett, vagy éppen annak ellenére vetélytárs volt a félszigeten. A cári udvar féken tartásában a brit fél azért is lehetett potenciális szövetséges, mert London hasonló viszonyban állt az Orosz Birodalommal, mint Bécs. Gazdaságilag élénk együttműködés volt a két fél között, de bizonyos területeken feszültség húzódott a brit és a cári kormányzat között. Oroszországnak a közép-ázsiai és afganisztáni térségben való terjeszkedése és Perzsiában való befolyása komoly gondot jelentett a mindenkori angol kabinet számára, ezeken a geopolitikai szempontból fontos színtereken ugyanis a brit politika és gazdasági tőke

⁴ Vasárnapi újság, 1879. júl. 20. 458.

⁵ Erre Somogyi Éva világított rá a gróf pályáivének felvázolásakor. Lásd: *Somogyi É.:* Magyar diplomaták i. m. 620.; 644.

⁶ Edward herceg több alkalommal is látogatást tett Magyarországon 1873-ban, 1881-ben, 1885-ben, 1888-ban és 1891-ben. Lásd: *Buzinkay Géza:* Walesi herceg Budapesten. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Monumenta Historica Budapestinensia* 14. k. Szerk. Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Bp. 1983. 373–388.

⁷ *Jeszenszky Géza:* A brit külügyminisztérium és Magyarország 1890–1914. *Történelmi Szemle* 20. (1977) 2. sz. 212.

magáénak szerette volna tudni az elsőbbséget. Emellett Nagy-Britannia figyelemmel kísérte az Orosz Birodalom és a Porta kapcsolatának alakulását, mivel fontos volt számára a Boszporusz és a Dardanellák védelme, valamint az orosz hadiflotta Földközi-tengerre való kijutásának megakadályozása. Oroszország féken tartásában tehát az angol és az osztrák–magyar érdekek összekapcsolódtak, Nagy-Britannia pedig a délkelet-európai egyensúly fenntartásának kulcsszereplője lett az osztrák–magyar külügyi vezetés gondolkodásmódjában. Ezért értékelődött fel a Monarchia számára Nagy-Britannia és Olaszország között 1886 őszétől meginduló egyeztetések jelentősége a Földközi-tenger status quo-jának fenntartásáról. A Monarchia csatlakozása a brit–olasz megállapodáshoz elsőre formálisnak tűnhet, azonban a diplomáciai gesztus jelentőségének valódi volta – a fenti tényezők mellett – a Monarchia balkáni és olasz politikájának függvényében értelmezhető tisztán.

A Balkán-félsziget térségében Bécs stratégiája az volt, hogy szoros gazdasági kapcsolatokat építsen ki az újonnan önállósult regionális nemzetállamokkal, miközben arra törekedett, hogy elkerülje a Szerb Fejedelemség nagyarányú területi terjeszkedését, egy nagy délszláv állam kialakulását és az Adriai-tengerre való kijutását. A bécsi politikai körök egyik félelme az volt, hogy Szerbia magára vállalja a félsziget Piemontjának szerepét és egy gazdaságilag erős, életképes délszláv állam jönne létre, amely természetes geopolitikai riválisként elvághatná a Szalonikibe vezető közvetlen útvonalakat, s meggátolhatná, hogy Ausztria-Magyarország elérje másik fontos geopolitikai célkitűzését, az Otrantói-szoros elérését, amelyhez az albán tengerparton keresztül vezetett az út.⁸ Mindazonáltal a bécsi vezetés Belgrád irányában mutatott magatartása az 1880-as években inkább volt körültekintő és visszafogott, mint ellenséges. Sőt, a két ország a boszniai–bolgár válság lezárulását követően (1878 után) közös együttműködést alakított ki az 1881-es és 1882-es szerződésekkel, valamint a Szerb Királyság Monarchia által történő elismerésével.⁹ Jóllehet a Szerbia fölötti atyáskodás nem jelentett teljes bizonyosságot arra, hogy a belgrádi tervek idővel nem öltenek valós formát, és számolni kellett azzal a lehetőséggel is, hogy immáron nem elsősorban Bosznia és Hercegovina, hanem Albánia, azon belül is elsősorban a koszovói vilajet megszerzése jelenthet potenciális előrelépését a délszláv államnak.

Ezzel párhuzamosan a Kálnoky Gusztáv vezette közös külügyminisztériumnak azzal is számolnia kellett, hogy az 1880-as évek elején Szerbia, Bulgária és Oroszország mellett új hatalmi tényező jelent meg a félszigeten, pontosabban a

⁸ *Demeter Gábor*: Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula, 1878–1914. Sofia 2017. 46.

⁹ *Palotás Emil*: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881. Bp. 1982. 239–256.; *Uő.*: Célok és történeti realitás. Osztrák–magyar gazdasági törekvések a Balkánon a Berlini Kongresszus időszakában. Századok 113. (1979) 6. sz. 1004–1007.; *Diószegi István*: A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Bp. 1987. 51–52.

nyugat-balkáni régióban, Olaszország. Rómában új szintre szeretnék volna emelni az olasz külpolitikát, ami lényegében az állam saját védelmére, az ekkor még elsősorban Németország irányában történő szövetségkeresésre, valamint a befolyási övezeteinek kialakítására irányult, mindeközben azonban figyelemmel kísérte a szomszéd régióban zajló eseményeket, s természetesen az osztrák–magyar törekvéseket. Az olasz külpolitika fókuszában a Balkán és a mediterrán térség állt. A regionális ambíciókból adódóan így az Olasz Királyságnak kétségkívül két nagy riválisa volt az 1880-as években: Franciaország és az Osztrák–Magyar Monarchia. A királyságnak, mint fiatal nemzetállamnak gondot okozott területeinek védelme és külpolitikai szándékainak megvalósítása. Előbbi vonatkozásában érdemes kiemelni a mozgósítás és az ehhez szükséges infrastrukturális rendszer kiépítésének (vasút, kommunikációs hálózat) nehézségeit a Tírrén-tenger és az Adriai-tenger partvidéke mentén, ami költséges és időigényes dolog volt. Mivel ezek a folyamatok a területi adottságokból adódóan a partvidéki területekre összpontosultak, ezért ezek a hálózatok egy külső támadás esetén nagyon sérülékenyek voltak.¹⁰ A római kormányzatot éppen saját biztonságának garantálása és persze franciaellenes szándékai motiválták a Berlinnel való szorosabb kapcsolat megteremtésére az 1882-es hármasszövetség keretein belül. Ennek hozadéka volt a Monarchiával való együttműködés kényszerűsége, mivel az eredeti elképzelések alapján Olaszország csak Berlinnel akart partnerséget vállalni éppen a két riválisával – Franciaországgal és Ausztria-Magyarországgal – szemben. A bismarcki politikába azonban nem fért bele a Bécs–Róma közötti megosztottság, mivel a kancellár számára ekkor értékesebb volt a Monarchiával való szövetség. El kellett fogadni tehát, hogy a német–olasz koalícióra önmagában nincs lehetőség, csak a Berlin–Róma–Bécs tengely mentén.¹¹ Ezt a konstellációt egészítette volna ki a földközi-tengeri, valamint adriai térségben egy erős flottával rendelkező tengeri nagyhatalom szövetsége, ami Nagy-Britannia felé terelte az olasz diplomáciát.

A fentebb vázolt szempontok egy nagyobb ívű olasz külpolitikai koncepció, a földköz-tengeri és gyarmati nagyhatalommá válás tervének részét alkotta. Ebben a relációban Franciaország észak-afrikai gyarmatpolitikája – 1881-ben újabb sikert könyvelhetett el Tunisz megszerzésével és a bardói egyezmény aláírásával, miközben Egyiptomban is szilárd háttérrel rendelkezett – megkerülhetetlen problémát jelentett Olaszországnak, amely időközben egyre határozottabban körvonalazta a gyarmatosításban való részvételre irányuló igényét, s nem titkolt módon Egyiptom és Tripolitánia után mutatott nagyobb érdeklődést. Ráadásul „(...) *Szuezi-csatorna megnyitása visszatértette a Mediterráneumot a világkereske-*

¹⁰ Brian R. Sullivan: The Rise and Fall of Italian Sea Power, 1861–1943. The International History Review 10. (1988) No. 1. 110.

¹¹ Diószegi I.: A Ferenc József-i kor i. m. 54.

delmi utak központjába (...)”,¹² ami újabb indokot adott az Olasz Királyság regionális helyzetének újragondolásához. A gyarmatosítást nemzetközi támogatás nélkül Róma nem volt képes megalapozni, a hármas szövetség pedig a partnerség kezdetén nem biztosított segítséget ebben a kérdésben és Nagy-Britannia sem akart olyan kötelezettségeket vállalni, amelyek szembeállították volna Franciaországgal.¹³ 1886 őszére mégis új alternatívák nyíltak Olaszország előtt. Ugyanezen év júniusában Salisbury alakított kormányt, aki teljesen más szemléletet képviselt a külügyekben William Gladstone-hoz képest. A brit magatartás megváltozott a bolgár kérdésben és a közel-keleti ügyekben is.¹⁴ Ezt a fordulatot kívánta kihasználni Carlo di Robilant olasz külügyminiszter és bizalmasa Luigi Corti londoni olasz nagykövet.

Visszatérve a Monarchia és Olaszország kapcsolatára a Nyugat-Balkán térségében mindkét állam látóterében ott volt Albánia, ahol a berlini kongresszus döntései felerősítették a környező balkáni államokkal szembeni önvédelmi reflexeket és a Prizreni Liga tevékenysége megmutatta, hogy az albán vezetők is képesek ellenállást kifejteni a helyi (nemzeti) érdekek védelme mentén.¹⁵ Albánia és a tartományon belüli nemzetközi befolyás megszerzése új alternatívát kínált Bécsnek és Rómának egyaránt. F. Lippich, a monarchia skodrai konzulja, már 1877-ben kifejtette álláspontját arról, hogyan tudná Ausztria-Magyarország a maga javára fordítani az albán viszonyokat, s abban az esetben, ha Bécs nagyhatalmi támogatója lenne a térségnek, az Szerbiával és Bulgáriával – valamint távlati értelemben Oroszországgal – szemben kompenzációs teret jelenthetne.¹⁶ Időközben azonban az Albánia felé fordulás az olasz diplomáciában is érvényre jutott, mivel az idomult a *mare nostrum* és a nagy történeti múltta visszatekintő tengeri hatalom restaurálásának szándékához.¹⁷ Továbbá Róma beleszólást szeretett volna szerezni a félsziget ügyeibe, amely osztrák-magyar részről azt jelentette, hogy felborulna az a hagyományos szisztéma, amely a Balkán ügyeiben az európai nagyhatalmak közül elsősorban a Monarchia és Oroszország kompetenciáját ismerte el. Kálnoky emiatt nem támogatta az erre irányuló olasz javaslatokat a hármas szövetség megújításáról szóló 1887-es tárgyalások alkalmával.¹⁸

Nagy-Britannia hagyományos külpolitikai irányvonalát vitte tovább: megőrizni a tengereken (jelen esetben a Földközi-tengeren) való szupremáciáját és

¹² Sullivan, B. R.: *The Rise and Fall of Italian Sea Power* i. m. 110.

¹³ C. J. Lowe – F. Marzari: *Italian Foreign Policy 1870–1940*. New York 1975 (Reprinted in 2002). 40.

¹⁴ Uo. 43–44.

¹⁵ Részletesebben lásd: Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetállam megteremtésének első kísérlete*. Világtörténet 21. (1999) tavasz–nyár 17–20.

¹⁶ Stavro Skendi: *The Albanian National Awakening*. Princeton 1967. 238.

¹⁷ Uo. 240.

¹⁸ Barbara Jelavich: *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918*. Chicago 1969. 135.

fenntartani az európai egyensúlyi rendszert. Ausztria-Magyarország és Olaszország mindketten keresték a brit kormánnyal való együttműködés lehetőségét, a Londonhoz való közeledés pedig 1886 őszen bontakozott ki. A bolgár válsághoz és a francia belpolitikai helyzethez kapcsolódóan a párizsi kabinet is egy agreszívabb külpolitikát kezdett fontolgatni. A francia diplomácia kiszámíthatatlansága azt eredményezte, hogy Belgium és Olaszország is kiszolgáltatva érezte magát a nyugat-európai nagyhatalommal szemben, ezért mindkét állam Nagy-Britanniától kért segítséget. Belgium az egyre inkább kiéleződő francia-német viszony esetleges háborúba fordulása miatt aggódott és kérte az angol kormányt az 1870-es vállalásainak megerősítésére. Míg Olaszország a mediterrán térségben várta ugyanezt Londontól. A francia-belga és a francia-olasz helyzet kapcsán Salisbury tartózkodott az elköteleződéstől, mert nem ígérhetett egyszerre nyílt támogatást mindkét országnak.¹⁹ Így döntést kellett hoznia a tekintetben, hogy a belga vagy az olasz szövetség jár-e több hozadékkal Anglia számára. Az angol kormány nem akart konfrontációt Franciaországgal, nem erősítette meg a Belgium semlegességéről, illetve függetlenségéről szóló korábbi egyezményt, és egyáltalán nem kezdett érdemi diskurzust ez ügyben a brüsszeli kormányzattal.²⁰ Olaszország mellett több érv szólt: a Foreign Office-től nem állt távol a földközi-tengeri térség viszonyainak és a kelet-balkáni helyzet stabilizálásának szándéka, amelynek megvitatása belefért egy ilyen jellegű tárgyalássorozatba; emellett Berlin sem rejtette véka alá, hogy támogatná egy brit-olasz szövetség létrejöttét.²¹ A Bismarck-féle nyílt közbenjárás mögött egészen konkrét motivációk húzódtak meg. Olaszország még 1882-ben csatlakozott a kettős szövetséghez, amelyet a Német Császárság és Ausztria-Magyarország hozott létre, ezzel erősítette meg a kancellár a német szövetségi rendszert, mivel az 1878-as kongresszus döntései után az osztrák-magyar-orsz vonalon felépített korábbi szövetség ingatagává vált. Azzal pedig, hogy Bismarck párfogásába vette az angol-olasz entente tervét, lényegében arra apellált, hogy ezzel Nagy-Britanniát közvetett módon bevonja a német szövetségi rendszerbe, s teljessé tegye Franciaország komplett elszigeteltségét.²²

Nagy-Britannia és a Monarchia közeledése egy soktényezős nemzetközi játszma függvénye volt, amelyben az európai, a balkáni, és a közel-keleti ügyek, valamint a gyarmatosítás problematikája egyaránt tényező volt. Károlynak tehát nem volt egyszerű dolga a Salisbury-vel való tárgyalások során. A gróf 1886 no-

---

¹⁹ Foundations of British Foreign Policy. From Pitt (1792) to Salisbury (1902). Eds. Harold Temperley – Lilian M. Penson. London 1938. 445.

²⁰ Uo. 445–446.

²¹ Uo. 446.

²² Majoros István – Ormos Mária: Európa a nemzetközi küzdötéren. Bp. 2003. 165.; Bruno Malinverni: L'accessione dell'Austria al primo accordo Anglo-Italiano per il Mediterraneo (febbraio – marzo 1887). Aevum 39. (1965) maggio–agosto 325.

vemberében egyértelművé tette gróf Hatzfeldt londoni német követ számára, hogy a Monarchia megállapodásra akar lépni Nagy-Britanniával, amelyet igen csak sürget a bécsi kormányzat²³ az éppen aktuális balkáni válsághelyzet miatt. Bulgáriában 1885-ben politikai irányváltás következett be, amelynek során a korábban befolyásos szereppel bíró orosz párt kiszorult a döntéshozatalból és Battenberg Sándor fejedelem szorgalmazására az állam függetlenítette magát az Orosz Birodalomtól és egységesíteni kívánta Bulgáriát Kelet-Ruméliával. A bolgár–orosz ellentétek súlyosbodása miatt a Monarchia Bulgária orosz megszállásának lehetőségével is számolt,²⁴ ami elfogadhatatlan lett volna számára, így szükségesnek tartotta, hogy ebben a kiélezett szituációban Bécs ellensúlyt tudjon képezni.²⁵ A helyzetet tovább súlyosbította, hogy Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszter a magyar liberálisok oroszellenes megnyilatkozásai és a bolgár kérdésben kifejtett nyomásgyakorlása miatt nem tudott kitartani saját külpolitikai koncepciója mellett, amely egész 1886 októberéig abban állt, hogy a Monarchia elítéli az agresszív bolgár politikát és a status quo helyreállításának elve mellett tudomásul veszi, hogy a Kelet-Balkán orosz érdekszféra.²⁶ Az osztrák–magyar–orosz kapcsolatok innentől kezdve drasztikusan romlottak, a brit kötelék megerősítésének tétje pedig nem csupán Olaszország kordában tartása volt, hanem London Monarchia melletti kiállításának biztosítása a keleti kérdés ügyében. Károlyi Alajosnak ennek megfelelően meg kellett győznie Salisburyt a kiterjesztett partnerség szükségességéről. A tárgyalási pozíció ugyanakkor folyamatosan változott, Salisbury részéről pedig több alkalommal is bizonytalanság volt érzékelhető, amely során Olaszország és a Monarchia között ingadozva, jobban igazodott egyik vagy másik félhez.

A Németország által támogatott olasz közeledést London irányába minden oldalról – Corti gróf, Hatzfeldt gróf és Lord Salisbury részéről egyaránt – bizalmasan kezelték az egyeztetések kezdetén. Sőt, a miniszterelnök a londoni német követ kifejezett kérésére nem adhatott felvilágosítást a brit–olasz konzultációkról az osztrák–magyar követnek „(...) amelyen Hatzfeldt Károlyi személyes karakterével és eljárási módjával próbált megmagyarázni.”²⁷ Feltehetően az elővigyázatosság okai a Monarchia és Olaszország kapcsolataiban rejlettek, amelyek közel sem voltak feszültségmentesek, ha a fentebb említett balkáni kérdése-

²³ Hatzfeldt to Holstein. 12 November 1886. In: The Holstein Papers. I–IV. Eds. Norman Rich – M. H. Fisher. Cambridge 1957. II. 310.

²⁴ *Palotás Emil*: Ausztria–Magyarország és a háborús válság 1877–1878-ban. Századok 125. (1991) 3–4. sz. 231.

²⁵ Letter from Hatzfeldt. 12 November 1886. In: The Holstein Papers i. m. 310.; *Diószegi I.*: A Ferenc József-i kor i. m. 60.

²⁶ *Diószegi I.*: A Ferenc József-i kor i. m. 60.; *Palotás Emil*: A három császár szövetségének kudarca. Századok 121. (1987) 5. sz. 828–829.

²⁷ Document 17. Salisbury’s reaction to the Italian overture. 2 February 1887. In: Foundation of British Foreign Policy i. m. 450.

ken túlmenően figyelembe vesszük a két állam közötti területi vitákat. Olaszország ugyanis követeléseket támasztott Dél-Tirolra és Isztriára, maga Salisbury pedig egy alkalommal halványan arra utalt, hogy véleménye szerint az brit–olasz tárgyalások körüli bizalmatlanság mögött ez húzódik.²⁸ Az erős német nyomás abban is megmutatkozott, hogy Salisbury Cortival és Hatzfeldtrel együtt tárgyalt az olasz kérdés ügyében. A miniszterelnök tisztázta, hogy addig nem köt szerződést, amíg úgy véli, hogy az „*casus belli*” lehet Franciaország felé, egyúttal deklarálta, hogy „(...) *semmilyen körülmények között nem fog részt venni Franciaország elleni agresszív háborúban* (...)”,²⁹ ezzel próbálva enyhíteni a szövetség franciaellenes életét, amelyet a római kormányzat oly annyira szorgalmazott. Abban azonban Salisbury felelősséget és érdekazonosságot tudott vállalni, hogy a Földközi-tenger, az Égei-tenger és a Fekete-tenger térségében egyik (számára) rivális állam – Franciaország és Oroszország – se szerezhessen újabb befolyási övezeteket. Ennek a célnak az elérésben a brit kormány hajlandónak mutatkozott az Olasz Királysággal való társulásra.

Közben zajlottak a londoni és a bécsi kabinet közötti egyeztetések, ekkor még elsősorban a balkáni válságról. Arról nincs pontos információ, hogy ezalatt az időszak alatt Salisbury milyen mértékben tartotta magát a titoktartáshoz, mennyire volt képes Károlyi a formálódó brit–olasz együttműködés feltételeivel, de az bizonyos, hogy február 19-én Augustus Paget bécsi angol nagykövet tájékoztatta Kálnoky Gusztávot Corti gróf 1887. február 12-i jegyzékéről, amely összegezte az angol–olasz tárgyalások eredményeit,³⁰ s amelyre Salisbury még aznap kormánya teljes támogatottsága mellett pozitív megerősítést adott. „*A béke és a Földközi-tengerrel szomszédos területek függetlensége érdekében, Ófelisége kormánya a legszorosabb összhangban és együttműködésben kíván cselekedni Olaszországgal. Mindkét hatalom azt óhajtja, hogy a Fekete-tenger, az Égei-tenger és az Adriai-tenger partvidékei és Afrika északi partvidéke azonos kézen maradjon, mint most. Amennyiben (...) lehetetlenné válik a teljes status quo fenntartása, mindkét nagyhatalom azt óhajtja, hogy ne történjen hatalomkiterjesztés egyik nagyhatalom részéről se, ezen partvidékek egyikén sem.*”³¹ Nem sokkal a brit–olasz jegyzékcsere követően Salisbury formálisan értesítette Károlyi gróftól az olasz szövetség ügyében született döntésekről. Salisbury tehát hivatalosan azután vont be a tárgyalásokba Károlyit, hogy a londoni kormányzat meghatározta az Olasz Királysággal való együttműködésének kereteit. „*Károlyi*

²⁸ The Marquis of Salisbury to Queen Victoria. 2 February 1887. In: The Letters of Queen Victoria. The Cambridge Library Collection. Ed. George Earl Buckle. Cambridge 2014. VII. 270.

²⁹ The Marquis of Salisbury to Queen Victoria. 5 February 1887. In: Uo. 271.

³⁰ Foundation of British Foreign Policy i. m. 447.

³¹ Salisbury to Corti. Foreign Office, 12 February 1887. In: British Documents on the Origins of the War. 1898–1914. Arbitration, Neutrality and Security. Eds. G. P. Gooch – Harold Temperley. London 1932. VIII. 2.

grófot hívták ezen a délutánon, és azután, hogy megköszönte Lord Salisbury-nek az olasz egyezményről való tájékoztatását, amit Bécsnek tett, javasolta, hogy hasonló eszmecserére kerüljön sor Anglia és Ausztria között.” Salisbury ekkor még nem adott egyértelmű választ Károlyinak, „(...) de célzott rá, hogy személy szerint úgy gondolja, az e fajta véleménycserének számottevő morális értéke lenne, és ellenvetés nélküli lehetne (...),”³² ami nyilvánvalóan pozitív hangvételi visszajelzés volt.

A február vége és március eleje közötti időszak már lényegében a Monarchia brit–olasz egyezményhez való csatlakozásának módjáról szólt. Károlyi március 9-i telegramjában arról informálta a Ballhausplatzot, hogy az angol miniszterelnök szerint az angol–olasz egyezség összhangban áll az osztrák politika érdekeivel,³³ vagyis meg vannak a közös konszenzus elvi és politikai alapjai. Tovább erősítette az elhatározást Károlyi március 17-i kommunikéje a Monarchia brit–olasz egyezményhez való csatlakozásának konkrét szándékáról, amelyet a St. James-i kabinethez címzett. Ugyanakkor a közleményben a nagykövét nagyobb nyomatókat adott a Balkán és a mediterrán térség jelenlegi területi/birtoklási viszonyainak, jelezve a Monarchia igényét és szükségét a délkelet-európai status quo megtartására.³⁴ Mivel érdemi ellenvetés nem mutatkozott a brit fél részéről, az események ettől kezdve lendületesen haladtak előre. 1887. március 24-én Salisbury és Károlyi között megtörtént a jegyzékváltás,³⁵ valamint ugyanaznap jelezte Corti gróf is az olasz kormány jóváhagyását.³⁶ Brit részről pedig Salisbury deklarálta, hogy azokon a területeken, „(...) amelyeknek politikai státusza kimondottan érinti (...)” a Monarchia érdekeit, a két állam céljai megegyeznek.³⁷

A földközi-tengeri egyezmény tárgyalásaival párhuzamosan Károlyi és Salisbury egy másik problémakört is érintett, Egyiptom ügyét, amely a brit–olasz, a brit–francia és a brit–osztrák–magyar kapcsolatokra egyaránt kihatott. Az Oszmán Birodalom kötelékébe tartozó állam a gazdasági és politikai lehetőségek tárházát jelentette, amelyet leghatékonyabban Nagy-Britannia és Franciaország

³² The Marquis of Salisbury to Queen Victoria. Foreign Office, 26 February 1887. In: The Letters of Queen Victoria i. m. 276.

³³ *Malinverni, B.*: L'accessione dell'Austria i. m. 334.

³⁴ Draft Note communicated by Count Karolyi and circulated to the Cabinet on March 17, 1887. In: British Documents i. m. 6.

³⁵ Karolyi to Salisbury. Belgrave Square, 24 March 1887. In: Uo. 3.; Salisbury to Karolyi. Foreign Office, 24 March 1887. In: Uo. 3–4.

³⁶ Corti à Karolyi. Londres le 24 Mars, 1887. In: Uo. 6–7. Spanyolország május 4-én csatlakozott a földközi-tengeri szerződésekhez. Lásd: *Laurence Sondhaus*: The Naval Policy of Austria–Hungary, 1867–1918. Navalism, Industrial Development and the Politics of Dualism. West Lafayette 1994. 106. Az 1887-es jegyzékeket magyar nyelven publikálta Nemicsok Attila a Documenta Historica sorozat részeként. Lásd: Uő: Az 1887-es Földközi-tengeri egyezmények. Szeged 1992.

³⁷ Salisbury to Karolyi. Foreign Office, 24 March 1887. In: British Documents i. m. 3.

tudtak kihasználni. Az egyiptomi jelenlét azonban számos kérdést vetett fel a brit politikai körökben, és amikor 1886 nyarán Salisbury kormányalakítási megbízást kapott, újragondolta a közel-keleti politika irányvonalait és megfontolásra ajánlotta a térségből való kivonulás lehetőségét. A kivonulás nem szó szerint értendő, inkább háttérbe vonulást jelentett volna, ami együtt jár Egyiptom semlegesítésével. A St. James-i kabinet meghagyott volna bizonyos jogköröket, mint például a brit tisztek jelenléte az egyiptomi hadseregben, vagy a beavatkozása joga, amennyiben az országot külső támadás érné.³⁸ Károlyi Egyiptomot ebben a kontextusban Belgiumhoz hasonlította és úgy vélte, hogy a semlegesség hasonló elven alapulna, mint amilyen módszert Nagy-Britannia az európai ütközőállamával kapcsolatban alkalmazott.³⁹ Az ötlet azonban heves és elhúzódozó nemzetközi vitát váltotta ki, amelyben a francia–orosz diplomácia összefogott a brit kormányzat érdekérvényesítése ellen, London azonban képes volt a kérdésben maga mellé állítani a Monarchiát és Olaszországot, valamint Németországot. A bonyolult és hosszadalmas diplomáciai ügyben a bécsi kabinet segítő kezet nyújtott Nagy-Britanniának, hónapokkal később pedig megszületett a Szezei-csatorna és Egyiptom semlegességéről szóló nemzetközi szerződés.⁴⁰ Bár ez a mediterrán egyezmények tekintetében egy mellékszálnak tekinthető, lényegében mégis ugyanoda kanyarodunk vissza, ahol a brit–osztrák–magyar közeledés eredendően gyökeresett: Szentpétervár féken tartásához. Ez a szándék pedig éppen az 1887 tavaszán tető alá hozott partnerség mentén öltött az eddigieknél is konkrétabb formát az második földközi-tengeri egyezménnyel, amit decemberben kötöttek meg, és amely már közös intézkedéseket fogantatott az Oszmán Birodalom védelmében.⁴¹

A bécsi kormányzat törekvése az angol–osztrák–magyar kooperáció megszilárdítására sikeres volt, csakúgy, mint Károlyi Alajos helyben végzett megbízása. A monarchia összességében azt kapta Londontól, amit várt, állásfoglalást a regionális viszonyok aktuális állapotának fenntartására. Bár van olyan vélemény, miszerint az angol–olasz egyezményhez való csatlakozás valódi jelentőségét Kálnoky Gusztáv túlértékelté.⁴² Ennek eldöntése további vizsgálatot igényel, ugyanakkor tény, hogy az ekkor létrejött egyezmények új helyzetet teremtettek a Monarchia és Nagy-Britannia kapcsolatában és magukban hordozták a közvetett balkáni segítségnyújtás esélyét, amelynek szerepe volt az Oroszországgal való

³⁸ *M. P. Hornik: The Mission of Sir Henry Drummond-Wolff to Constantinople, 1885–1887. The English Historical Review* 55. (1940) 220. sz. 612–613.

³⁹ Uo. 613.

⁴⁰ Uo. 616.

⁴¹ Austrian Note to Great Britain proposing a further Agreement in the Mediterranean. London, 12 December 1887. In: *Secret Treaties* i. m. 125–127.; British reply to Austrian Note. London, 12 December 1887. In: Uo. 128–130.; Italian confirmation of the Agreement. In: Uo. 130–133.; *Sondhaus, L.: The Naval Policy of Austria-Hungary* i. m. 106.

⁴² *Malinverni, B.: L'accessione dell'Austria* i. m. 333.

háborús konfliktus elkerülésében. Emellett azonban bizonyos fokú hátrányt is jelentett, mert kiszélesítette Róma külpolitikájának mozgásterét.⁴³ A februári megállapodás után Olaszország jobb feltételekkel tudta megújítani a hármas szövetséget, Berlin nagyobb hajlandóságot mutatott Olaszország gyarmati politikájának támogatására és balkáni stratégiájának átgondolásra készítette a közös külügyminisztériumot azzal az engedménnyel, hogy elismerte Olaszország érdekeltségeit a félszigeten és területi változás vagy a status quo felborulása esetén jóváhagyta a másik fél kölcsönös kompenzációját.⁴⁴

---

⁴³ A dolog érdekessége, hogy a megállapodásban nagy szerepet játszó Corti gróft 1887. február 13-án menesztették, mert egyes vélemények szerint kevés eredményt ért el a követ és nem sikerült konkrét elkötelezettségre bírnia az angol kormányt. Lásd: *British Documents* i. m. 2. A döntésben vélhetően az is közrejátszott, hogy február elején egy másik ügy kapcsán kialakult bel- és külpolitikai vita miatt Robilant külügyminiszter lemondott, a vele bizalmi kapcsolatban álló Corti visszahívása pedig az olasz diplomácia járulékos vesztesége lehetett. Persze az is tény, hogy a Salisbury kormány a konkrét, kézzel fogható kötelezettségek helyett inkább általános vállalásokat tett, ami kevesebb volt, mint amit az olasz politikai körök ekkor vártak.

⁴⁴ *Separate Treaty between Austria-Hungary and Italy*. Berlin, 20 February 1887. In: *The Secret Treaties* i. m. 108.

NEOLÓG RABBIK A MAGYAR NYELVŰ IZRAELITA
FELEKEZETI PUBLICISZTIKÁBAN A 19. SZÁZAD
UTOLSÓ HARMADÁBAN

A közép-európai zsidóság körében a 19. században kibontakozó vallási modernizáció keretében az 1830-as évektől kezdődött a magyarországi neológ irányzat formálódása, amelynek elválása a zsidóság hagyományhű-ortodox csoportjaitól az 1870-es évekre valósult meg.¹ A vallási irányzatok szembenállása és elkülönülése, Európában egyedülálló jelleggel, Magyarországon intézményes kereteket öltött: az 1868–69-ben megrendezett Izraelita Egyetemes Gyűlést, majd az ortodoxia önállósulását elismerő parlamenti döntést követően a reformpárti-kongresszusi-neológ, a hagyományhű-ortodox és a kongresszus előtti állapotokhoz ragaszkodó, status quo ante alapon álló irányzat követői önálló hitközségeket hoztak létre és megeremtették saját irányító szerveiket.² A zsidóság haladó szárnya elfogadta a kongresszus határozatait, s hitközségei működését az uralkodó által 1869. június 14-én szentesített szabályok koordinálták.³ A kongresszusi hitközségek 26 községkerületet alkottak, a kerületek és a kormány között a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája közvetített. A kongresszust elhagyó ortodoxia számára a Hitór Egylet által alkotott szervezeti szabályzat számított mérvadónak, amit a kultuszminiszter 1871. októberben hagyott jóvá.⁴ Az ortodoxok az Országos Iroda mintájára hét tagból álló bizottságot hoztak létre Orthodox Közvetítő Bizottság néven. Harmadik irányzatot alkottak a kongresszus előtti állapotokhoz ragaszkodó, status quo ante alapon álló hitközségek, amelyek a korszakban nem rendel-

---

¹ A szakadás történetére lásd *Jakov Katz*: A végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Bp. 1999.; *Nathaniel Katzburg*: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869. In: *Hungarian–Jewish Studies*. I–II. Ed. Randolph L. Braham. New York 1969. II. 1–33.; *Walter Pietsch*: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba. Bp. 1999.; *Köves Slomó*: Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig. Európai és magyarországi zsidó történelmi fejlemények a hamburgi (1818–1820) és a nagymihályi (1865) rabbinikus disputa tükrében. Bp. 2009.

² A szakadás utáni intézményi szerkezetet mutatja be *Frojimovics Kinga*: Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950. Bp. 2008. 69–85.

³ Egyetemes gyűlés határozatai. In: *Hajnáci R. József*: A magyar zsidók közjoga. Betű- és számoros útmutató a magyarhoni izraeliták felekezeti ügyeinek törvényes szervezetében. Lőcse 1909. 78–113.

⁴ Orthodox hitközségek szervező szabályai. Uo. 261–266.

keztek önálló alapszabállyal, ezért hitközségeik megalakulásának engedélyezése a vallás- és közoktatásügyi miniszter jogkörébe tartozott.⁵

A magyar reformirányzat sajátos helyet foglalt el az európai reformjudaizmuson belül, amit elnevezése is tükrözött.⁶ A hazai reformerek nemcsak a vallási hagyományhoz szigorúan ragaszkodó ortodoxiától, de a judaizmus rendszerén radikális változtatásokat végrehajtó német reform irányzatoktól is igyekeztek magukat megkülönböztetni, amikor a neológ elnevezést használták. A magyar neológ irányzat követői az akkulturáció és a nem zsidó társadalomba való integráció lehetőségeit keresve, a konzervatív reform szellemében a vallási szertartásokban olyan, főként esztétikai változtatásokat kezdeményeztek, amelyek a környező társadalom vallási normáinak átvételét célozták. Ilyennek tekinthető a templomi áhítat, a csend és a pompa megeremtése, az orgona és a kórus bevitel a zsinagógákba, a tóraolvasó asztalnak a zsinagóga közepéről a frigszekrény elé helyezése, az esküvői baldachinnak a zsinagógában történő felállítása, illetve a heti egy alkalommal tartott felemelő szónoklat.

A neológ irányzat kialakulása elválaszthatatlan azon intellektuális és gazdagodó csoportok fellépésétől, amelyek a hagyományos zsidó közösségen kívül próbálták érvényesíteni törekvéseiket, támogatták a vallási-rituális újításokat, egyetértettek a zsidók jogállásának megváltoztatását célzó elképzelésekkel, s ehhez partnerre lettek a magyar nemesi elit liberális célokat megfogalmazó csoportjaiban.⁷ A pesti közönség vagyonos tagjai 1830-ban Ullmann Gábor vezetésével alapították meg a *Cultus Tempelt*, ahol először tértek el az istentiszteletek hagyományos formájától.⁸ Az 1826-ban Bécsben létrehozott reform imaház szertartásrendjét követve az istentisztelet kórus kísérte, és a házasságkötéseket az udvar helyett a templomban végezték. Az újtó szellem az igehirdetés nyelvében és tartalmában is változást hozott. A prédikációk kezdetben németül hangzottak el, az 1840-es években azonban az ország haladó községeiben, Nagykanizsán, Székesfehérváron és Nagyváradon hallhattak először magyar nyelvű hitszónoklatot a hívek. A haladó közösségek zsinagóga

⁵ A status quo ante hitközségek 1928-tól rendelkeztek államilag jóváhagyott alapszabállyal. Status quo ante szervezetű izraelita hitközségekre vonatkozó közös rendelkezések. In: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. I–II. Összeáll. Harai László. Bp. 1943. II. IV. különös rész. 375–388.

⁶ A neológ és az ortodox elnevezés történetéről bővebben lásd *Turán Tamás*: Ortodox, neológ: a magyar zsidó valláspártok elnevezéseinek történetéről. *Regio* 24. (2016) 3. sz. 5–37.; Arra nézve, a német reformirányzatokkal ellentétben Magyarországon miért nem történt meg a rituális újításoknak a zsidó jog általi, halachikus indoklása, azaz miért nem alakult ki önálló neológ teológia és halachikus retorika lásd *Katz, J.*: A végzetes szakadás i. m. 64–65.

⁷ *Kecskeméti Károly*: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle* 24. (1982) 2. sz. 185–210.; *Prepuk Anikó*: A zsidó emancipáció a reformkorban. *Történelmi Tanulmányok* 3. Szerk. L. Nagy Zsuzsa – Veres Géza. Debrecen 1994. 15–35.

⁸ *Groszmann Zsigmond*: A pesti kultusztemplom. *Magyar Zsidó Szemle* 40. (1923) 86–94.; *Klein Rudolf*: Keresztények számára már érthető, zsidók számára még emészthető. A pesti zsinagógák az első imaházaktól a templomig. *Budapesti Negyed* 2. (1994) 2. sz. 23–41.

gógáiban a következő évtizedekben általánossá vált a magyar nyelvű prédikáció, s az 1880-as, 90-es évekre a felekezeti ügyintézés is magyarul zajlott.

A tradicionális keretek feszegető, s törekvéseiket a külső társadalomban érvényesíteni szándékozó rétegek körében teremtődött meg először az igény a kritikai nyilvánosságra, amely mindenekelőtt e csoportok önreprezentációját szolgálta és programjaikat közvetítette. A reformkor kedvező kulturális légkörében ők hozták létre a zsidó nyilvánosság első olyan intézményeit, amelyek nem hagyományos rituális feladatokat láttak el. A magyar nyelv terjesztése érdekében alakult 1844-ben a *Magyarító Egylet*, amely magyar nyelvű óvodát és nyelviskolát tartott fenn.⁹ A magyarosodás mellett az iparos és a földműves tevékenység elterjesztését tűzte célul az 1842-ben létrehozott *Magyar Izraelita Kézmű- és Földműves Egylet*.¹⁰ A vallási újítás és a magyarosodás szellemében fellépők nézeteit népszerűsítették az első nyomtatott röpiratok.¹¹ Neves képviselőjük, Löw Lipót rabbi az első között vezette be saját gyülekezetében, Nagykanizsán a magyar nyelvű igehirdetést és a hitközség iskolájában a magyar nyelv oktatását. A magyar nyelvű sajtóban is megszólalt, amikor 1844-ben a Pesti Hírlapban Kossuthtal polemizált a társadalmi emancipáció vitás kérdéseiről.¹²

Az első hírlapalapítási kísérletekre is a reformkor szellemi közegében került sor.¹³ Löw Lipót 1844-ben Lipcsében jelentette meg a német nyelvű *Ben Chananját*, majd 1847-ben indította el az első magyar nyelvű folyóiratot, a *Magyar Zsinagógát* „a felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcs és buzgó hazafiság az izraeliták közti elterjesztésére”.¹⁴ Az 1840-es években megjelent első újságok azonban legfeljebb lapalapítási kísérletnek tekinthetők, hiszen mindkét lapnak mindössze egy száma jelent meg. Nem bizonyult sokkal hosszabb életűnek az Einhorn Ignác által 1848 áprilisában indított *Der ungarische Israelit*, amely a radikális

⁹ *Diósy Márton*: A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet. In: Zsidó reformkor. Összeáll. Kőbányai János. Bp. 2000. 113–124.

¹⁰ *Kertész Ödön*: A százhat esztendő MİKÉFE első negyedszázada. (Adalékok a magyar zsidóság kultúrtörténetéhez.) In: IMIT Évkönyv. Bp. 1948. 273–293.

¹¹ *Bloch Móric*: Zsidó szózat a magyar néphez. In: Zsidó reformkor i. m. 7–14.; *Rosenthal Móric*: A zsidó és korszellem Európában. Uo. 15–27.

¹² *Kossuth Lajos*: Válasz Fábián Gábornak. Pesti Hírlap, 1844. máj. 5. 300.; *Löw Lipót*: Nyílt levél a zsidó emancipáció ügyében. Pesti Hírlap, 1844. jún. 2. 349–350.

¹³ A zsidó hírlapirodalom főbb adatai és feldolgozásai: *Scheiber Sándor*: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992. Bp. 1993.; *Eisler Mátyás*: Az Egyenlőség elődei. Egyenlőség (Jubileumi szám. 1886–1911), 1911. jún. 1. 96–101.; *Groszmann Zsigmond*: A magyarországi zsidó felekezeti hírlapirodalom bibliográfiái összeállítása. Egyenlőség (Jubileumi szám. 1886–1911), 1911. jún. 1. Uo. 101–103.; *Prepuk Anikó*: Az izraelita hírlapirodalom kezdetei Magyarországon. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – Pallai László – Papp Imre. Debrecen 2010. 311–328.

¹⁴ *Haraszi György*: A Ben Chananja szerkesztője. In: *Uő*: Két világ határán. Bp. 1999. 220–238.

vallásreformot kezdeményező pesti reformegylet szócsövétől szolgált.¹⁵ Ezt követően közel egy évtizedig nem került sor újabb lapalapításra. Löw Lipót azonban 1858-ban újraindította a *Ben Chananját*, amely 1867-ig tartó működése során a zsidó vallás és tudomány kérdéseivel, illetve az emancipációval, a zsidóság társadalmi-politikai jellemzőivel összefüggő témákkal foglalkozott.¹⁶ A haladó irányzat vallási vezetői a következő évtizedek lapalapításaiban is közreműködtek. Az 1861-ben újraéledt Magyarító Egylet orgánusaként indult 1861-ben a *Magyar Izraelita* című hetilap Rokonstein Lipót rabbi, Mezei Mór és Tenczer Pál szerkesztésében.¹⁷ Rövid ideig állt fenn a pesti hitközség két neves hitszónoka, a Kohn Sámuel és Kayserling Mayer által szerkesztett *Ungarisch-jüdische Wochenschrift* (1871–1872).¹⁸

A rövid életű újságok megszűnését követően a hírlapok az 1880-as évektől az *Egyenlőség* és a *Magyar Zsidó Szemle* indulásával váltak a felekezeti nyilvánosság legfontosabb fórumaivá. A lapok jelentőségét különösen megnövelte az, hogy a zsidóság nem hozott létre önálló érdekvédelmi szervezeteket és politikai pártokat, ezért a sajtó nyilvánosság bizonyos mértékig e szervezetek szerepét is igyekezett betölteni. Elsősorban az *Egyenlőség* lépett fel ezzel az igénnyel. Az ország legnagyobb neológ gyülekezete, a Pesti Izraelita Hitközség támogatását élvező közéleti hetilap a tisztaeszlári vérvád idején az antiszemita sajtó ellensúlyozására jött létre 1882-ben.¹⁹ A Bogdányi Mór, majd Szabolcsi Miksa által szerkesztett újság munkatársai rendkívül érzékenyen reagáltak a kor minden olyan eseményére, amely érintette a zsidó polgárokat és intézményeiket. A magyar szabadelvűség elkötelezettjeiként védelmezték az 1867-ben elnyert egyéni emancipációt, és szenvedélyes írásokkal küzdöttek az antiszemitizmus ellen. A lap a modernizált vallási hagyomány fenntartására törekedett, és a felekezet újraegyesítésére irányuló törekvéseknek is fórumot biztosított. Sokoldalúan foglalkozott a vallási emancipáció hiányának negatív következményeivel, s az egyik legfontosabb célnak a zsidóság vallási egyenlőségének kivívását tekintette. A *Magyar Zsidó Szemlét* 1884-ben az Országos Rabbiképző Intézet professzorai, Bacher Vilmos és Bánóczi József indították.²⁰ A neológia csúciszerve, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája támogatását élvező folyóirat „a magyar nyelven megszólaló zsidó tudomány” el-

¹⁵ *Michael K. Silber*: A pesti radikális reformegylet / Genossenschaft für Reform in Judenthum / társadalmi összetétele 1848–1852 között. *Múlt és Jövő* 9. (1998) 1. sz. 125–142.

¹⁶ *Michael K. Silber*: Ben Chananja. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I–II. Ed. Gershon David Hundert. New Haven–London 2008. I. 148.

¹⁷ *Scheiber S.*: Magyar zsidó hírlapok i. m. 32.; *Eisler M.*: Az Egyenlőség elődei i. m. 100.

¹⁸ *Groszmann Zs.*: A magyarországi zsidó felekezeti hírlapirodalom i. m. 102.

¹⁹ *Szabolcsi Lajos*: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Bp. 1993. 25–179.

²⁰ *Scheiber S.*: Magyar zsidó hírlapok i. m. 52–54.; *Konrád Miklós*: Támogatók és vetélytársak: A Magyar–Zsidó Szemle helye a neológ felekezeti életben. In: *A „tudománnyal kibékült zsidóság”*. Tanulmányok a Magyar Zsidó Szemle első korszakáról. Szerk. Kiss Endre. Bp. 2016. 39–53.

ismert műhelyévé vált.²¹ Kiemelt figyelmet fordított a hazai zsidóság múltjának bemutatására, a felekezeti oktatás és a hitoktatás kérdéseire, illetve az aktuális közéleti témákban is állást foglalt. Mindkét orgánumban a neológ vallásosság számára biztosított fórumot, ezért a világi munkatársak mellett a kor neológ rabbijainak is megszólalási lehetőséget nyújtott.

A reformpárti rabbik publicisztikai tevékenységének szellemi és intézményi hátterét a modern rabbiképzés teremtette meg, amelynek hazai intézményévé az 1877-ben felállított *Országos Rabbiképző Intézet* vált. A budapesti intézet a modern rabbi-szemináriumok hagyományát követte, felállítására összerendezték a judaizmus 19. századi újraértelmezésével.²² A messiás eljövételét váró és a diaszpórát száműzetésnek tekintő tradicionális felfogással szemben a modernizmus hívei a társadalmi-kulturális integráció programját fogalmazták meg. Körükben született meg az igény a zsidó vallás és a zsidó nép történetének tudományos feldolgozására. A felvilágosodás és a vallásreform hívei ugyanis meg voltak győződve arról, hogy a keresztény környezet fenntartásai a zsidó népséggel szemben a zsidó vallásról és a kultúráról szóló hiányos és pontatlan ismeretekből táplálkoznak. Az életmód és a kultúra bemutatását tűzte célul az 1819-ben Berlinben alapított *Verein für Kultur und Wissenschaft des Judentums*.²³ Létrehozói, Leopold Zunz, valamint munkatársai, Eduard Gans, Abraham Geiger és Zacharias Frankel a vallásosság és a tudomány összeegyeztetésére törekedtek, és új kutatási módszerek kidolgozásával járultak hozzá a zsidó tudományok műveléséhez.²⁴ Marcus Jost és Heinrich Graetz nagy szerepet játszott a modern zsidó történetírás megalapozásában. Graetz 11 kötetből álló hatalmas munkájában az ókortól a 19. század utolsó harmadáig tekintette át a zsidó nép történetét.²⁵ Az új zsidó tudományok művelői a keresztény teológiák mintájára önálló tudományos intézetek megalapítására törekedtek. Ezt az igényt elégítették ki azok a modern szellemű rabbi-szemináriumok, amelyek a jesivákban végzett és a vallási tanulmányokra összpontosító hagyományos rabbiképzéssel szemben világi ismereteket is oktattak, s emellett tudományos-kutatói feladatokat is elláttak.

A modern rabbiképző tervét Magyarországon először a 19. század elején a hász-kálá egyik képviselője fogalmazta meg.²⁶ Friesenhausen Dávid ben Meir bajoror-

²¹ Olvasóinkhoz. Magyar Zsidó Szemle 1. (1884) 2.

²² Michael A. Meyer: Response to Modernity. A History of the Reform Movement in Judaism. New York–Oxford 1988. 75–99.

²³ Michael A. Meyer: The Origins of the Modern Jew. Jewish Identity and European Culture in Germany, 1749–1824. Detroit 1967. 144–182.

²⁴ Michael A. Meyer: Jewish Religious Reform and Wissenschaft des Judentums: The Positions of Zunz, Geiger and Frankel. Leo Baeck Institute Yearbook 16. (1971) 1. sz. 19–41.

²⁵ Heinrich Graetz: Geschichte der Juden. I–XI. Leipzig 1900.

²⁶ A Wissenschaft des Judentums magyarországi hatásairól lásd Modern Jewish Scholarship in Hungary. The ‘Science of Judaism’ between East and West. Ed. Tamás Turán – Carsten Wilke.

szági származású maszkil 1806-ban nyújtott be tervezetet József nádorhoz egy olyan rabbiiskola felállítására, amely a tudományoktól nem idegenkedő rabbikat képezne.²⁷ Az intézmény létrehozását több évtized múlva az 1868–69. évi Izraelita Egyetemes Gyűlés által elfogadott országos szervezeti szabályzat tűzte célul, amely a következőképpen fogalmazott: „A rabbiképző intézet szorosan a mozaiko-rabbinikus tan alapján állandó; a talmud és a szertartási törvények tanításáról különösen gondoskodandó; egyszersmind azonban a tudomány mai állása követelményeinek is kell, hogy tökéletesen megfeleljen.”²⁸ Az alapítás anyagi feltételeit az 1850-ben létrehozott és 1855-re összegyűjtött országos zsidó iskolaalap teremtette meg.²⁹ Jóllehet a világi tudományok tanítása ellen tiltakozó ortodoxia igyekezett akadályozni az iskolaalap ilyen célra történő felhasználását, az *Országos Rabbiképző Intézet* 1877. október 4-én megnyitotta kapuit.³⁰ Az avatási ünnepség résztvevőinek köre az intézmény korabeli beágyazottságáról árulkodik: az állami vezetők mellett – jelen volt többek között Tisza Kálmán miniszterelnök, Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter, Ráth Károly, Budapest főpolgármestere és Kammermayer Károly polgármester – a budapesti tudományegyetem rektora és dékánjai, a debreceni, a nagyenyedi református, a kolozsvári unitárius főiskolák, a budapesti ágostai evangélikus és református hitközség, valamint a breslauer Jüdisches-Theologisches Seminar, a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, a párizsi székhelyű Alliance Israélite Universelle, a bécsi, a lemergi és 40 hazai zsidó hitközség képviselői is megjelentek.³¹ A breslauer küldöttség élén a neves történész, Heinrich Graetz üdvözölte az intézet megnyitását.

A Rabbiképző közvetlen irányítását a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kinevezett, 12 fővárosi és 12 vidéki tagból álló vezérőlbizottság látta el, amelynek elnökévé az alapításkor Schweiger Mártont nevezték ki. Az intézet első tanári karában rendes tanárként Bacher Vilmos orientalista, Kaufmann Dávid, a zsidó történelem és a vallásbölcselet, valamint Bloch Mózes, a teológia tudósa, rendkívüli

---

Berlin 2016. Különös tekintettel: *Tamás Turán – Carsten Wilke: Wissenschaft des Judentums in Hungary: An Introduction*. Uo. 1–34.

²⁷ *Büchler Sándor: A zsidó reform úttörői Magyarországon. Magyar Zsidó Szemle 17. (1900) 107–119.*

²⁸ „Egyetemes gyűlés határozatai.” In: *Hajnóci R. J.: A magyar zsidók közbizalma i. m. 104.*

²⁹ Az intézet szervezéséről lásd *Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a 19. században. Bp. 1986. 30–311.; Frojimovics K.: Szétszakadt történelem i. m. 90–94.*

³⁰ *A Budapesti Rabbiképző-intézet története. Összeáll. Schill Salamon. Bp. 1896.; Wellesz Gyula: Az orsz. rabbiképző intézet története. Magyar Zsidó Szemle 13. (1896) 256–260.; The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977. A Centennial Volume. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. New York 1986.; „A tanítás az élet kapuja”. Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából. Szerk. Schweitzer József – Gábor György. Bp. 1999.; Géza Komoróczy: The Rabbinical Seminary of Budapest and Oriental Studies in Hungary. In: *Modern Jewish Scholarship in Hungary i. m. 37–54.**

³¹ *A Budapesti Rabbiképző-intézet története i. m. 4–5.*

tanárként Brüll Sámuel és Deutsch Henrik tanítottak. A tanári kar, amelyben 13 ideiglenes segédtanár is helyet kapott, évente választott elnököt, jegyzőt és könyvtárost. Az első elnök, Bloch Mózes 30 évig töltötte be az igazgatói posztot. 1907-től Bacher Vilmos, 1914-től Blau Lajos látta el a rektori feladatokat.³²

A budapesti intézet a breslauer Jüdisches-Theologisches Seminar hagyományait követte. A képzés a „Wissenschaft des Judentums” szellemében a vallás és a tudomány összeegyeztetésére törekedett, és két tanfolyamból állt. A kezdetben négy-, majd ötéves alsó tanfolyam a gimnázium felső négy osztályának felelt meg, a tanulók magyart, latint, görögöt, németet, történelmet, természetrajzot, fizikát, matematikát és filozófiát tanultak. A teológiai oktatás keretében a Szentírást, a Talmudot, a zsidó történelmet, a héber és az arameus nyelvet tanulmányozták. Erre épült a kezdetben hat-, majd ötéves felső tanfolyam, amely a teológiai ismeretek tökéletesítését szolgálta a következő tantárgyak segítségével: Szentírás, Talmud, szertartás, a zsidók történelme, vallásbölcselet, etika, héber és hitszónoklat.³³

A Rabbiképző működésének első 20 évéről Schill Salamon készített összefoglalást, amely betekintést enged a hallgatók földrajzi származási összetételébe.³⁴ 1895-ig összesen 366 hallgató nyert felvételt, akik közül legtöbben Budapest vonzáskörzetéből, Pest megyéből származtak. Őket követték a Nyitra, Zemplén, Szatmár, Pozsony, Trencsén, Abaúj, Heves és Liptó megyéből származók. A tanulók többsége a felső-magyarországi, konzervatív zsidóság által lakott megyékből érkezett. Nagy létszámuk azt mutatja, hogy a konzervatív zsidóság vezetőinek nem sikerült távol tartania az ortodox ifjúságot a modern szellemű rabbiképzőtől, s az intézet fontos csatornájává vált az ortodoxia modernizációjának. A felvételt nyert hallgatók közül 121-en tettek érettségi vizsgát, és összesen 56 hallgató nyert rabbiképesítést, közülük 33-an hazai hitközségekben helyezkedtek el.³⁵ A tanulói statisztika arra is rámutat, hogy az érettségi után többen elhagyták az intézetet és más, jogi, közgazdasági, orvosi vagy egyéb tudományos pályára léptek.

Az intézmény a világi tudományos képzés elmélyítése érdekében együttműködött a budapesti tudományegyetemmel.³⁶ Az alapszabály a rabbijelöltek számára kötelezővé tette az egyetem látogatását és a doktori fokozat megszerzését. A Rabbiképzőben végzett „doktor-rabbik” közül számosan a zsidó vallástudományok neves művelőivé váltak, illetve többen a hazai zsidóság történetének feldolgozásához is hozzájárultak. A korszak történelemszemléletét alakító elvárásoknak ugyanis a zsidóság neológ irányzata tudott leginkább megfelelni, ezért érthető, hogy a magyar zsidó történelem 19. századi historikusai az újító, reformer irányzat köve-

³² Uo. 5–9., 25–34.

³³ Uo. 7–8.; Budapesti országos rabbiképző intézet szabályzatai. In: *Hajnáci R. J.*: A magyar zsidók közjoga i. m. 65–77.

³⁴ A Budapesti Rabbiképző-intézet története i. m. 10–18.

³⁵ Uo. 19–24.

³⁶ Budapesti országos rabbiképző intézet szabályzatai i. m. 67.

tői közül került ki. *Goldberger Izidor, Kohn Sámuel, Büchler Sándor, Bernstein Béla, Groszmann Zsigmond, Kecskeméti Ármin, Pollák Miksa és Venetianer Lajos* munkásságuk során a gyakorló rabbi és a tudós történész munkájának összehangolására törekedtek.³⁷ Elsősorban a hitközségek történetének feldolgozására koncentráltak, s kevésbé érintettek olyan lényeges kérdéseket, mint a zsidók gazdasági, szellemi szerepvállalása, vagy az antiszemitizmus jelensége. Ezek a művek ugyanis nem csupán tudományos céllal születtek, hanem a társadalmi integrációt ösztönző neológ zsidó identitás megalapozását szolgálták.³⁸

A neológ rabbik tudományos munkásságához szervesen illeszkedett a világi kérdések felé is nyitott publicisztikai tevékenység, ami lehetővé tette, hogy többen a korszak aktuális közéleti témáiról is megnyilatkozzanak. A neológ rabbik sokoldalú publicisztikai munkásságának beszédes bizonyítéka, hogy a Rabbiképző Intézetben 1895-ig képesítést nyert 56 rabbi közül az *Egyenlőségben* 21-en,³⁹ a

³⁷ Jelentősebb műveik a teljesség igénye nélkül: *Bernstein Béla*: 1848–49-i magyar szabadságharc és a zsidók. Bp. 1898.; *Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten. Bp. 1901.; *Goldberger Izidor*: Zemplén vármegyei zsidó családfejek az 1811–12. években és szereplésük a Napóleon elleni nemesi felkelésben. Sátoraljaújhely 1910.; *Groszmann Zsigmond*: A recepció mozgalom politikai története. Bp. 1915.; *Uő*: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt. Bp. 1916.; *Uő*: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Bp. 1917.; *Kecskeméti Ármin*: A zsidóság egyetemes története. I–II. Bp. 1927.; *Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon. A legrégebbi időktől a mohácsi vészig. Bp. 1884.; *Pollák Miksa*: A zsidók története Sopronban a legrégebbi időktől a mai napig. Bp. 1896.; *Venetianer Lajos*: A zsidóság szervezete az európai államokban. Bp. 1901.; *Uő*: A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a 19. században. Bp. 1922.

³⁸ *Nathaniel Katzburg*: A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfü? (Értesítő 12.) Bp. 1995.; *Scheiber Sándor*: A magyar zsidóság történetének kutatása. In: MIOK Évkönyv 1971–72. 245–257.; *Frojimovics Kinga*: A „doktor-rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In: Széfer József. A tanítványok tanulmánykötetete a tanítómester (Rabbi), Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére 80. születésnapja alkalmából. Szerk. Zsengellér József. Bp. 2002. 221–239.; *Gábor Schweitzer*: Scholarship and Patriotism. Research on the History of Hungarian Jewry and the Rabbinical Seminary of Hungary – the First Decades. In: Modern Jewish Scholarship in Hungary i. m. 99–107.

³⁹ A Magyar Zsidó Szemlében és az Egyenlőségben is publikáló rabbik, akik 1895-ig nyertek képesítést: Bernstein Béla (1892-től Szombathelyen, 1892-től Nyíregyházán töltött be rabbi állást – a továbbiakban a helységnév a rabbi hivatal helyét jelöli), Büchler Sándor (1897-től Keszthely), Diamant Gyula (1893-tól Vukovár), Eisler Mátyás (1891-től Kolozsvár), Fischer Gyula (1887-től Győr, 1898-tól Prága, 1905 Budapest), Flech Ármin (1888-tól Ókanizsa), Frisch Ármin (hittanár 1898-tól Budapesten, 1920-tól az OMIKE kultúrtaácsosa), Herczog Manó (1887-től Kaposvár), Kecskeméti Lipót (1890-től Nagyvárad, a Rabbiképző vezérelőbizottsága tagja), Kiss Arnold (1895-től Zsolna, 1897-től Veszprém, 1901-től Óbuda), Kohlbach Bertalan (rabbi 1890-től Temesváron, majd gimnáziumi tanár Kaposváron, Nagyváradon és Budapesten), Löwy Ferenc (1894-től Nagyatád, 1903-tól Marosvásárhely), Neumann Ede (1883-tól Nagykanizsa, a Rabbiképző Vezérelőbizottsága tagja), Pollák Miksa (1894-től Sopron), Rubinstein Mátyás (1895-től Mindszent, majd Orosháza és Szekszárd), Steinherz Jakab (1886-től Nagyatád, 1888-tól Székesfehérvár), Vajda Béla (1889-től Abony, 1902-től Losonc), Venetianer Lajos (1893-től Csurgó, 1896-tól Lugos, 1897-től Újpest);

Magyar Zsidó Szemlében 32-en publikáltak.⁴⁰ A következő néhány évben végzetek közül 10-en mindkét lapban írtak.⁴¹ A munkatársak közül néhányan nem a budapesti intézetben szerezték képesítésüket. *Kohn Sámuel pesti* és *Rosenberg Sándor nagyváradai, kaposvári* és *aradi főrabbi* a breslaui rabbi-szemináriumban tanult.⁴² Szintén nem tartozott az intézet növendékei közé *Löw Immanuel szegedi* és *Perls Ármin kassai, kecskeméti*, majd *pécsi főrabbi*.⁴³

Ezek a vallási vezetők bizonyos mértékig a neológ zsidóság országos szintű közvéleményét képviselték. Erre utalnak a két orgánumban megszólaló rabbik által irányított hitközségek földrajzi elhelyezkedésére és lélekszámára vonatkozó adatok. A 19. század utolsó harmadában összesen 45 magyarországi hitközség élén állt olyan rabbi, aki publikált a lapokban, s az érintett hitközségek az összes neológ gyülekezet 9,6%-át alkották.⁴⁴ A hitközségek közül néhányat – a nagyváradai, a szegedi, a kassai, a nyíregyházi, a kaposvári és a veszprémi neológ közösséget – egymás után több olyan rabbi is irányított, aki megszólalt a neológ heti-

---

Az Egyenlőségben írtak: Hoffer Ármin (1896-tól Szentes, 1902-től Veszprém), Klein József (1891-től Marczali, 1896-tól Kassa), Singer Bernát (1894-től Tapolca, 1902-től Szabadka); *Friedman Dénes*: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik életrajzi adatai és irodalmi működése. Bp. 1927.; *Frojimovics Kinga*: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon. Bp. 2008.; Friedman 1927-ig terjedő összeállításában szereplő 135 rabbi közül összesen 40-en az Egyenlőségben is publikáltak.

⁴⁰ Az előző lábjegyzetben szereplők mellett a Magyar Zsidó Szemlében publikáló rabbik, akik 1895-ig nyertek képesítést: Blau Lajos (A Rabbiképző Intézet tanára), Büchler Adolf (a bécsi Isr. Theol. Leheranstalt tanára), Elsas Bernát (rabbi Landsbergben, Poroszo.), Feuerlicht (Fényes) Mór (a pesti izr. hitk. hittanára), Frank József, Heller Bernát (állami középiskolai tanár), Krausz Sámuel (az orsz. izr. tanítóképző-intézet tanára), Lenke Manó (rabbi Ungarisch-Ostraban, Morvao.), Schreiner Márton (a berlini Leheranstalt für die Wissenschaft des Judentums tanára, korábban rabbi Csurgón, az orsz. tanítóképző tanára), Schwarz Mór (1896-tól Turóc-szentmártonban, 1898-tól Győrben rabbi), Rudolfer Antal (rabbi Alsó-Lendván), Ungár Simon (rabbi Szekszárdon), Weiszburg Gyula (a pesti izr. hitk. segédabbija), Ziegler Ignác (rabbi Karlsbadban); *Friedman D.*: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik életrajzi adatai i. m.

⁴¹ 1895 után végzett rabbik, akik a Magyar Zsidó Szemlében és az Egyenlőségben is publikáltak: Edelstein Bertalan (1902-től Buda), Farkas József (1900-tól Szabadka, 1920-tól Budapest), Goldberger Izidor (1903-tól Sátorlajújhely, 1912-től Tata), Groszmann Zsigmond (1906-tól Budapest), Heves Kornél (1898-tól Szolnok), Hevesi Simon (894-től Kassa, 1897-től Lugos), Hirschler Ignác (1902-től Vasvár), Kecskeméti Ármin (1898-tól Makó, a Rabbiképző vezérelőbizottságának tagja), Löwinger Adolf (1895-től Szeged), Silberfeld Jakab (1878-tól Nyíregyháza, majd Aranyosmarót és Békéscsaba); Az Egyenlőségben publikált: Kálmán Ödön (1911-től Jászberény, 1921-től Kőbánya). *Friedman D.*: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik életrajzi adatai i. m.

⁴² Kohn Sámuel. In: Zsidó Lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Bp. 1929. 494–495.; Rosenberg Sándor. uo. 752.

⁴³ Löw Immanuel In: Zsidó Lexikon i. m. 543.; Perls Ármin. uo. 696.

⁴⁴ A helységneveket lásd a 39–41. jegyzetben. Egy 1896-ban készült adatfelvétel szerint összesen 538 neológ hitközség működött az országban. A magyarországi izraelita hitközségek irányzatokénti megoszlása 1896-ban országrészek szerint. In: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1896. 434.

lapban és/vagy a tudományos folyóiratban.⁴⁵ A gyülekezetek többsége az ország középső és dunántúli részein feküdt, azaz területi elhelyezkedésük követte a neológ közösségek földrajzi megoszlását.⁴⁶ Közülük kiemelkedtek a legnagyobb neológ hitközségek, *Pest, Nagyvárad, Szeged, Kassa, Temesvár, Újpest, Székesfehérvár* és *Győr*. Ezek a lapok tehát elsősorban a főváros és a vidéki centrumok közösségi vezetőinek álláspontját közvetítették. Azonban azon rabbik száma sem elhanyagolható, akik kisebb vidéki gyülekezetek élén nyilvánítottak véleményt a kor egy-egy aktuális kérdéséről: 12-en 1000 főnél kevesebb, illetve ötven 500 fő alatti zsidó népességgel rendelkező helységekből működtek.⁴⁷

A *Magyar Zsidó Szemle* elsősorban a vallástudományok műveléséhez, illetve az oktatás, a hitoktatás, a hitközségi autonómia témáiban való megszólaláshoz nyújtott fórumot, míg a heti rendszerességgel megjelenő *Egyenlőség* a felekezetet érintő aktuálisabb kérdésekben való állásfoglaláshoz teremtett kedvező feltételeket. A vizsgált időszak bővelkedett az izraelita felekezetet is érintő közéleti témákban, ezért számos lehetőséget kínált a megszólalásra. Ilyennek bizonyult az állam és az egyház elválasztásának programja, a vallásszabadság és a felekezetek közötti viszonyosság megteremtése, amely az egyéni emancipáció 1867-ben történt elnyerése után az izraelita felekezet számára a vallási recepció megvalósulásának reményét keltette. A zsidó vallás bevetté nyilvánítása és a keresztény felekezetekkel szembeni viszonyosság elfogadása a kitérések és a vegyes házasság törvényesítését jelentette volna, ezért komoly vitákat gerjesztett, a hazai rabbik egy részét is megszólalásra készítette. A rabbik szerepkörét is érintette az anyakönyvezés rendszerének kialakítása, az anyakönyvi kerületek és az anyahitközségek létrehozása az 1880-as években, illetve az állami anyakönyvezés bevezetésére irányuló kísérletek a következő évtizedben.⁴⁸ Hasonló indulatokat generált a főrendiház 1885. évi reformja, amelynek során a kormány a bevett protestáns egyházak mellett az izraelita felekezet képviselőit és egy „izraelita hitfőnök” kine-

⁴⁵ A nagyváradai neológ hitközség élén Rosenberg Sándor és Kecskeméti Lipót, a szegedi élén Löwinger Adolf és Löw Immánuel, a kassai élén Hevesi Simon, Perls Ármin és Klein József, a nyíregyházi élén Silberfeld Jakab és Bernstein Béla, a kaposvári élén Rosenberg Sándor és Herczog Mano, a veszprémi élén Kiss Arnold és Hoffer Ármin váltották egymást.

⁴⁶ Az 1890. évi népszámlálás főbb eredményei vármegyék és községek szerint. In: A magyar Korona Országainak helységnévtára. Szerk. Jekelfalussy József. Bp. 1892. 1–827.; *Zeke Gyula: Szakadás után ...*. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I–II. Szerk. Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Bp. 1990. I. 145–161.

⁴⁷ Az 1890. évi népszámlálás alapján az egyes helységek zsidó népességnek összlétszámát ismerjük. A felekezeti adatok nem tartalmazzák az egyes vallási irányzatokhoz tartozók számát, ezért a neológ hitközségek lélekszámát nem tudjuk meghatározni. Az 1890. évi népszámlálás főbb eredményei vármegyék és községek szerint i. m.

⁴⁸ A vallás- és közoktatási miniszter rendelete az izraelita anyakönyvek vezetés tárgyában 1191. eln. szám alatt. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1888. Bp. 1888. 1069–1077.

vezését is kilátásba helyezte.⁴⁹ Az alábbiakban néhány konkrét példán keresztül mutatom be, miként szólaltak meg a közösségi vezetők a hírlapok hasábjain az izraelita felekezetet érintő kérdésekben.

LÖW IMMÁNUEL A FELEKEZET ÚJRAEGYESÍTÉSÉRŐL ÉS A RECEPCIÓRÓL

Az 1868–69. évi Izraelita Egyetemes Gyűlést követően az ortodox és a kongresszusi-neológ irányzat létrehozta saját képviselőtestületeit, ezek a hatóságok azonban a következő évtizedekben kevés hatékonysággal működtek, fennállásuk pedig azt demonstrálta, hogy a zsidóság különböző csoportjai képtelenek a meg egyezésre. A hitközségeket irányító és az állami szervek előtt az egész felekezetet képviselő centralizált hatóság hiánya a zsidóság vallási emancipációja előtt is komoly akadályt képezett, hiszen hatásos érvet szolgáltatott azok számára, akik nem csak intézményi okok miatt, hanem világnézeti meggyőződésből, a keresztény nemzetállami koncepcióhoz ragaszkodva igyekeztek késleltetni az izraelita felekezet bevett felekezetté tételét.⁵⁰ A centralizált egyházi szervezet igénye ezért óriási súllyal nehezedett a hazai zsidóságra, a megteremtésére irányuló törekvések közös vonása, hogy rendszerint a neológ zsidóság köréből indultak ki.

Az 1880-as évektől a neológ orgánumok, az *Egyenlőség* és a *Magyar Zsidó Szemle* biztosítottak nyilvános fórumot a felekezet újraegyesítését célzó elképzeléseknek. Ezek között figyelmet érdemel *Löw Immánuel szegedi főrabbi* véleménye. Állásfoglalása azért is kiemelendő, mert 19. század második felére Szeged a neológ zsidóság legnagyobb vidéki központjává vált. A katolikus többségű, német, szerb és görög lakossággal is rendelkező Szeged – ellentétben a szabad királyi városok többségével – már a 18. század végétől lehetőséget adott a zsidók letelepedésre.⁵¹ Először II. József uralkodása alatt, 1785-ben 11 család kapott engedélyt a beköltözésre, akiket a város az uralkodó halála után sem utasított ki. A térség agrárkereskedelmi központjává fejlődő városban 19. század elején a gabonakonjunktúra vonzotta a közvetítőkereskedelemmel foglalkozókat, akik bekapcsolódtak a merkantil városiasodás folyamatába. Többségük az osztrák birodalom nyugati feléből érkezett, s a keleti csoportok aránya később sem vált számottevővé. Számbeli gyarapodásuk lépést tartott a város lakosságának növekedésével, majd meg is előz-

⁴⁹ *Prepuk Anikó*: Kísérletek az izraeliták felekezeti jogainak szélesítésére az emancipáció után (1867–1892). In: *Zsidóság – tradicionális és modernitás*. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából. Szerk. Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor. Bp. 2012. 45–66.

⁵⁰ Ez a szemlélet érvényesült a főrendiházi reform során. *Prepuk A.*: Kísérletek az izraeliták felekezeti jogainak szélesítésére i. m.

⁵¹ *Marjanucz László*: Szeged társadalmi és népességfejlődése a 18–19. században. In: Nagy István emlékkönyv. Szerk. Zombori István. Szeged 1999. 9–44.

te azt. Ennek hatására a zsidók aránya 1840-re az összlakosság 2,1%-ra emelkedett, 1869-ben a 3660 főt számláló közösség a népesség 5,2%-át alkotta.⁵²

A szegedi gyülekezet élén álló rabbik a magyarosodás és a vallási megújulás vezető egyéniségei közé tartoztak.⁵³ 1850 és 1875 között a rabbi széket Löw Lipót, a magyar nyelvű igehirdetés egyik első kezdeményezője töltötte be, akit 1878 és 1944 között fia követett. Löw Immánuel a tudós rabbik nemzedékének kiemelkedő képviselője volt, magyar nyelvű zsinagógai szónoklatai nyomtatásban is megjelentek.⁵⁴ Kulinyi Zsigmonddal közösen dolgozták fel a szegedi zsidóság történetét,⁵⁵ tudományos tevékenységének másik maradandó eredménye a bibliai és a talmudi kor növényvilágát feltáró műve.⁵⁶

A szegedi főrabbi azok közé tartozott, akik a vallási irányzatok intézményes elválását követően a felekezet újraegyesítésére törekedtek. Nézeteinek nyilvános kifejtésére Ullmann Sándor országgyűlési képviselő 1888-ban megjelentetett emlékirata adott lehetőséget, amely a szakadást áthidalandó az 1868-as Izraelita Egyetemes Gyűléshez hasonló tanácskozás összehívására tett javaslatot.⁵⁷ Löw egyetértett Ullmann indítványával, amely elsősorban az 1867-ben elmaradt vallási recepció elnyerése érdekében ítélte szükségesnek a három vallási irányzat különválásának felszámolását. De tanulva a kongresszus hibáiból, úgy vélte, a zsidóság nem képes önerőből megvalósítani azt, ezért akár a kormányzat kényszerítő erejének igénybevételét is elképzelhetőnek ítélte.⁵⁸ A jelen állapotokat ugyanis elfogadhatatlannak tartotta, amikor az autonóm képviselő hiányában az állami szervek közvetlenül beavatkozhattak a felekezet belügyeibe. Az emlékirat vitája során Löw a vallási autonómia elnyeréséért szállt síkra, de eközben igyekezett elkerülni a recepció tartalmi elemeinek tisztázását. Elsősorban az áttérési és a házasodási viszonyosság kérdését mellőzte, részben a zsidó ortodoxia, részben a katolikus klérus várható elutasító álláspontjára hivatkozva. Annak alátámasztásaként, hogy a viszonyosság nem feltétlenül tekintendő a bevett vallás kritériumának, az unitáriusok példáját idézte, akik 20 évig alkottak bevett vallást, mielőtt a többi keresztény felekezettel való viszonyosság jogát elnyerték volna. Löw szívesebben látta volna, ha a zsidó felekezeti egyenjogúság a liberális elképzelés szerint, a teljes vallásszabadság keretében, a bevett és túrt vallások rendszerének felszámolása mellett valósul meg, amely szükségtelenné tette volna a zsidó vallás bevetté nyilvánítását és a viszonyosság elnyerését. Tartózkodá-

⁵² Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 57., 64.

⁵³ Marjanucz László: A szegedi zsidó családok a 19. században. Szeged 1988.

⁵⁴ Löw Immánuel beszédei 1874–1899. Szeged, 1900.; Löw Immánuel: Kétszáz beszéd 1919–1939. I–II. Szeged 1939.; Scheiber Sándor: Löw Immánuel. Bp. 1947.

⁵⁵ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged 1885.

⁵⁶ Immanuel Löw: Die Flora der Juden. I–IV. Wien–Leipzig 1926–1934.

⁵⁷ Ullmann Sándor: A zsidó felekezeti ügyek rendezése. Egyenlőség, 1888. jan. 22. 1–6.

⁵⁸ A szegedi főrabbi a szervezésről. Egyenlőség, 1888. márc. 4. 3–5.

sában minden bizonnyal szerepet játszott az, hogy rabbiként nem támogathatott olyan formát, amely ellentmondva a Halacha szabályainak a vegyes házasság és a kitérés törvényesítését jelentette.

1888-ban tíz pontból álló tervezetet tett közzé a *Magyar Zsidó Szemlében*, amelyben összefoglalta a legfontosabb megoldandó kérdéseket.⁵⁹ A tervezet pontjai három téma, a hitközségek önkormányzati jogainak szabályozása, a rabbi hatáskörének meghatározása, valamint a vallási irányzatok „jogos igényeinek kielégítése” köré csoportosultak. Elismerte, hogy a centralizált szervezet megteremtése nem képzelhető el a hitközségi autonómia némi csorbulása nélkül, míg a rabbik szerepére vonatkozóan hatáskörük növelése mellett szállt síkra. Úgy vélte, az 1868. évi egyetemes gyűlés méltánytalanul bánt a rabbikkal, amikor hitközségi hivatalnokokká fokozta le őket, ezért szükségesnek ítélte, hogy a felekezeti ügyek intézéséből ne zárják ki a „lelkészi elemet”. Különösen fontosnak tartotta közreműködésüket a rabbik és a hitoktatók képzésében, valamint a hittananyag és a tankönyvek összeállításában. Löw a rabbikkal szemben elkövetett méltánytalanságok orvoslása miatt üdvözölte Trefort Ágoston kultuszminiszter 1888. évi rendeletét az anyahitközségek felállításáról, amely széles hatáskörrel ruházta fel a rabbikat az anyakönyvvezetés terén.⁶⁰ Másrészt a felekezet újraegyesítése felé tett fontos lépésként értékelte, hiszen azáltal, hogy a szabad hitközség alakulás akadályozására törekedett, közvetetten a felekezet egységét is elismerte. A fennálló „pártok jogos igényeit” illetően egy olyan szervezet felépítését javasolta, amelyben egyik vallási irányzat sem válhat a másik önkényeskedésének áldozatává. Elsősorban a konzervatív irányzat félelmeinek eloszlására törekedett, amikor biztosítékokat ajánlott az ortodox autonómia fenntartására.

AZ IZRAELITA TANULÓK FELMENTÉSE A SZOMBATI ÍRÁS, SZÁMOLÁS ÉS RAJZOLÁS ALÓL

A fővárosi és a vidéki neológ rabbik az 1880-as, 90-es években aktívan közreműködtek az izraelita tanulók szombati felmentése érdekében. Az oktatási intézményekben a szombati napokon végzett írás, számolás és rajzolás alóli mentességet célzó lépések a szombattartás nehézségeivel függtek össze. A modern kapitalizmus munkarendje legfőképpen a tradicionális zsidó kultúra legfontosabb intézményét, a szombati pihenőnapot veszélyeztette.⁶¹ Az emancipáció elnyerését követően a szombattartás nehézségei már gyermekkorban jelentkeztek abból eredően, hogy a zsidó gyerekek egy részének elemi oktatását nem a hit-

⁵⁹ *Löw Immanuel*: A szervezés. *Magyar Zsidó Szemle* 5. (1888) 217–222.

⁶⁰ *Löw Immanuel*: Az új rendelet. Egyenlőség, 1888. júl. 1. 3–5.; Lásd az 48. lábjegyzetet.

⁶¹ *Rékai Miklós*: Az idő a zsidó kultúrában. In: *A megfoghatatlan idő*. Szerk. Fejős Zoltán. Bp. 2000. 70–83.

községi iskolák végezték.⁶² Az 1880-as évek közepén 509 hitközségi fenntartású népiskola működött az országban, ahol elsősorban az ortodoxia taníttatta gyermekeit.⁶³ A városi neológ zsidóság ugyanis a társadalmi integráció, a nyelv és a kultúra elsajátítása érdekében nagy arányban küldte gyerekeit a közös községi iskolákba, ahol szombaton is folyt az oktatás.⁶⁴ A szombat megünneplése még nehezebbnek bizonyult a középiskolások körében, akik az izraelita középiskolák szinte teljes hiánya miatt állami és egyéb felekezeti iskolákban tanultak.⁶⁵ Arányuk a tanulói összlétszámon belül sem volt elenyésző. A gimnáziumok és a reáliskolák tanulói között az izraelita tanulók létszáma 1867 után dinamikusan növekedett, 1880-ra meghaladta a 20%-ot, s a dualizmus évtizedeiben végig megtartotta ezt a szintet.⁶⁶ Azaz a középiskolai tanulók összlétszámán belül a diákok egyötödének okozott vallás- és lelkiismereti kényszert a szombati tanítás.

A problémát a vallás- és közoktatásügyi minisztérium is érzékelte, hiszen több szülő is kérelemmel fordult a tárcához annak érdekében, hogy gyermekeik felmentést kapjanak a szombati írás, számolás és rajzolás alól. Eötvös József minisztersége alatt a kérelmeket általában pozitívan bírálta el a minisztérium. Ez a gyakorlat azonban megváltozott Trefort Ágoston hivatalba lépésével, aki 1885. december 12-én rendeletet adott ki, amely egyéni elbírálás alapján „csakis kivételesen egyes figyelmet érdemlő esetekben, például rabbik fiainak vagy a rabbi pályára készülő tanulóknak” helyezett kilátásba felmentést.⁶⁷ A felmentett tanulóknak részt kellett venniük a tanórákon, s fel lehetett őket szólítani szóbeli feleletre. A mentesség elnyerését nehezítette, hogy a kérelmező szülőknek az iskolaigazgatókon és a tankerületi főigazgatókon keresztül a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez kellett folyamodniuk.

A rendelet elsősorban a neológ szülők gyermekeit érintette, a megváltoztatásáért fellépő rabbik a *Magyar Zsidó Szemlé*ben fejtették ki véleményüket. Az elők között szólalt meg a tanügyi kérdésekben és a hitoktatás területén elkötele-

⁶² *Barna Jónás – Csukási Fülöp: A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája.* I–II. Bp. 1896.; *Bányai Viktória: Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850.* Bp. 2005.; *Aron Moskovits: Jewish Education in Hungary (1848–1948).* New York 1964.

⁶³ *Alexander Bernát: A magyar közoktatás állapota 1884/85-ben.* Magyar Zsidó Szemle 3. (1886) 288–296.; *Bányai Viktória: Az ifjúság megtartása: a hitoktatás kérdése a Magyar Zsidó Szemle első évfolyamaiban.* In: A „tudománnyal kibékült zsidóság” i. m. 11–19.

⁶⁴ Például az 1883/84-es tanévben a Pesti Izraelita Hitközség működési területén 947 gyerek tanult hitközségi iskolákban és 5554 nem hitközségi népiskolában. A pesti izraelita hitközség költségvetése. Magyar Zsidó Szemle 1. (1884) 148–149.; *Bányai V.: Az ifjúság megtartása* i. m. 12.

⁶⁵ Mindössze a vágújhelyi izraelita reáliskola, az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet és az Országos Rabbiképző Intézet gimnáziumi tagozata állt a zsidó középiskolások rendelkezésére. *Fürst Aladár: Nagymagyarország zsidó középiskolái.* In: IMIT Évkönyv. Bp. 1931. 210–237.

⁶⁶ Statisztikai mellékletek. Összeáll. Zeke Gyula. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében i. m. 191.

⁶⁷ A vallás- és közoktatásügyi m. k. minister 49 225. sz. rendelete a középiskolákba járó izraelita tanulóknak szombati napon az írás és rajzolás alól való felmentése tárgyában. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1885. Bp. 1886. 2215–2216.

zett *Hochmuth Ábrahám veszprémi* és *Büchler Áron jászberényi rabbi*. Mindketten arra figyelmeztettek, hogy a zsidó vallás törvényei mindenkire kötelezőek és nem tesznek különbséget laikus és pap között.⁶⁸ Ezért a rabbik fiainak és a rabbi pályára készülőknek adandó kivételek rendszere nem egyeztethető össze sem a zsidó vallással, sem a vallásszabadság eszméjével. Attól tartottak, hogy szombat megszegésének és a kivételezés erkölcsi demoralizáló hatásának közvetlen következményeként a szülők kisebb arányban fogják gyermekeiket középiskolába küldeni. Illetve a zsidóság legfontosabb intézményének állami szintű megsértése tovább fogja növelni az „elvallástalanodást”, a vallási közömbösséget a fiatalok körében.⁶⁹

A kritikák azonban nem értek célba. Ezért a rabbikar egy része közös fellépést kezdeményezett, amikor 1886. november 4-én 43 rabbi kérvényt intézett a miniszterhez a szombati írás és rajzolás alóli általános felmentés érdekében.⁷⁰ Miután a kérvényt a kultusztarca elutasította, a Pesti Izraelita Hitközség fordult beadvánnyal a miniszterhez,⁷¹ majd példáját a miskolci és a váci hitközség is követte, de hiába. Ezért *Stein Miksa törökszentmiklósi rabbi* az uralkodóhoz intézendő folyamodvány mellett foglalt állást, és „pártállástól” függetlenül az egész rabbikar fellépését javasolta,⁷² ami azonban nem valósult meg. A központi megoldásra törekvőkkel szemben több eredménnyel jártak azok, akik helyi szinten próbáltak érvényt szerezni a szabad vallásgyakorlatnak. Jászberényben *Büchler Áronnak* a helyi gimnázium tanári karával együttműködve sikerült elérnie, hogy a zsidó tanulóknak ne kelljen szombaton írni és rajzolni.⁷³

A felmentések érdekében tett lépések kudarcra után nagy várakozás övezte gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatalba lépését 1888-ban,⁷⁴ aki 1891–1893 között kiadott rendeleteivel lehetővé tette az állami és a nem izraelita hitfelekezeti elemi népiskolákban, középiskolákban és az iparos tanoncis-

⁶⁸ *Hochmuth Ábrahám*: A szombat és a középiskolai oktatás. Magyar Zsidó Szemle 3. (1886) 188–189.; *Büchler Áron*: A szombat a középiskolákban. Uo. 258–259.

⁶⁹ A hitoktatás nehézségeiről lásd *Bányai V.*: Az ifjúság megtartása i. m.; *Konrád Miklós*: Egy kudarc anatómiája. Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában. In: Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. Szerk. Sasfi Csaba – Ugrai János. Bp. 2017. 331–352.

⁷⁰ *Büchler Áron*: A szombat a középiskolákban. Magyar Zsidó Szemle 3. (1886) 682–684.; *Szabolcsi Miksa*: Trefort Ágoston. Egyenlőség, 1886. dec. 5. 1–4.; *Mezei Ferenc*: A szombat és az ünnep szentül tartása. Egyenlőség, 1886. dec. 19. 2.

⁷¹ A budapesti izr. hitközség kérvénye. Egyenlőség, 1887. január 9. 2–4.; A kéréllhetetlen miniszter. Egyenlőség, 1887. jan. 2. 2.

⁷² *Stein Miksa*: A szombat. Magyar Zsidó Szemle 5. (1888) 106–108.

⁷³ *Büchler Áron*: A szombat. Magyar Zsidó Szemle 5. (1888) 228–229.

⁷⁴ –i.: A szombat. Magyar Zsidó Szemle 6. (1889) 24–25.; *Molnár Victor*: Gr. Csáky Albin. Élet- és jellemrajzi vázlat. Bp. 1894.; *Csudáky Bertalan*: Csáky Albin gróf. Bp. 1913.

kolokban tanuló izraelita tanulók feltétel nélküli felmentését a péntek esti és a szombati írás, számolás és rajzolás alól.⁷⁵

NEOLÓG RABBIK AZ 1892. ÉVI RECEPCIÓS MOZGALOMBAN

Az 1890-es évek legfontosabb felekezeti megmozdulása az egyházpolitikai törvényhozás alatt a vallási emancipációért indított mozgalom volt, amely az 1867-ben elnyert egyéni emancipációt kiegészítendő, az izraelita vallás bevett vallássá tételét tűzte célul.⁷⁶ A kezdeményezést az *Egyenlőség* munkatársai indították,⁷⁷ akik – felismerve az 1892. januári parlamenti választásokban rejlő lehetőséget – felszólították a zsidó választókat arra, hogy csak olyan képviselőkre adják szavazataikat, akik támogatják a zsidó vallás egyenjogúsítását.⁷⁸ Ennek érdekében arra buzdították a hitközségek képviselőit, hogy személyesen keressék fel a képviselőjelölteket, és győződjenek meg arról, hogyan viszonyulnak a recepció kérdéséhez. A kezdeményezéshez csatlakozott a Pesti Izraelita Hitközség vezetése, amely a fővárosi zsidóság neves személyiségeivel közösen hozta létre a mozgalom „vezérbizottságát”,⁷⁹ amely a képviselőházhoz intézendő memorandum elkészítését határozta el.⁸⁰

A mozgalom országos méretűvé fejlődésében nagy szerepet játszottak a vidéki hitközségek rabbijai és elöljárói, akik nem várva be a bizottság hivatalos felszólítását, nagy számban sorakoztak fel a fővárosi zsidóság mögé.⁸¹ Sőt, a

⁷⁵ *Hajnóci R. J.*: A magyar zsidók közjoga i. m. 163., 179–180., 190., 287–288.

⁷⁶ *Groszmann Zsigmond*: A recepciós mozgalom politikai története. Bp. 1915.; *Szabolcsi L.*: Két emberöltő i. m. 53–73.; *Prepuk Anikó*: A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában. Budapesti Negyed 16. (2008) 2. sz. 187–224.

⁷⁷ Szabolcsi Miksa főszerkesztő mellett Vázsonyi Vilmos, Márkus Dezső, Vázsonyi Jenő, Makai Emil, Fleischmann Sándor, Palágyi Lajos, Palágyi Menyhért és Kabos Ede kezdeményezték a mozgalmat.

⁷⁸ *Vázsonyi Vilmos*: A választások előtt. *Egyenlőség*, 1892. jan. 15. 2–4.

⁷⁹ *Vázsonyi Vilmos*: Az első lépés. *Egyenlőség*, 1892. jan. 8. 1–2.; *Szabolcsi Miksa*: Az értekezlet. *Egyenlőség*, 1892. jan. 8. 1. sz. melléklet. 1–7.; *Hazai Hírek. Egyenlőség*, 1892. január 8. 9.; A „vezérbizottságban” a fővárosi zsidóság 123 neves személyisége vett részt. A testületben helyet foglalt többek között Acsády Ignác, Ágai Adolf, Alexander Bernát, Bánóczy József, Chorin Ferenc, Goldziher Ignác, Kohn Sámuel, Kornfeld Zsigmond, Vázsonyi Vilmos és Wahrmann Mór.

⁸⁰ A zsidó hitfelekezetnek a törvényesen bevett felekezetekkel egyenjogósítása tárgyában a képviselőházhoz intézendő kérvény tervezete. *Egyenlőség*, 1892. jan. 8. 1. sz. melléklet. 7–8.

⁸¹ Az elsők között üdvözölte a mozgalmat a szolnoki, az aradi, a nagyvárad, a varannói, az irsai, a bajai, a győri-győrszigeti és a pécsi hitközség elöljárósága. A vidék üdvözletei. *Egyenlőség*, 1892. jan. 15. 12.; Hasonlóan az első között csatlakozott Szolnok, Monor, Hódmezővásárhely, Trencsén, Kálóz, Felső-Iregh, Ipolyság, Szabadka, Törökszentmiklós, Lugos, Mohács, Csorna, Esztergom, Devecser és Marosvásárhely hitközsége. A vidék üdvözletei. *Egyenlőség*, 1892. jan. 22. 11.; Részletesebben lásd *Prepuk Anikó*: Egy felekezeti mozgalom kezdetei: a vidéki

csatlakozók népes táborát látva az elemzők közül többen a mozgalom spontaneitását emelték ki, s azt hangsúlyozták, hogy lényegében nem a fővárosi zsidóság indította a mozgalmat, hanem inkább „az indult a mozgalom után, amely önként támadt és mely azután az igazság hódító erejével ráerőszakolta magát a szellemekre.”⁸² Az *Egyenlőségben* Neumann Ede, Nagykanizsa főrabbija biztosította a budapesti értekezletet a vidéki zsidóság támogatásáról.⁸³ Emlékeztetett arra, hogy 1891 nyarán a dunántúli zsidóság körében fogalmazódott meg először a szervezett fellépés gondolata, amelyre uralkodó 1891. június 21-én Pécsen tett látogatása során elszenvedett sérelem szolgáltatott okot. A dunántúli izraelita hitközségek küldöttei is megjelentek az eseményen, ahol a szokásjog értelmében, mint túrt-elismert vallás képviselői a bevett egyházak után, a felekezetek között utolsóként köszönthették volna a királyt. A zsidó küldöttséget azonban nem a vallások képviselői között, hanem a hadsereg, a honvédség, a törvényhatóságok, Verőce vármegye, az állami hivatalok és a tanárok küldöttei után bocsátották az uralkodó elé. A pécsi hitközség elöljárósága személyesen tett panaszt az eljárás ellen a belügyminiszternél, aki viszont az izraelita felekezet szervezetlenségére hivatkozva jogszerűnek ítélte azt. A nagy visszhangot keltő eset rávilágított a zsidó vallás túrt-elismert helyzetéből és szervezetlenségéből eredő hátrányokra, s hatására Baranya, Somogy és Tolna vármegyék zsidó küldöttei két indítványt fogalmaztak meg. Jünker Gusztáv, a csurgói hitközség elnöke azt javasolta, szólítsák fel a kongresszusi hitközségek csúcsszervét, az Izraeliták Országos Irodáját arra, hogy tegyen lépéseket az országgyűlés felé a recepció érdekében. A másik javaslatot Perls Ármin, a pécsi hitközség rabbija terjesztette elő, amelyben a dunántúli zsidóság számára egységes szervezetet sürgetett. A gyűlés az első indítvány mellett döntött, s Neumann Edét bízta meg a memorandum kidolgozásával. A dokumentum még nem készült el, amikor a fővárosi zsidóság megindította a mozgalmat, amelyhez a pécsi és több dunántúli hitközség az elsők között csatlakozott.⁸⁴

1892. januárban az izraelita hitközségek az ország más részein is rendkívüli gyűléseket tartottak, ahol támogatásukról biztosították a budapesti bizottságot. A legtöbb hitközség helyi végrehajtó bizottságot választott a további teendők összehangolására. Az első fellépések országos mozgalommá terebélyesedéséhez nagyban hozzájárult a fiatal vidéki papság, amelyet az *Egyenlőség* a mozgalom „motorjának” nevezett. Neumann Ede Nagykanizsán, *Kecskeméti Lipót* Nagyváradon, *Spira Salamon* Losoncon tartott hatásos beszédeket a recepció mellett.⁸⁵

---

zsidóság részvétele az izraelita vallás recepciójáért indított mozgalomban. Néprajzi Látóhatár 14. (2005) 3–4. sz. 185–209.

⁸² *Stiller Mór*: Az első siker. *Egyenlőség*, 1892. jan. 29. 1–2.

⁸³ *Neumann Ede*: A „vidék”. *Egyenlőség*, 1892. jan. 8. 2–3.

⁸⁴ A dunántúli zsidók a király előtt. *Egyenlőség*, 1891. jún. 26. 2–3.; A vidék és a recepció. *Egyenlőség*, 1892. jan. 15. 8–10.

⁸⁵ A vidék és a recepció. *Egyenlőség*, 1892. jan. 8. 6.

Több hitközség rabbija és elöljárósága a környező települések zsidóságát is mozgósította. Kolozsvár két hitközsége egész Erdélyre kiterjedő mozgalmat kezdeményezett. A marosvásárhelyi hitközség vezetése Maros megye, a nagyváradi gyülekezet Bihar megye, míg Albertirsa a környező települések hitközségeit szólította fel csatlakozásra. A nyitrai ortodox hitközség Nyitra megye közösségeihez intézett felhívást.⁸⁶

A vidéki zsidóság gyors reagálása ellenére azonban vezetőinek nem jutott hely a mozgalom irányító testületében. Bár a „vezérbizottság” megalakulásakor kilátásba helyezte azt, hogy a későbbiekben vidéki tagokkal is kiegészül, s több hitközség kifejezte igényét arra, hogy „a vidéken lakó zsidóság ne csak a kérvény aláírására vétessek igénybe, hanem az ügy továbbfejlesztésébe és a módok megállapításába is bevonassék”,⁸⁷ a bizottság a következő hetekben elzárkózott a vidéki hitközségek bevonásától. A budapesti bizottság túlsúlyában és a vidék képviselőinek a testületből való mellőzésében rejlő veszélyekre 1892 márciusában az elsők között figyelmeztetett *Kohn Mihály monori rabbi*, aki emiatt a lelkesedés csökkenésétől, sőt egyenesen a mozgalom „elposványosodásától” tartott: „A budapesti vezérférfiak tanácskoznak, talán határoznak, anélkül, hogy az országos mozgalomhoz csatlakozott vidéket, akár csak egyetlen-egy hírlap útján, meghívnák tanácskozásra.”⁸⁸ – írta. Kohn rabbi úgy vélte, a bizottság az 1868-as kongresszus hibáját ismétli meg, ha egy országos mozgalom kizárólagos irányítójának tekinti magát, s ezzel a 24 évvel ezelőtti szakadáshoz hasonlóan megoszthatja a híveket. Mindezt könnyen előidézheti a bizottság azzal, hogy a tervezett kérvényhez a vidéktől csak aláírását kéri: „azt mondani: minékünk csak aláírások kell, de esztek nem – hiba, következményeiben veszedelmesebb a bűnnél.”⁸⁹ A budapesti testület magatartását a későbbiekben hasonlóan éles kritikával illette Vázsonyi Vilmos, aki azonban hiába érvelt a bizottság országossá tétele mellett, illetve annak érdekében, hogy a vidék képviselőit is vonják be az országgyűléshez intézendő kérvény végleges szövegének kialakításába.⁹⁰

A recepciós mozgalom természetesen nem maradt az izraelita felekezet belügye, rövid idő alatt nagy figyelmet keltett, amit az országos sajtó világosan tükrözött. Az izraeliták fellépését támogató vélemények mellett a kormánypárti sajtóban hamarosan olyan értékelések jelentek meg, amelyek arra hivatkozva, hogy a rendi korszak követutasításainak felújítására törekednek azok, akik a választá-

⁸⁶ A vidék és a recepció. Egyenlőség, 1892. jan. 15. 8.

⁸⁷ Többek között ezt fogalmazta meg Hódmezővásárhelyi hitközsége: A vidék és a recepció. Egyenlőség, 1892. febr. 19. 5.; Az Ipolyság status quo ante hitközsége azt javasolta, hogy a kérvényt a miniszterelnöknek monstre küldöttség nyújtsa át, amelyben az ország valamennyi hitközsége 1–2 taggal képviselteti magát: A vidék és a recepció. Egyenlőség, 1892. jan. 22. 7.

⁸⁸ *Kohn Mihály*: Egy régi hiba új kiadásban. Egyenlőség, 1892. márc. 25. 4.

⁸⁹ Uo. 5.

⁹⁰ *Vázsonyi Vilmos*: A szabadság útján. Egyenlőség, 1892. ápr. 8. 1–3.

sok előtt próbálnak ígéretet kicsikarni a képviselőjelöltektől, elítélték a mozgalmat. A sajtó támadások hátterében egy másik mozgalom is állt, amelyet Schopper György rozsnói püspök indított 1892 januárjában. A katolikus püspök pástorlevelében arra utasította a papságot, hogy csak olyan jelöltre szavazzon, aki írásbeli ígéretet tesz arra, hogy a közelgő egyházpolitikai vitában a katolikus egyház álláspontját képviseli.⁹¹ A *Nemzet* a reverzális mozgalomként elhíresült katolikus akciót párhuzamba állította a recepciós mozgalommal, úgy ítélve meg, hogy Vázsonyi Vilmos és az *Egyenlőség* írói a katolikus papsághoz hasonlóan vallási motívumot kevernek a politikai küzdelmekbe.⁹² A *Pesti Hírlap*ban Beksics Gusztáv fogalmazott meg hasonló véleményt.⁹³ Elhibázottnak ítélte a recepcióért indított mozgalmat és Vázsonyi Vilmosra utalva egy „fiatal és beféjezetlen ész” művének tekintette „a reverzális-láz” gyors elharapózását a zsidóság körében. A képviselők megnyerésére irányuló kezdeményezést ugyanolyan veszedelmesnek tartotta, mint a Schopper György által indított katolikus mozgalmat. Beksics elvi alapállásból, a liberalizmussal és a parlamentarizmussal ellentétesnek tekintette a képviselők utasítását, a szóbeli vagy írásbeli reverzális kérését. Illetve gyakorlati veszélyekre is figyelmeztetett, amikor rámutatott arra, hogy a recepció izgatás és uszítás tárgyává válhat, és az érte indított kampány az előítéletek miatt ellenkező eredménnyel járhat. Másfelől a nemzet egységének megbontásaként és a nemzet érdekeivel ellentétesnek ítélte a felekezeti érdekek nyílt megjelenítését, ezért az eltérő céloktól függetlenül egyaránt károsnak tekintette mindkét mozgalmat.⁹⁴

A recepciós mozgalom szervezői azonban visszautasították a kritikákat. Mindekenelőtt Vázsonyi Vilmos tiltakozott az ellen, hogy a mozgalmat egy lapon említsék a liberális egyházpolitikai törvények szabotálására törekvő katolikus püspök kampányával, s határozottan cáfolta azt, hogy a zsidóság felekezeti politizálást folytatna: „A felekezeti politika ott kezdődik, midőn egy felekezet a teljes jogi és társadalmi egyenlőség birtokában túlsúlyt akar magának biztosítani a többi felekezet rovására és az ország általános érdekeként alá akarja rendelni az felekezet szeparatiztikus érdekének. Mit akar a zsidóság? Nem akar más felekezet rovására terjeszkedni [...]; minden vágya csak annyi, hogy hadd állhasson egyenlő sorba a többi felekezettel, mert hiszen hazafias és kulturális érdemekben

⁹¹ A katolikus egyház szembehelezkedett a tervezett egyházpolitikai reformokkal, többek között tiltakozott a polgári házasság intézménye ellen. Budapest, jan. 2. Ft. dr. Schopper György Rozsnói püspök körlevele a képviselőválasztásokról. Magyar Állam, 1892. jan. 3. 1.; Schopper püspök akciójáról lásd *Galántai József: Egyház és politika, 1890–1918.* Bp. 1960. 56.

⁹² *G. Ö. (Gajáry Ödön):* Budapest, 1892. jan. 7. *Nemzet*, 1892. jan. 8. Reggeli kiadás. 1.

⁹³ Kath. és izr. reverzálisok. *Pesti Hírlap*, 1892. jan. 23. 1.; *Beksics Gusztáv: A sötét szellem.* *Pesti Hírlap*, 1892. márc. 12. 1–2.

⁹⁴ *Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában.* *Történelmi Szemle* 34. (1992) 3–4. sz. 199–230.; *Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* Bp. 1999. 7–156.

nem áll mögöttük.”⁹⁵ A mozgalom jogosultsága mellett érvelő között szólalt meg *Rosenberg Sándor aradi főrabbi*, aki úgy vélte, hogy értelmetlen a felekezeti politika jogosulatlanságáról beszélni, amíg egy állam polgárai politikai értelemben szabadok, a vallásos életben azonban szolgák.⁹⁶ Ez az anomália a magyar alkotmányosságon is foltot ejt, ezért megszüntetéséért indokolt a fellépés. Az aradi rabbi a protestáns egyházak küzdelmét állította követendő példaként a felekezet elé: „hogyma a hazánkbeli református és evangélikus egyház hívei a múlt században szintén olyan nézetben éltek volna, hogy nem szabad felekezeti politikát csinálni, vajjon kivívták-e volna vallásuk számára a jogegyenlőséget?”⁹⁷ – tette fel a kérdést.

1892. január és május között összesen 265 izraelita hitközség tartott rendkívüli közgyűlést és döntött a recepciós mozgalomban való részvétel mellett.⁹⁸ A gyülekezetek többsége, összesen 166 hitközség a kongresszusi-neológ szárnyhoz tartozott, mellettük azonban 54 status quo ante és 45 ortodox hitközség is csatlakozott. A fellépés sikeresnek bizonyult, hiszen az 1892. januári képviselőválasztás során összesen 80 olyan képviselő nyert mandátumot, aki ígéretet tett a zsidó vallási egyenlőség támogatására – 49 képviselő a Szabadelvű Párt, 14 a Nemzeti Párt, 14 a Függetlenségi és 48-as Párt, 3 fő a 48-as Párt tagja volt.⁹⁹ A törvényhozásban a recepció mellett állást foglalók táborát erősítették továbbá az izraelita képviselők. A választásokon induló 16 izraelita képviselőjelölt közül 10 jutott be a képviselőházba.¹⁰⁰ Kilencen a Szabadelvű Párt színeiben politizáltak, illetve hatan a recepciós mozgalom „vezérbizottságában” is helyet foglaltak.¹⁰¹

*

⁹⁵ *Vázsonyi Vilmos*: A választások előtt. Egyenlőség, 1892. jan. 15. 2.

⁹⁶ *Rosenberg Sándor*: Igazságos Harcra fel. Egyenlőség, 1892. jan. 1. 3–4.

⁹⁷ Uo. 3.; A kérdéshez hozzászóltak még: *Márkus Dezső*: A zsidó vallás egyenjogúsítása. Egyenlőség, 1892. jan. 1. 3.; *Szécsi (Schönberg) Ferenc*: A sárga folt. Egyenlőség, 1892. jan. 1. 4–6.; Márkus Dezső a szabadelvű politikusok közönyét és tétlenségét kárhoztatta, amiért a zsidók politikai jogaihoz negyedszázad óta nem társulnak a vallási jogok. A recepciós mozgalom tehát kimondatlanul is a szabadelvű politikusok munkáját egészíti ki és végzi el. Szécsi Ferenc is a magyar szabadelvűség adósságaként értékelte a túrt állapotot, amelynek felszámolása nem privilégiummal ruházza fel a zsidókat, hanem negatív privilégiumokat szüntet meg.

⁹⁸ Bizonyosságul és emlékeztetőül. Egyenlőség, 1892. máj. 20. 5.

⁹⁹ Felekezeti egyenjogúsításunk támaszai a házban. Egyenlőség, 1892. márc. 25. Melléklet 1.; Bizonyosságul és emlékeztetőül. Egyenlőség, 1892. máj. 20. 5.

¹⁰⁰ A képviselőház zsidó tagjai. Egyenlőség, 1892. jún. 10. Melléklet 1–3.; *Sturm Albert*: Országgyűlési Almanach 1892–1897. Bp. 1892.; Zsidó magyarok a törvényhozásban. In: Magyar zsidók a millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány. Szerk. Zichy Hermán – Deresty Gy. M. Bp. 1896. 63–73.

¹⁰¹ Az izraelita vallást bevett vallássá nyilvánító törvény megszületésének részleteit lásd *Schweitzer Gábor*: Az izraelita felekezet és az egyházpolitikai törvények. Protestáns Szemle 58. (1996) 1: 36–45.; *Prepuk Anikó*: Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – ifj. Barta János. Debrecen 2000. 263–281.

Az előző oldalakon néhány példán keresztül betekintheztünk a haladó rabbik felekezeti orgánumokban kifejtett publicisztikai tevékenységébe. Az izraelita vallási vezetők azonban nemcsak felekezeti lapokban publikáltak. Még ha kisebb arányban is, mint a felekezeti lapok világi munkatársai,¹⁰² többen egyéb, felekezeti jelleg nélküli hírlapokban és tudományos folyóiratokban is írtak. Sokoldalú munkásságot fejtett ki *Kiss Arnold zsolnai, veszprémi, majd óbudai főrabbi*, akinek szépirodalmi dolgozatai és versei a fővárosi hírlapokban, a Pesti Naplóban, a Budapesti Hírlapban, a Neues Pester Journalban és az Országos Egyetértésben, valamint szépirodalmi folyóiratokban, A Hétben és az Új Időkben is megjelentek. *Kohlbach Bertalan temesvári rabbi és gimnáziumi tanár* számos belföldi és külföldi lap munkatársaként is dolgozott, publikált a Pester Lloydban, a Budapesti Hírlapban, a Pesti Hírlapban és a Neues Pester Journalban. *Löw Immánuel* első-sorban szegedi hírlapokban, a Délmagyarországban, a Szeged, a Szegedi Híradó és a Szegedi Napló című lapokban jelentette meg cikkeit. *Pollák Miksa soproni rabbi* a Pesti Naplóban, a Pesti Hírlapban, az Ethnográfiaiban és a Magyar Nyelvőrben publikálta szépirodalmi és történeti munkáit. *Kálmán Ödön jászberényi rabbi* tudományos dolgozatai a Századokban és az Egyetemes Filológiai Közönyben jelentek meg.¹⁰³ E rabbi munkássága nemzedékük szellemi nyitottságát és tevékenységének sokszínűségét jelzi, másfelől adalékul szolgál a hazai hírlap- és tudományos irodalom egy részének tematikai sokoldalúságára és átjárhatóságára a dualizmus évtizedeiben.

---

¹⁰² Az Egyenlőség íróinak a hazai hírlapokban kifejtett sokoldalú munkásságáról lásd *Prepuk A.*: Az izraelita hírlapirodalom kezdetei i. m. 324–328.

¹⁰³ *Herczog Manó* az Országos Egyetértésben, *Heves Kornél* a Magyar Génuszban és a Világban, *Hoffer Ármin* az Országos Egyetértésben, *Lövy Ferenc* az Ellenőrben, a Keleti Újságban és a Tükörben is publikált. *Friedman D.*: A Ferenc József Országos Rabbiképző intézetén felavartott rabbik életrajzi adatai i. m.

BARTA RÓBERT

TRIANON BRIT BÍRÁLÓJA.
CARLILE AYLNER MACARTNEY (1895–1978)
ÉS MAGYARORSZÁG¹

BEVEZETÉS

Carlile Aylmer Macartney neve a szélesebb hazai és nemzetközi történész társadalom előtt leginkább az 1938 és 1945 közötti időszakban Magyarország mellett kifejtett aktív diplomáciai, politikai és propaganda „lobbi” tevékenysége, valamint a brit és amerikai egyetemeken évtizedekig tankönyvként használt történeti munkái² révén ismert. A modernkori brit–magyar kapcsolatok diplomácia- és politikatörténeti vonatkozásaival foglalkozó hazai és külföldi szakemberek a skót származású, jómódú, Észak-Írországban élő családba született brit történész Magyarországgal kapcsolatos tevékenységének különféle vonatkozásait már érintették,³ azonban „Macartney Elemérről”⁴ még nem született tudományos igényű,

¹ A tanulmány a *Diplomata írók–író diplomaták* címmel, 2018-ban napvilágot látott kötetben megjelent írás bővített, átdolgozott változata. A tanulmányhoz szükséges kutatások a Klebelsberg Kunó Kutatói Ösztöndíj (London, 2016. szeptember–október) keretén belül valósultak meg.

² *Carlile Aylmer Macartney: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. I–II.* Edinburgh 1956–1957. Magyar kiadása: *Carlile Aylmer Macartney: Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945. I–II.* Bp. 2006., *Carlile Aylmer Macartney: Hungary. (The Modern World. A Survey of Historical Forces.)* London 1934. Magyar kiadása: *Carlile Aylmer Macartney: Magyarország.* Ford. Fest Sándor – Kállay Miklós. Bp. 1936.; *Carlile Aylmer Macartney: Hungary. From Ninth Century Origins to the 1956 uprising.* Aldine Transactions. A Division of Transaction Publishers. New Brunswick-London 2009. (A kötet az 1962-es kiadás reprintje); *Carlile Aylmer Macartney: The Habsburg Empire 1790–1918.* London 1969. (Reprinted with Correction 1971.)

³ *Robert John Weston Evans: The Making of October Fifteenth: C. A. Macartney and his Correspondents.* In: *British-Hungarian Relations since 1848.* Eds. László Péter – Martyn Rady. (SSEES Occasional Papers, 62) London 2004. 259–271.; *Hugh Seton-Watson: Carlile Aylmer Macartney 1895–1978.* In: *Proceedings of The British Academy, LXVII.* London 1981. 411–432, *Beretzky Ágnes: Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945).* Bp. 2005.; *Lojkó Miklós: C.A. Macartney and Central Europe.* *European Review of History* 6 (1999) 1. sz. 37–57.; *Czigány Lóránt: Trianon angol kritikusa. Száz éve született „Macartney Elemér.”* *Magyar Nemzet*, 1995. 1/19. 14.; *László Péter: The Political Conflict between R. W. Seton-Watson and C. A. Macartney over Hungary.* In: *Péter, L. – Rady, M.: British-Hungarian Relations i. m.* 167–193.; *Ránki György: Találkozásaim Macartney Elemérről. Élet és Irodalom* 22. (1978) 27. sz. 6.

⁴ A brit és a magyar közvélemény főként a második világháború első éveiben, magyar nyelven sugárzott BBC rádió adásain keresztül ismerhette meg Macartney magyarosított nevét. Rádiós szerepléséről bővebben: *Pál Monika: „Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél.”* C. A. Macartney és a BBC magyar adása. In: *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről.* Szerk. Frank Tibor. Bp. 2004. 340–357.

átfogó magyar nyelvű feldolgozás. A tanulmány elsősorban Macartney külügyi tisztviselőként és történészként végzett tevékenységét kívánja bemutatni, különös tekintettel Magyarországgal kapcsolatos írásaira. Ez utóbbi szempont jelentőségét az adja, hogy Macartney 1926 és 1978 között folyamatosan publikált,⁵ számos Magyarországgal foglalkozó szaktörténelmi munkája több kiadást is megélt, bizonyíthatóan alakítva a korabeli brit és angol nyelven olvasó más országok közvéleményének Magyarország képét. Ebben a tekintetben röviden érdemes áttekinteni Macartney és Szekfű Gyula kapcsolatát is, hiszen a két életpálya többször is összefonódott, másrésztől Macartney történelmi látásmódját jelentősen befolyásolta a magyar történész munkássága.⁶

A TÖRTÉNELMISZ-DIPLOMATA PÁLYÁJA

A folyamatosan publikáló, ezért talán grafománnak is nevezhető Macartney pályája során a történelmi és a közéleti, diplomáciai tevékenység szorosan összekapcsolódott. A jó hírű Winchester College-ban (public school) végzett Macartney 1915-ben ösztöndíjat nyert a Cambridge-i egyetemre, amelyet első világháborús katonai szolgálata miatt csak később fejezett be. 1921 és 1925 között bécsi brit alkonzulként kezdte diplomáciai pályafutását⁷ és már ebben az időben is többször járt Magyarországon, először Pécs környékén, Baranyában Krisztics Sándor pécsi egyetemi tanár és a Magyar Nemzeti Szövetség⁸ vendégeként. Bécsi éveiben személyes, baráti kapcsolatot épített ki a magyar követség katonai attaséjával, Hindy Ivánnal, aki 1944 végén tábornoki rangban Budapest városparancsnoka volt. Macartney főként a régi barátság miatt dedikálta⁹ az 1946-ban a népbíróság által halála ítélt és kivégzett Hindynek legismertebb művét – *October*

⁵ *Carlile Aylmer Macartney: Studies on Early Hungarian and Pontic History*. Variorum collected studies. Eds. Lóránt Czigány – László Péter. Aldershot 1999. A kötet Macartney 17 tanulmányát tartalmazza a korai és érett középkori Magyarországról, valamint Hugh Seton-Watson nekrológiáját és Macartney műveinek hét oldalas, a szerkesztők által 1915-től kronologikusan válogatott listáját (összesen 81 tétel).

⁶ Erre nézve lásd Balogh József és C. A. Macartney levelezése. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, 1/2064., valamint *Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye*. Szekfű Gyula a történetirő és ideológus. Pozsony 2015. 364., 450.

⁷ Ekkor kezdődött ellentmondásos kapcsolata Robert Seton-Watsonnal. Erre nézve: *Correspondence with C. A. Macartney*. Library of the School of Slavonic and South East European Studies, University College London (továbbiakban UCL–SSSEES). SEW 17/15/5. A file 15 db levelet tartalmaz az 1921 és 1938 közötti időszakból, ebből 14-et Macartney írt Seton-Watsonnak. A levelezéssel kapcsolatban lásd még: *Lojkó M.: C. A. Macartney and Central Europe* i. m. 44.

⁸ Krisztics Sándor és a Magyar Nemzeti Szövetség korabeli brit kapcsolatairól: *Barta Róbert: Oxfordi Magyar Liga a Magyar Önrendelkezésért*. Debreceni Szemle 2. (1994) 3. sz. 371.

⁹ „To the honoured memory of Iván Hindy, General. † August 26th, 1946.” *Macartney, C. A.: October Fifteenth* i. m.

Fifteenth – részben ezért időnként még manapság is szélsőséges politikai kontextusba helyezik Macartneyt és tevékenységét. 1926 és 1928 között az *Encyclopedia Britannica* munkatársaként, majd 1928 és 1934 között a brit *League of Nations Union* és az *Intelligence Department of the League of Nations* alkalmazottjaként széleskörű publikációs tevékenységet fejtett ki, mely a *League of Nations* tevékenységének népszerűsítése¹⁰ mellett, Magyarországgal kapcsolatos publikációkat¹¹ is eredményezett. Ezekből a művekből kiderül, hogy szerzőjük erős szociális érzékkel rendelkezett, liberális alapállása és reformpárti gondolkodása a későbbiekben, a Magyarországgal kapcsolatos írásaiban is megjelenik. Ebben az összefüggésben Macartney többször is bírálta a Horthy-rendszert a földreform elmaradása és az elégtelen szociálpolitika miatt. Az 1934-ben angolul, majd két évvel később magyar nyelven is megjelent Hungary című, összefoglaló ország történetét Czigány Lóránt úgy értékeli, hogy az nem más, mint a Weis István által 1932-ben kiadott, A mai magyar társadalom című munka módszertanát követő kiváló társadalomszociológiai elemzés.¹² Ugyanakkor Macartney kritikusai hangsúlyozzák, hogy a brit történész-diplomata írásaiban túlságo-

¹⁰ *Maurice Fanshawe – Carlile Aylmer Macartney: What the League Has Done 1920–1936.* League of Nations Union. (továbbiakban LNU) 195. March 1936. 94.; LNU Miscellaneous. 1. Austria. What the League Has Done for Austria. 1934. LNU Pamphlet (C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellaneous. 2. The League and Human Welfare. March 1939. LNU Pamphlet, 155. Rochester, (A 4. fejezet – The Relief of Refugees – C. A. Macartney közreműködésével. 60–81); LNU Miscellaneous. 2. Five Years Treaties 1919–1923. LNU Pamphlet, 156. London, September 1924. (C. A. Macartney közreműködésével 12.); LNU Miscellaneous. 2., The International Federation of League of Nations Societies. LNU Pamphlet, London, April 1933. (C. A. Macartney közreműködésével 20.); LNU Miscellaneous. 3. The Union at Work. LNU Pamphlet, 252. London, July 1923. (C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellaneous. 4. The League Cares for the Homeless. LNU Pamphlet, London 1928. (C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellaneous. 4., Minorities by C. A. Macartney. LNU Pamphlet, 268. London, January 1929. (C. A. Macartney 40 oldalas tanulmánya 11 alkalommal említi Magyarországot és a magyarságot: 8., 10., 17., 18., 25–29., 31., 37.); LNU Miscellaneous. 4. A Memorandum on the Protection of Minorities. London, 1934. (30 oldalas ajánlás a brit kormánynak C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellaneous. 6. Treaty Revision and the Covenant of the League of Nations. LNU Pamphlet, 353. London, August 1933. (C. A. Macartney közreműködésével. Magyar vonatkozások: 9–13.); LNU Miscellaneous. 7. The Assembly at a Glance. LNU Pamphlet, 373. London, October 1934. (C. A. Macartney közreműködésével. Magyar vonatkozások: 10–11.); LNU Miscellaneous. 7. The League of Nations and the Coal Problem by C. A. Macartney. LNU Pamphlet, 384. London, May 1935. 29.; LNU Miscellaneous. 8. Refugees and the League. LNU Pamphlet, 389. London, September 1935. 60. (C. A. Macartney: Refugees című munkájának felhasználásával); LNU Miscellaneous. 8. The Minorities Problem. Report by the Executive Committee of the League of Nations Union. LNU Pamphlet, 427. London, June 1942. 8. (C. A. Macartney közreműködésével. Magyar vonatkozások: 2–3.); LNU Miscellaneous. 10. Social and Economic Planning by C. A. Macartney. Report on the Industrial Advisory Committee Conference (February 19–21, 1935.). LNU Pamphlet, 383. London, May 1935. 95. (C. A. Macartney bevezetőjével).

¹¹ *Macartney, C. A.:* Hungary. i. m.; *Uő.*: National States and National Minorities. London 1934. 553.

¹² *Czigány L.:* Trianon angol kritikusa. i. m. 14.

san magyarbarát volt, a Horthy-rendszerről alapvetően pozitív képet festett és történelmi attitűdjében közel állt a Szekfű Gyula által képviselt történelmi iskolához. Kapcsolata Szekfű Gyulával az 1920-as évek elején kezdődött Bécsben, ahol Szekfű, mint a korábbi osztrák–magyar levéltár munkatársa és ekkor már magyar részről annak felszámoló biztosa bevezette Macartneyt a középkori magyar történelem forrásainak tanulmányozásába.¹³ Az 1920-as években mindketten az Encyclopedia Britannica szócikk-írói voltak és leveleztek is egymással. 1929 tavaszán Szekfű felkérte Macartneyt, hogy vállalja a Londoni Egyetemen alapítandó magyar tanszék vezetését. Ez azonban a világválság okozta pénzügyi nehézségek, valamint a korabeli angol belpolitikai és tudománypolitikai viták miatt csak évekkel később és Macartneyt mellőzve valósulhatott meg. Szakmai kapcsolatuk és személyes barátságuk azonban fennmaradt.¹⁴ Később, 1943-ban Szekfű, nyílt náciellenes kiállása miatt már az angliai emigrációt fontolgatta, melyet Törökországon keresztül tervezett megvalósítani, azt remélve, hogy Macartney segítségével majd oxfordi egyetemi katedrához jut. Ebből azonban semmi sem lett, mert a magyar külügy nem támogatta Szekfű isztambuli utazását¹⁵ és az is kérdéses volt, hogy ekkor Macartney rendelkezhetett-e olyan befolyással, hogy egyetemi pozícióba juttassa magyar tudóstársát. Szakmai kapcsolatuk mindenestre túlélte a háború viharait, amit az is bizonyít, hogy Macartney az *English Historical Review* 1947-es évfolyamában recenziót írt Szekfű Gyula *Állam és nemzet* című, francia nyelven megjelent munkájáról.¹⁶

1938 és 1946 között Macartney közhivatalnokként a *Foreign Office* szolgálatában állt, előbb, mint az Arnold Toynbee vezette *Foreign Research and Press Service* (F.R.P.S.) munkatársa, majd 1943-tól, mint a *Foreign Office Research*

¹³ Részből Szekfű biztatására, Macartney 1938 és 1951 között szerzőként is aktívan közreműködött a magyar történelem korai forrásainak angol nyelvű kritikái kiadásaiban: *Studies of the Earliest Hungarian Historical Sources*. 1–2.: *The Lives of St Gerald, The Composition of the Zágráb and Várad Chronicles and their relationship to the longer narrative chronicles*. Études sur l'Europa Centre-Orientale, Ostmitteleuropäische Bibliothek 18. Dirigées par Emeric Lukinich, 1938, 456–507. *Uő.*: *Studies of the Early Hungarian Historical Sources III/1–2. The relations between the narrative Chronicles and other historical texts. The Attila Saga, The Hun Chronicle, and T.* Études sur l'Europa Centre-Orientale, Ostmitteleuropäische Bibliothek 21. Dirigées par Emeric Lukinich. Bp. 1940.; *Uő.*: *Studies of the Early Hungarian Historical Sources III–IV. (recte part IV.): The Hungarian Texts Relating to the life of St. Stephen. IV (recte part V): The interpretation of the Chronicon Poseniense and the Genealogy of Almus on (!) the Chronicon Budense.* Études sur l'Europa Centre-Orientale, Ostmitteleuropäische Bibliothek, 21/a, Dirigées par Emeric Lukinich, 1940.; *Uő.*: *Studies of the Earliest Hungarian Historical Sources VI: Unrecognised components of the Chronicon Budense. VII: The Origin, Structure and the Meaning of the Hun Chronicle.* Oxford 1951. 184.

¹⁴ *Czigány L.*: Trianon angol kritikusa. i. m. 14.

¹⁵ *Dénes I. Z.*: A történelmi Magyarország eszménye i. m. 364.

¹⁶ *Carlile Aylmer Macartney*: État et nation by J. Szekfű. *English Historical Review* 62/243. (1947) 264–265.

Department (F.O.R.D.)¹⁷ alkalmazottja. A Foreign Office már az 1930-as évek közepétől rendszeresen kikérte szakmai véleményét kelet-európai és magyar ügyekben, ami a brit külügy működési mechanizmusában szokásos eljárás volt, amennyiben számon tartották a diplomáciai apparátus átmenetileg inaktív tagjait, és igénybe vették szaktudásukat. Külügyi tisztviselőként is nyugodtan nevezhetjük grafománnak, de a korabeli hatályos brit törvények szerint minden hosszabb írásához már engedélyt kellett kérnie a *Foreign Office*-tól. Írásainak jól körülhatárolható, tematikus csoportja a külügyi tisztviselőként készült munkák. 1938 és 1946 között több mint 120 rövidebb-hosszabb memorandumot készített Magyarországról és Közép-Európáról a *Foreign Office* számára. A F.O.R.D. alkalmazottjaként 1943 nyara és 1946 ősze között szinte minden Magyarországgal kapcsolatos diplomáciai jelentést ellátott különböző hosszúságú széljegyzetekkel (*Minutes*). Ez három és fél év alatt több mint háromszáz *Minutes*-t jelentett, amelyekből kiderül, hogy Macartney pontos, naprakész és bennfentes információkkal rendelkezett a magyar ügyekről.¹⁸ 1940 elején a Foreign Office vezető tisztviselői egy terjedelmes anyagban tárgyalták Macartney tevékenységét, magyarországi látogatását, ekkor készült aktuális memorandumát. A külügyi levéltári anyagból világosan látszik, hogy Macartney márt ekkor is megkerülhetetlen volt a magyar és közép-európai ügyekben, noha tevékenységét a brit külügy részéről több kritika is érte.¹⁹ 1940. november 18-án Macartney az *All Souls College*-ből a Foreign Office-nak címzett levelében Csáky István magyar külügyminiszter egy korábbi beszédét elemezve arra a megállapításra jutott, hogy Magyarország nem vállalhatja fel nyíltan az angolbarátságot, de bátorítani kéne Budapestet, hogy közeledhessen Angliához. Ebben a véleményben az is nagy szerepet játszott, hogy Macartney 1940 elején Magyarországon járt, találkozott Teleki

---

¹⁷ A *Foreign Research and Press Service* (F.R.P.S.)-ről és a *Foreign Office Research Department* (F.O.R.D.)-ről részletesen: *Bán D. András*: Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép Európáról, 1942–1943. Bp. 1996.; *Christopher Brewin*: Arnold Toynbee and Chatham House. In: Chatham House and British Foreign Policy 1919–1945. The Royal Institute of International Affairs during the interwar period. Eds. Andrea Bosco–Cornelia Navari. London 1994. 137–161. (C. A. Macartney említése: 132: 136. jegyzet. 147. 212. 234. 248.); *Robert H. Keyserlingk*: Arnold Toynbee’s Foreign Research and Press Service, 1939–43 and its Post-War Plans for South-East Europe. *Journal of Contemporary History* 21. (1986) 539–558. (C. A. Macartney említése: 553: 21. és 71. jegyzetek.)

¹⁸ A londoni *The National Archives* (továbbiakban TNA) 1938 és 1946 közötti magyar külpolitikával foglalkozó file-jei (FO/371/2300–5900), egyéb iratanyagokkal együtt 355 olyan levéltári dokumentumot tartalmaznak, melyekben a Macartney által írott és/vagy az ő közreműködésével készült memorandumok, *minute*-ok találhatóak. Emellett az oxfordi *Bodleian Library Western Manuscripts* gyűjteménye (*Weston Library*) tartalmazza a Macartney által a *Foreign Office*-nak készített memorandumok másolatait, az ezekhez kapcsolódó, részben magánjellegű levelezést, sajtóanyagot, valamint történetírói tevékenységével összefüggő iratokat (Carlile Aylmer Macartney Papers. Ms. Eng.c. 3280-3316. Box 1-37.)

¹⁹ Activities of Mr. Macartney. TNA FO/371/24429/ 316–430.

Pál miniszterelnökkel és ekkor úgy vélte, hogy „Magyarország oázis a dunai fasizmus sivatagában.”²⁰ Philip B. Nichols, a Foreign Office tanácsadója a Macartney véleményhez írott széljegyzetében ugyanakkor megjegyezte, hogy Anglia nem mehet el szó nélkül a mellett a tény mellett, hogy Magyarország csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez és ha Macartney magyarbarát rádióbeszédre készül a témában, annak gépelt kéziratát – Nichols kissé nehezményezte Macartney nehezen olvasható kézírását – előzetesen látni kívánja.²¹ 1942. november 4-én egy Leo Amery-nek címzett feljegyzésében Macartney kritizálta a BBC jugoszláv adásának élesen magyarelles hangvételét, ugyanakkor említést tett arról is, hogy az újvidéki vérengzés tükrében ez némiképpen érthető. Feljegyzésében azt kérte a külügytől, hogy enyhítsenek a BBC magyarelles hangvételén, de ehhez ő nem kívánja a nevét adni, kivédendő a magyarbarátság és a Kállay-kormány iránti rokonszenv vádjá. Leo Amery, aki ekkor az Indiáért és Burmáért felelős miniszterként szolgált, azzal a megjegyzéssel továbbította a kérést Anthony Eden külügyminiszternek, hogy „Macartney mindkét nemzettel (a jugoszlávval és a magyarral) rokonszenvezik, bár nyilvánvalóan inkább magyarbarát. Jól látja annak a veszélyét, hogy milyen nehéz lesz a délkelet-európai térséget a háború után újra rendezni, hogyha ezek a nemzetek közötti feszültségek kezelhetetlenné válnak.”²²

A két világháború között a Magyarországot körülvevő kisantant államoknak jó sajtója volt Angliában és a brit külügyminisztériumban különösen erős volt a cseh lobbí. Noha a brit külügy mindig kikérte Macartney véleményét a magyar és a közép-európai ügyekben, valójában ritkán fogadták meg tanácsait. 1937-ig ez bizonyosan igaz volt, utána azonban a brit külpolitika hallgatólagosan elfogadta a Párizs környéki békerendszer bizonyos fokú revíziójának jogosságát, ugyanakkor sohasem tudták eldönteni, hogy Macartney csak a Horthy-rendszert védi, vagy az egész magyarságot.²³ Az All Souls College történésze meghatározó szerepet játszott az 1943 tavaszán napvilágot látott brit kelet-európai konföderációs tervek²⁴ kidolgozásában, amelyekből ugyan nem lett semmi, de ez nem Macartney-n múlt, hanem azon, hogy a térséget végül a Vörös Hadsereg csapatai szállták meg. 1943 végén, amikor döntést kellett hozni a Magyarország elleni brit légitámadások megindításáról, Macartney határozottan ellenezte az ország bombázását, féltette az országot és a népet, és ez jól tükrözte Magyarország iránti vonzalmát.²⁵ A Foreign Office Research Department alkalmazottjaként és

²⁰ *Czigány L.*: Trianon angol kritikusa i. m. 14.

²¹ Mr. C. A. Macartney to Mr. Nichols. Speech by Count Czaky (sic!) on Hungary's dependence upon the Axis. TNA FO/371/24431. C 12800/12482/21.

²² Jugoslav-Hungarian relations. TNA FO/371/5243. C 11783/5243/21.

²³ *Ránki Gy.*: Találkozásaim Macartney Elemérrel i. m.

²⁴ Confederation in Eastern Europe. TNA FO/371/35261. U 716/58/72, U/723/58/72, U/2011/58/72, U/2079/58/72.

²⁵ *Ránki Gy.*: Találkozásaim Macartney Elemérrel i. m.

a hivatal felkérésére 1944 novemberében egy 34 oldal terjedelmű géppel írott memorandumban²⁶ Magyarország nemzeti kisebbségeiről értekezett. Írásából kiderül, hogy mélyreható történeti ismeretekkel rendelkezett a Kárpát-medence etnikai viszonyairól és ezt a tudásanyagot jól ötvözte az 1920-as években népszövetségi kisebbségi szakértőként felhalmozott tapasztalataival. Az 1934-ben kiadott, a nemzetállamokról és a nemzeti kisebbségekről írott könyvében hangsúlyozza, hogy a békeszerződések gyakorlati megvalósításai szinte minden esetben revízió igényelnek, mert azonos nemzettudattal rendelkező népek feldarabolva kerültek más nemzettudatú népek uralma alá. Ez Macartney szerint rosszabb helyzetet teremtett még annál is, mint amikor egy nemzetiség egy soknemzetiségű birodalomban teljesen idegen uralom alá került.²⁷

1945 nyarán alapos és pontos elemzést adott a Magyarországon tapasztalható szovjet dominanciáról.²⁸ 1943-tól ő szerkesztette a *Foreign Office* térséggel foglalkozó heti sajtószemléjét (*Reports & Bulletins of Axis Controlled Europe*) és a későbbiekben döntő részt vállalt a Magyarországról szóló *Handbook* összeállításában (1944–1945).²⁹ Ezekén túl szorosan együttműködött a második világháború alatti brit külpolitika és hírszerzés olyan fontos szervezeteivel, mint a *Political Intelligence Department* (P. I. D.) és a *Warfare Executive Committee* (W. E. C.) Ebben a funkciójában 1945. július 17-én és 18-án brit részről ő hallgatta ki Horthy Miklóst luxemburgi hadifogságában.³⁰

Macartney történészi, egyetemi oktatói pályafutási döntően az oxfordi All Souls College-hoz kötődött, 1936 és 1965 között *Research Fellow*, 1976-tól pedig az 1978-ban bekövetkezett haláláig *Fellow Emeritus* volt. 1951 és 1957 között az *Edinburgh University*-n is tartott kurzusokat (*Montagu Burton Professor of International Relations*). 1946 végén Macartney kilépett a külügyi szolgálatból és minden idejét a tudományos tevékenységnek szentelte. Magánkönyvtárának nagy része (826 tétel, ebből 112 magyar nyelvű, köztük Szekfű Gyula számos, Macartneynek dedikált munkája) jelenleg a *Lancaster University* könyvtárában található.³¹

C. A. Macartney írásai és magyarországi kapcsolatrendszere nem szűkíthető le a magyar történelemmel kapcsolatos tudományos, publikációs tevékenységre.

²⁶ The Minorities of Hungary. TNA FO/371/39289. C 16272/21.

²⁷ *Czigány L.*: Trianon angol kritikusa. i. m. 14.

²⁸ Political Situation: Soviet Domination of Hungary. Foreign Office Minute Macartney. 29 August 1945. TNA FO/371/48467. R 15313/26/21. 75–76.

²⁹ Hungary Basic Handbook. London. Part I: Historical, Political and Social. March 1944. pp. 99. Part II: Economic Survey. May 1944. pp. 56. Part III: Supplement. Who's Who. January 1945. 108. (Az első kötet II. és V. fejezetei C. A. Macartney közreműködésével készültek.)

³⁰ Report on Admiral Horthy. TNA War Office WO204/12489. Magyarul: Egy angol professzor beszélgetései Horthy Miklóssal. *Élet és Tudomány* 48. (1993) 36. sz. 1128–1130. és (1993) 37. sz. 1160–1162.

³¹ *Mary S. St. Germain*: The C. A. Macartney Collectio. Lancaster 1981.

Legismertebb műve (*October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinburgh, 1956–1957.*) mellett több tucat Magyarországgal kapcsolatos monográfiát, tanulmányt és cikket publikált. Válogatott publikációs listája 1915 és 1978 között 80 tételt tartalmaz, közöttük olyan munkákat, amelyeknek révén Macartney nemzetközi ismertségre tett szert.³²

Közéleti, publicisztikai tevékenysége során Macartney több Magyarországgal kapcsolatos előadást tartott a Royal Institute of International Affairs (Chatham House) felkérésére.³³ 1921 és 1973 között több mint húsz alkalommal járt Magyarországon és a *Foreign Office*-ban már 1940-től öt tartották az első számú Magyarország szakértőnek. A brit és a magyar közvélemény mégis inkább az 1943-ig tartó, magyar nyelven sugárzott BBC rádió adásain keresztül ismerhette meg a nevét. Ezek a rádiós szereplések ellentmondásos hatásokat és reakciókat váltottak ki és ezek után Macartney-t egyértelműen a Horthy-rendszert támogató, magyarbarát személyiségként kezelték.³⁴ Ez okozta személyes ellentétét és politikai szakítását Robert Seton-Watsonnal, akit sokan cseh, szerb és románbarátként aposztrofáltak. A két „kelet-európai lobbista” közötti kapcsolat akkor szakadt meg végérvényesen, amikor Macartney 1938 kora őszen két írást is köz-

³² *Carlile Aylmer Macartney: National States and National Minorities.* Issued under the auspices of Royal Institute of International Affairs. London 1934.; *Uő.: Hungary and Her Successors (1919–1937). The Treaty of Trianon and its Consequences.* Oxford 1937.; *Uő.: Hungary i. m.; Uő.: Hungary. From Ninth Century Origins to the 1956 uprising i. m., Uő.: The Danubian Basin.* Oxford Pamphlets of World Affairs 10. Oxford 1939. 32. New edition: 1941. Magyar kiadása: *Uő.: A Dunamedence problémái. Current Problems 12.* Ed. E. Barker. Cambridge 1942. Bp. 1943.; *Carlile Aylmer Macartney – Alan Warwick Palmer: Independent Eastern Europe.* London 1962.; *Macartney, C. A.: The Habsburg Empire 1790–1918 i. m.*

³³ Macartney 1931 és 1946 között hat előadást tartott a Royal Institute of International Affairs (továbbiakban RIIA) székházában, a londoni Chatham House-ban, ezek keretei általában az aktuális magyarországi újtairól szóló beszámolók voltak. Részletesen: *The Situation in Hungary.* 12 October 1931. (Macartney előadásának és az azt követő vitának 25 oldalas gépelt változata). Library of Royal Institute of International Affairs (RIIA), 8/161.; *Some Aspects of Present-Day Hungary.* 2 December 1937. (Macartney előadásának 18 oldalas és az azt követő vitának 12 oldalas gépelt változata), RIIA 8/475.; *Conditions in Hungary.* March 18, 1946. (Macartney előadásának és az azt követő vitának 10 oldalas gépelt változata), RIIA 8/1209.; *Ruthenia: A Problem of the Future.* 27 February 1936. (Macartney előadásának 16 oldalas és az azt követő vitának 11 oldalas gépelt változata), RIIA 8/399.; *Political Relations in the Balkans.* 2 February 1931. (Macartney előadásának és az azt követő vitának 24 oldalas gépelt változata), RIIA 8/120.; *Hungary and the Present Crisis.* 2 February 1931. (Macartney előadásának és az azt követő vitának 24 oldalas gépelt változata), RIIA 8/551.

³⁴ *Propaganda to Hungary.* TNA FO/371/30965 C. 5358.; *Czechoslovak criticism of the BBC propaganda broadcast to Hungary.* TNA FO/371/30965 C. 6701/116/21.; *BBC Surveys of European Audiences: Czechoslovakia, Poland and Hungary.* TNA FO/371/34383 C. 3345/50/62.; *Hungarian Broadcast from London.* TNA FO/371/26624 C. 4270/2240/21.; *Hungarian Broadcast from BBC.* TNA FO/371/26624 C. 5898/2240/21.; Jaroslav Cisař feljegyzése Seton-Watson részére Macartney rádió adásairól (2 oldalas gépelt szöveg, évszám nélkül, valószínűleg 1941. október–november). UCL–SSSEES, Seton-Watson Papers, SEW 14/1/1.

zétett a *Times*-ban, amelyekben kifejtette, hogy a magyar–szlovák etnikai feszültség és a történelmi ellenségeskedés nyugvópontra juthat, hogyha a nagyhatalmak teljesítik Magyarországnak a Felvidék déli részével kapcsolatos, etnikailag szerinte jogos területi igényeit.³⁵

Noha a *Times* szerkesztői tétovaságból és politikai nyomásra csak a müncheni szerződés aláírása után tették közzé Macartney írásait, a brit liberális közvélemény, élén Seton-Watsonnal, örökre megharagudott rá.³⁶ Furcsa ironiája kettjük konfliktusokkal terhelt kapcsolatának, hogy Macartneyről máig talán a legkorrektebb pályaképet halála után három évvel éppen Hugh Seton-Watson, Robert Seton-Watson fia adta.³⁷

MACARTNEY ÍRÁSAI A MAGYARSÁGRÓL ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEMRŐL

Az 1934-ben megjelent Hungary című összefoglaló történeti feldolgozásban, majd annak későbbi, bővített és átdolgozott változatában (1962), valamint a Duna-medence problémái és az Október 15-e című munkáiban Macartney nem csupán történeti elemzéseket közölt, de megpróbálta leírni az ún. magyar nemzeti karaktert is. Az 1936-ban magyar nyelven is kiadott Hungary című, 376 oldalas áttekintése azzal a megállapítással kezdődik, hogy központi fekvése miatt a kárpát-medencei térséget állandó támadások érték és az ezek elleni védekezés szervesen beépült a magyar nemzeti karakterbe. Ez az idegen inváziók elleni sorszerű és kényszerű védekezés itt azonban nem a Szekfü Gyula által képviselt hanyatlás történet részeként jelenik meg, inkább pozitív értelemben erősíti a magyarság túlélő képességét. Macartney mintegy száz oldalt szentelt a magyar történelem vázlatos áttekintésének az államalapítástól egészen 1931-ig, különösen hangsúlyozva a 19. századot, ahol véleménye szerint a nemzeti küzdelem a Habsburgok ellen és a nemzetiségi kérdés ügye szorosan összekapcsolódott a magyar állam integritásának védelmével.³⁸ A továbbiakban a kötet tematikus áttekintéssel és nem kevés kritikai éllel ismerteti a magyar történelem alkotmányos, intézmény- és társadalomtörténeti vonatkozásait. A szerző megállapítja, hogy az országnak nincs írott alkotmánya és a Szent Korona hatalma, mint jogforrás a gya-

³⁵ Grievances of Minorities: The Case of Hungary. A letter by C. A. Macartney. The Times, Oct. 7, 1938. 10. (C. A. Macartney 1938. szeptember 19-én Budapestről írott levele. A levelet politikai nyomásra a The Times csak a müncheni szerződés aláírása után közölte.); *Carlile Aylmer Macartney: Magyar and Slovak. The rival claims: an opportunity for just revision.* The Times, Oct. 26, 1938. 5–16.

³⁶ *Czigány L.*: Trianon angol kritikusa i. m. 14.

³⁷ *Seton-Watson, H.*: Carlile Aylmer Macartney i. m.

³⁸ *Macartney, C. A.*: Hungary i. m., *Uő.*: The Magyars in History i. m. 35–126.

korlatban az ország intézményein, közigazgatási berendezkedésén keresztül érvényesül. Macartney húsz oldalt szentelt a magyar egyházak áttekintésének, kiemelve, hogy Magyarországon jelenleg nincs és történetiségében sem volt államegyház, de az egyházak (főként a katolikus egyház) és az állam szerepe mégis speciális, leginkább az egyházak oktatásban betöltött szerepe miatt. A protestáns egyházakat, különösen a református egyházat „magyar vallásként” aposztrofálja, példaként említve Sárospatakot, ahová 1946 februárjában személyesen is ellátogatott.³⁹ A magyar arisztokrácia történelemformáló szerepét a szerző az Esterházy család történetén keresztül mutatja be, hangsúlyozva azt, hogy Magyarország az 1930-as évek elején egyike a világ azon kevés országának ahol az arisztokrácia szerepe és súlya alig csökkent.⁴⁰ A magyar dzsentrí réteg Macartney-féle megítélése ellentmondásos és árnyalt volt. A brit történész pozitívumnak tartotta azt, hogy sokáig ez a réteg azonosította magát a magyar nemzettel és ők adták a magyar nemzeti mozgalom derékhadát. Ugyanakkor véleménye szerint szűk látókörűek voltak, ez a társadalmi réteg nem volt nyitott, innen mindenki fölfelé törekedett és ők léptek föl legerélyesebben a nemzetiségiek ellen. Horthy Miklós és Gömbös Gyula politikai pályája a szerző szerint az 1930-as években is jelzi a dzsentrí erejét és befolyását. A magyar polgárság, a kereskedő rétegek története a magyar városfejlődés és a német városlakók betelepítése szemszögéből kerül bemutatásra. A zsidóság magyarországi megjelenése kapcsán Macartney a magyar állam és a zsidóság viszonyát az ide vonatkozó törvénykezésem keresztül vizsgálja, de nem értékeli az együttélést, nem foglal állást a zsidóság magyar történelemben betöltött szerepéről. A magyar parasztság és munkásság történeti bemutatása kapcsán az előbbi réteg leírása terjedelemben is nagyobb súlyt kapott (29 oldal), hangsúlyozva azt, hogy ez az ország paraszti ország és a magyar parasztság sorsa elválaszthatatlan a magyar nemességtől és arisztokráciától, még akkor is, hogyha történelme során sohasem volt hatalmon. A magyar parasztsággal kapcsolatos törvénykezés, a parasztmozgalmak történetének bemutatása során világos a szerző rokonszenve és az 1920-as földtörvényt, az azt követő földreform novellát, Nagyatádi Szabó István parasztpártját, valamint Gaál Gaszton és Eckhardt Tibor személyét is ezen a pozitív fókuszon keresztül szemléli. A magyar munkásság kapcsán hasonló a szerző vizsgálati módszere. A magyar munkásság Macartney szerint alig megbecsült, fiatal osztály, akiknek mindig keményen meg kellett harcolniuk a jogaikért. A magyar szakszervezeti mozgalmat, a Bethlen–Peyer paktumot, a társadalombiztosítási törvényt pozitív fejleménynek tartotta, amelynek nyomán, véleménye szerint a Horthy-rendszer 1934-re a mun-

---

³⁹ *Macartney C. A.*: Hungary i. m. 155. Macartney 1946. január 22. és február 12. között járt Magyarországon (Budapesten és Sárospatakon). Erre nézve: *Organizations in Liberated Hungary*. Ministry of Information-Related papers. TNA FO 930/262.

⁴⁰ *Macartney, C. A.*: Hungary i. m. 147.

kásság nagy részét sikeresen integrálta a magyar társadalomba.⁴¹ Az 1920-as években Macartney a Népszövetség alkalmazottjaként a nemzeti kisebbségi kérdés szakértőjének számított, így nem véletlen, hogy munkájában külön fejezetet szentelt ennek a problémának. A trianoni határokon belüli Magyarország nemzetiségeinek felsorolása és rövid történeti áttekintése (külön fókuszálva a hazai németsegre és sajátos logikával itt említve a *numerus clausus* hatásait) után a szerző kiemelte, hogy a trianoni Magyarország hivatalos nemzetiségi politikája alig különbözik az 1914 előttitől. Az egész kérdés véleménye szerint azért neuralgikus, mert szorosan kapcsolódik a határokon kívül, kisebbségi létben élő magyarsághoz és Budapest revíziós politikájához. Ráadásul bármilyen határmódosítás megváltoztatja a térség etnikai arányait. Ezt az érvelést viszi tovább a revízió problémájáról szóló külön fejezetben, amely alapvetően korrekt történeti elemzés, ugyanakkor a végkövetkeztetése kissé naiv, amennyiben Macartney szerint egy nyugati típusú nemzeti modernizáció a térség minden államában újra definiálhatja az állam és a nemzet viszonyát, és ez elhozhatja a határok átjárhatóságát.⁴² A korszakbeli magyar külpolitika elemzése ugyancsak kiegyensúlyozott és alapos, világosan látszik, hogy a szerző diplomáciai gyakorlattal rendelkezik. A trianoni Magyarország külpolitikáját a külső izoláció megtörése és a szövetségkeresés kettős feladatán keresztül elemzi, de kitér az 1933 utáni helyzetre is, amelyről megállapítja, hogy Budapest az olasz és/vagy németbarátság között ingadozik. Ugyanakkor végkövetkeztetése itt is kissé naiv, amennyiben szerinte a német fenyegetés összehozhatja a Duna-medence kis államait és ebben a konstellációban a magyarok esetleg kaphatnak területi engedményeket.⁴³ A kötet végén, mintegy kitekintésképpen Macartney egy jórészt gazdaságtörténeti megközelítéssel reménytelinek festi le Magyarország jövőjét. Ebben nyilván ott volt a Bethlen-féle gazdasági konszolidációs politika elismerése, melyről később egy önálló kisebb tanulmány is írt az *Egész Látóhatár* című, Münchenben kiadott magyar nyelvű irodalmi és politikai folyóiratban.⁴⁴

A *Hungary* című kötetben az államformáról és a királykérdésről írott önálló fejezetének indoka vélhetően abban kereshető, hogy Macartney az új- és legújabb kori osztrák történelemnek legalább olyan komoly szakértője volt, mint a magyarság történetének. Ebből logikusan következett, hogy történetíróként különösen érdeklődött a két nép közös múltjának fordulópontjai iránt. Ezért az 1969-ben megjelent és 1971-ben átdogozott 908 oldalas Habsburg Birodalom történeti nagymonográfiájában Macartney 74 oldalt szentelt a Kiegyezés átfogó ismerte-

---

⁴¹ Uo. 223–270.

⁴² Uo. 332.

⁴³ Uo. 352.

⁴⁴ *Macartney, C. A.*: A bethleni konszolidáció. *Egész Látóhatár* 3. (1952) 2. sz. 33–36.

tésének.⁴⁵ A kötet egyébként a manapság újra előtérbe került és a nemzeti történetírást fölülíró, birodalomtörténet írást hangsúlyozó irányzat előfutárának is tekinthető, amennyiben a szerző leginkább a Monarchia központi intézményeit, a központi kormányzati apparátust és a birodalmi elitet, valamint az uralkodói rendeleteket, intézkedéseket és azok hatásait, következményeit állítja vizsgálódásainak középpontjába.⁴⁶ Macartney hangsúlyozza, hogy nem akart nemzeti történelmet⁴⁷ írni, mert az feltétlenül torzította volna az összképet, ugyanakkor Magyarországnak a birodalomban elfoglalt helyét külön fejezetben ismertette.⁴⁸

Véleménye szerint a Kiegyezés megkötésével „a kárpát-medencei magyar szupremáciát féltő mérsékelt politikai erők (Deák-párt) összefogtak Béccsel, hogy Magyarországon fenn tudják tartani uralmukat a nemzeti kisebbségek fölött és elejét vegyék a társadalmi feszültségeknek. Ezért egyeztek meg a Habsburgokkal, melyet 'szükséges rossz'-ként (necessary evil) fogadtak el.”⁴⁹ Ugyanakkor szerinte a Kiegyezés nem volt valamiféle örökké tartó és univerzális megoldás a Monarchia és a tágabb térség problémáira, hanem inkább egy, a fennálló helyzetből adódó, ad hoc megegyezés a bécsi udvar és a magyar elit között, amelybe a birodalom más nemzetiségeinek politikai vezetői – jobb megoldás híján – kényszerűen beletörődtek.⁵⁰ Macartney szerint ebben a tekintetben a magyarok számára 1867-ben a nemzeti, nemzetiségi kérdés (nacionalizmus) fontosabb ügy volt mindenféle társadalmi, gazdasági, vagy külpolitikai aspektusnál. Mielőtt azonban ebből azt szűrni le, hogy Macartney minden magyarokkal kapcsolatos történeti áttekintésében ezzel a néhány sommás megjegyzéssel mintegy elintézi a Kiegyezés ügyét, vegyünk figyelembe két további szempontot. Egyrészt Macartney nem csupán a magyar, de az osztrák történelem szakértőjének is számított (kitű-

⁴⁵ *Macartney, C. A.*: The Habsburg Empire 1790–1918 i. m. 495–568. Chapter 11: Eight Years of Correction.

⁴⁶ Macartney Habsburg Birodalommal kapcsolatos történet szemléletének hatása leginkább Robert J. W. Evans és Péter László munkásságában érhető tetten, akik közül Péter László Oxfordban tanítványai is volt az *All Souls College* professzorának. Lásd *Robert John Weston Evans: The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An Interpretation.* Oxford 1979.; *Péter László: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Bp. 1998.

⁴⁷ Macartney, 1971. xii: But the tribal histories [...] cannot be completely satisfactory even for their own tribes, for the political, social and economic development of each people was bound up with and largely conditioned by that of the others, without some knowledge of which it does not even make a sense.”

⁴⁸ *Macartney C. A.*: The Habsburg Empire 1790–1918 i. m. 687–739. (Hungary under Dualism, 1867–1903)

⁴⁹ *Macartney, C. A.*: October Fifteenth i. m. 11.

⁵⁰ *Macartney, C. A.*: The Habsburg Empire 1790–1918 i. m. 567.: „The Compromise was not even in intention a general settlement of the problem of the Monarchy, still less of that of Central Europe. It was an ad hoc agreement between Francis Joseph and the Hungarian leaders, other parties intervening with more or less effects, under which each »compromised« by making certain sacrifices of rights and aspirations in the interest of security.”

nő német nyelvtudás, osztrák diplomáciai szolgálat), így nagy mélységben ismerte a kiegyezés kori osztrák belpolitikai viszonyokat. Másrészt szinte minden Magyarországról szóló hosszabb-rövidebb angol nyelvű munkája érthető módon az ismeretterjesztést is szolgálta, ilyenformán szaktörténetési nyelvezete számos ponton és esetben, sokszor a kiadók kérésére egyszerűsödött.

1970-ben, egy hosszabb tanulmányában Macartney összefoglalta a Kiegyezéssel kapcsolatosan addig megfogalmazott álláspontját.⁵¹ Mindenekelőtt fontosnak tartotta a történeti-fogalmi tisztázást, ezért kettéválasztotta és definiálta a Kiegyezés és a dualizmus fogalmait. Úgy látta, hogy amíg a Kiegyezés nem volt más, mint egy kétoldalú megegyezés a magyar király (Ferenc József) és a magyar nemzet képviselői között (az 1867/12. tc. alapján), addig a dualizmus – az előbbi törvényre alapozva – egy szélesebb politikai szerkezetet jelentett, meghatározva a Habsburg Monarchia politikai berendezkedését egészen 1918-ig. A Magyar Korona országai és a volt Habsburg örökös tartományok, mint két politikai entitás 1867 előtt önálló államisággal, azon belül eltérő berendezkedéssel rendelkeztek, de mindig voltak közös ügyeik. Macartney hangsúlyozza, hogy ezeket a közös ügyeket már a Pragmatica Sanctio is tartalmazta.⁵² Szerinte az igazi kérdés valójában az volt, hogy a Kiegyezés valós választ adott a birodalom problémáira, vagy csupán egy válaszadási kísérletnek tekinthető. Áttekintése során részletes leírást kapunk a Kiegyezés közvetlen előzményeiről, a neoabszolutizmus elnyomó rendszeréről és annak fenntarthatatlanságáról. Ebben a tekintetben Macartney az olasz Risorgimento kezdetét (tehát a háborút a Piemont-Szárd Királysággal és a villafranca-i békét), a német–osztrák liberális ellenzék birodalmon belüli szerepét és a magyar ellenzék tevékenységét azonos súlyúnak tartotta, noha hangsúlyozta, hogy ez utóbbi két csoport is több belső frakcióra oszlott. A magyar ellenzék vezető ereje, az 1855-től egyre erősebbé váló Deák Párt (Macartney szóhasználatával) elvetette a szeparatizmust, elfogadta a Pragmatica Sanctio-t, de Macartney szerint maga Deák is túlzottan tartotta a közös ügyek terén tett korábbi engedményeket. Az osztrák császári seregek 1859-es lombardiai veresége ugyan felgyorsította a megegyezései politika ritmusát, de Macartney szerint Ferenc József még ekkor sem kötötte össze ezt a vereséget a magyarok felé tett „gesztus politizálással,” mert legfőbb célja ekkor is a Monarchia egyben tartása volt.⁵³ Az ekkor tett engedmények (októberi diploma, februári pátens) in-

---

⁵¹ *Carlile Aylmer Macartney: The Compromise of 1867. Studies in Diplomatic History. Essays in Memory of David Boyne Horn. Eds. Rognhild Hatton – Matthew Smith Anderson. London 1970. 287–300.*

⁵² Uo. 288. Pragmatic subjects, common interests.

⁵³ Uo. 291.: „After this there began the story of Franz Joseph’s retreat towards constitutionalism, his object being to find an ally which would help him to hold the Monarchy together at the least cost of his authority. It was zigzag course, during which one such ally after another was tried and proved ineffective. It is often written [...] that this concessions to Hungary began on the

kább az osztrák tartományoknak jelentettek alkotmányos reformot, ugyanakkor az arisztokrata származású birodalmi elit vezette föderatív alkotmányos reform kísérlet zátonyra futott. Ebben a tekintetben a Jaroslav Clem-Martinitz cseh gróf vezette Föderális Nemesi Párt 1859 és 1861 közötti programja és működése teljes kudarcnak bizonyult. Ráadásul 1861 és 1865 között a birodalmi Reichsraton belül olyannyira megerősödött az erőteljes centralizációs programot hirdető osztrák–német szárny, hogy emiatt a birodalmi gyűlés működését ekkor már nemcsak a magyarok, de a csehek, horvátok, lengyelek is bojkottálták. Macartney szerint 1866-ra (az osztrák–porosz háború kezdete) a magyar és osztrák tárgyaló felek között a szakadék már csak ott húzódott, hogy Ferenc József még ekkor is közös birodalmi parlamentben gondolkodott. Az áprilisi törvényekkel és a közös ügyekkel kapcsolatban azonban már megvolt a tárgyalási alap.⁵⁴ Macartney ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a lengyel, cseh és horvát politikai vezetők föderalista elképzeléseit nem Deákék futtatták zátonyra, hanem a birodalom szláv elitjei közötti mély és szerteágazó ellentétek.⁵⁵

A Kiegyezés létrehozásában a brit történész fontosak látta Andrassy Gyula gróf szerepét, aki felvidéki birtokokkal rendelkező, liberális elveket valló magyar arisztokrataként a szláv veszéllyel szemben javasolta a magyar–osztrák (német) összefogást. Ez a brit történész szerint sommázva akár a dualista rendszer egyik alapvetése is lehetne.⁵⁶ Sajátos párhuzamként úgy látta, hogy az osztrák belpolitikában a birodalmi föderalisták és a birodalmi centralisták éppúgy támadták a kiegyezéspárti Habsburg-udvart, mint Magyarországon a Kossuth pártiak Deák táborát, ráadásul ugyanúgy érvelve: túl nagy engedményekre kényszerülünk.⁵⁷

Az 1956–57-ben, két kötetben megjelentetett és magyar nyelven 2006-ban publikált, *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945* című könyve évtizedekig egyetemi tankönyvként szerepelt a brit és amerikai felsőoktatásban. A korabeli magyarországi történészek közül csak keveseknek adatott meg, hogy frissen olvassák az angol nyelven kiadott könyvet. A kevés kivétel közé tartozott Ránki György, aki már 1957-ben elolvasta Macartney munkáját és lenyűgözte az, hogy a szerző „óriási, a hazai történészek számára hozzáférhetetlen anyagot halmozott fel: az emigráció legkülönbözőbb személyiségeinek szóbeli információit, a külföldre került fontos iratokat, a már Nyugaton hozzáférhe-

---

morrow of the armistice of Villa Franca. This is not the case [...] Francis Joseph was still entirely against any concessions to any group of Hungarians.”

⁵⁴ Uo. 295.

⁵⁵ Uo. 296.

⁵⁶ Uo. 296.: „You take care of your Slavs [...] and we take care of ours (the version barbarians for the Slavs is not authenticated, although it would have been characteristic enough) a lapidary formulation of what is usually said to have been the philosophic basis of Dualism.”

⁵⁷ Uo. 296–297.: „[...] in Hungary [...] a considerable party still thought that Deák was going too far in conciliation, and even more in Austria, from the federalists headed by Belcredi, on the one hand and the German centralists on the other.”

tő német dokumentumokat és azokat a sajtóanyagokat, amelyeket ő gyűjtött össze, még a háború alatt.”⁵⁸ Részben a nyugati magyar emigráció körében végzett kitartó gyűjtőmunkájával, valamint a bőséges emigrációs forrásanyag és irodalom felhasználásával magyarázható, hogy a könyv megjelenése után az aktív magyar emigráció bizonyos mértékben zászlajára tűzte Macartney nevét. Az 519 oldalas munkában a szerző a Horthy-rendszer történetét személyes és diplomáciai ismeretanyagai, élményei alapján az angol nyelvű szakirodalomban mindaddig példátlan alaposággal és mélységben tárja fel.⁵⁹ A kötet elkészítésében a szerzőt nemcsak a Foreign Office-nál eltöltött diplomáciai szolgálati évek tapasztalatai segítették, de magyarországi utazásai is, valamint a folyamatos és folyamatosan fenntartott kapcsolatai a Horthy-korszak intellektuális és politikai elitjének egy részével. 1945 után Macartney a magyar emigráció mellett folyamatosan kapcsolatban állt a „hivatalos” Magyarország történetészeivel is, ugyanakkor politikai állásfoglalása inkább csak az 1956-os forradalom leverését követően Angliába érkező magyar menekültek megsegítésében érhető tetten.

A trianoni döntés előzményeitől a Szálasi-rendszer bukásáig felvázolt magyar történeti tablóban a szerző a Horthy-rendszer kapcsán többször is kritikusan fogalmaz. Noha a kötet inkább a magyar külpolitikai és a rendszer belpolitikájának általános bemutatására koncentrál, Macartney nem kerüli el a korabeli magyar gazdaság és társadalom bemutatását, a társadalmi osztályok és rétegek kapcsolódását a politika világához. Ebben a tekintetben joggal hangsúlyozza (koherens módon illeszkedve korábbi történészi szemléletében már tapasztalt erős szociális érzékéhez), hogy a vagyontalan és politikailag alávetett paraszti-munkás rétegek politikai képviselője a Bethlen-konzolidáció idején (jórészt a választójog szűkítésének és az Egységes Párt létrehozásának köszönhetően) minimálisra csökkent és marginálissá vált.⁶⁰ Az 1920-as évek magyar külpolitikáját tekintve Macartney a rendszer kommunista és bolsevik ellenességét legalább olyan súlyúnak tartja, mint a revíziós külpolitikai célokat, de azt is hangsúlyozza, hogy éppen az 1918–19-es forradalmi kísérletek kudarca miatt, a korabeli magyar elit szovjet és bolsevizmus ellenessége széles körű társadalmi konszenzuson nyugodott. Ezen a nyomvonalon haladva Macartney némi kritikai éllel, de helyesen hangsúlyozza, hogy a Duna-medencében már a Gömbös-kormány első évében sem volt reális alternatívája a német orientációnak, az olasz–osztrák–magyar közeledés azt még

⁵⁸ *Ránki Gy.*: Találkozásaim Macartney Elemérrel i. m.

⁵⁹ A kötet megírásának körülményeiről részletesen: *Evans, R. J. W.*: The Making of October Fifteenth i. m.

⁶⁰ „The political subjugation of the dispossessed agrarian classes, threequarters accomplished when the new franchise was introduced, was soon completed, those few deputies of genuine small peasants or labourer origin as had survived the Party fusion being, with a handful of exceptions, digested and quietly exerted by the simple process of dropping them all of the list of Party candidates.” *Macartney, C. A.*: October Fifteenth i. m. 66.

rövidtávon sem tudta ellensúlyozni.⁶¹ Macartney kétségkívül rokonszenvezett Horthy Miklóssal, nagyra értékelte mértéktartó konzervativizmusát, egyenes jellemét és becsületességét, de leginkább azt, hogy véleménye szerint a magyar kormányzó sohasem ragaszkodott a politikai hatalom feltétlen megszerzéséhez és megtartásához, a kormányzóságra inkább környezete beszélte rá.⁶²

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Macartneyt a Magyar Tudományos Akadémia a háború után külföldi levelező tagjai közé fogadta és annak ellenére, hogy kommunista nyomásra 1949-ben megfosztották MTA tagságától, haláláig büszkén használta az MTA tagja titulusát. 1946-ban visszavonult a külügyi szolgálattól, de továbbra is aktívan tartotta a kapcsolatot a magyarsággal. Többször tett látogatást amerikai magyar szervezeteknél, az 1956-os forradalom leverése után Ausztriába utazott, hogy a menekülttáborokba került magyarokat segítse. A háború előtt az *Anglo-Hungarian Society* egyik vezetőjeként, később az *Anglo-Hungarian Fellowship* elnökeként nagy szerepe volt abban, hogy az Angliába menekült magyarok beilleszkedése sikeres legyen. Ahogyan művei és gyakorlati tevékenysége, úgy személyisége sem volt ellentmondásoktól mentes. Mindez leginkább a Robert Seton-Watsonnal fenntartott kapcsolatában érhető tetten, aki Macartney-t mindvégig kis mértékben antiszemitanak és nagymértékben magyarbarátnak tartotta. Macartney azonban egyik utolsó konferencia szereplésén (Haifa, 1972. április) a két világháború közötti magyar külpolitikáról és a zsidókérdésről szóló előadásában imponálóan rácafélt erre, előadását egyöntetű elismerés fogadta.⁶³

A történész-diplomata Macartney kétségtelenül magyarbarát lobbistaként sokat tett azért, hogy a brit közvélemény a Horthy-rendszerre árnyaltabban és kevésbé ellenségesen tekintsen. Ezt leginkább Foreign Office-beli tevékenységével és rádióbeszédeivel tudta elérni. Történeti munkáiban objektivitásra, szakmaiságra és pontosságra törekedett, egyéb publicisztikájában (cikkek, beszédek) már

⁶¹ „It is important for the understanding of Danubian politics of the day to be clear that neither Gömbös, nor for that matter many of the Austrians who followed it through that an Italian orientation, even if it involved temporary renunciation of the Anschluss or even opposition to it, really constituted an anti-German policy.” *Macartney, C. A.*: October Fifteenth i. m. 138.

⁶² „He was upright, honourable and courteous, generous, open-hearted and affectionate... Nor, in the writer’s opinion, is there any real foundation for the accusations brought against him of ambition and vanity. He had not elbowed or intrigued his way towards power; it was pressed on him by others, who assured him that it was his duty to accept it, as being the fittest man for it.” *Macartney, C. A.*: October Fifteenth i. m. 52–53.

⁶³ *C. A. Macartney: Hungarian Foreign Policy during the Inter-War Period, with Special Reference to the Jewish Question.* In: *Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918–1945.* Eds. Bela Vago – George Lachmann Mosse. New York–Jerusalem 1974. 125–136. Erről lásd még *Major Róbert: Macartney a magyar zsidókról. Látóhatár* füzetek. München 1961.

inkább tetten érhető a magyarság iránti rokonszenv. Az 1965-ben a brit királyi akadémia soraiba fogadott történész professzor „Nyugaton a magyar történelem két korszakának, a korai középkornak és a legújabb kornak vitathatatlanul a legkiemelkedőbb szakértője volt.”⁶⁴ Az All Souls College történész professzora 1945 után is fenntartotta kapcsolatait Magyarországgal, de ez már inkább szakmai, mintsem politikai jellegű volt.⁶⁵ Az első komolyabb szakmai kapcsolatfelvétel 1962-ben történt, amikor Ránki György a Nemzetközi Történész Társaság londoni ülése utáni oxfordi kiránduláson személyes eszmecserét folytatott Macartneyvel az All Souls-beli szobájában. A nehézkesen indult beszélgetés végül élénk szakmai diskurzussá változott, amelynek során Macartney megmutatta Ránkinak a birtokában lévő Szálasi napló gépirásos változatát,⁶⁶ ami vélhetően a háború befejezése után, a mai napig tisztázatlan körülmények között került a brit történészhez. Tíz évvel később Ránki György gazdaságtörténetet oktató vendégprofesszorként egy évet töltött az oxfordi All Souls College-ban, ahol többször is konzultált az akkor már nyugállományba vonult történésszel. 1973-ban jórészt ennek a kapcsolatnak köszönhetően Macartney a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként járt Budapesten, ahol az MTA Történettudományi Intézetében rendezett szakmai konzultáción már a fiatalabb magyar történész nemzedék képviselőit is megismerhette.

Magyarország és a magyarság iránti rokonszenvét, a magyar történelemmel kapcsolatos olthatatlan érdeklődését és vonzalmát sohasem rejtette véka alá. Czigány Lóránt, aki 1956-os menekültként Oxfordban hallgatója volt, idézi a történetet, miszerint az ifjú Macartney-től megkérdezte egy újságíró, hogy mi szeretett volna lenni, amennyiben régebbi korokban élhetett volna. A válasz így hangzott: Erdély fejedelme. Egykori magyar tanítványa az 1995-ben megjelent írásában ehhez még némi szubjektivitással hozzáfűzte: „Macartney professzor, ahogy azt a brit szigetek lakóitól elvárják a kontinensen, taglejtéseiben tartózkodó, szavaiban fukar és vonzalmaiban szemérmes volt.”⁶⁷

---

⁶⁴ Czigány Lóránt: Trianon angol kritikusa i. m. 14.

⁶⁵ Macartney 1945 utáni magyar kapcsolatairól bővebben: Ránki Gy.: Találkozásaim Macartney Elemérrel i. m.; Czigány L.: Trianon angol kritikusa i. m.

⁶⁶ C. A. Macartney Papers, Ms. Eng. c. 3294. 3295. Box 15. 16. Bodleian Library-Weston Library, Oxford.

⁶⁷ Czigány L.: Trianon angol kritikusa i. m. 14.

VÉLEMÉNYEK ÉS ADATOK:
HITBIZOMÁNYOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI
MAGYARORSZÁGON

1935. október 17-én terjesztette be Lázár Andor igazságügyi miniszter a képviselőház elé a hitbizományok átalakításáról szóló törvényjavaslatát.¹ Bár a politikai élet részvevői között számottevő véleménykülönbségek voltak, akörül lényegében véve teljes konszenzus alakult ki, hogy a rendszer régóta megérett az átalakításra. Tulajdonképpen már a dualista korszakban is ott volt a téma a közbeszédben, ami a két világháború közötti sem lanyhult. A korszak egyik neves agrárszakembere, Matolcsy Mátyás joggal állapíthatta meg 1934-ben megjelent munkájában, hogy „a nagybirtokok közül a korlátolt forgalmú birtokok azok, melyekről a legtöbb szó esik, ha birtokpolitikai kérdések felvetődnek”.² A megszólalók túlnyomó része kritikusan viszonyult a hitbizományok léteéhez, sőt egy részük teljesen feleslegesnek tartotta azt.³ A szociáldemokrata párt már 1930. évi agrárprogramjában a megszüntetés mellett szállt síkra, amit a törvényjavaslat parlamenti tárgyalása során is megerősített. Hasonló véleményt fogalmaztak a meg a politikai élet más oldalán elhelyezkedők is, köztük a liberális-demokrata ellenzék vezéralakja, Rassay Károly, az 1935-ben még pártonkívüliként politizáló Matolcsy Mátyás, vagy a Független Kisgazdapárt vezetői.⁴ Ezek az ellenzéki vélemények a kortárs közbeszédben széleskörű támogatásban részesültek. A hitbizomány-ellenes állásfoglalások érvei között fontos helyet foglalt el a szociális szempont. Beksics Gusztáv már a századelőn annak a véleményének adott hangot, hogy összefüggés van a kötött birtok léte és az adott terület népesedési viszonyai között. „A kötött birtok százalékanak növelése már-már egyértelművé kezd lenni a születési százalékok apadásával. Máris jelentkezik az a tünet, hogy

---

¹ Képviselőházi Irományok, 1935–39. III. k. 83–108.

² *Matolcsy Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon.* Bp. 1934. 47.

³ Kaposi Zoltán úgy fogalmazott, hogy „a korabeli szaksajtó és a birtokpolitikai szakirodalom jelentős része is egyértelműen a hitbizományok piacosítását tartotta üdvöztetőnek.” *Kaposi Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány gazdasági változásai a 20. század első felében. Közép-Európai Közlemények* 12/45. (2012) 3–4. sz. 200. Ezt a közvélekedést megerősíti: *Lukács Nikolett: Hitbizományok a 20. századi Magyarországon.* A Tiszántúli Történeztársaság Közleményei 6. Debrecen, 2010. 107.

⁴ Képviselőházi Napló 1935–1939. V. k. 2–22. 63–68. és 232–244.

minél nagyobb valamely vidéken a kötött birtok percentje, annál kevesebb születés történik ott” – jelentette ki egyik könyvében.⁵

Ez a koncepció, miszerint a parasztság népességgyarapodásának előmozdítása, illetve egy földreform keresztül vitele érdekében kell a hitbizományokat korlátozni vagy megszüntetni, a későbbi diskurzusban is visszaköszönt. Illyés Gyulának a Nyugat című folyóiratban 1933 őszén jelent meg egy nagy visszhangot kiváltó írása, amely a Dunántúl egyes falusi térségeiben elharapódzott születésszám-csökkenést állította a középpontba.⁶ A cikk alapján kibontakozott polémiában a legtöbb szerző – köztük Illyés is – a kisbirtokos parasztság megerősítésében látta a probléma legfőbb megoldását.⁷ Az ismert agrárszakember, Kerék Mihály a legtekintélyesebb konzervatív szellemi folyóiratban, a Magyar Szemlében megjelent 1935-ös írásában szintén közvetlen összefüggést látott a magyarság pusztulása, az egyke és a nagybirtok s utóbbin belül a hitbizomány léte között. S ahol látszólag kiegyensúlyozott a birtokmegosztás – tette hozzá – azokat a községek is „rendszerint nagy uradalmak veszik körül (többnyire holtkéz vagy hitbizomány alakjában), amelyek minden falu határán túli terjeszkedést évtizedek óta akadályoznak”.⁸ A hitbizományok felszámolása és a földreform megvalósítása a téma kapcsán megszólalók számára tehát szorosan összefonódott. 1934-re a közbeszédet már egyértelműen egyfajta földreformpártiság dominálta, melynek részeként még a bethleni politikához számos vonatkozásban közvetlenül kötődő Szekfű Gyula is így fogalmazott „Három nemzedék és ami utána következik” című, nevezetes munkájában: „Tudjuk, hogy a földreform kérdése nem aludt el, hanem ott parázslik a hamu alatt, melyet a neobarokk békeszeretet borított rája. A fiatalok írásaiban és beszédeiben is ott forog, mint legsürgősebb nemzetpolitikai teendő”.⁹ A parasztság földhöz juttatásának előmozdításához pedig – hangzott az érvelés – elkerülhetetlen a hitbizományok jelentős redukciója, vagy teljes felszámolása.

A kortárs hozzászóló többnyire saját nézeteiknek a kifejtésére koncentráltak, mind a hitbizományokat, mind az 1936-ban tető alá hozott reformot illetően. Utóbbi kapcsán egyébként döntően a kritikus értékelések domináltak. Ahogyan Kerék Mihály 1939-ben megjelent nagyhatású művében (A magyar földkérdés) fogalmazott: „a reformmal teljes mértékben sikerült nemcsak a hitbizományi in-

⁵ A szöveget idézi: *Szabó A. Ferenc*: Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei. Századok 126. (1992) 2. sz. 240.

⁶ *Babus Antal*: Illyés Gyula és Fülep Lajos az egyke ellen. In: Görömbei András (szerk.): *Studia Litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa*. Tomus XL. Debrecen 2002. 26–34.

⁷ A téma újabb irodalmához: *Koloh Gábor*: Demográfiai válság az Ormánságban. *Korall* 14. (2013) 54. sz. 104–117.

⁸ *Kerék Mihály*: Az egyke múltja, jelene, orvosszerei. *Magyar Szemle* 9. (1935) 1–4. sz. 23. k. 236.

⁹ *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1989. 423.

tézményt megmenteni, hanem sikerült vele együtt a birtokpolitika elől elvonni a hitbizomány által védett óriási területeket is.¹⁰ A történetírás a későbbiekben rendszerint megelégedett a hitbizományok megszüntetését sürgető, valamint az említett törvényre vonatkozó negatív vélemények újrafogalmazásával – mélyebb elemzés igénye nélkül.¹¹ Az árnyaltabb, birtokstatisztikára épülő megközelítésre kivételt jelentett Nagy József tanulmánya.¹² A szerző a hitbizományok 20. századi történetének áttekintésére vállalkozott, ám vizsgálatát bizonyos fokig korlátozta, hogy számára az adatok inkább csak a megszűnés/megszüntetés alátámasztásának a szempontjából bírtak jelentőséggel.¹³

Természetesen egy tanulmány keretében aligha lehet a téma minden részkerészt megvizsgálni, ezért kiindulópontként annak elemzésére törekszünk, hogy a hitbizományok egyáltalán milyen helyet foglaltak el a Horthy-kori birtokmegoszláson belül, s az 1936: XI. tc. pontosan milyen jellegű változásokat eredményezett rajta.

Maga a hitbizomány a kötött birtok egyik típusát jelentette, amikor a föld az alapítás szerint meghatározott módon öröklődik a családon belül. Bár utóbb elvileg pénztöke is lehetett, a gyakorlatban földbirtokot és kisebb részben épületeket foglalt magába. Az örökös csupán haszonélvezője lehetett a hitbizománynak, s azt tilos volt eladni, elajándékozni, elzálogosítani, illetve részben vagy egészben elidegeníteni, sőt még a hitellel való megterhelhetőségét is korlátozták. Az előírások betartását pedig külön felügyeleti szerveknek kellett érvényre juttatniuk. Minden ilyen birtok valamely, területileg illetékes bírói szervhez tartozott, illetve bizonyos, rendkívüli esetekben gondnokot is ki lehetett jelölni az adott birtokegység élére. Az öröklésre az alapítólevélben meghatározott módon kerülhetett sor, s elvileg három mód volt, az elsőszülöttség, az ízőröklési, és a koridősbségi, de mindig férfiágon, a gyakorlatban viszont az elsőszülöttség elv dominanciája érvényesült.¹⁴ 1911-ben a hitbizományok közel 92%-a így öröklődött.¹⁵ 1848-ig

¹⁰ *Kerék Mihály*: A magyar földkérdés i. m. 257.

¹¹ Példa erre: *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Bp. 2001. 302.

¹² *Nagy József*: Hitbizományok Magyarországon a XX. században. In: Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből. Szerk. Besze Tibor – Miskei Antal. Eger 2007. 297–312.

¹³ A szerző megfogalmazásában: A kialakuló magyar polgári államszervezet nem tudott mit kezdeni az alapvetően feudális jellegű intézménnyel... A kialakuló kapitalista rendszerbe pedig feltétlenül szükség lett volna a hitbizományok felszámolására.” *Nagy J.*: Hitbizományok i. m. 300. Hasonló megközelítés jellemezte utóbb Lukács Nikolett tanulmányát is. *Lukács N.*: Hitbizományok i. m. 107–132.

¹⁴ A téma irodalmához: *Peres Zsuzsanna*: A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon. Bp. 2014. *Ballabás Dániel*: A főrendiházi reform és a magyar főnemesség földbirtokviszonyai. PhD értekezés. Eszterházy Károly Egyetem, Eger. <http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/66/>, letöltés 2020. aug. 21. 164–184. *Lukács N.*: Hitbizományok i. m. 107–109.

¹⁵ *Ballabás D.*: A főrendiházi reform i. m. 182.

persze a földeket általában véve nem lehetett eladni vagy elajándékozni, a hitbizomány viszont annyiban különleges helyzetűnek számított, hogy tilos volt elzálogosítani, és esetében nem érvényesültek az ősiség előírásai, miszerint az egyes ági férfi leszármazottak egyenlő arányban örökölnek.

A hitbizományt az 1687. évi IX. tc. hozta létre, melyet utóbb újabb jogszabályok erősítettek meg, illetve pontosítottak. Bár a 19. század folyamán több ízben is felmerült megszüntetésének lehetősége,¹⁶ a hitbizományi rendszer végül fennmaradt, miközben az ősiség megszűnt. Átfogó szabályozása azonban nem történt meg, s az eljárási rendet elsődlegesen egy 1869. év igazságügyi miniszteri rendelet szabályozta. Mivel új hitbizomány létrehozása végső soron uralkodói engedélyhez volt kötött, a bővítés lehetősége 1918 után átmenetileg megszűnt, amit az 1919-ben kiadott 522/1919. számú miniszterelnöki rendelet, majd egy, a Nagyatádi-féle földreformhoz kapcsolódó, 1921-ben napvilágot látott újabb belügyminiszteri rendelet is megerősített.¹⁷ A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy az 1920: XXXVI. tc. lehetőséget nyújtott úgynevezett családi kishitbizományok létesítésére is,¹⁸ ennek azonban gyakorlati hatása nem volt.

A 19. század végén összesen 93 hitbizomány létezett, melyből 26-nak az alapítása az 1848 előtti nagyjából kétszáz évre nyúlt vissza, míg 65-nek a létrehozására a 19. század második felében került sor. Tehát azon túl, hogy itt – legalábbis a hazai jogalkotásban – egy nem feudális eredetű intézményről van szó, a gyakorlati alkalmazása éppen a magyarországi polgárosodás korszakában vált elterjedtté. A jelenség háttérében elsődlegesen a föld szabad tulajdonná válását lehet felfedezni. Mindenekelőtt könnyebbé vált az alapítás, hiszen korábban az örökölt földeket csak kivételes esetben lehetett ilyen jellegűvé átalakítani. Jóllehet a hitbizományok létrehozásának korábban is a legfőbb motivációját a birtokosztódás és ezzel végső soron az elszegényedés megakadályozása jelentette, ám az ősiség megszűnése után szélesebbre tárult annak a lehetősége, hogy a tulajdonos rossz gazdálkodása, vagy pazarló életmódja következtében nagyarányú vagyonvesztés következzen be. Ennek megakadályozására pedig a kötött öröklés bevezetése tűnt a legkézenfekvőbb megoldásnak.

A hitbizományok szaporodása már a kortársaknak is feltűnt, méghozzá egyértelműen negatív kontextusban, miszerint a kötött birtokok akadályozzák a földhöz jutást, a birtokosok számának a bővülését. Kormányzati szinten már 1888-ban felmerült a korlátozás lehetősége, ami az 1890-es évek közepétől tényleges gyakorlattá vált, s szigorítani igyekeztek a további alapításokat. Nem is sikertelenül, hiszen 1911-ben ugyanannyi hitbizomány volt, mint 1894-ben (91) és a történeti magyar állam megszűnésekor, 1918-ban is csupán eggyel több ilyen

¹⁶ Nagy J.: Hitbizományok i. m. 299–300.

¹⁷ Kállay István: A családi hitbizományok Magyarországon. Levéltári Közlemények 50. (1979) 1. sz. 86.

¹⁸ Lukács N.: Hitbizományok i. m. 114.; Nagy J.: Hitbizományok i. m. 305–306.

uradalom létezett. (A helyzetet bonyolítja, hogy ennél lényegesen kevesebb birtokossal kell számolni, mivel a jogszabályok nem minden esetben zárták ki a többes birtoklás lehetőségét. A korlátozó állami politika mögött egyébként az a döntően liberális háttérű megfontolás is szerepet játszott, hogy a hitbizományok létrehozása sohasem valamiféle közcélokat, hanem egyéni, illetve családi érdekeket – vagyonmegőrzés – szolgált.) Utóbbihoz kapcsolódva az is leszögezhető, hogy az intézményt ugyan még a 18. században köznemesek számára is megnyitották, de az arisztokrácia egyoldalú túlsúlya végig megmaradt. Kenéz Béla számításai szerint az első világháború idején fennálló 92 hitbizományból csupán 11 nem tekinthető főnemeseinek, ami az érintett területeknek 2,7%-át foglalta magába.

Hitbizományi és korlátolt forgalmú területek nagysága, 1893–1941¹⁹

Év	Hitbizományok	Korlátolt forgalmú birtokok
1893	2 329 000	16 381 000
1913	2 290 000	15 590 000 (?)
1920	1 105 000	3 940 000 (?)
1925	984 058	3 693 776
1935	821 747	4 360 622
1941	811 588	4 237 419 (?) ²⁰

Nagy kérdés persze, hogy mekkora nagyságú területekről volt szó, melyet a kötött birtokok egészébe elhelyezve célszerű megvizsgálni. A tárgyalt korszakban több ízben történtek üzemstatistikai és tulajdonosi felmérések, így kézenfekvőnek tűnik, hozzájuk fordulni, bár a helyzet nem ennyire egyszerű. Az első átfogó adatgyűjtésre 1893–95 között került sor,²¹ amelyet az 1911. évi gazdacím-tár követett. Utóbbi azonban több szempontból is hiányos,²² ezért felhasználásától eltekintettünk. Annál is inkább mivel 1913-ban újabb adatgyűjtésre került sor, bár az a 100 holdnál nagyobb birtokokra terjedt ki, ami azonban a hitbizomá-

¹⁹ A táblázat elkészítésénél használt források: *Kenéz Béla*: Nép és föld. A gazdasági élet statisztikája. Bp. 1917. 286. Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacím-tár). Összeállította és kiadta a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1925. 12., 51–53.; Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1936. I. k. 36–96.; A Magyar Királyi Kormány 1941. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, 1941. III. Közgazdasági élet. A. Östermelés. Bp. 1943. 82.; Más felosztásban és tagolásban közölt adatokat: *Czettler Jenő*: A hitbizományokról. Magyar Statisztikai Szemle 13. (1935) 321.

²⁰ Az 1913. és az 1920. évi valószínűsíthetően nem teljes, az 1941. évi adat pedig a trianoni országreszre érvényes.

²¹ Elsődlegesen ennek adataiból építkezett utóbb Kenéz Béla fentebb hivatkozott munkája.

²² Számos terület hitbizományi jellege nincsen megjelölve.

nyoknál – lévén mindegyik nagyobb területű – nem probléma, a korlátolt forgalmúak egészére nézve azonban valószínűsíthetően csak korlátozottan érvényes. Ellenben az 1925-ben megjelentetett gazdacímtár közölte az általa valósnak tartott adatokat 1913., 1920. és 1925. évekre vonatkozóan. Ezt követően 1935-ben történt újabb felmérés, amelynek eredményei két évvel később váltak nyilvánosan hozzáférhetővé. Végül a statisztikai évkönyv éves szinten rendszeresen publikált adatokat, ám alaposabb részletezés nélkül. Így némi bizonytalansági tényező figyelembe vételével mégiscsak lehetőség nyílik a viszonyok áttekintésére.

A fenti táblázat mindenekelőtt megerősíti azt a korábban már jelzett állítást, miszerint a hitbizományok méretei 1893-ban érték el a csúcst, a későbbiekben a növekedés megállt, sőt mérsékelt csökkenés következett be. Trianon – legalábbis abszolút adatokban – jelentős visszaesést hozott, a Horthy-korszakban pedig állandó kisebbedés érvényesült, melynek legnagyobb mértéke az 1920-as évekre esett. A csökkenést a kortárs szakemberek elsősorban három tényezővel magyarázták. Károlyi Mihálytól hosszas, nagy visszhangot kiváltó bírósági procedúra keretében vették el a Károlyi György-féle debrő-parádi uradalmat, s szüntették meg egyben annak hitbizományi jellegét.²³ Mellesleg ebben az esetben azért volt szükség ilyen különleges procedúrára, mert eredendően nem volt jogalap a birtok elvételére. Az 1920-ban tető alá hozott és Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földreform keretében ugyancsak lehetőség nyílt arra, hogy egyes területeket igénybe vegyenek a földosztás céljaira, annál is inkább, mivel a törvényi szabályozás nem nyújtott mentességet a hitbizományoknak. Végül a költségvetés stabilizációja érdekében Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter nagyszabású stabilizációs programmal állt elő, amelynek részeként 1921-ben egy egyszeri, nagy vagyoadó kivetésére is sor került, amely a mezőgazdaság esetében a vagyontárgy értékének 15–20%-ára rúgott. Bár a stabilizációs programban eleve benne volt, utóbb kötelezővé is vált, hogy az érintettek fenti adójukat földben rójják le.²⁴ Ily módon a Károlyi-uradalom esetben 37 000 holdról volt szó,²⁵ a Nagyatádi-reform 43 300 holdat, a vagyonsváltás pedig – utóbb a földreformhoz csapva – 100 800 holdat érintett.²⁶

A három kategória együtt 181 152 holdat tett ki. 1920 és 1935 között kevesebb lett a hitbizományok területe, mégpedig 283 253 holddal, tehát 102 102 holdnyi birtok egyéb módon került ki a kötöttségek alól. Utóbbi két fő módon történhetett: örökös híján megszűnt a birtok, vagy annak egy részét a maga a haszonél-

²³ *Schönwald Pál*: A Károlyi-per. Bp. 1985.

²⁴ A gyakorlatban azonban a hitbizományok területe nem csökkent a jelzett adókulcsnak megfelelő arányban.

²⁵ Magyarország földbirtokosai és földbérlői, 1925. 53. A köztudatban ennél nagyobb számok is ismertek. *Murányi Gábor*: A Károlyi-vagyon elkönfiskálása: birtokra kaptak. *Heti Világgazdaság* 2012. 34. sz. 48–49.

²⁶ *Czettler J.*: A hitbizományokról i. m. 521.

vező tette szabaddá. Effélére egyébként már 1918 előtt is volt példa, s a gyakorlat a két világháború között is tovább élt, sőt mértéke is egyértelműen nőtt. Az eljárási rend ebben az esetben úgy zajlott le, hogy első lépésben a hitbizomány haszonélvezője kezdeményezte bizonyos, pontosan megjelölt birtoktestek szabad tulajdonúvá nyilvánítását, a kérelem ezután az illetékes bírósághoz került, majd a végső döntés az államfő kezében volt, akinek ezt a jogát 1931-ben, a 10 130/1931. számú igazságügyi miniszteri rendelet is megerősítette, illetve pontosította.²⁷

Több olyan elemzés is készült, amely egy-egy konkrét hitbizomány helyzetére fókuszál, így részlegesen bár, de lehetőség nyílik a konkrét körülmények vizsgálatára.²⁸ A gr. Dessewffy Kálmán által 1867-ben alapított két hitbizomány utóbb egy kézbe került, ami immár tekintélyes nagyságot, 25 567 holdat jelentett. A birtokot azonban jelentős terhek sújtották, így az örökösödési illeték kifizetése, kegyúri kötelezettségek, a haszonélvezetben nem részesülő utódok bizonyos fokú eltartása, valamint a rossz gazdálkodás következményei. Rövid távú megoldást a hitelfelvétel jelentett, amelynek komoly eladósodás lett a következménye, anélkül azonban, hogy a jövedelmezőség érdemben javult volna.²⁹ Így felmerült a földek egy részének szabaddá tétele és eladása, ami azonban már a procedúra első lépcsőfokánál, a hitbizományi bíróság engedélyének a megszerzésénél elakadt. A terület ennek ellenére valamelyest csökkent, elsősorban közcélú kisajátítások – vasútépítés, folyószabályozás – eredményeképpen. Az 1918/19-es forradalmi időszak azután újabb pusztulást hozott, amit fokozott az akkori haszonélvezőnek, gr. Dessewffy Aladárnak a gazdasággal szembeni teljes nemtörődömsége. Dessewffy Aladár ráadásul, mivel nem akarta teljesíteni a birtokban maradás jogszabályi előírásait,³⁰ előbb lemondott a haszonélvezetről, majd visszavonta azt, ami újabb pereskedésekhez vezetett. A teljesen kilátástalanná váló helyzetből csak a feloldás maradt kiútként, amit az államfő 1929-ben meg is tett. 11 475 holdtól lehetett volna így eladás révén megszabadulni, azzal a feltétellel, hogy a procedúra részeként a hitbizományt a kegyúri terhektől is mentesíteni kell. A világgazdasági válság azonban lehetetlenné tette a szanalási terv gyors kivitelezését, ráadásul a gazdálkodás is teljesen deficitessé vált. Végül újabb birtoktesteket kellett szabaddá tenni és eladásukat realizálni az 1930-as évek második felében.³¹ Végeredményben a hitbizomány 1939-ben 5702 holdat tett ki, tehát az eredetinek nagyjából 22%-ára zsugorodott.

²⁷ Magyarországi Rendeletek Tára, 1931. Bp. 1932. 202–203.

²⁸ A Haynau-hitbizomány esetében csak a birtokcsökkenés ténye lett megerősítve, annak okaira nem tért ki a szerző: *Ballabás Dániel*: Haynau magyarországi hitbizománya. Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. 37. k. Eger 2010. 118–121.

²⁹ *Gottfried Barna*: Egy hitbizomány széthullásának anatómiája: A Dessewffy-hitbizomány. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. 10. sz. Szerk. Nagy Ferenc, Nyíregyháza 1994. 87.

³⁰ Dessewffy Aladárnak Magyarországon kellett volna élni, ő azonban nem kívánt Svájcból hazaköltözni.

³¹ *Gottfried B.*: Egy hitbizomány i. m. 91.

Hasonlóan negatív történet zajlott le az Andrássyak tiszadobi hitbizományánál is. Itt ifjabb gr. Andrássy Gyula az 1920-as években jelentős összegekkel terhelte meg a birtokot, majd elindított egy feloldási eljárást, vélhetően azért, hogy a földeket mostohagyermekai, pontosabban elhunyt fivérének a lányai kapják meg. A kísérlet értelemszerűen kiváltotta a hitbizományi örökös, gr. Andrássy Sándor ellenállását, a konfliktus perhez vezetett, s a bíróság végül döntően Sándornak adott igazat, de a többiek felé kártérítési kötelezettséget írt elő a számára.³² Ez a procedúra, valamint a már említett gazdasági válság a hitelekkel megterhelte uradalmat csődbe juttatta, ami végül zárgondnok kinevezéséhez vezetett, amelyből a hagyományos gazdálkodás révén nem látszott kiút. Annál kevésbé, mivel utóbb olyan bírósági döntés született, hogy a lányok a nekik járó részt földben kapják meg. A végeredmény az lett, hogy részben az előbb említett ok, részben a hitelcsökkentés érdekében itt is felszabadításokra került sor.³³ A birtok területe így 1925 és 1939 között, 6716-ról 3367 holdra csökkent.

Esterházy Tamás gróf kirívóan nagy hitbizománnyal rendelkezett (33 151 hold) ám ez sem mentette meg. Részben rossz befektetései, részben pazarló életformájának köszönhetően teljesen eladósodott, így végül rákényszerült közel 4000 holdnyi birtokrész felszabadítására, melynek foganatosítása azonban itt is évekig elhúzódott.³⁴

Birtokcsökkenés egyébként rossz gazdálkodás nélkül is előfordult. Széchenyi Aladár például a terhektől való megszabadulásként alkalmazta: így fizette meg az örökségi illetéket, váltotta meg a kegyúri terheket, vagy az utóda a gazdaság modernizációjához szerzett pénzt.³⁵ A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány a kifejezettel jól gazdálkodók közé tartozott, amelynek éves jövedelme kedvező körülmények között 200 000 pengő körül mozgott.³⁶ A tőkehiány azonban időnként számukra is gondot jelentett. Esetükben szintén kimutatható bizonyos területcsökkenés, az 1870-ben még 29 475 holdnyi birtok, 1935-re 18 249 holdra esett vissza, amelynek hátterében azonban döntően a földbirtokpolitikai környezet módosulása húzódott meg: a trianoni határváltozások, valamint a már említett vagyonváltás és a földreform. Utóbbihoz kapcsolva kisebb földterület vitézi birtokok létesítésére lett átengedve, majd az 1930-as évek elején parcellázásokra

³² *Püski Levente: Az Andrássy-család tiszadobi hitbizományának kálváriája.* In: A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen 2013. 299–301.

³³ Uo. 304–310.

³⁴ Nemzeti Újság, 1934. aug. 14. 6.

³⁵ *Lukács Nikolett: A monoki Andrássy-hitbizomány bemutatása.* Debreceni Jogi Műhely 6 (2009) 2. www.debrecenijogimuhely.hu, letöltés 2020. jan. 15.

³⁶ *Kaposi Z.: A herceg Batthyány-Strattmann i. m. 199. A hitbizományon belül elhelyezkedő nagykanizsai uradalomról külön elemzés is készült. Uő.: A nagykanizsai uradalom változásai 1914–1945. Közép-Európai Közlemények 12/45. (2019) 2. sz. 51–72.*

is sor került.³⁷ Ez a hitbizomány azért is érdekes, mert az elveszett horvátországi földekért kapott kárpótlást Batthyány-Strattmann László herceg nem földbe fektette be, hanem értékpapírokba, amely utóbb pereskedéshez vezetett az oldalági örökösökkel.³⁸ A gazdasági válság alatt aztán az értékpapírok elértéktelenedtek, ami újabb érvet szolgáltatott a hagyományos felfogás híveinek, akik a föld értékállóságra építettek. Az első világháború és az azt követő infláció, illetve a gazdaság egyéb szféráiban tapasztalható átrendeződés – vállalkozások sora ment tönkre – azt mutatta, hogy a földbirtok ugyan nem rendelkezik különösebben nagy jövedelemtermelő képességgel, de őrzi az értékét. Ez a megállapítás azonban nem érvényes a hitbizományok részét képező kastélyokra. Utóbbiakat ugyanis a szakértők többnyire magasra becsülték, miközben ténylegesen meglehetősen alacsony paci értékkel, illetve hasznosíthatósággal bírtak. Jó példa erre Tiszadob, ahol az idősebb Andrassy Gyula által épített kastély üresen és kihasználatlanul állt, eladni nem lehetett, az állagmegőrzés kötelezettsége ellenben a haszonélvezőt terhelte.³⁹

Összességében véve az érintett arisztokratáknak hitbizományuk átvételét követően számos pénzügyi teherrel kellett szembesülniük – örökösödési illeték, apanázs a rokonoknak, fejlesztési tökehiány –, amit esetenként tetézt a költelező életforma, vagy a gyakori peres eljárások. Az oldalági örökösök ugyanis a hitelfelvételnél, a felszabadítási procedúránál, vagy az öröklési rend kapcsán bármikor konfliktust kavarthattak, növelve ezzel is a pénzügyi terheket. Utóbbi különleges eseteként, amikor a már említett Andrassy Sándor megkapta a tiszadobi hitbizományt, előbb magától értetődőnek tűnt, hogy azt idősebbik fia, Imre kapja meg idővel. A kisebbik testvér, Mihály azonban megtámadta ezt, mondván, bátyja egyébként is örököl egy hitbizományt, így a frissen szerzett tiszadobi már őt illeti.⁴⁰ A történeti feldolgozások alapján, amelyet a Budapesti Közlönyben megjelent hivatalos bejelentések is megerősítenek,⁴¹ a két világháború között az érintett főnemesek körében elterjedt gyakorlatnak számított a földek egy részének – eladás céljából történő – szabaddá nyilvánítása, s a korábban emlegetett kevéssel több, mint 100 000 hold túlnyomó részénél is így szűnhetett meg a kötöttség. Ugyanakkor a folyamat behatárolt keretek között zajlott, s csupán kivételes esetekben fordult elő, hogy a hitbizományok területe ily módon drasztikusan redukálódott volna. A távolabbi jövőt illetően azonban joggal valószínű-

³⁷ *Kaposi Zoltán*: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány i. m. 197–201.

³⁸ Uo.

³⁹ *Püski L.*: Az Andrassy-család i. m. 304. Hasonló nehézségekkel kellett szembesülnie Monokon Széchenyi Aladárnak. *Lukács N.*: A monoki Andrassy-hitbizomány i. m.

⁴⁰ Andrassy Mihály az alapító levél egyik pontjába kapaszkodott bele, melynek alapján az élvezet elsőbbséget, aki „az elsőszülöttségi rend szerint való örököshöz a legközelebb áll és még hitbizományt nem bír”. *Püski Levente*: Az Andrassy-család i. m. 307.

⁴¹ Budapesti Közlöny, 1920. febr. 7. 4., 1921. jan. 13. 5., 1924. okt. 10. 4., 1929. máj. 29. 12.

síthető, hogy a jelenség idővel a rendszer alapjait kérdőjelezte volna meg. Egyelőre azonban a hátrányok mellett bizonyos előnyök is látszóttak, a földek kötött jellege ugyanis egyértelműen fékezte a birtokvesztés folyamatát. Az egyik tekintélyes politikai napilap, a Pesti Napló munkatársa 1931 végén egyenesen úgy látta, hogy számos mágnás főleg a hitbizományuknak köszönheti, hogy egyáltalán talpon tud maradni a válság közepette.⁴²

Ugyanakkor a folyamat nem csupán önmagában érdekes. Amíg ugyanis a dualista éra második felében a korlátolt forgalmú földek egészének és a hitbizományoknak a területe egyaránt kis mértékben ugyan, de csökkent, addig a Horthy-korszakban a két birtoktípus már eltérő trendet követett. A kötött birtokok nagysága előbb csökkenést, majd egyértelmű növekedést mutatott. 1925-höz képest 1941-re az arányuk felment 114,7%-ra. A jelenség mögött egyébként nem annyira az új birtokfajta megjelenése (vitézi telkek),⁴³ hanem döntően az önkormányzati és állami tulajdonban lévő földek növekedése állhatott.

Az abszolút számoknál azonban a viszonyított értékek jóval többet árulnak el a birtokmegoszlás helyzetéről, annak változásairól.

*Hitbizományok és korlátolt forgalmú birtokok részesedése
Magyarországon, 1893–1941⁴⁴*

Év	Hitbizományok részesedése az országterületből	Hitbizományok részesedése a kötött földekből	Kötött birtokok részesedése az országterületből
1893	4,8%	14,21%	33,5%
1913	4,7%	14,68% (?)	31,8% (?)
1920	6,8%	28,0% (?)	24,4% (?)
1925	6,09%	26,64%	22,87%
1935	5,1%	18,84%	27,11%
1941	5,04%	19,15% (?)	26,35% (?)

A táblázat mindenekelőtt megerősíti, azt a korábbi állítást, miszerint az 1890-es években megállt a hitbizományok gyarapodása. Megfigyelhető továbbá, hogy a korlátolt forgalmú földek aránya a történeti államon belül jelentősnek mondható – 31–33%-ot tett ki –, a hitbizományok ellenben távolról sem töltöttek be olyan jelentős szerepet, mint azt előzetesen várni lehetett volna. Sőt, súlyuk a

⁴² Pesti Napló, 1931. 12. 25. 39.

⁴³ A vitézi telkek az 1935-ös Gazdacímár szerint mintegy 33 000 holdat tett ki, ám Csicsery-Rónay István kormánypárti képviselő ennél nagyobb adatokról nyilatkozott. *Kerepeszki Róbert: A Vitézi Rend 1920–1945. Máriabesnyő 2013. 30.*

⁴⁴ Az arányok az első táblázat adatai alapján lettek kiszámítva.

kötött birtokokon belül is erősen korlátozottnak mondható. Hozzájuk képest egyértelműen nagyobb részesedéssel bírtak a közbirtokossági, a különféle önkormányzati, sőt kis mértékben még a kincstári földek is, s arányuk nagyjából az egyházakéval azonos szinten helyezkedett el. Trianon ellenben jelentős módosulást hozott, míg ugyanis a korlátolt forgalmúaknál egészében véve erőtejesen csökkenés, addig a hitbizományoknál bizonyos fokú növekedés következett be. A későbbiekben azután a kötött birtokok aránya előbb csökkenő, majd határozottan emelkedő tendenciát mutatott, ami azonban a korszak végére megállt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy még a legmagasabb értéket produkáló 1935-ös évben is egyértelműen alatta maradt a századelőn megszokottnak. A hitbizományok esetében viszont egy tartós tendenciának mondható, mérsékelt apadás következett be. Tulajdonképpen az 1920. évi 6,8%-ról sem lehet állítani, hogy olyan mértékű lett volna, ami fő akadályát képezhette a szabad birtokforgalomnak, ez azonban 1941-re 5%-ra esett vissza, tehát közel hasonló arányra, mint ami a századelőn volt tapasztalható. A falvakat fojtogató hitbizományokról szóló állítások tehát erős túlzásoknak tekinthetőek, illetve inkább csak egyes behatárolt térségekben érvényesültek. A teljesség kedvéért ugyanis hozzá kell tenni, hogy az országos átlag mögött egyértelmű regionális különbségek húzódtak meg. Ahogyan a nagybirtoknak, úgy a hitbizományoknak is elsősorban a Dunántúl bizonyos térségei tekinthetők a fő bázisuknak. Ami az egyéb vizsgálati szempontokat illeti, a művelési ágak megoszlása terén is inkább a hasonlóság érvényesült. 1925-ben a hitbizományok területének 40,8%-a, a nagybirtok egészének pedig 43,8%-a volt szántó. 1935-re úgy módosult a helyzet, hogy a szántó aránya a hitbizománynál 37,86%-ra csökkent, a nagybirtoknál pedig kevéssel 40% fölött volt. Ellenben a hasznosítás terén a bérleti – elsősorban nagybérleti – rendszer inkább a hitbizományoknál vált nagyobb arányban elterjedté. Az utóbbi tényezőnek azonban, bár a kortársak tették szavá, a földreform szempontjából nézve nincsen érdemi jelentősége, tekintve, hogy a gazdasági racionalitás a tulajdonost mindig a nagybérlet alkalmazására ösztönözte, amit a gyakorlat is megerősített. Mellesleg hasonló érvényes a hitbizományoknak az országon belüli egyenlőtlen megoszlásra vonatkozóan is, tekintve, hogy a föld iránti igény inkább az Alföldön, tehát nem az általuk dominált térségekben volt a legerősebb.⁴⁵

A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy hitbizományoknak a támadások kereszttüzebe kerülése nem magyarázható pusztán a földreform szempontjával. A parasztság földhöz jutását akadályozó volta mellett ugyanis más szempontok is megjelentek a korabeli közéleti diskurzusban, melyek tovább erősítették a vele szembeni ellenérzéseket. Közülük első helyen a modernitás igényét kell kiemelni, amely egyebek mellett a tulajdon szabad voltában öltött testet. Természetesen

⁴⁵ Nem logikus érvelés Sopron, Moson és még néhány vármegye relatíve magas adataiból arra a következtetésre jutni, hogy ez a birtokmegoszlás „parasztok tömegét zárta el a földszerzés lehetőségétől”. Nagy J.: Hitbizományok i. m. 300–301.

ez a szabadság bizonyos körülmények között korlátozható, de csakis valamilyen közérdekre hivatkozva. S a kötött földbirtoknak ugyan a korszakban számos formája létezett, de a hitbizomány volt az, ahol ezt a közérdeket a legkevésbé lehetett megtalálni. Nem véletlen, hogy amikor 1936 tavaszán a képviselőházban lezajlott a rendszer átalakítását célzó törvényjavaslat vitája, akkor számos hozzászóló hozta elő, hogy a hitbizományok létesítése mögött nemzeti helyett legfeljebb családi és udvari érdekek mutathatóak ki.⁴⁶ Tovább erősítette a negatív közhangulatot, hogy bár a hitbizományok területe igen szélsőséges ingadozást takart – 494-től 221 451 holdig terjedően –, de túlnyomó részük 10 000 holdon felüli latifundiumokat jelentett. Ráadásul az 1930-as években számos hitbizományi uradalom került olyan katasztrófális pénzügyi helyzetbe, amikor – különösen Esterházy Tamás gazdálkodása vált a korabeli lapok kedvelt témájává – a bukástól csak a kötött jelleg mentette meg a haszonélvezőket.

Az 1936-ban tető alá hozott 1936: XI. tc. eleve nem felszámolni, hanem módosítani, illetve korlátozni kívánta a szisztéma kereteit. Kimondatlanul is abból kiindulva, hogy elsősorban a szántóföld az, melyet szabaddá kell tenni, számos vagyontárgyat meghagyott hitbizományi kötöttségben: készpénz, halgazdaságok, bányatelkek, lakóházak, belterületi épületek, földadó alá nem eső területek, nádasok és a legnagyobb részt kitevő erdők.⁴⁷ Így a reform a tényleges művelés alatt álló területekre – döntően szántóföldekre – korlátozódott, méghozzá oly módon, hogy csak azok a földek essenek a felszabadítás hatálya alá, melyek éves kataszteri tiszta jövedelme meghaladja a 300 000 koronát, ami nagyjából 3000–3500 holdnak feleltethető meg. (Ezt a birtokhatárt a téma kapcsán megszólaló szakemberek egyike sem vitatta érdemben.) Azzal a nem csekély kiegészítéssel, hogy az ennél nagyobb hitbizományok esetében legalább annak egyharmadát kötöttség alatt kell tartani. További enyhítést jelentett, hogy az említett kritériumot az egyes uradalmaknál külön-külön kellett számításba venni, függetlenül attól, hogy valakinek a kezén esetleg több hitbizomány összpontosult. Ily mód egy kissé bonyolult rendszer jött létre, melynek során a következő birtoktípusok léteztek.

1. Egyértelműen mentesültek a törvény hatálya alól azok a hitbizományok, ahol a jövedelem nem érte el az említett alsó határt, plusz azok, melyeknél egy egyéb földek beszámítása nélkül⁴⁸ sem volt meg a 300 000 ezer koronás plafon.
2. A hitbizományok egy részénél – főleg a közepes nagyságúaknál – egyszerűen alkalmazni kellett a jövedelemhatárt és így a földeknek kevesebb, mint egyharmada felszabadul.

⁴⁶ A képviselőházi vitában elhangzott érvekre nézve pro és kontra lásd: *Lukács N.*: Hitbizományok i. m. 118–119.

⁴⁷ 1936: XI. tc. 2. §

⁴⁸ Csak a hitbizományon belüli művelt földeket figyelembe véve.

3. A legnagyobb latifundiumok esetében viszont a már említett kitétel miatt lényegében véve a művelt terület egyharmad része válhat szabaddá, itt tehát semmiképp nem érvényesült a már említett 3000 holdas birtokmaximum.⁴⁹

A fentiek figyelembe vételével Móricz Miklós számításokat végzett – a kortársak később az ő adatait vették át – a törvény hatásairól. A neves statisztikus 823 324 holdnyi területet alapul véve, arra eredményre jutott, hogy a korábban jelzett 2. pont alapján 33 488, míg a 3. pont szerint 233 000 hold szabadulhat fel. Ezek összesen nagyjából 233 000 holdat tesznek ki, így kötöttség alatt maradna 590 000 hold, tehát az eredetinek nagy része, pontosabban 71,68%-a.⁵⁰ A kérdés azonban még mindig nem zárható le. Ugyanis, bár a reform által érintett területeket záros határidőn belül ki kellett jelölni, de a törvény szerint azok egyelőre a haszonélvező kezén maradnak és csak annak halálakor vagy a haszonélvezeti jog megszűnésekor szabadulnak fel, pontosabban osztódnak szét a várományosok között. A korlátokat, valamint a várományosok életkorát és várható élettartamát is figyelembe véve, Móricz további vizsgálatokat folytatott. Számításai szerint a 233 000 holdnak kevesebb, mint a fele (150 000 hold) szabadulna fel a törvény életbe lépésétől számított 40 éven belül.⁵¹

A változást sürgető csoportok a törvénnyel kapcsolatban meglehetősen kritikus álláspontot foglaltak el, nem véletlenül. Kerék Mihály utóbb sokat idézett véleménye szerint birtokpolitikai szempontból a hitbizományok részleges vagy teljes eltörlésére lett volna szükség, hozzátéve: „Erről azonban szó sincs, sőt ez az intézmény megerősödve került ki ebből a reformból.”⁵² Pusztán a tényekre koncentrálna a törvénytél végeredményben mind a felszabadítandó területek nagyságát, mind a felszabadítás megvalósítását illetően egyértelműen a szűkmarkúság dominált. Más megfogalmazásban az új szabályozás – ellentmondva a nyíltan megfogalmazott intencióknak⁵³ – csupán kis mértékben és a távoli jövő felé kitolva tágította a birtokforgalom szabadságát. Igaz ugyanakkor, ha eredményéből, illetve a földmegosztáson belül elfoglalt pozícióból indulunk ki, akkor a hitbizományként megmaradó területek országos méretekben messze nem alkotnak fajsúlyos kategóriát. Móricz adatai alapján a már említett 590 000 hold az ország területének 3,67%-át, a kötött földeknek pedig 13,5%-át foglalta magába, s

---

⁴⁹ 1936: XI. tc. 2 és 5. §

⁵⁰ Móricz Miklós egyfajta tudományos hírszolgálatként működő könyvnyomatos napilapban tette közzé a témába vágó kutatási eredményeit. Statisztikai Tudósító 1936. jan. 19. 2–6.

⁵¹ Statisztikai Tudósító, 1936. 01. 28. 2–3.

⁵² *Kerék M.*: A magyar földkérs i. m. 256.

⁵³ Az 1. § úgy fogalmazott: „Jelen törvény célja, hogy a családi hitbizományt olyan intézménnyé alakítsa át, amely a földbirtok helyes elosztásához, a népesedés előmozdításához... összhangban van.”

annak számottevő részét olyan területek alkották, amelyeket nem lehetett volna földosztás céljaira igénybe venni. Megjegyzendő továbbá, hogy a kötött földek felszabadítása még nem jelentette automatikusan a kisbirtokrendszer megerősödését, illetve önmagában semmi nem garantálta, hogy a piacra kerülő földek a nincstelen földmunkások és parasztok kezébe kerüljenek.

A fentiekhez továbbá azt is hozzá kell tenni, hogy a hitbizományok helyzetének átalakításakor elsikkadt az állami földreform előmozdításának kérdése, amit utóbb a telepítési törvényben próbáltak valamelyest pótolni. Utóbbi ugyanis kimondta, hogy telepítésre a felszabaduló területnek egyharmada, tehát nagyjából 78 000 hold igénybe vehető, nem várva meg a haszonélvező elhunytát.⁵⁴ Számos korabeli politikus és szakember mutatott rá arra, hogy a törvény lehetőséget kínált hitbizományi kisbirtokok létesítésére (81. §).⁵⁵ Az már kevesebb figyelmet kapott, hogy a 66. § némi korlátozással, de bárki számára – tehát arisztokratáknak is – megengedte újabb hitbizományok létesítését. Ennek méreteire nézve pedig a 71. § volt az irányadó, amely a lekötni kívánt vagyon értékének alsó határát 200 000 pengőben szabta meg. A törvény tehát nem tiltotta a későbbi alapításokat és a Statisztikai Évkönyv adatai szerint néhány esetben ténylegesen sor került újabbak létrehozására,⁵⁶ bár a forrás szűkszávsága miatt nem lehet minden esetben megállapítani, hogy pontosan milyen nagyságúakat érintett. Ezek a példák azonban nem változtattak azon, hogy 1941-ig a hitbizományok területe nem hogy nőtt volna, hanem mérsékelten csökkent,⁵⁷ a Kerék által használt „megerősödés” kifejezés tehát publicisztikai túlzásnak tűnik.

Végeredményben nem meglepő, hogy a hitbizományi reform a korlátozottsága miatt, s hozzáadva az igen lassú szánt végrehajtást, a kortárs publicisztikában erőteljes bírálatokat és ellenérzéseket váltott ki. A hitbizományok azonban a birtokmegoszlás terén nem játszottak olyan jelentős szerepet, mint ahogyan az a vele szembeni kritikus véleményekből következett volna. Ellenben a hitbizományi reform parlamenti vitájában a fennmaradása mellett érvelők sem tudtak a modernizációs igényekkel szemben olyan – valamiféle közérdekre alapozott – érvekkel előállni, amelyek a rendszer fennmaradását meggyőzően támogathatták volna.

---

⁵⁴ 1936: XXVII. tc. 27. §.

⁵⁵ Nagy J.: Hitbizományok i. m. 310–311.

⁵⁶ A Magyar Királyi Kormány 1938. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1940. 131. A Magyar Királyi Kormány 1939. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1941. 55.

⁵⁷ Az viszont további vizsgálatokat igényel, hogy a győri program részbeni fedezeteként 1938-ban kivetett vagyonadó végrehajtásaként a hitbizományi birtokosok milyen mértékben teljesítették kötelezettségüket földleadással.

HAJÓTÖRÖTTEK. A KÁRPÁTALJAI MAGYAR TISZTVISELŐK HELYZETE 1918 UTÁN*

Az első világháborút követő hatalmváltás során a régi magyar vármegyék közigazgatása átalakult. A magyar közszolgák nagy része elvesztette állását, akik ezt követően rendkívül különböző életutakat futottak be. Figyelemre méltó, hogy a kárpátaljai magyar közösség a magasabb tisztséget elhagyó hivatalnokok életútját nyomon követte, s haláluk esetén a helyi lapokban egy-egy nekrológgal tisztelegtek előttük. 1926-ban az egyik beregszászi újság a város egy volt tisztviselőjéről, Rell Ferenc elbocsátott pénzügyi főtanácsosról emlékezett: „Beregszász egyik legismertebb és legtiszteltebb polgára volt, aki a fordulatkor itt maradt és nagy nélkülözésekkel küzdve az elbocsátott állami tisztviselők szószólója lett. Mindenüvé elment, ahol a szélnek eresztett magyar tisztviselők, «az újkori vízözön e legsajnálattreméltóbb hajótöröttjei érdekében valamit tenni lehetett», és rendíthetetlen hittel hirdette, hogy az önhibájukon kívül nyomorgó magyar tisztviselők válláról előbb utóbb leveszik a keresztet.”¹ A korszak gyakori szóhasználatával „hajótörötteknek” titulált magyar közigazgatási hivatalnokoknak egészen új helyzettel kellett szembenézniük 1918–1919 zűrzavarát követően. 1920-ra, mire Magyarország aláírta a trianoni békeszerződést, az első Csehszlovák Köztársaság az 1919-ben elfoglalt területeken már új polgári közigazgatást működtetett. Az 1919-ben megszállt északkeleti magyar vármegyékben a Saint-Germain-i békeszerződés értelmében létrejött Podkarpatszka Rusz nevű terület, amelyet a magyar közbeszédben először Ruszinszónak, majd fokozatosan Kárpátaljának kezdtek nevezni.

A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1910-es adatai szerint a későbbi Kárpátalja területén, tehát Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyékben a lakosság 2,8–3,4 százalékát alkották a köztisztviselők.² A vármegyék vezető elitjét és rekrutációs bázisát elsősorban a helyi nemesi családok határozták meg.

---

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus szülőföldi ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ Jövő, 1926. okt. 3. 5.

² A magyarországi népszámlálások adatai 1784 és 1990 között. 1910. In: Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/, letöltés 2020. ápr. 28.

A Lónyayak, Perényiek, Törökök, Sztárayak, Schönbornok egyezsége kellett a főispánok, alispánok kinevezéséhez. A jó rokoni kapcsolatok az alsóbb tisztségek betöltésénél sem jelentettek hátrányt.³ A helyi ruszin lakosság és a túlnyomó többségében magyar köztisztviselők viszonya közel sem volt felhőtlen, és ezen az első világháború csak rontott. 1918 őszének forgatagában a hazatérő katonák és a földre vágyó parasztok haragja először a köztisztviselők felé fordult, csak Bereg vármegyében néhány nap alatt 24 jegyzőt üztek el a településéről, akiknek egy része vissza sem tért hivatali helyére.⁴ Az 1918–1919 telén az Országos Propaganda Bizottság munkatársainak a ruszin lakosság körében végzett tájékozódása során leírták azt, hogy a magyar fennhatósággal szemben elsősorban azokat a mindennapokban tapasztalható visszásságokat, visszaéléseket sérelmezték, amelyek a közigazgatás alsóbb szintjein működő hivatalnokok részéről érték őket, és az egyházi szervezet egyes papjaihoz voltak köthetők.⁵ Szarvady Kálmán lapszerkesztő, aki egyike volt a hegyvidéken propagandamunkát végzőknek, a következő megállapítást tette a ruszinok magyar közigazgatáshoz való viszonyáról: „a magyarság részéről évtizedek óta, – de különösen a háború alatt, – annyi vérlázító sérelemben volt részük, hogy most már helyzetük orvoslását is csak olyan állam alakulattól remélik, a melyben anyanyelvük használata, szabad vallásgyakorlatuk kulturális és gazdasági érvényesülésük korlátozhatatlan lesz, a hol a közigazgatási, erdészeti, csendőrségi alkalmazottak brutalitásaival szemben majd az államhatalom nem üres, soha be nem váltott ígéretekkel védelmezi meg.”⁶ Javasolta, hogy a szolgabírákat, jegyzőket, papokat, erdészeket cseréljék le mihamarabb, hogy az új hivatalnokok javítsanak azon a megítélésen, amely kialakult a magyar fennhatósággal szemben.⁷

A váltás, ha nem is ilyen formában, de hamar bekövetkezett. Az 1919 januárjától kezdődő román és csehszlovák katonai térfoglalás, valamint az 1919. március 21-én létrejött Tanácsköztársaság jelentősen befolyásolta a köztisztviselők helyzetét. A megszállás következtében a vármegyei hivatalnokok többsége a magyar fennhatóság alatt maradt területekre tette át székhelyüket.⁸ A Tanácsköztársaság létrejötté pedig felszínre hozta azokat a feszültségeket, amelyeket a dualizmus rendszerének utolsó éveit és a háborús zűrzavar kitermeltek. Az újonnan létrejött direktóriumok tagjai akasztófán szerették volna látni a régi rend képvi-

³ *Cieger András*: Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. *Korall* 13. (2003) 87–106.

⁴ *Kozma György*: Egy vármegye harca és haldoklása. Szentés 1938. 111.

⁵ *Szakál Imre*: „Rend, fegyelem, összetartás, s nem lesz panasz többé a Kárpátok bércei között”. *Iratok Ruszka-Krajna történetéhez (1918–1919)*. Beregszász–Ungvár 2018. 41.

⁶ Szarvady Kálmán lapszerkesztő jelentése ismeretlen címettnék a ruszin lakosság körében uralkodó hangulatról. 1918. december. *Szakál I.*: „Rend, fegyelem, összetartás” i.m. 132–151.

⁷ Uo.

⁸ *Németh Péterné*: Adatok az 1918–1919. évi forradalmak beregi történetéhez. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. 3–4. Nyíregyháza 1982.

selőit. Bereg vármegye központjának, Beregszásznak a főterén is megjelentek a bitók, szerencsére csak elrettentésként.⁹ Az április végi román és csehszlovák térfoglalás az északkeleti vármegyékben negyven naposra kurtította a tanácshatalom időszakát. A vármegyei tisztviselői gárda egyes tagjai pedig lelkesen közreműködtek a megszállókkal, hogy rács mögé juttassák a direktóriumok tagjait.

A megszállt területeken maradt tisztviselőket a katonai közigazgatások részéről az első kihívás 1919 nyarán érte. Általánosságban az mondható el, hogy a helyi lakosság a megszálló katonákkal szemben igyekezett békésen viselkedni, alkalmazkodni a helyzethez. A háborúban és azt követő politikai és gazdasági zűrzavarban kimerült lakosok nem kívántak ellenállni. A községi hivatalnokok jelentős része az év végig a helyén maradt, feladataikat a kialakult helyzethez alkalmazkodva igyekeztek ellátni. A megszállt területeken a csehszlovák katonai hatóságok plakátok útján ismertették a lakosokkal, hogy „katonai diktatúra lép életbe” és arra is felhívták a figyelmet, hogy „minden közhivatalnok, aki a Csehszlovák Köztársaságnak a fogadalmat leteszi, megmarad hivatalában.”¹⁰ A települési és megmaradt vármegyei hivatalnokok csekély kivételtől eltekintve meg is jelentek a városparancsnokságokon, és a csehszlovák hadsereg tisztjei előtt letették a szóbeli fogadalmat, miszerint feladataikat helyükön maradván továbbra is ellátják.¹¹ Nagy Ernő, korábbi alsóvereckei főszolgabíró, a megszállás idején Bereg megye alispánhelyettese, 1922-es elmondása szerint akkor, 1919 nyarán a katonai parancsnok előtt szóban volt szükséges megfogadni azt, hogy a tisztviselők hivatalaikat nem hagyják el és a rendet fenntartják. Azt, hogy miért is mentek bele a fogadalomtételbe, a következőképp indokolta: „Az általános hangulat az volt, hogy mindenki maradjon a helyén, [...] nehogy a megüresedő helyekre idegenek kerüljenek.”¹² Az együttműködést nyilván erősítette az tény is, hogy magyar közösség alapvetően ideiglenesnek fogta föl a katonai térfoglalást. Ez a fajta attitűd még a Saint-Germain-i béke aláírása után is csak igen lassan változott meg.¹³ Fontos megjegyezni, hogy a Magyar Népköztársaság kormánya már 1918 novemberében felhívta a hivatalnokok figyelmét, hogy maradjanak a helyükön, és a csehszlovák, vagy román hatalom kényszerítésére csak végső esetben tegyenek fogadalmat. Mindazonáltal ennek a belügyminiszteri rendeletnek

⁹ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban: KTÁL) Fond 14. Op. 10.Od. zb. 126.

¹⁰ KTÁL Fond 108. Op. 7.Od.zb. 147.

¹¹ *Fedinec Csilla: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* Galánta–Dunaszerdahely 2002. 64.

¹² Nemzetgyűlési napló, 1922. I. kötet. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_01/?pg=33&layout=s, letöltés 2020. nov. 27.

¹³ *Fedinec Csilla: Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között.* Fórum Társadalomtudományi Szemle 9. (2007) 1. sz. 104.

az értelmében a letett fogadalom nem számított sem az állampolgári hűség, sem a hivatali kötelezettség megszegésének.¹⁴

A települési, járási közigazgatások tisztviselői tehát túlnyomó többségükben a helyükön maradtak. A csehszlovák katonai megszállás alatti ideiglenes közigazgatásban is szükség volt a magasabb szintű területi közigazgatási egységekben az ügyek folyamatát vivő tisztviselőkre, így a megyékből létrehozott zsupákban megjelentek az első cseh és szlovák hivatalnokok. Ungváron már 1919 januárjában bemutatták Ladislav Moys szlovák származású ungi zsupánt.¹⁵ A csehszlovák katonaság együttműködött olyan személyekkel is, akik a magyar fennhatóságból maradtak helyükön, számítva helyismeretükre. Kaminszky József például a Népköztársaságban a rövid életű Ruszka Krajna autonóm terület munkácsi kormányzóságának az egyik működtetője volt, a Tanácsköztársaságban a Ruszin Népbiztosság munkácsi politikai megbízottja lett, és ezt a munkácsi posztját olyannyira megkedvelte, hogy csehszlovákoknak sem tudott nemet mondani és ő lett a Munkács központú Beregi zsupa első vezetője.¹⁶ A katonai térfoglalástól a polgári közigazgatás kiépítésének kezdetéig sajátos volt a viszony a terület új irányítói és a helyükön maradt magyar hivatalnokok között. A megszállt területek lakossága a problémáik megoldását az államtól, vagy annak funkcióit betöltő szervtől várta. Különösen fontos volt ez a közellátás biztosítása szempontjából.¹⁷ Ezzel együtt a csehszlovák államhatalmat képviselő újonnan Kárpátaljára érkező katonai, majd civil szerveknek szükségük volt a helyi viszonyokat jól ismerő hivatalnokok együttműködésére a lokális szintű dolgok menedzselésében, így bizonyos fokú kölcsönös egymásrataltságra jöttek létre az említett példához hasonló megegyezések.¹⁸ 1919. szeptember 10-e, az Ausztriával kötött béke aláírása után elkezdődött a csehszlovák polgári közigazgatás kiépítése.

Az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben Ausztriával megkötött békeszerződés kimondta: „Tekintettel arra, hogy Csehországnak, Morvaországnak és Szilézia egy részének népei, úgyszintén Szlovákia népe saját akaratukból elhatározták, hogy Csehszlovák Köztársaság név alatt egy egységes, szuverén és független állam létesítése céljából állandó szövetségben egymással egyesülnek és ezt az egyesülést végre is hajtották, figyelemmel arra, hogy a Kárpátoktól délre lakó rutén nép ehhez a szövetséghez csatlakozott. [...] A Szövetséges és Társult Főhatalmak a Csehszlovák Köztársaságot szuverén és független

¹⁴ *Angyal Béla*: Érdékvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből. 1918–1938. Galánta–Dunaszerdahely 2002. 17–18.

¹⁵ *Fedinec Cs.*: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája i. m. 50.

¹⁶ Uo. 51.

¹⁷ *Egry Gábor*: Posztbirodalmi átmenetek? In: Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés 1918–1925. Dokumentumválogatás I. Románia. Szerk. Ábrahám Barna – Egry Gábor. Bp. 2019. 13–46.

¹⁸ Lásd Uo.

államként elismerik”¹⁹ A békeszerződés 10. és 13. cikkelyében a prágai kormány kötelezte magát, hogy autonómiát ad Podkarpatszka Rusznak, ez azonban 1938 őszéig elmaradt. A terület közigazgatása több lépcsőben formálódott. Jan Breicha (csehszlovák részről) és Edmund Hennoque francia tábornok (szövetségi részről) 1919. november 8-án kiadták az ún. Generalný Statutumot (Általános Szabályzat), amely kimondta, hogy Csehszlovákia kötelezi magát, hogy létrehozza a „kárpátaljai Ruszin Területet”, mint autonóm egységet a csehszlovák államban, és felruhazza a „legmesszemenőbb autonómiával.” Az 1920. február 29-i csehszlovák Alkotmány 3. §-a is megerősítette, hogy Kárpátalja a legszélesebb körű autonómiát fogja kapni az „egységes és oszthatatlan” csehszlovák államon belül. Fontos megjegyezni, hogy a békeszerződés Podkarpatszka Ruszra nézve megjegezte, hogy: „[...] a rutén terület tisztviselőit a lehetőségekhez képest a terület lakosai közül fogják kiválasztani.”²⁰ Ez az elv a már említett Generalný Statutumban (Általános Szabályzatban) is megjelent, s annak hármas pontjában leírták: „Csehszlovákia kötelezi magát, hogy a Ruszin Országban lévő tisztviselők, amennyiben csak lehetséges, ezen terület lakói sorából lesznek kiválasztva.”²¹

Kárpátalja csehszlovák államon belüli különigazgatását 1919 novembere és 1920 februárja között a Direktórium, utána pedig a kormányzói hivatal és az élen álló kormányzó biztosította.²² A rövidéletű Direktórium, amely a kárpátaljai lakosság körében nem volt egyértelműen népszerű, Gregory Zhatkovich ruszin származású amerikai ügyvéd vezetésével a békeszerződésben foglalt azon előírást volt hivatott betartani, mely szerint a terület igazgatását a ruszinok láthatják majd el.²³ A terület első kormányzója is Zhatkovich volt, aki 1921-ben a ruszin autonómia ügyének sikertelensége feletti csalódottságában lemondott. Jól jellemzi Prága politikáját Kárpátalja irányába, hogy ezt követően két évig nem is neveztek ki kormányzót, és a kormányzó pontos adminisztratív hatáskörét nem írták körül. Egy idő után Kárpátalja bizonyos mértékű közigazgatási különállásának egyedül a kormányzói tisztség jelképezte. 1923-ban Anton Beszkid válhatott a terület első emberévé, és tisztségét 1933-ig töltötte be. Őt Konstantin Hrabár követte, aki 1935 és 1938 között bírhatta a hivatalt. 1938-ban, még az autonóm Podkarpatszka Rusz létrejötte előtt Iván Párkányinak is jutott csaknem egy hónapnyi kormányzóság. Valamennyiük ruszin származású volt.²⁴ A kor-

¹⁹ A Csehszlovákia függetlenségéről és a kisebbségek védelméről szóló szerződés. *Fedinec Csilla*: Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok. Dunaszerdahely 2001. 54–57.

²⁰ A Csehszlovákia függetlenségéről és a kisebbségek védelméről szóló szerződés. Közli *Fedinec Cs.*: Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez i. m. 54–57.

²¹ Kiáltvány [Generalný Statutum] Podkarpatszka Rusz Berendezkedéséről. Uo. 59.

²² Uo.

²³ *Robert Pejša*: Podkarpatská Rus v Československu 1919–1922. Právní a politicko-společenské aspekty připojení Podkarpatské Rusi k Československu. Praha 2016. 101.

²⁴ Uo.

mányzó mellett a közigazgatás valódi vezetője az 1919 nyarától az 1928-as közigazgatási reformig a Polgári Közigazgatási Hivatal vezetője, az alkormányzó volt. 1928-ban a közigazgatási reform következtében a Közigazgatási Hivatal Tartományi Hivatallá alakult, élén a tartományi elnökkel, aki a korábbi alkormányzó lett. Az első alkormányzó 1920–1923 között Petr Ehrenfeld volt, őt Antonín Rozsypal követte, egészen 1937-ig irányítva a területet, 1928-tól tartományi elnökként. 1937–1938-ban Jaroslav Meznik töltötte be a pozíciót. Valamennyien cseh nemzetiségűek voltak.²⁵

A központi hatalom a kormányzó intézményét az autonómia kezdeti lépéseként aposztrofálta. A lényeges ügyek továbbra is Prágában dőltek el. 1920-ban Kárpátalja még a választásokból is kimaradt, mert ekkor még a területén tartózkodott – a máramarosi részen – a román hadsereg.²⁶ A térségben nagyszámú cseh hivatalnok jelent meg. Prágában azzal érveltek, hogy a helyi ruszinság körében nincs megfelelő számú értelmiség a közhivatalok ellátására, a magyar, a német, esetleg a zsidó értelmiségiek pedig megbízhatatlanok.²⁷ 1921-re szilárdult meg a közigazgatási tagolás – Ungi, Beregi, Máramarosi zsupára osztották fel a területet. 1928 júliusától Kárpátalja – Csehországgal, Morvaországgal, Sziléziával, Szlovákiával együtt – Csehszlovákia egyik tartománya lett, ami a közigazgatás uniformizálását is magával hozta, bár Kárpátalján megtartották a kormányzó jelképes hivatalát is. Az 1928-as közigazgatási reform hozta létre azt a járási rendszert Kárpátalján, ami kisebb-nagyobb változásokkal napjainkban is működik. Ezzel felszámolva azokat a zsupákat, amelyek területüket tekintve a régi vármegyerendszerre alapultak.²⁸

A Csehszlovák Köztársaság Kormányának 1919. április 1-én kelt 179. számú rendelete értelmében valamennyi gyakornoknak és ideiglenes hivatalnoknak, aki a köztársaság szolgálatába lépett, hűségesküt kellett tennie az államalakulatra.²⁹ Ennek megfelelően a zsupáni hivatalok 1919 decemberében rendeletileg hívták fel valamennyi hivatalnok figyelmét, hogy 1920. január 4-ig kötelesek hűségesküt tenni a Csehszlovák Köztársaságra.³⁰ A közigazgatási hivatalokon kívül fogadalmat kértek a tanároktól és a különböző felekezetek lelkészeitől is. A fogadalmat letételét 1919 és 1920 fordulóján már több hivatalnok is megtagadta. Az

²⁵ *Marian Tokar – Fedinec Csilla – Alen Panov – Fegyí Sandor: Kárpátalja társadalmi-gazdasági fejlődése a Csehszlovák Köztársaságban. A csehszlovák állam integráló politikája. In: Kárpátalja 1919–2009 i. m. 48.*

²⁶ *Tokar, M. – Panov, A. – Fedinec, Cs. – Fegyí, S.: Kárpátalja társadalmi-gazdasági fejlődése i. m. 53.*

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Nařízení vlády republiky Československé ze dne 1. dubna 1919 j slibu praktikantů, prozatímních úředníků a prozatímních sluhů, vstupujících do státní služby. Sbirka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1919. 229. <http://ftp.aspi.cz/opispdf/1919/037-1919.pdf>, letöltés 2020. ápr. 27.

³⁰ KTÁL Fond 108. Op. 7. Od.zb. 147.

indoklás a legtöbb esetben hasonló volt. Az egyik Bereg megyei hivatalnok eké-
ként indokolta döntését: „Én ennek a hűségfogadalomnak a felvételét nyilatko-
zatban megtagadtam [így] ennek folytán a jelen viszonyok között a rendelet ér-
telmében illetményeim nem folyósíthatnak, s a fogadalom megtagadásával alkal-
maztatásom megszűnik. Tisztelettel kijelentem tehát, hogy mindaddig, míg ismét
a magyar államnak tett eskümhöz híven mint magyar tisztviselő tovább nem
szolgálhatok, a mai naptól szolgálatot nem teljesítek.”³¹ Többen kérelmezték a
zsupáni hivataloktól, hogy Magyarországgal való békeszerződés aláírásáig ne
kötelezzék őket az eskütételre. A forrásokból, a korszakot megidéző írásművek-
ből is arra következtethetünk, hogy a hűségeskü kérdését komoly feszültség
övezte a kárpátaljai magyar közösség körében is. Azokat, akik letették, s így he-
lyükön maradvá egyrészt továbbra is biztosítani próbálták egzisztenciájukat, de
ezzel együtt biztosították a magyar jelenlétet is a közigazgatásban, gyakran érte
a korszak közbeszédében a „megszálló hatalommal” való együttműködés vádjá.
Azok előtt, akik megtagadták, általában két út állt: vagy elhagyták Kárpátalját, és
főként az anyaországban kerestek boldogulási lehetőséget, vagy más megélhetés
után néztek Kárpátalján. A csehszlovák köztársaságot elhagyókkal sem bánt ke-
gyesen a kárpátaljai magyar közbeszéd. Az elvándorlók és otthon maradtak közötti
keserű viszonyról jól tanúskodnak Korláth Endre, a Ruszinszki Magyar Jogpárt
politikusa szavai: „Eltávolodtak körünkől kik nem találták meg az ősi földjü-
kön további megélhetésüket; eltávoztak a kishitűek, kik nemzetükért csak élni
akartak és tudtak, de szenvedni és túrni nem.”³² Azt, hogy az eskü letétele mennyi-
re feszült figyelem övezte jól jelzi, az egyik megyei hivataloknál tanácsadói szere-
pet betöltő beregi ügyvéd levele, amelyben kéri a zsupáni hivataltól, hogy mentse-
sítsék az eskütétel kötelezettsége alól. Indoklása a következő volt: „[a fogadalmat]
nem tehetem le azért sem, mert a tisztviselőknek, akiknek egyedüli jövedelmük a
tisztviselői fizetés, a közvélemény szemében megvan az a mentségük, hogy a fi-
zetésükre rá vannak utalva, nekem azonban még ez a mentségem sem lesz meg,
mert nekem a fő foglalkozásom az ügyvédség, tehát azt fogják mondani, hogy
engem kenyérkérdés nem kényszerített a fogadalom letételére.”³³

Érdekes momentum, hogy az államfordulat után kialakuló új kárpátaljai ma-
gyar politikai elit több tagja is azokból a hivatalnokokból került ki, akik 1919–
1920 fordulóján az állameskü megtagadása miatt veszítették el állásukat. Hokky
Károly tanári állását veszítette el az új államban. Az Országos Keresztényszocia-
lista Párt színeiben lett 1928-ban a kárpátaljai tartományi gyűlés képviselője,

³¹ KTÁL Fond 108. Op. 7. Od.zb. 147.

³² Prágai Magyar Hírlap 1922. július 29. 2.

³³ KTÁL Fond 14. Op. 1.Od. zb. 11.

majd 1929-ben a prágai nemzetgyűlés képviselője.³⁴ 1928-ban pártjának egy nagyszülősi kongresszusán a hivatalnokok államesküjének ügyével kapcsolatban a következő kijelentést tette: „[...] mi elszakítottunk hazánktól, ami nekünk rendkívül fáj, és mi olyanok voltunk mint a betegek, velünk úgy kellett volna bánnia a kormánynak mint egy beteg gyerekkel, szeretettel, hogy e betegségünkől kigyógyuljunk. Ellenben nem így történt: a nyakunkat fojtogatták, mikor azért, mert le nem tettük az esküt elbocsájtottak állásunkból. Erkölcstelen dolog volt tőlünk esküt kérni. Fogadalmat kérhettek, hogy híven és becsületesen teljesítjük kötelességünket, de esküt a békeszerződés aláírása előtt tőlünk nem kérhettek, mert egy másik állam esküje alól feloldva nem voltunk. Becsületes ember új esküt nem tesz, amíg a régit fel nem oldják.”³⁵ Hokky kijelentései, amellet, hogy jól tükrözik a köztisztviselők egy részének 1919–1920-ban tanúsított attitűdjét, következményekkel jártak: a csehszlovák hatóságok a köztársaság védelméről szóló törvény megsértése vádjával indítottak eljárást Hokky ellen.³⁶

Kevésbé ismert érdekesség, mindazonáltal jól jellemzi Kárpátalja Csehszlovákián belüli helyzetének kiforrotlanságát az a tény, hogy a köztársaság legkeletibbi területén szükséges volt megismételni 1920 nyarán az 1919 és 1920 fordulóján kért fogadalmat. Az 1920 elején kért eskü szövege ugyanis a következő volt: „Ünnepélyesen fogadom, hogy az autonóm Podkarpatska Russia törvényeinek és törvényes rendelkezéseinek mindenben alávetem magam és azok értelmében legjobb tudásom szerint lelkiismeretesen fogom kötelességeimet teljesíteni és minden erőmből Podkarpatska Russia s általában a cseh-szlovák köztársaság javára fogok munkálkodni.”³⁷ 1920 júliusában a Csehszlovák Minisztertanács Elnöksége levélben fordult Peter Ehrenfeld kárpátaljai alkormányzóhoz, miszerint nem törvényesen jártak el akkor, amikor nem a Csehszlovák Köztársaságra, hanem annak autonóm területére, Podkarpatszka Ruszra eskették fel a hivatalnokokat. Ennek következtében 1920 nyarán módosított szöveggel kellett megismételni a fogadalmat, amiben immár a Csehszlovák Köztársaságra esküdtek a tisztviselők.³⁸

A magyar közönség alkupozícióinak kialakítása szempontjából lényeges kérdés volt a közigazgatás különböző szintjein történő részvétel. 1920 közepén Kárpátalján az ún. Polgári Közigazgatási Hivatal felmérte, hogy a köztársaság által köztisztviselőktől kért hűségeskükhöz a korábbi hivatalnokok hogyan viszonyultak, hol volt szükség új közszolgákra. A fennmaradt töredékes iratanyag közel

³⁴ *Fedinec Csilla*: „... olyan ez a kép, mintha egy összetört tükör volna a magyar társadalom, illetve a magyar lélek”. Hokky Károly (1883–1971) élete és tevékenysége. Fórum Társadalomtudományi Szemle 17. (2015) 2. sz. 135–138.

³⁵ KTÁL Fond 344. Op. 2. Od.zb. 33.

³⁶ Uo.

³⁷ KTÁL Fond 14. Op. 9. Od.zb. 419.

³⁸ KTÁL Fond 29. Op. 1. Od.zb. 53.

2000 hivatalnokról tartalmaz információkat. Megismerhetjük belőle, hogy az 1919 és 1923 között működő átmeneti közigazgatásban milyen nemzetiségű köztisztviselők milyen arányban voltak jelen, milyen nyelveket beszéltek, milyen volt a végzettségük, s hogyan viszonyultak a hűségeskühez. Az államfordulattal létrejövő Podkarpatszka Rusz-szintű hivatalokban, mint a Polgári Közigazgatási Hivatal és annak referátusaiban (alsóbb hivatalaiban) a hivatalnokok többsége cseh nemzetiségű volt. Például a politikai ügyek referátusában a közszolgák 60% volt cseh, 30 százalékuk ruszin nemzetiségű. A rendőrségi referátus hivatalnokainak 100%-a volt cseh nemzetiségű.³⁹ A zsupáni hivatalokban szintén cseh többség volt jellemző. A munkácsi zsupáni hivatal pénzügyi osztályán a tisztviselők 77 százaléka volt cseh, a maradék ruszin nemzetiségű.⁴⁰ A Beregszászi zsupában ugyanezen az osztályon a többségében cseh és ruszin hivatalnokok mellett, a közszolgák 30%-a magyar volt.⁴¹ A járási és városi szintű közigazgatás tisztviselői állománya már árnyaltabb képet mutatott. Az volt a jellemző, hogy a többségében magyarok lakta járásokban a járási tisztviselők túlnyomó többsége magyar maradt. A Munkácsi járásban több hivatalban 100%, az Oroszvégi járásban 100%, az Ungvári, Beregszászi, Mezőkaszonyi járásban, a Nagyszőlősi járásban szintén több hivatalban valamennyi tisztviselő, a cseh fordítókön, gépirókon és a rendőrpapancsnokon kívül magyar maradt. Ők mindnyájan letették az államesküet. Eltérő képet látunk a ruszinok lakta vidéken. Huszt városában egyetlen magyar tisztviselő sem fogadott hűséget az új államnak, ahogy az Ökörmezői, Felsővercekei, Szolyvai járásokba is cseh és hasonló arányban ruszin hivatalnokokat neveztek ki.⁴² 1918 őszén a tárgyalt vármegyékben is sok jegyzőt elűztek, ezek az állások több helyen is betöltetlenek maradtak, így 1919–1920-ban a magyarok lakta vidéken is előfordult, hogy a jegyzői állást cseh vagy bizonyos esetekben ruszin nemzetiségű tisztségviselő töltötte be. A magyar hivatalnokok tehát több, zömében magyarok lakta alsóbb szintű közigazgatási egységben megtudták őrizni a pozíciójukat, részt vettek a közigazgatás működtetésében. A csehszlovák hatóságok az esetlegesen megürült hivatalnoki helyeket mihamarabb megbízható személyekkel szerették volna feltölteni. 1920 januárjától a Polgári Közigazgatási Hivatal rendeletére a zsupáni hivatalok utasították településeket, hogy mindenhol jelezzék, a városi közigazgatásban hol tudnának cseh légionáriusokat hivatali helyhez juttatni.⁴³ Beregszászban Hunyadi Gyula főjegyző-

---

³⁹ KTÁL Fond 29. Op. 1. Od.zb. 62.

⁴⁰ KTÁL Fond 29. Op. 1. Od.zb. 62.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ *Szakál Imre*: „... rendeletek szóról-szóra lefordítassanak...” Hivatali nyelvhasználat Beregszászban 1919–1920-ban. In: *Többnyelvűség, regionalitás, nyelvoktatás. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont Kutatásaiból III.* Szerk. Márku Anita – Tóth Enikő. Ungvár 2017. 71.

zöből helyettes polgármesterré avanzsálva igyekezett az átmenet hónapjaiban helytállni. 1920 tavaszán több hivatalnok felmondását követően is arról tájékoztatta zsupáni kirendeltséget, hogy nincs olyan állás, amit légionáriusok betölthetnének. Még 1924-ben is a polgármesteri hivatal harminckét fős hivatalnoki gárdájából csupán ketten voltak cseh nemzetiségűek, a katonai előadó és a cseh gépirónó.⁴⁴

A magyar köztisztviselők ügye azonban nem zárult le a fogadalomtétel kérdésénél. A Csehszlovák Köztársaság 1920. április 30-án kelt 269. számú törvénye szerint a volt „magyar királyi hivatalok” Szlovákia és Podkarpatszka Rusz területén a Csehszlovák Köztársaság hivatalaivá váltak. Ezzel együtt a tisztviselők a Csehszlovák Köztársaság hivatalnokaivá válhattak, amennyiben a törvény kihirdetését követő hatvan napon belül Szlovákia teljhatalmú miniszteréhez erre vonatkozó kérelmet nyújtottak be. A törvény mindazonáltal fenntartotta a jogot a közigazgatási hivatalok és a hivatalnokok átszervezésére, hatáskörül megváltoztatására, szükség esetén a hivatalok működésének racionalizálására.⁴⁵ Emellett a kitétel mellett, mint később kiderült a magyar tisztviselők számára kedvezőtlen módon, a törvény nem konkretizálta, hogy az állandó kinevezés iránti folyamodványát milyen határidővel kellett elbírálni. Ennek következtében még három évvel később, 1923-ban is arról panaszkodott egy tisztviselő a Prágai Magyar Hírlap hasábjain, hogy bár több hivatalnok letette az államesküet és kérelmezte állandó kinevezését, az évekkel később sem történt meg, így ki voltak téve az elbocsátás veszélyének.⁴⁶ A csehszlovákiai magyar sajtó 1920-tól kezdve rendszeresen tudósított a magyar tisztviselők elbocsátásáról. Előbb azok elmozdítása történt meg, akik nem tettek hűségfogadalmat. 1920 augusztusában például a beregszászi járásbíróóság alkalmazottait bocsátották el a hűségeskü elmulasztása miatt, aminek következtében a beregszászi törvényszéken több hónapra törvénykezési szünet állt be.⁴⁷ A továbbiakban, levéltári iratok és a sajtótudósítások egybehangzó állítása szerint sorozatosan fordultak elő elbocsátások, amelyet sokszor a hűségeskü letett hivatalnokok sem kerülhettek el. Az elbocsátott magyar tisztviselők helyét igyekeztek minél hamarabb feltölteni, elsősorban az állam szempontjából megbízhatóbbnak tekintett cseh hivatalnokokkal. Az új köztársaság törvényben biztosította a volt légionáriusok számára, hogy előnyt élvezzenek a hivatali alkalmazás során.⁴⁸ Ezzel párhuzamosan a magyar érdekképviselet fo-

---

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Zákon ze dne 15 debna 1920, kterým se upravují poměry úředníků a zřizenců u statních úřadů a ústavů bývalého státu uherského. Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1919. 599–600. <http://ftp.aspi.cz/opispdf/1920/052-1920.pdf>, letöltés 2020. ápr. 27.

⁴⁶ Az elbocsátott tisztviselők sorsa. Prágai Magyar Hírlap 1923. jan. 20. 2.

⁴⁷ *Fedinec Cs.*: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája i. m. 72.

⁴⁸ *Pieter M. Judson*: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge (Massachusetts)–London 2016. 435.

lyamatosan igyekezett napirenden tartani az elbocsátott hivatalnokok ügyét. 1922-ben Árky Ákos, Ruszinszko Óslakossága Autonóm Pártjának elnöke az Eduard Beneš előtti meghallgatáson is felvetette a magyar hivatalnokok problémáit, amivel kapcsolatban az akkor épp miniszterelnöki pozícióban lévő cseh politikus biztosította, hogy egyéni elbírálás alapján lehetségessé válhat a hivatalnokok visszavétele.⁴⁹ A kárpátaljai ellenzéki politikum kommunikációjából az derül ki, hogy az elbocsátott hivatalnokok kérdése még évekig foglalkoztatta a magyar közvéleményt. A visszavételre vonatkozó kérelmek pedig hosszú ideig keringtek a csehszlovák bürokrácia útvesztőiben.⁵⁰ A kárpátaljai hivatalok személyi állományának részbeni átszervezése a 20-as évek közepére azt eredményezte, hogy a hivatali helyek többségét cseh nemzetiségű hivatalnok töltötte be. Pablo de Azcárate népszövetségi diplomata 1923 nyarán utazott Kárpátaljára és útinaplójában a következőket jegyezte fel: „A járások vezetői és a többi tisztviselő között elég magas a csehek aránya. De el kell ismerni, hogy bizonyos szinten általában minden cseh tisztviselő mellett dolgozik egy ruszin hivatalnok is, aki ily módon gyakorlatot szerez.”⁵¹ A cseh tisztviselők túlnyomó számáról tájékoztatott a Népszövetséghez 1923 augusztusában eljuttatott jelentés is, mely szerint a kárpátaljai közigazgatásban 1694 (57,2%) cseh és szlovák, 880 (29,7%) ruszin (valamint orosz és ukrán), 326 (11,0%) magyar, 31 (1,0%) német, 20 (0,7%) zsidó és 8 (0,3%) román tisztviselő dolgozott.⁵² Ezeket az adatokat a terület nemzetiségi összetételével összevetve arra jutunk, hogy a magyarok, akik az 1921-es népszámlálás adatai szerint Kárpátalja lakosságának 18,1%-át tették ki, némileg, a ruszinok, akik a népesség 60,8%-át alkották jelentős mértékben alul voltak reprezentálva a közigazgatásban. A zsidók, akik a lakosság 13,1%-át tették ki, szintén alulreprezentáltak voltak. Míg a hivatalnoki helyek több mint felét elfoglaló cseh nemzetiségűek csupán 3,2%-át jelentették a terület népességének.⁵³ A hivatali helyek betöltésének ilyen arányaival sem a magyar, sem a ruszin politikum képviselői nem voltak elégedettek, megjegyzendő, hogy a cseh tisztviselők egy része sem örült annak, hogy a köztársaság távoli, legszegényebb részén kellett szolgálatot teljesíteniük, és ezt a tényt a korabeli kormány közeli sajtó sem tagadta.⁵⁴ A hivatali helyeket betöltő tisztviselők nemzetiségi megoszlása nem volt egyforma a különböző hivatalok esetében. Jellemző volt például,

⁴⁹ Az elbocsátott tisztviselők sorsa. Prágai Magyar Hírlap 1923. jan. 20. 2.; Határszéli Újság, 1922. ápr. 2. 2.

⁵⁰ Határszéli Újság, 1922. febr. 5.

⁵¹ *Zeidler Miklós*: A Nemzetek Szövetsége és Podkarpatská Rus autonómiája. Pablo de Azcárate 1923. évi kárpátaljai úti jelentése. In: *Uő.*: Magyarország és a Nemzetek Szövetsége. Tanulmányok. (Habilitációs kézirat.) Bp. 2010. 145.

⁵² Uo. 211. lábjegyzet.

⁵³ *Molnár D. István*: Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig. Bp. 2018. 89–93.

⁵⁴ Jak jeto s Podkarpatskou Rusi? Venkov, 21. srpna 1924. 1.

hogy a közigazgatási egységek pénzügyigazgatóságain nagyobb arányban maradtak meg a szakértelmük miatt nélkülözhetetlen magyar hivatalnokok.⁵⁵ Stratégiai fontossága miatt meglepő az is, hogy 1924-ben a kárpátaljai vasúti hivatalnokok harmada magyar volt.⁵⁶

Az államhatalom megrendülését, összeomlását, új államhatalom kiépülését hozták az államfordulat hónapjai, évei. Az átmeneti időszak megnövelte a társadalom helyi struktúráinak, így a lakossággal közvetlenül érintkező köztisztviselőknek a feladatait, felelősségét egyaránt. Az újonnan létrejövő csehszlovák közigazgatáshoz való alkalmazkodás, az azzal való együttműködés dilemmájában egymásnak feszültek az egyéni egzisztenciális megfontolások, az új állam és az anyaországhoz való lojalitás összeegyeztethetlensége, a közösség iránti felelősség érzése. 1918–1919 közigazgatási zűrzavarának, a katonai megszállásnak, új közigazgatás felállításának ellenére a Csehszlovák Köztársaság létrejöttkor a magyar köztisztviselők jelentős része megőrizte hivatalát, ezzel egyfajta magyar nyelvű folytonosságot teremtve az alsóbb közigazgatás szintjein, amivel vélhetően hozzájárultak ahhoz, hogy a kárpátaljai magyar közösség könnyebben találja meg az újonnan létrejött helyzethez való alkalmazkodás eszközeit. Ezt kétségtelenül az is lehetővé tette, hogy akárcsak a köztársaság egyéb területein, úgy itt sem engedhette meg magának az új állam, hogy a régi közigazgatási rendszert nyomtalanul felszámolja. Míg a régi rend szimbólumai gyorsan lehullottak, addig korábbi rend több hivatalnoka a helyén maradt.⁵⁷ Kárpátalján, bár nemzetközi egyezmény, és a csehszlovák alkotmány is garantálta az autonómiát, Prága nem tartotta felkészültnek a ruszinokat a terület igazgatására. Ezzel együtt az új állam kisebbségeire egyfajta kihívásként tekintett, és különösen a régi elitekkel szemben bizalmatlanul viselkedett.⁵⁸ Prága így a terület igazgatását megbízhatónak tartott cseh hivatalnokokra bízta. Ez, az állam egységét féltő, a kisebbségek irányába bizalmatlan általános állami szorongás⁵⁹ határozta meg tehát az új rendhez való alkalmazkodással vívódó magyar hivatalnokok sorsát.

---

⁵⁵ Határszéli Újság, 1922. jan. 6.

⁵⁶ Lukáš Novotný – Michal Stehlik – Andrej Tóth: Národnost nimenšiny v Československu 1918–1938 Od státu národného ke státu národnostnímu? Univerzita Kralova v Praze. Filozofická fakulta. 2012. 134.

⁵⁷ Judson, P. M.: The Habsburg Empire i.m. 435.

⁵⁸ Uo. 446.

⁵⁹ Vö: Moleron, Claire: State legitimacy and continuity between the Habsburg Empire and Czechoslovakia: The 1918 Transition in Prague. In: Embers of Empire. Continuity and Rupture in the Habsburg Successor States after 1918. Eds. Paul Miller – Claire Morelon. New York 2019. 43–63.

**A TRIANONI BÉKE HATÁSA
DEBRECEN FEJLŐDÉSÉRE (1920–1944):
NÉHÁNY KULTURÁLIS ASPEKTUS***

Az első világháborút lezáró békerendszer, s az annak részeként elfogadott trianoni békeszerződés Magyarország számára tragikus következményekkel járt.¹ A történelmi Magyarországgként aposztrofált Magyar Királyság elvesztette korábbi területének 2/3-át és korábbi lakosságának közel felét.²

Debrecen a román megszállás (1919. április 23.–1920. március 11.) alatt természetesen nem szenvedett kevesebbet az átlagnál. A korabeli becslések és a történészek jelenkori számvetése szerint az anyagi kár 2 milliárd 345 millió koronára volt becsülhető (az infláció miatt ennek amerikai dollárban kifejezett értéke nehezen meghatározható: a századelőn 1 dollár 5 osztrák–magyar koronát ért, magyar koronára ugyan 1:1 arányban váltották át az osztrák–magyar koronát, de az új pénz fokozatosan elértéktelenedett). Ha naturáliákban azt mondjuk, hogy a románok elvit-

---

* Jelen szöveg előadás formájában hangzott el *National Tragedy and Urban Development: The Influence of the Trianon Peace Treaty on Debrecen (1920–1944)* címmel Torontóban a Ryerson University-n egy konferencián, 2017 májusában. Emiatt, ahol lehetett, a hivatkozások is az angol nyelven elérhető szakirodalomra vonatkoztak, megkönnyítendő a magyarul nem tudók további tájékozódását. Magyarul is főként az áttekintő, összefoglaló kötetek szerepelnek, ha ez lehetséges volt. A témáról korábban orosz nyelven is tartottam előadást, részben azonos szövegrészekkel. Ez megjelent az alábbi kötetben: *Славянский мир в третьем тысячелетии. Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов*. Москва 2016. 119–125.

¹ A magyar történelem egészére angolul lásd *The Corvina History of Hungary*. Ed. Péter Hanák (ed.). Bp. 1990.; *A History of Hungary, Millennium in Central Europe*. Ed. László Kontler. London 2003.; a 20. századi magyar történelemre lásd *Jörg K. Hoensch: A History of Modern Hungary, 1867–1994*. London and New York 1996.; *Ignác Romsics: Hungary in the Twentieth Century*. Bp. 1999.; Az első világháborúra angolul lásd *Neil M. Heyman: World War I, Guides to Historic Events of the Twentieth Century*. Westport, CT. 1997.; *A. J. P. Taylor: The First World War and its Aftermath, 1914–1919*. London 1998.; *Spencer C. Tucker – Priscilla Mary Roberts: Encyclopedia of World War I*. Santa Barbara 2005.; *The Cambridge History of the First World War*. Jay Winter, Jay (ed.). 2 k. Cambridge 2014; míg magyarul a legátfogóbb kötet *Az első világháború*. Szerk. Szabó Dániel. Bp. 2009.

² A trianoni békeszerződésre angolul mindmáig a legfontosabb: *Total War and Peacemaking: A Case Study on Trianon*. Eds. Béla K. Király – Peter Pastor – Ivan Sanders. Social Science Monographs. New York 1982. Magyarul lásd *Trianon*. Szerk. Zeidler Miklós. Bp. 2008.

ték az ipari és mezőgazdasági készletek 50–60%-át, az állatállomány 30–50%-át, a városi lakosság kárát százmillió akkori, 1920-as dollárra becsülhetjük. Az embervesztéget talán még nehezebb meghatározni, de ha felidézünk, hogy egyetlen hónap alatt 24 csecsemő halt meg tejhiányban, és hogy a városban hiánycikk lett a gyógyszer, az élelem, a fűtőanyag, a ruha, a szappan, akkor kijelenthetjük: az embervesztéget is százas nagyságrend jellemezte.³

1920 tavaszán Debrecen mégis fellélegzett, kivonultak a megszálló csapatok és fokozatosan normalizálódott az élet. A magyar–román határt mintegy 30–40 km-re húzták meg Debrecentől, úgy, hogy a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Nagyszalonta–Arad–Temesvár vasútvonal, és az említett városok a román oldalra esenek. Ezzel a Váradhoz ezer gazdasági, kulturális, oktatási és vallási szállal kötődő bihari térség elveszítette többszázéves központját. A rettenetes veszteség, a természetes szálak elvágása ugyanakkor felértékelte Debrecent.

Debrecen városának dinamikus fejlődése természetesen nem a trianoni béke után kezdődött. A 14. századtól a térség egyik legfontosabb városa volt, amely a Magyarország jó részének török megszállása alatti évszázadokban az ország egyik leggazdagabb településévé vált. A város földvagyona, állatállománya, parasztpolgár (cívís) lakosságának magánvagyona alapozta meg a relatív gazdagságot, s Debrecent a 18–19. század fordulójára lakosság száma is a legnagyobbak közé emelte.

A II. József által elrendelt népszámlálás idején, 1784–85-ben közel 30 ezres lakosságszámával Debrecen az ország legnépesebb városa volt, megelőzve Pozsonyt, Budát és a nagyobb alföldi, felvidéki és erdélyi városokat. Nincs okunk azt feltételezni, hogy ez ne lett volna így már a Rákóczi-szabadságharc idején, a 18. század elején is. Igaz, minden ilyen felmérés és becslés még külön kezelte az 1873-tól egyesített Budát és Pestet, az ország későbbi fővárosát.⁴

Ez a fejlődési lendület azonban Debrecen esetében megtört az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után. Különösen szembetűnővé vált a város fejlődésének lelassulása 1867, a kiegyezés megkötése után, amikor megindult Magyarország modern értelemben vett iparosodása. Csak az 1890-es évek hoztak új lendületet Debrecen fejlődésébe, de összességében az I. világháború előtti fél évszázadban a város adottságai, földrajzi fekvése, lakóinak konzervatív szemlélete miatt nem tudott oly mértékben profitálni, mint Magyarország

³ *Z[olta]i [Lajo]s*: Oláhok Debreczenben. Az 1919. április 23.–1920. március 11. siralmas története. In: Debreczeni Képes Kalendárium 1921-ik közönséges esztendőre. Debrecen 1920. 40–58.; *Veres Géza*: Debrecen román megszállása 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig. In: Magyar történeti tanulmányok XV. Szerk. Fehér András. Debrecen 1982. 5–54.; *Veres Géza*: Debrecen a román megszállás idején. In: Debrecen története, 4. köt., 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen 1986. 165–186.

⁴ *Kovács Zoltán*: A népesedési viszonyok. In: Debrecen története. 2. köt. 1693–1849. Szerk. Rác István. Debrecen 1981. 15–69.; *Balogh I.*: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: Uo. 273–308.

egyek más települései. A közeli Nagyvárad például a 19–20. század fordulójára mind gazdasági, mind társadalmi, mind kulturális értelemben polgárosodottabbá vált Debrecennél.⁵

1920 új helyzetet teremtett. Elcsatolták egyebek mellett az ország korábbi koronázó fővárosát, Pozsonyt, Erdély legjelentősebb városát, Kolozsvárt, a polgári fejlődés számos felvidéki, erdélyi, délvidéki központját, és Nagyváradot is. Magyarország gazdaságilag rendkívül súlyos helyzetbe került, nehezen birkózott meg a természetes gazdasági munkamegosztás felszámolásának problémáival. Az új helyzetből fakadó előnyök gazdasági kihasználásának kérdése az időhatárok miatt nem képezheti jelen előadás tárgyát. Két területet, illetve intézményt emelnék ki: mivel e két helyen dolgozom, talán megbocsátható egy ilyen fókuszálás.

Az egyik ilyen intézmény, amelynek fejlődése új lendületet kapott: a Debreceni Egyetem, amely a két világháború között a Debreczeni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem nevet viselte. A 16. századi Református Kollégium bázisán 1912-ben megalapított új egyetem első virágkorát minden kétséget kizáróan a két világháború között élte. A korábbi, kezdeti évekre rányomta a bélyegét az egyetemi épületek hiánya, a hallgatók és részben az oktatók háborúba való bevonulása, az ottani veszteségek. Végül az egyetem épületei a Népszövetségtől elnyert kölcsön egy részéből, Klebelsberg Kunó minisztersége alatt épültek fel. 1923–27 között adták át az Orvostudományi Kar klinikáinak épületeit, 1928-ban a sportpályát, 1932-ben a központi épületet. Az infrastruktúra megteremtése mellett legalább ilyen fontos volt az oktatás és kutatás színvonala is, e tekintetben a Debreceni Egyetem az ország legjobb nem-budapesti felsőoktatási intézményévé vált.⁶

1920 őszén még felmerült a korábbi székhelyeikről elmenekülni kényszerült kolozsvári Ferenc József és a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemek részleges befogadása is Debrecenben. A magyar kormányzat végül úgy döntött: ezek az egyetemek két másik városba, Szegedre és Pécsre kerüljenek, ott nyerjenek elhelyezést.

Trianon egy másik problémát is okozott: a határ közelsége és az elcsatolt országrészek más fennhatóság alá kerülése azt eredményezték, hogy a hallgatók verbuválásának gyűjtőköre is beszűkült. A hagyományosan – már a Református Kollégium 16–19. századi időszakában is⁷ – Debrecen merítőbázisának számító Kár-

⁵ *Kováts Zoltán*: Népesedési viszonyok. In: Debrecen története. 3. köt. 1849–1919. Szerk. Gunst Péter. Debrecen 1997. 41–63.; *Orosz István*: Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrár-társadalom Debrecenben 1850–1918 között. In: Uo. 77–232.

⁶ *Mudrák József – Király Sándor*: Az egyetem a két világháború között. In: A Debreceni Egyetem története, 1912–2012. Szerk. Orosz István – ifj. Barta János. Debrecen 2012. 57–73.

⁷ *Makkai László*: Debrecen iskolájából az ország iskolája (1660–1703). In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Bp. 1988. 43–65.; *Tóth Béla*: A Kollégium

pátalját Csehszlovákiához, a partiumi vármegyéket nagyrészt Romániához csatolták. Szintén lehetetlenné vált a diákok befogadása a Szepességből (Felvidék), az ottani neves gimnáziumokból. Mindezek fényében különösen imponáló a Debreceni Egyetem oktatási és kutatási színvonalának folyamatos emelkedése a két világháború között.

Ez természetesen nem mehetett volna végbe a megfelelő infrastruktúra megteremtése, a már említett építkezések nélkül. Az egyetem létesítésekor nem szerveztek természettudományi tanszékeket, ezek pótlása is sürgős feladat volt. A tanárképzés szempontjából hasonló fontossággal bírt egy gyakorló gimnázium létrehozása, ez utóbbi az 1930-as években történt meg.

Az egyetemi hallgatók létszáma az 1920-as és 1930-as években folyamatosan emelkedett. Ez világlajosság volt, de a magyar – és ezen belül a debreceni – növekedés dinamikája különösen nagy volt. Ez az önmagában örvendetes jelenség ugyanakkor egyfajta túlképzést eredményezett, különösen a bölcsészettudományi és jogi területeken. A végzett hallgatók rendkívül nehezen találtak állást ezekben a szakmákban. Néhány számmal alátámasztva mindezt: az 1922-es 806-ról az 1933-as 1527 főre emelkedett a debreceni hallgatói létszám, és ez lehetővé tette, hogy a város a két világháború között mindvégig komoly kultúrcentrum maradjon.⁸ Ez a szempont döntőnek bizonyult egy másik intézmény, a városi múzeum fejlődése területén is.

A 20. század elején, 1902-ben alapított Debreceni Városi Múzeum az 1920-as évek közepéig csak átlagos magyar vidéki múzeumnak volt tekinthető. Lelkes alapítói, korai munkatársai tiszteletre munkát végeztek, de a múzeum gyűjtőköre és hatása is csak lokális tudott maradni.⁹

Trianon e tekintetben is furcsa változást eredményezett. Egy dúsgazdag, délvidéki származású, de Bécsben élő selyemgyáros, Déri Frigyes 1920. október 18-án életében először Debrecenbe látogatott. Déri az Osztrák–Magyar Monarchia egyik sikeres, elismert vállalkozója volt. Műveltsége kiemelte őt az elsőgenerációs, újonnan meggazdagodott ipari vállalkozók közül. Számára „a tudás nem szűken értett szaktudást jelentett, hanem a kultúrában és a művészetekben való jártasságot és hozzáértést is [...] A családi nevelés a polgári eszményeket plántálta belé: takarékoságot, szorgalmat, adakozásra való készséget, polgári öntudatot, honpolgári hűséget”,¹⁰ hazafiságot. Jelentős műkincsvásárlásba fogott,

---

története a XVIII. században. In: Uo. 66–150.; *Bajkó Mátyás*: A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora. In: Uo. 151–191.

⁸ Az egyetem szervezeti felépítése és működése. In: A Debreceni Egyetem története i. m. 74–102.

⁹ *Löfkovits Arthur – Zoltai Lajos*: Jelentés Debrecen szabad királyi város múzeuma 1910. évi működéséről és állapotáról. Debrecen 1911; *Sőregi János*: Löfkovits Arthur, 1863–1935. Debrecen 1936; *Uő.*: Zoltai Lajos élete és működése. Debrecen 1942.

¹⁰ *Lakner Lajos*: Déri Frigyes és múzeuma. Debrecen 2016. 9.

emellett támogatta a bajai könyvtár építését, Jókai Mór szobrának felállítását, a Szépművészeti Múzeumot, a Néprajzi Múzeumot és – katolikus vallása ellenére – a debreceni Református Kollégiumot is. 1919-re műkincsvagyona – nem számítva a könyveket, kéziratokat, érméket – elérte az 5000 darabot, ezek értéke pedig a 15 millió koronát (3 millió akkori amerikai dollárt).¹¹

A trianoni béke rendelkezései és a gyűjtemény egy részének elrablása arra készítette Déri Frigyes, hogy egy magyarországi városra hagyja rendkívül értékes hagyatékát. Először szülővárosára, Bajára gondolt, de a délvidéki helyzet instabilitása, a Szerb-Horvát-Szlovén királyság határának közelsége miatt megváltoztatta szándékát. A magyar kulturális kormányzat javaslatára Debrecen mellett döntött. Főként azért, hogy az egyetemi ifjúság neveléséhez hozzájárulhasson a gyűjteménye, és mert Debrecen központi szerephez jutott az új, trianoni határok között.

1920 októberében Déri Frigyes ünnepélyes keretek közt írta alá Debrecenben a szerződést, mely szerint a magyar államnak ajándékozta gyűjteményét azzal kikötéssel, hogy a róla elnevezendő múzeumból a műtárgyak semmilyen körülmények között sem vihetők el más épületbe. Azt is előírta, hogy Debrecen városa illesszen be éves költségvetésébe egy le nem szállítható összegű állandó tételt a múzeum fenntartására. Felajánlotta részvényvagyonát is, hogy abból építsék fel a múzeum új épületét. Déri 1924-ben elhunyt, így nem érthette meg az 1923-as alapkövetétel után az építkezések megkezdését sem. Időközben az infláció és a magyar gazdaság részleges összeomlása miatt ezek a papírok elvesztették értéküket. Debrecen városa – állami támogatás hiányában – 1925-ben úgy döntött, a városi költségvetésből építi fel az új múzeumot.¹²

A Déri Múzeum jelenlegi főépülete 1926 és 1928 között épült fel. Bö másfél évig tartott a kiállítások installálása, végül 1930 májusában nyitották meg azt. A vidéki Magyarország legnagyobb, leggazdagabb, legértékesebb, legsokrétűbb gyűjteményét bemutató múzeum épült fel, melyet Klebelsberg Kunó kulturális miniszter avatott fel.¹³

---

¹¹ A Debreczeni Déri Múzeum gyűjteményének leírása. Összeállította Déri Frigyes. Debrecen 1922.; *Czakó Elemér*: Déri Frigyes és múzeuma. In: Debreczeni Képes Kalendáriom az 1922-ik közönséges esztendőre. Debrecen 1921. 21–26.; Vezető Debrecen sz. kir. város Déri-Múzeumában. Összeállította Ecsedi István. Debrecen 1930. 10–11.; Vezető a debreceni Déri Múzeumban. Második, átdolg. és bőv. kiadás. Összeállította Sőregi János. Debrecen 1939. 7–8.; Vezető a Déri Múzeum kiállításaihoz. Szerk. Dankó Imre. Debrecen 1978. 3–4.; *Lakner L.*: Déri Frigyes i. m. 10.

¹² *Lakner L.*: Déri Frigyes i. m. 16–17.

¹³ A debreceni Déri-Múzeum. Tervezte: Györgyi Dénes és Münnich Aladár. Tér és Forma 3. (1930) 6. sz. 257–272.; *Balogh István*: Debrecen. Bp. 1958. 63–66.; *Sápi Lajos*: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen 1972. 78–81.; *Fodor Éva Irén*: „Építsünk hajlékot a múzsáknak”. Debrecen szabad királyi város múzeumépítési törekvései a huszadik század első évtizedeiben. Debrecen 2016. 12–28.

Miben foglalhatjuk össze e rövid áttekintés mondanivalóját? Talán abban, hogy a nagy, sorsfordító, nemzeti tragédiák árnyékában is lehet helyi fejlődés, virágzás. Debrecen erre jó példát jelent. A város látszólag elveszítette természetes gazdasági, kulturális, oktatási kapcsolatainak jó részét a Felvidék, Kárpátalja, a Partium Csehszlovákiához és Romániához csatolásával. Debrecen fejlődése mégis új lendületet nyert az 1920-as években, erre két példát: a Debreceni Egyetemét és a Városi múzeumét próbáltam bemutatni, ha csak vázlatosan is.

CSATÁRY GYÖRGY

KÁRPÁTALJA LEVÉLTÁRAI A MAGYAR KIRÁLYSÁGHOZ VALÓ TARTOZÁS IDEJÉN (1938–1944)

A kárpátaljai levéltárak ma is értékes forrásul szolgálnak a magyar múlt tanulmányozásához, hisz a három vármegye Ung, Bereg, Ugocsa csaknem teljes iratgyűjteménye maradt itt megőrzésre. 1945 után pedig a szovjet módszerekkel működő levéltári rendszer kiépítésének köszönhetően létrehozták az egész területre kiterjedő központi állami levéltárat, amelyben minden a közigazgatási területen lévő kisebb-nagyobb levéltárat, a Máramarosban maradt iratokat, számos egyházi, magán- és fellelt iratgyűjteményt is ide gyűjtöttek be. Ismét megalakulhatott a csehszlovák mintára szervezett nagy központi levéltár, amelyet az újdonsült hatalom jól ellenőrizhetővé tett, hiszen csak a kinevezett igazgató adhatta ki kutatási engedélyt az arra érdemeseknek.

Az 1938 utáni állapotok jobb megértése érdekében röviden bemutatjuk a csehszlovák viszonyokat levéltárügyi szempontból. Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolása után – az új közigazgatási alakulatnak megfelelően – a csehszlovák hatóságok hozzáláttak immár Podkarpaszka Rusz állami-közigazgatási levéltárainak központosításához. Az Ungváron koncentrált nagyszámú iratanyag elhelyezése céljából tervbe vették egy központi levéltár felépítését, ami azonban nem valósult meg. A központi Kárpátaljai Országos Levéltár vezetésével Radványi Miklóst¹ bízták meg, aki kísérletet tett az immár egyesült levéltár rendezésére, de ezt a körülmények és a rendelkezésre álló idő nem tette számára lehető-

---

¹ Radványi Miklós (Radvani Mikulas) az általa 1920. január 14-én Ungváron, szlovákul kitöltött űrlap tanúsága szerint 1865. május 14-én született Bánovec településen (Trencsén, majd Nyitra megye). Eredeti családneve Gebauer volt, amit Radványira magyarosított. Egyetemi oklevelet Budapesten szerzett 1890-ben. Ezen kívül négy szemesztert tanult teológiát (1886 végéig) jogi szakon (1901) könyvészetet és nyelveket (szlovákot, németet, franciát és olaszt) tanult. Feljegyezte, hogy tökéletesen tudja a latin, magyar, német és szlovák nyelvet, elégségesen beszéli a francia, cseh és a ruszin nyelvet. 1888 és 1901 között levéltártant tanult a királyi levéltárban, 1904-ben jogi tanulmányokat folytatott Budapesten. 1888 decemberétől levéltári munkát végzett. 1920. február 20-án a Kárpátaljai Országos Levéltár vezetőjévé nevezték ki. 1928-ban bekövetkezett haláláig betöltötte ezt az állást. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) f. 2, op. 3, spr. 888, Továbbá: *Делеган Михайло*: Радвані Нікола: Ін: Українські архівісти: Бібліографічний довідник. Упор.: Коваль О. М. – Матяш І. Б. – Шандра В. С.: У 3-х вип. – Вип. перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). Київ 1999. 279–280.

vé. Részeredményeket értek el, ami Radványi hozzáértésének köszönhető. Munkálatainak eredményét főlevéltárosként egy kötetben (*Die Archive in der Podkarpatska Rus. Ungvár, 1922.*) jelentette meg, ahol jellemezte a levéltár gyűjteményeit és jelezte a fennálló zavaros állapotokat. A megyei, főképpen állami hivatalok levéltárainak Ungvárra való szállítása csak 1928-ban fejeződött be, ezért az iratanyag használhatóvá tétele csak nagy vonalakban valósulhatott meg. Az 1928. évi közigazgatási reform befejeztével létrehozták Kárpátalja Tartományi Levéltárát, de a dokumentumok továbbra is megfelelő épület nélkül maradtak.²

Jelentős változás Kárpátalján az első bécsi döntés (1938. november 2.) értelmében valósult meg. Ennek következtében Magyarország visszakapta Kárpátalja magyarlakta területeit, így a kárpátaljai levéltárak helyzete tovább bonyolódott. Ekkor nagyvonalakban az Ungvár–Munkács–Tiszaújlak vonaltól délre eső területekre terjedt ki a magyar közigazgatás.³

A csehszlovák fennhatóság alatt maradt területek közigazgatási hatóságai Husztra próbálták átszállítani a központi levéltárat. Az erőltetett gyorsasággal megkezdődött evakuálás nemcsak a levéltárra terjedt ki, hanem minden mozdítható értékre is. A tartományi levéltár átszállítása 1938. november 3–9. között ment végbe. A szakszerűtlen szállítás következményeként csupán egy rendezetlen irathalmaz érkezett meg Husztra. Később ez pedig az akkor szerveződő, Volosin Ágoston⁴ vezette államalakulat, a Karpatszka Ukrajina területén rekedt. A zavaros körülmények következtében teljesen összekuszálódott a csehszlovák korszakban még Radványi Miklós országos levéltárnok által kialakított ideiglenes rend is. Szakszerű felügyelet híján pedig számtalan irat elkallódott vagy megsemmisült.⁵

A levéltári iratsomókat kívülálló személyekkel összekötöttették és felrakták a rájuk váró teherautókra. A sietségnek köszönhetően számos iratsomót helytelenül kötöttek össze. Elszakadtak egymástól a fondok és összekeveredtek teljesen más iratokkal. A későbbiekben kiderült, hogy iratokat más településekre, így Viskre, Técsőre is szállítottak. Huszton nem volt kialakítva épület vagy helyiség erre a célra, ezért az iratok pincékbe, raktárakba lettek bezúfolva, ahol a Volosin-kormány működésének végéig, 1939 márciusáig őrizték őket. A zűrzavaros helyzet közepette, 1939. március 15-én – amikor a magyar hadsereg megkezdte Kárpátalja visszacsatolását – életbe lépett a megyei közigazgatás, továbbá a köz-

² *Miszjuk Mihajlo – Kutassy Ilona: A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Osztályának magyar provenienciájú fondjai és leírási egységei 1918/1919-ig és 1938–1944/1945 között. A Kárpát-medence levéltári forrásai I. Fond és -állagjegyzékek 2. Fordítás, bevezető és útmutató: Csatóry György. Bp. 2014. 10.*

³ Az 1938. évi területrendezés következtében közigazgatásilag az ungvári (és a nagykaposi) járás(oka)t az Ungvár székhelyű Ung vármegyéhez, a beregszászi, a munkácsi, a tiszaujlaki (és a vásárosnaményi) járásokat Beregszász székhellyel Bereg és Ugocsa ideiglenesen egyesített vármegyékhez csatolták.

⁴ Volosin Ágoston (1874–1945), a Karpatszka Ukrajina állam vezetője.

⁵ KTÁL, F.127, op. 2, od.zb. 1. A könyvanyag hiányairól.

igazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék rendszere. Ekkor újból átrendezték az iratanyagot, csomagonként válogatva szét az ungi, beregi, ugocsai és más eredetű dokumentumokat az ungvári ún. Tartományi (Országos) Levéltárból. 1939 nyarán a Volosin Ágoston vezette kárpátaljai ukrán kormány által Husztra szállított iratokat a magyar közigazgatás visszaszállította Ungvárra. A Kormányzói biztosi palotába helyezték el, itt derült ki, hogy az eredetileg elszállított iratok nagy hiányt szenvedtek. Bebizonyosodott, hogy az iratok egy részét fűtésre és csomagolásra használták. Ezeket a hiányosságokat majd csak 1940-ben az Ungi Közigazgatási Kirendeltség levéltárosa tárta fel.

A helyzetet tovább bonyolította, hogy miután 1939. március 16–18-án a magyar hadsereg teljes egészében visszacsatolta Kárpátalját az anyaországhoz, Bereg és Ugocsa vármegyéket kettéválasztották. Beregszász székhellyel Bereg vármegye a beregszászi, a munkácsi és (vásárosnaményi) járásokat, Ugocsa vármegye pedig Nagyszőlős székhellyel a nagyszőlősi (és a halmi) járásokat foglalta magába.⁶

A ruszinok lakta területeken a magyar államhatalom a megyerendszertől eltérő közigazgatást vezetett be. Ungvár székhellyel megalapította a Kárpátaljai Kormányzóságot, amelyet három közigazgatási kirendeltségre osztott: 1. Ungvár székhellyel,⁷ 2. Munkács székhellyel,⁸ 3. Huszt székhellyel.⁹ Természetesen ennek köszönhetően – az Ungi Közigazgatási Kirendeltség megbízásából – újból átrendezték az iratanyagokat, csomagonként válogatva szét az Ung, a Bereg, az Ugocsa és Máramaros vármegyei dokumentumokat. 1943-ra már alapjában véve véglegesült a levéltárak történelmi (megyei) felosztása. Az iratok rendezéséhez azonban nyugodt állapotokra lett volna szükség, amit a háborús viszonyok nem tettek lehetővé.

1940 januárjából ismert Tar Zoltánnak az Ungi Közigazgatási Kirendeltségnek a jelentése az Ungváron őrzött levéltári iratok állapotáról. Ebből kitűnik milyen körülmények között őrizték az iratokat a kormányzói épületben. Eszerint néhány szekérnyi irat a 42-es szobában három méter magasan volt minden rendszerezés nélkül felhalmozva. Több fond anyaga összekuszáltnan hevert a földön a könyvekkel és a mutatóikkal együtt. A szobába lehetetlen volt belépni és hasonló állapotok uralkodtak a 37-es és a 38-as szobákban is. Az iratokhoz tartozó mutatók a későbbiekben sem kerültek elő. Az iratok használatra alkalmatlanok voltak.

1940-től lassan elkezdődött az iratok rendezése és elindult a megyei, városi, valamint egyházi levéltárak visszaállítása. Létrehozták az ungi, beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltség levéltárát, tervezték a kormányzói biztos le-

⁶ Máramarossziget székhellyel pedig megalakult Máramaros vármegye, amely a técsői (az akna-suhatagi, a dragomérfalvai, a felsővisői és a máramarosszigeti) járásokra terjedt ki.

⁷ Ide tartozott az ungi, az ungvídedi, a perecsényi, a nagybereznai és a szobranci járás.

⁸ Ide tartozott a munkácsvidéki, az ilosvai, és a szolyvai járás.

⁹ Ide tartozott a máramarosi, a nagyszőlősi, a huszti, az ökörmezői, a técsői és a rahói járás.

véltár létrehozását. A levéltárak vezetését az Ungi Közigazgatás levéltárának munkatársai végezték, ennek köszönhetően kapcsolódott be az egész terület levéltárának rendezésébe az Ugocsából Ungvárra került Tar Zoltán.¹⁰ A második világháború idején a megyei közigazgatási kirendeltségek levéltárosai az Ungváron összezsúfolt iratanyag szétválogatásával foglalkoztak. Polcok készültek, hogy a fondok elkülönítését szakszerűen elvégezzék, amely egészen 1944-ig tartott, de valószínű, hogy teljesen nem fejeződhetett be, mivel a szovjet időszak kezdetén sem voltak a megyei anyagok teljes egészében együtt. A meglévő állapotokat a háborús helyzet okozta. Képzett levéltárosokat (például az Ugocsában működő Bekény Istvánt)¹¹ katonai szolgálatra hívtak be. A levéltári munka során ekkor a gyakorlati kényszerek és a gyors felhasználás szempontjaiból indultak ki. Előfordult, hogy háborús idők lévén nem hagyhatták figyelmen kívül az aktuális politikai szempontokat sem.¹²

Az iratok megyék szerinti rendezésében Jaross Gyula kárpátaljai főlevéltáros¹³ mellett fontos szerepet játszottak Tar Zoltán és Bekény István ugocsai levéltárosok is.¹⁴ Tar Zoltánt 1933. április 1-től a cseh kormányzat Ungvárra helyeztette át, és mint tartományi levéltárnok Ung, Bereg és Ugocsa vármegyék levéltárait kezelte. Ilyen minőségben teljesített szolgálatot az 1939. évi változások után is. Ekkor Ung megye főispánja Ung megye főlevéltárosává nevezte ki, a hivatali esküt 1939. április 27-én tette le. Magyarul, németül, oroszul, latinul és angolul is tudott. Tar Zoltán kiemelkedő szerepet játszott a vármegyei iratok visszarendezésében 1939–1941 között. Különböző magyar egyletek és körök örökös tiszteletbeli tagjává vagy díszelnökévé választották meg. 1941. január 11-én hunyt el Ungváron.¹⁵ Az 1939. évi adatok szerint már 29 évet töltött levéltárnoki-főlevéltárnoki állásban.¹⁶

¹⁰ Gyöngyösi Irodalmi Társaság Évkönyve V. kötet 1918–1942. 88–90.

¹¹ *Szinai Miklós – Szűcs László: Bekény István (1916–1997). Nekrológ. Levéltári Szemle 47. (1997) 4. sz. 66–67.*

¹² *Foltin Dezső: Kárpátalja levéltártörténete. Kézirat. (Terjedelem: 30 kézzel írott oldal.)*

¹³ Jaross Gyula 1879. március 6-án született Kistapolcsán. Újságíróként kezdte pályáját, majd politikus lett. Több magyar párt titkári tisztét töltötte be. A Csehszlovák Köztársaság idején magyar kémkedéssel vádolták. Ung megye főlevéltárosa és az Ungvári Társaskör vezetőségi tagja volt. KÁL, F.42, op.3, od. zb. 349.

¹⁴ *Csatáry György: Levéltári kalászatok. Ungvár–Bp. 1993. 4.; Továbbá lásd Miszjuk M. – Kutassy I.: A Kárpátaljai Állami Levéltár i. m. 10–11.*

¹⁵ 1939. május 1-től 336 pengő fizetést és felesége, Becsky Klára után 12 pengő pótlékot kapott, továbbá 782 pengő lakáspénzt folyósítottak számára. Becsky Klára Nagyszőlösön született 1878-ban, gyermekei Mária Magdolna 1904-ben, Johanna Roza 1910-ben született.

¹⁶ Kárpátaljai Állami Levéltár (a továbbiakban KÁL) F.45, op.3, od.zb. 48, 1–49 lap.; F.45, op.5, od.zb.36, lap 1–36. (1939)

1942-ben a sokat szenvedett levéltár levéltárosául Bekény Istvánt¹⁷ nevezték ki, de rövidesen frontszolgálatra osztották be és csak hat hónapi szolgálat után térhetett haza. Így nem érhetett el számottevő eredményt az iratrendezésben, mivel a háborús körülmények ezt nem engedték meg. Az 1940-es évek elején Nagyváradon tanított a Szent László Gimnáziumban. 1942-ben elnyerte Ugocsa vármege főlevéltárosi állását. Később frontszolgálatra hívták be az orosz frontra. Hazatérése után a Belügyminisztériumban dolgozott. 1944-ig ő tájékoztatta a közvéleményt a levéltári állapotokról, beszámolt arról, hogy a nagy veszteségek ellenére gyarapodott is a levéltár. Például Hokky Károly¹⁸ ugocsai képviselő a levéltárnak adományozta a cseh korszak alatt összegyűjtött valamennyi magyar nyelvű sajtótermékét, hogy a közel húsz év történéseit megőrizték az utódok számára.¹⁹

1943-ra alapjában véve rekonstruálódott a levéltárak történelmi (megyei) felosztása. Az iratok további rendezéséhez kiszámítható állapotokra lett volna szükség, a II. világháború azonban ezt nem tette lehetővé, elvonta a szakembereket megakadályozva a munka befejezését.²⁰

A háborús viszonyok között a levéltári iratok rendezésében részt vett személyek között találjuk dr. Belényesy Károlyt, aki 1941–1943 között főlevéltáros volt az Ungi Közigazgatási kirendeltségnél. Megemlítendő továbbá dr. Fenczik Jenő is, aki 1943–1944 között végzett iratrendezési tevékenységet. A Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala Beregi Közigazgatási Kirendeltségnek a levéltárért felelős hivatalnok volt. 1940-ben dr. Fenczik Jenőt a Kárpátaljai Közigazgatási Kirendeltségre helyezték át, a területen található levéltárak anyagának rendezésére és feldolgozására. A háború vége Budapesten találta. 1945-től különböző iskolákban és gimnáziumokban tanított orosz nyelvet. 1961-ben ment nyugdíjba, 1962-ben hunyt el.²¹

---

¹⁷ Bekény István (1916–1997) Szinyérváralján született, tanulmányait francia–román szakon végezte Kolozsváron. 1949-ben tért vissza a levéltárba, előbb a Pest Megyei Levéltárban majd az Országos Levéltárban helyezkedett el. 1952–1953-ban a Fővárosi Levéltár helyettes vezetője volt. 1953-ban a Levéltárosok Országos Központjában a tudományos osztály vezetője. 1954-től visszatért az Országos Levéltárba, ahol nyugdíjba vonulásáig, 1980. december 31-ig volt osztályvezető. Munkássága során gazdag külföldi tapasztalatot szerzett, szervező levéltáros volt, a levéltár polgári kori osztályán. Román nyelvű szépirodalmat fordított magyarra.

¹⁸ Hokky Károly (1883–1971) 1935 és 1939 között szenátor volt a csehszlovák parlamentben, de az első bécsi döntés után megfosztották mandátumától. Ekkor visszatért Kárpátaljára majd miután a magyar hadsereg megszállta a területet, az újonnan létrehozott Magyar Nemzeti Tanács elnöke, valamint az Egyesült Magyar Párt színeiben meghívott képviselő lett a magyar országgyűlésen. 1944-ben a szovjet csapatok elől emigrált, az USA-ban telepedett le, ott is halt meg.

¹⁹ Hogyan pusztult el az ugocsai híres levéltár? Kárpáti Híradó, 1943. május 4.

²⁰ *Miszjuk M.* – *Kutassy I.*: A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár i. m. 10.

²¹ 1925 és 1940 között földrajzot, történelmet, természetrajzot, honismeretet, magyar és latin nyelvet tanított a Beregszászi Állami Főgimnáziumban, rendkívüli tantárgyként pedig orosz nyelvet. A 30-as években aktív társadalmi munkát fejtett ki a Podkarpatszka Ruszi Magyar Kultúr-egyesületben. Az 1929–1930. évi gimnáziumi értesítőben megjelent A szláv kultúra új-

1944 októberében Kárpátalját is elérte a szovjet hadsereg és megkezdődött a szovjet mintájú államapparátus kiépítése. Levéltári szempontból is jelentős változások következtek be. Kárpátalja Néptanácsa rendeletének értelmében 1945. november 6-ai hatállyal megalapították Kárpátalja Központi Állami Történelmi Levéltárát és intézkedtek az iratok rendezéséről. Ettől kezdve a központi állami iratgyűjtemény rohamosan gazdagodott, mivel a teljes államosításnak köszönhetően az egyházi és magánlevéltárak anyagai is fokozatosan a Néptanács ellenőrzése alá kerültek. Különösen nagy kár érte ezekben az években a magántulajdonban őrzött iratgyűjteményeket, mivel jelentős részüket vidéki kúriákban, kastélyokban őrizték, így nem mindig jutottak el az állami gyűjtőhelyekre.

---

jászületése Jugoszláviában című tanulmánya, az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1940. évi 4. számában pedig Nemzeti történelmünk tanítása és nemzetiségeink című eszszéje. Gyakran írt történelmi tárgyú cikkeket a Kárpáti Magyar Hírlapba és a Kárpáti Hírlapba. Dr. Fenczik Jenő a Duchnovich Kárpátorosz Irodalmi Kör ügyvezető elnöke volt, a Magyar Sajtókamara hírlapírói szakosztályának tagja, a Felvidéki Útmutató munkatársa. A Magyar Ornitológusok Szövetsége tiszteletbeli tagjává választotta. Forrás: *Csanádi György*: Régi Beregszásziak. Beregszász 2001. 78–79.

FÜGGELÉK

*Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség Levéltárának iratai (1939–1944)
(KTÁL, F. 127, opisz 1. od.zb.1–140)*

1	Levelezés a Kormányzói Biztossággal az Ungi Közigazgatási Kirendeltség levéltári iratainak rendszerezéséről.	1940
2	Levelezés a baranyai körzeti jegyzővel a történelmi könyvek másodpéldányainak kereséséről és beküldéséről.	1940
3	Csehszlovák tisztviselők névsora, akiknek személyi ügyei megmaradtak az Ungi Közigazgatási Kirendeltség levéltárába.	1940–1944
4	Szabó István autóiskolai oktató személyi iratai.	1940–1944
5	Rzsegkov Károly tanító személyes iratai.	1940
6	Szász Gyula özvegyének nyugdíjügye.	1940–1941
7	A huszti és rahói iskolai tanfelügyelőség tanítóinak névsora az 1938–1939. tanévre.	1940
8	Szakmai fejlapok Máramaros megye tanítóiról, 1938. évi iratokkal.	1940
9	Iratok az állampolgárok vagyonának elzálogosításáról. (1937–1939. évi iratokkal.)	1940
10	Lev Miklós Mór kassai lakos iratai állampolgárságának megállapításáról.	1940
11	Iratok Sárközi Mór biztosítási segélyének kifizetéséről.	1940–1944
12	Levelezés a Kormányzói Biztossággal a Kereskedelmi és Ellátó Társaság bankbetéteinek kiadásáról.	1940–1941
13	A Munkácsi Görög Katolikus Püspökség adásvételi szerződesei és levelezés azok jóváhagyásáról.	1940–1941
13a	A beérkező iratok nyilvántartási könyve.	1940
14	Tanítók kérvényei a képzettségüket igazoló iratok kiadásáról, munkahelyi kinevezésekről stb.	1940 1942
15	Kovács Dániel közjegyző folyamodványa igazolvány kiadásáról munkaidejéről.	1940 1944
16	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség Levéltárának értesítése Gebely Anna nagyrákóci tanítónő személyes iratainak a kiadásáról.	1940
17	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség Levéltárának értesítése Csendrikova Klementina tanítónő személyes iratainak postán való kiküldéséről. (Iratok 1938-ból is.)	1940
18	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség Levéltárának értesítése Gazdag Pál szaldobosi tanító személyes iratainak a kiküldéséről, (Iratokkal 1938-ból.)	1940
19	A tanítók kérvényei személyes irataik megküldéséről. (Iratok 1938-ból is.)	1940
20	A tanítók kérvényei személyes irataiknak (születési bizonyítvány, házassági igazolás stb.) megküldéséről.	1940 1943

21	Állampolgárok kérvényei személyes irataiknak (születési bizonyítvány, házassági igazolás stb.) megküldéséről.	1940 1942
22	Állampolgárok kérvényei személyes irataiknak (anyakönyvi igazolások stb.) megküldéséről.	1940 1942
23	Állampolgárok kérvényei személyes irataiknak (anyakönyvi igazolások stb.) megküldéséről.	1940 1942
24	Állampolgárok kérvényei személyes irataiknak (anyakönyvi igazolások stb.) megküldéséről és levelezés ebben a kérdésben.	1940 1944
25	Iratok anyakönyvi igazolás kiadásáról Formánkova Ilonának.	1940–1941
26	Igazolás Ungvár polgármesterétől Klein Jenő illetőségére vonatkozóan.	1940
27	Vongorten Sámuel gyertyánligeti lakos kérvénye tengerijének elzálogosításáról.	1940 1941
28	Gerskovics Agter irholci lakos kérvénye a Bustino–Vajneg között épített út költségeinek megtérítéséről, levelezés ebben a kérdésben.	1940 1941
29	Vukovics Ferenc kérvénye betétkönyve kiadásáról.	1940
30	Fodor Miklós munkácsi lakos és mások kérvényei személyi iratok kiadásáról.	1940
31	Levelezés a kormányzói biztossal Tomcsik Károly iratainak felkutatásáról.	1940
32	Levelezés a kormányzói biztossal Soferik Károly személyes iratainak kiküldéséről.	1940–1942
33	Levelezés a kormányzói biztossal Kocurek Ernő személyes iratainak kiküldéséről.	1940–1941
34	A kassai német konzul kérvénye Sekoglova Lidia tanítónő személyes iratainak kiadásáról.	1940
35	Levelezés a kormányzói biztossal Korucsek László személyes iratainak felkutatásáról és kiküldéséről a kassai német konzulátusra.	1940–1941
36	Levelezés Részvénytársasággal a Huszt körüli erdővel való kereskedelemről, a fakitermelés tervének a megküldéséről.	1940 1944
37	Levelezés a kormányzói biztossal a világítással kapcsolatos hitelek kifizetéséről Palis Eliás ungvári cégének.	1940
38	Levelezés a Nagybereznai Járási Bírósággal Rusok Alexa kontra Hodinka György bírósági peres ügyének megküldéséről.	1940
39	Levelezés a kormányzói biztossal Vonkovics József főlevéltárosi kinevezéséről a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltséghez.	1941
40	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség levéltárának a beszámolója a levéltári anyagok állapotáról, levelezés a cseh hatóságok hivatalai iratanyagának rendezéséről.	1941
41	Levelezés az Ungi Közigazgatási Kirendeltséggel, a Beregszászi polgármesteri hivatallal, a Beregszászi járási könyvtárral könyvek beadásáról a beregszászi könyvtárba.	1941

42	Levelezés a Magyarország Belügyminisztériumával, az Ungi Közigazgatási Kirendeltséggel, a szlovákiai iratok cseréjéről.	1941
43	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség munkabeszámolója az 1939. évről.	1941
44	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség munkabeszámolója az 1940. évről.	1941
45	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség határozata a Köblér környéki erdők értékesítéséről.	1941
46	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség határozata az úrbéri erdőközösségek tulajdonosainak az erdőgazdálkodásra.	1941–1944
47	Levelezés az Ungi Közigazgatási Kirendeltséggel a Vorocsó-Jaszlicsei iskola bérléséről.	1941–1944
48	Levelezés a kormányzói biztossal a Hátmeg község ellen felvetett követelésről cégek részéről.	1941–1942
49	Az ungvári zsidók névsora 1846–47-ből.	1941
50	Utasítások a szeszárú adóztatása ügyében.	1941
51	Beszámoló az 1848–1849. évi honvédhadseregbe való verbuválás eredményeiről.	1941
52	Jegyzőkönyvek a hivatalnokok által 1919-ben megtagadott eskütételről a Csehszlovák államra.	1941
53	Skonotka Mária személyes iratai.	1941
53a	Pótbegyűzések iktatókönyve az anyakönyvekhez. (Iratok 1930–1938-ból is.)	1941
54	Vas Károly járási jegyző személyes iratainak megküldéséről nyugdíjának rendezése céljából.	1941
55	Levelezés a kormányzói biztossal Kaminszki János személyes dokumentumainak a felkutatásáról.	1941
56	Lődár Leon kérvénye személyes iratainak felkutatásáról.	1941
57	Tider Páter rapidi tanító kérvénye a területi iskolai főhivatal rendeletének a másolatának kiadásáról bérének rendezése ügyében.	1941
58	Rotman Ignác beregszászi patikus kérvénye a Csehszlovákiából kiutasított Zádor Gyula iratainak a felkutatásáról.	1941
59	Bárány Tibor jegyző kérvénye munkaidejének igazolásáról.	1941
60	Kravec László kérvénye munkaidejének igazolásáról.	1941–1944
61	Szer Károly hivatalnok kérvénye munkaidejének igazolásáról.	1941
62	Levelezés Bereg megye alispánjával Spira Jakab munkaidejének igazolásáról.	1941
63	Személyek kérvényei munkahelyi igazolás kiadásáról.	1941
64	Személyek kérvényei munkaidejük igazolásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1941
65	Személyek kérvényei munkaidejük igazolásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1941
66	Toki Endre kérvény nemességének bizonyításáról.	1941

67	Állampolgárok kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról és levelezés erről a kérdésről.	1941
68	Klutzsko Péter kérvénye földek adásvételi szerződéseinek felkutatásáról.	1941
69	Voros Kálmán megyei számvevő kérvénye igazolás kiadásáról antikommunista tevékenysége bizonyításául Poroskő faluban.	1941
70	A Kormányzói Biztosság folyamodványa a Kassa–Jablonicai utvonal történetének felkutatásáról.	1941
71	A Kormányzói Biztosság levelezése iratok megküldéséről Ungvár vízesatornáiról.	1941
72	Levelezés a Közigazgatási Kirendeltséggel a sztrippai és a szádobosi iskola építéséről.	1941
73	Levelezés a Huszti Tartományi Bírósággal Tivadar János kontra Bonk János peres iratainak megküldéséről.	1941
74	Szabályzat az állattartással kapcsolatos fondok rendszerezéséről.	1941
75	Levelezés az Ungi Közigazgatási Kirendeltséggel az iratok lelőhelyeihez való kiutazásról.	1942
76	Jegyzőkönyv az iratok átadásáról az Ungvári városi levéltárba.	1942
77	Levelezés az Ungi Közigazgatási Kirendeltséggel az anyakönyvek másodpéldányának átadásáról a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségnek.	1942
78	Jegyzőkönyvek a zsidó anyakönyvek átadásáról az Ungi Közigazgatási Kirendeltségnek.	1942
79	Levelezés Magyarország Hadügyminisztériumával, a Kormányzói Biztossággal és más hivatalokkal a hadirokkantakra vonatkozó iratok rendezéséről.	1942
80	Beszámoló az Ungi Közigazgatási Kirendeltség munkájáról az 1941. évben.	1942
81	Jegyzőkönyvek a tűzoltó egyesületek szabályainak jóváhagyásáról az Ungi Közigazgatási Kirendeltség területén.	1942
82	Jegyzőkönyvek a tűzoltó egyesületek szabályainak jóváhagyásáról az Ungi Közigazgatási Kirendeltség területén.	1942
83	Kimutatások az állomások közötti távolságokról Ung megyében.	1942
84	A Szerednyei Vadásztársaság alapszabálya.	1942
85	Negyedévi kimutatások anyakönyvi hivatalok által utólag bejegyzett adatokról.	1942
86	Negyedévi kimutatások anyakönyvi hivatalok által utólag bejegyzett adatokról.	1942
87	Negyedévi kimutatások anyakönyvi hivatalok által utólag bejegyzett adatokról.	1942
88	Negyedévi kimutatások a bezői anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
89	Negyedévi kimutatások a hajasdi anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942

90	Negyedévi kimutatások anyakönyvi hivatalok által utólag bejegyzett adatokról.	1942
91	Negyedévi kimutatások az jenkei anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
92	Negyedévi kimutatások az iglinci anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
93	Negyedévi kimutatások a bereznai anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
94	Negyedévi kimutatások a nagyturicai anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
95	Negyedévi kimutatások a nagypolányi anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
96	Negyedévi kimutatások a nevickei anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
97	Negyedévi kimutatások a poroskói anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
98	Negyedévi kimutatások a perecsenyi anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
99	Negyedévi kimutatások a sztrippai anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
100	Negyedévi kimutatások a szerednyei anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
101	Negyedévi kimutatások a szobránci anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
102	Negyedévi kimutatások anyakönyvi hivatalok által utólag bejegyzett adatokról.	1942
103	Negyedévi kimutatások a takcsányi anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
104	Negyedévi kimutatások a csernoholovai anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
105	Negyedévi kimutatások a cirókaújfalui anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
106	Negyedévi kimutatások a sóslaki anyakönyvi hivatal által utólag bejegyzett adatokról.	1942
106a	Dokumentumok regisztrációs (iktató) könyve.	1942
107	Eksziberger János kérvénye szakvégzettségéről szóló igazolás kiadásáról.	1942
108	Állampolgárok kérvényei nemességüket bizonyító igazolások kiadásáról.	1942
109	Állampolgárok kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1942
110	Állampolgárok kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1942
111	Állampolgárok kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1942

112	Állampolgárok kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1942
113	Állampolgárok kérvényei őseikről, az egykori adófizetésről, a parlamenti választásokon való részvételről, a társadalmi mozgalmakban való részvételről.	1942
114	Levelezés az Ungi Közigazgatási Kirendeltséggel az egykori Bereg megyei nemesi pénztár kimutatásairól. (Iratok 1905–1906-ból.)	1942
115	Levelezés a körzeti jegyzőkkel az anyakönyvek másodpéldányának beküldéséről.	1942
116	Levelezés az Ungvári építőipari vállalattal az építkezések technikai iratainak felkutatásáról.	1942
117	A dolhai körjegyző kérvénye a dolhai földreform iratainak megküldéséről és levelezés ebben a kérdésben.	1942
118	Levelezés a népi iskola igazgatóságával az iskola adásvételi iratainak megküldéséről.	1942
119	Állampolgárok kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1942
120	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség munkabeszámolója az 1942. évre.	1943
121	Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség munkabeszámolója az 1942. évre.	1943
122	Levelezés a Beregszászi Törvényszékkel Bodák Károly özvegyének tulajdonjogáról szóló iratok megküldéséről.	1943
123	Kimutatások a pravoszláv egyház anyagi támogatásáról, templomok építésére és fenntartására.	1943
124	A Csehszlovákiára felesküdtött hivatalnokok esküje.	1943
125	Az első világháború katonai érdemrendjei 1914–1918-ból.	1943
126	Borkolos Margarita kérvénye illetőségét bizonyító igazolás kiadásáról.	1943
127	Stenger Béla ungvári lakos rokkantsági igazolása.	1944
128	Jegyzőkönyvek az újbardi iskola inventáriumkönyvének átadásáról Puskás János lelkésznek.	1944
129	Iratok a Szennyey család származásáról.	1944
130	Kimutatások a Kricsfalusy család levéltárának iratairól.	1944
131	Kopocsy István kérvénye nemesi származását bizonyító igazolás kiadásáról.	
132	Állampolgárok kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1944
133	Állampolgárok kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1944
134	Állampolgárok kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról és levelezés ebben a kérdésben.	1944
134a	A beérkező iratok iktatókönyve.	1944

135	Levelezés Ung megye alispánjával iratok megküldéséről a megyének.	1944
136	Levelezés a szolgabírókkal az 1915-ben katonaköteles személyek listájának megküldéséről.	1944
137	Kárpátalja Kormányzói Biztosának értesítései bizonyos pénzügyi iratok megküldéséről, amit a hitelezők követelnek csehszlovákiai területről.	1944
138	A Magyar Belügyminisztérium értesítése a csehszlovákiai területről követelt pénzügyi iratok megküldéséről.	1944
139	Kárpátalja kormányzói biztosának értesítése a kormányzói palota építési terveinek és a kapcsolódó iratok megküldéséről.	1944
140	Levelezés a kormányzói biztossal a csehszlovák időben dolgozott útmesterek fizetési kimutatásainak a megküldéséről.	1944

F. 127, opisz 2. od. zb.1–20

1	Jegyzőkönyv az ungvári közkönyvtár elveszett könyveiről, amelyek Husztra való szállításuk idején tűntek el.	1939
2	Meghívó az Ungvári Városi Tanács bizottsági gyűléseire.	1940
3	Babinec Ivánnak, az ipari felügyelet hivatalnokának személyi iratai.	1940
4	Levelezés az Ungi- és Beregi Közigazgatási Kirendeltség között a Beregi Kirendeltség iratainak átadásáról Ungvárról Beregszászba, az átadás jegyzőkönyve.	1941 1942
5	Levelezés Kárpátalja kormányzói biztosával egy prágai bank kifogásairól.	1941
6	Vallenstein Dávid Józsefné, beregszászi lakos kérelme, levelezés az Ungi Közigazgatási Kirendeltséggel igazolás kiadásáról, Beregsom zsidó anyakönyvi irataiban házassági beírásról.	1941
7	Zsidó lakosok kérvényei levéltári igazolások kiadásáról felmenőik származásával kapcsolatosan és a levéltáros válaszlevelei.	1941
8	Levelezés az Ungi Közigazgatási Kirendeltség és a Máramarosi Kirendeltség levéltára között az iratok cseréjéről.	1942
9	Levelezés a Beregi Közigazgatási Kirendeltséggel a bilkei zsidó hitközség anyakönyveinek megőrzéséről.	1942
10	Személyek kérvényei igazolások kiadásáról munkaviszonyukról, személyes irataikról, állampolgárságukról, adófizetésükről. A levéltáros válaszlevelei.	1942
11	Személyek kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról. A levéltáros válaszlevelei.	1942
12	Zsidó lakosok kérvényei levéltári igazolások kiadásáról felmenőik származásával kapcsolatosan, állampolgárságuk megállapítása céljából. A levéltáros válaszlevelei.	1942

13	Zsidó lakosok kérvényei levéltári igazolások kiadásáról felmenőik származásával kapcsolatosan, állampolgárságuk megállapítása céljából. A levéltáros válaszlevelei.	1942
14	Nyugdíjfizetési fejról Mihajlovics Palage özvegye nyugdíjának kiadásáról a betegségi alpból.	
15	Levelezés Kárpátalja kormányzói biztosával az Ungi Közigazgatási Kirendeltséggel, az Ungvári Erdőigazgatósággal ládák előkészítéséről az értékes iratok elszállítása céljából.	1942
16	A levéltárnok kérvénye a levéltári raktárak és a hivatal takarításáról a kirendeltség technikai munkatársai által.	1944
17	Személyek kérvényei anyakönyvi igazolások kiadásáról a munkaviszonyról, a vizsgákról stb. A levéltáros válaszlevelei.	1944
18	Zsidó lakosok kérvényei levéltári igazolások kiadásáról felmenőik származásával kapcsolatosan, állampolgárságuk megállapítása céljából. A levéltáros válaszlevelei.	1944
19	A szászfalui egykori úrbéri közösség taggyűléseinek jegyzőkönyvei, a szavazati joggal bíró tagok névsora.	1944
20	Alapszabályok a feketeardói egykori úrbéri erdőgazdaságról, a szavazati joggal bíró tagok névsora.	1944

A NAGYÜZEMI MEZŐGAZDASÁGHOZ VEZETŐ ÚT, ÉS A TERMELŐSZÖVETKEZETEK MŰKÖDÉSE MAGYARORSZÁGON 1945-TŐL A 70-ES ÉVEK ELEJÉIG

A második világháború után gyökeresen új politikai berendezkedés jött létre Magyarországon, amelyre kétségtelenül hatással volt, hogy szovjet politikai és katonai jelenlét árnyékában bontakozott ki. A kezdetben demokratikusnak remélt rendszer fokozatosan egy szovjet típusú, radikálisan baloldali diktatúrába torkollott. Ez az 1945-öt követő néhány év, illetve évtized a magyar mezőgazdaság legnagyobb átalakulásokkal járó időszaka volt, amelyben a célok és a módszerek is gyakran módosultak. A korábbi birtokstruktúra, és a hagyományos paraszti gazdálkodás napjai meg voltak számlálva, bár a Dálnoki Miklós Béla vezette Ideiglenes Nemzeti Kormányban, valamint az 1945. november 4-i választások után megalakult koalíciós kormányban is fontos szerepet kapó kommunisták valódi szándékai a széles néptömegek előtt még rejtve maradtak.

Az illegalitásból kilépő egykori KMP (Kommunisták Magyarországi Pártja), amely 1943-tól Békepártként tevékenykedett, a párt nevét MKP-ra (Magyar Kommunista Párt) változtatta, és zászlajára tűzte a radikális földosztást.¹ Ez a politikai húzás azonban csak a földnélküli szegényparasztság megnyerését szolgálta, a valódi szándékoktól távol állt a szabad birtokos parasztság támogatása és a kisbirtokokra épülő mezőgazdaság megteremtése.² Szakács Sándor megállapítása szerint: „A kommunisták olyan azonnali agrárátalakulást akartak, amely egyszerre felel meg népfront-, illetve osztálypolitikai érdekeiknek, népszerűsíti a pártot és tömegméretekben szélesíti társadalmi támogatottságát.”³

¹ A párt propagandája sikeresnek bizonyult, hiszen alig pár ezer, az illegalitásból épphogy kilépő párttagsága 1945 februárjára 30 ezer főre duzzadt, s olyan gyorsan emelkedett, hogy májusra meghaladta a 150 ezer főt, s októberben már több mint félmillió ember csatlakozott az MKP-hoz. Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között. Szerk. Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor. Bp. 1988. 25.

² A földosztás végrehajtását egyébként a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot alkotó minden jelentősebb politikai erő támogatta (az MKP mellett az SZDP, az NPP, az FKGP és a PDP), nézetkülönbségek csak végrehajtás módját és mértékét illetően voltak. *Föglein Gizella: Nemzetiségek és agrárátalakulás Magyarországon 1945-ben.* In: *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna. Bp. 2006. 365.

³ *Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956.* In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig.* Szerk. Gunst Péter. Bp. 1998. 288.

Ha megnézzük, hogy az egyes pártok miként viszonyultak a földosztás kérdéséhez, akkor azt láthatjuk, hogy a legradikálisabb ebből a szempontból a Nemzeti Parasztpárt (NPP) volt. Ki akarták sajátítani a földosztás érdekében az 1000 kat. hold feletti nagybirtokot, a 100 hold feletti úri birtokot és a gazdagparasztkok 200 hold feletti birtokait is. A Szociáldemokrata Párt (SZDP) tervezete szerint csak a 200 holdat meghaladó nagybirtokok kerültek volna szétosztásra kártérítés ellenében. Egyedül csak az egyházi birtokok és a hitbizományi birtokok esetén szorgalmaztak teljes és kártérítés nélküli elkobzást. Végül a Független Kisgazdapárt (FKGP) elképzelését illetően megállapítható, hogy ez állt a legközelebb a gazdasági racionalitásokhoz. A birtokstruktúra egészséges arányainak a megtalálása érdekében csak a 300–500 hold feletti nagybirtokok kisajátítását tervezték méltányos kártalanítás ellenében. Korlátozni akarták a földnélküliek földhöz juttatását és azoknak akartak többet juttatni, akik már rendelkeztek valamekkora birtokkal.⁴

A földosztásról végül az 1945. március 17-én, még a nemzetgyűlés összehívása előtt kiadott 600/1945. számú, a „nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról” szóló miniszterelnöki rendelet intézkedett.⁵ A Nagy Imre és Donáth Ferenc által kidolgozott rendelettervezetet március 15-én egyhangúan fogadta el egy pártközi értekezlet, majd két nappal később a minisztertanács is.⁶ A földosztó miniszter, Nagy Imre, az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelésügyi minisztere lett. A rendelet értelmében mindenütt megalkultak (volt, ahol már februárban!) a helyi földosztó bizottságok, amelyek elbírálták az igényeket és végrehajtották a földosztást.

Teljesen szétosztották a nyilas vagy szélsőjobboldali vezetők, valamint a háborús bűnösök földjeit, illetve az összes 1000 holdon felüli földbirtokot. Az ún. úri birtokosok legfeljebb 100, míg a parasztkok legfeljebb 200 hold földdel rendelkezettek. A rendelet értelmében jogosultnak számítottak a földnélküli cselédek és mezőgazdasági munkások mellett a törpebirtokosok, valamint a nagycsaládos kisbirtokosok nős fiúgyermekei, akiknek a birtoka nem érte el az 5 kat. holdat. A földosztásnál előnyben kellett részesíteni közülük is az ellenállási mozgalom résztvevőit, a három vagy többgyermekes nagycsaládosokat és az 1945. évi mezőgazdasági munkákban kiemelkedően teljesítőket.⁷

⁴ *Valuch Tibor*: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. 2005. 189.

⁵ Magyar Közlöny, 1945. 10. szám

⁶ A földosztás törvénybe iktatására azonban őszig kellett várni, hiszen az erről szóló 1945. évi VI. tc. elfogadására már a fővárosban került sor az 1945. szeptember 5-től 13-ig tartott ülés-szakon. *Izsák Lajos*: A koalíciós és az ellenzéki pártok agrárpolitikai célkitűzései 1944–1947. In: *Agrártörténet – Agrárpolitika* i. m. 353.

⁷ *Gulyás László*: A kommunista hatalomátvétel első fázisa (1945–1947) Magyarországon. Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In: *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Szerk. Schlett András. Bp. 2012. 42.

Végül 5,6 millió hold tulajdonjoga cserélt gazdát, s a földosztásnak, amit tulajdonképpen maga a nép hajtott végre, mintegy 75 ezer birtok esett áldozatul.⁸ Ennek következtében a hagyományos birtokszerkezet gyökeresen átalakult, mivel a nagybirtok és a középbirtok gyakorlatilag megszűnt létezni. A földhöz juttatott újjgazdák átlagosan 5,1 kat. hold birtokot kaptak.⁹ Az összes föld 35%-a tehát szétosztásra került a zömmel „újbirtokosnak” számító mintegy 642 ezer igényjogosult között.¹⁰

A kiosztott földet 10 évig nem lehetett elidegeníteni, a földhöz juttatottakat, pedig személyes megváltásra kötelezte.¹¹ A földosztás során elkövetett visszaságok miatt sok panasz érkezett, a gyakorlatban azonban a kommunisták által hangoztatott „Földet vissza nem adunk!” elve érvényesült. A földek új tulajdonosait az 1946. évi IX. tc. (1946. május 3.) erősítette meg tulajdonjogukban, amely megtiltotta az 1946. január 1. előtt kiosztott földek visszavételét, csak a jogtalanul elvett, 50 holdnál nagyobb parasztbirtokok esetében lehetett csereingatlanért vagy kárpótlásért folyamodni.¹²

A birtokszerkezet átalakításáról Hegedüs András, az 1950-es évek első felének meghatározó politikusa, egykori fiatal földosztó, maga is önkritikusan vallott az 1980-as évek végén: „[...] végrehajtottunk egy radikális, szegényparaszti földreformot, alapvetően az egyenlősítés eszménye alapján [...] de szétromboltuk [...] a modernizáció nagy és középbirtok teremtette technikai alapok nagy részét és kikapcsoltuk a mezőgazdaság modernizálásának szakértői rétegét, az intézőket. [...] Virágzó bérleti gazdaságokat szüntettünk meg a tulajdonviszonyok egyoldalú mérlegelése alapján.”¹³

A földosztás ilyen gyors és hatékony lebonyolítása azonban nem jöhetett volna létre szovjet segítség nélkül. A kommunista párt aktivistái röplapokon és minden más módon buzdították a lakosságot a földreform végrehajtására. A háború utáni időszak gazdasági viszonyai nem voltak ugyan ideálisak, de ennek ellenére, különösen a korábban nincstelen, a rendelet értelmében földhöz jutott parasztság nagy lelkesedéssel látott hozzá a gazdálkodáshoz.

---

⁸ Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1975*. Bp. 1979. 27.

⁹ Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. k. Bp. 1985. 3.

¹⁰ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp. 2002. 284.

¹¹ Az újbirtokosoknak a föld megváltási árában a kapott föld tiszta jövedelmének a húszszorosát kellett kifizetniük egyenlő részletekben, eredetileg 10–20 éven keresztül. Valójában a földosztásban részesültek nem egyszer még az 1960-as években is fizettek az államnak a kapott földért. Azoknak viszont, akiktől elvették a földeket, az állam semmilyen kárpótlást nem fizetett, noha kezdetben ezt is kilátásba helyezték. Szakács S.: *A földreformtól a kollektivizálásig* i. m. 290–291.

¹² Erről bővebben: *Gulyás L.: A kommunista hatalomátvétel első fázisa* i. m. 46.

¹³ Hegedüs András: *A történelem és a hatalom ígésében*. Bp. 1988. 115.

A kialakult helyzetet azonban jól tükrözi Varga Zsuzsanna azon gondolata, miszerint a birtokszerkezet átalakítása, a nincstelének földhöz juttatása a hatalom szempontjából még kényelmesnek is nevezhető megoldást jelentett: „A földreform mérsékelte a szociális és politikai feszültségeket, ráadásul a mezőgazdaság helyreállításának terhe átkerült az állam válláról az újbirtokosokéra. Ez pedig – tekintve a mezőgazdaságot ért súlyos háborús károkat – igen jelentős fejlemény volt.”¹⁴

Ezzel együtt egyetérthetünk Donáth Ferencsel abban, hogy bár a földosztás – a végrehajtás módjától eltekintve – nagyon időszerű, sőt szükségszerű volt, az igazi problémát az okozta, hogy az újjgazdák a megkapott földeken magukra maradtak megfelelő szakértelem, eszközök és igaerő nélkül, s a földreformot nem követte, nem egészítette ki valódi agrárreform.¹⁵

A Magyar Kommunista Párt elsősorban azért tűzte a zászlajára a földreformot, hogy a széles szegényparaszti tömegeket saját politikájának megnyerje, s az így kapott támogatással hozzájárasson a hazai gazdaság különböző szektorainak szovjet típusú átalakításához. A pártvezetés, különösen a Rákosi Mátyás köré szerveződött csoport valódi céljait a hazai társadalom előtt sokáig titkolta.¹⁶ A Rákosi-korszak hétköznapijait bemutató kötetben is hangsúlyozták a szerzők a MKP propagandája és valódi céljai között feszülő nyilvánvaló ellentmondást: „A felszabadulást követő első években [...] az MKP is a paraszti magángazdaságok szükségességét, s ezen belül is a paraszti magángazdaságok szükségességét, s ezen belül a dolgozó parasztság támogatását és gyarapodását ígerte”.¹⁷

A párt még az 1947-es választások előestéjén is a „mezőgazdaság békés és nyugodt fejlődését”, „a parasztság életszínvonalának emelését”, illetve „a parasztság megerősítését és a kisgazdaságok felvirágoztatását” ígerte, s egyértelműen cáfolta valódi szándékait.¹⁸

A baloldali értelmiségen, de még a párton belül is voltak olyan meghatározó személyiségek, akik alternatívát fogalmaztak meg a szovjet kolhozrendszer átvételével és az erőszakos kollektivizálással szemben. Az egyik legjelentősebb agrárpolitikai gondolkodó, a korábbi népi író, a Nemzeti Parasztpárt kommunis-tákkal szimpatizáló képviselője, Erdei Ferenc volt. Erdei már az 1930-as években a paraszti polgárosodást hirdette, és legfőbb célja a saját lábára álló, kisbir-

¹⁴ Varga Zs.: Politika, paraszti érdekérvényesítés i. m. 11.

¹⁵ Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975. Bp. 1977. 92–95.

¹⁶ A valódi célok rejteve maradtak, hiszen a földosztás mindenkinek a kisüzemi gazdálkodás, a mezőgazdasági kistermelés elsődlegessé válását üzenete: „Mindazonáltal úgy látszott, a paraszti földtulajdon soha nem látott kiterjedtségnek örvend, s nem volt párt vagy politikai erő, ami – legalábbis szavakban – ne garantálta volna a kistulajdon biztonságát.” Szakács S.: A földreformtól a kollektivizálásig i. m. 298.

¹⁷ Magyar hétköznapiok i. m. 54.

¹⁸ Kávási Klára: Kulák lista. Bp. 1991. 16.

tokossá váló, és a magyar társadalomba szervesen beilleszkedő parasztság megteremtése volt. A földreformot lelkesen üdvözölte, de – Rákosiékkal ellentétben – nem a nagyüzemi gazdálkodásban, hanem az egykori nagybirtokok helyén létrejövő kisparaszti gazdaságokban látta a magyar mezőgazdaság kibontakozásának lehetőségét. Erdei végül maga is részévé vált a mezőgazdaságot átalakító hatalmi gépezetnek, hiszen 1949. június 11-től, 1953. július 4-ig földművelésügyi miniszterként irányította a hazai agráriumot.¹⁹

Az erőszakos kollektivizálás legnagyobb ellenzője azonban maga Nagy Imre volt, aki már 1947 második felében vitába szállt a Rákosi–Gerő-féle irányvonallal, és kifejtette, hogy az egyéni gazdálkodás és önkéntes alapon alakuló termelőszövetkezeti mozgalom nem zárja ki egymást.²⁰ Később a pártvezetőségben 1948/49 őszén kibontakozó vitába is bekapcsolódott. Síkra szállt a kisbirtokok hosszú távú fennmaradásának érdekében és a módosabb parasztok, a kulákok elleni politika ellen is szót emelt.²¹ Nagy Imre őszintén hitt a földosztás társadalmilag és gazdaságilag is kedvező hatásában, és később kormányfőként is a kisbirtokosok és a kisbirtokossá vált szegényparasztok termelési feltételeit igyekezett javítani.

A földosztás után azonban rendkívül nehéz gazdálkodási körülmények fogadták a régi és az újonnan földhöz juttatott termelőket egyaránt. Nem volt kellő számú vetőmag, az állatállomány pusztulása miatt nem volt megfelelő igaerő, a szántáshoz és vetéshez – különösen az újgazdák esetében – hiányoztak az eszközök.

Romány Pál igen találó megállapítása szerint már 1944 őszén „a tankok láncaltalai szántottak az ekék helyett”.²² Berend T. Iván 1945 elejére vonatkozóan mintegy 1,2 millió szarvasmarha, 0,5 millió ló, 2,2 millió sertés és 1,4 millió juh elvesztésével számol, összesen 1,5 milliárd pengő értékben.²³ A helyzet 1945-ben már-már drámaira fordult, hiszen Szakács Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy „nemegyszer fordult elő, hogy igaerő híján az új földtulajdonosok magukat fogták igába”.²⁴ A gépesítettség javításának a céljából 1945-ben hozta létre a Földművelésügyi Minisztérium Termelési Főosztályán belül működő Gépesítési Ügyosztály a Mezőgazdasági Gépszolgálatot, amit traktorszolgálatnak, vagy traktorszerviznek is neveztek. A gépi erő azonban ritka kincsnek számított, hiszen a

¹⁹ Az 1953. július 4-én megalakult Nagy Imre kormányban sokáig igazságügyi miniszterként tevékenykedett, de 1954. október 30-ától 1955. november 15-ig ismét földművelésügyi miniszterként dolgozhatott.

²⁰ *Kávási K.*: Kulák lista i. m. 16.

²¹ Nagy Imrét nézetei miatt a Politikai Bizottságból is kizárták. *Varga Zs.*: Politika, paraszti érdekérvényesítés i. m. 12.

²² *Romány Pál*: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957–1997. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától i. m. 380.

²³ *Berend T. I.*: A szocialista gazdaság fejlődése i. m. 76.

²⁴ *Szakács S.*: A földreformtól a kollektivizálásig i. m. 299.

Gépesítési Ügyosztály még 1946 őszén is csak 6 ezer működőképes és 5 ezer üzemképtelen traktort tartott nyilván.²⁵

Nem javított az általános helyzeten az sem, hogy a kormányzat az infláció negatív hatásai miatt és saját árukészleteinek növelése érdekében a földművelésből élőkre kivetett pénzadókat is természetben szedte be. Egyes kutatók szerint ez „törvényszerűen vezetett a város és falu közötti »áruért-árut« kapcsolat létrejöttén túl, a korban »batyuzásnak« nevezett »kiskereskedelem« kialakulásához, illetve a feketepiac virágzásához”.²⁶

A gazdasági konszolidációt szolgáló új pénznem, az 1946. augusztus 1-jén kibocsátott forint sem javított azonban a mezőgazdaság helyzetén, hiszen ezzel egyidejűleg új árrendszer lépett életbe. A kormányzat úgy gondolta, hogy a mezőgazdasági árakat a világgiazi áraktól függetlenül, saját hatáskörében korlátozhatja, s ezzel a parasztokat sújtó intézkedések (adók, beszolgáltatási kötelezettség) jövedelmük korlátozásával egészült ki. A búza árát 40 Ft/q-ban határozták meg és ehhez igazították a több mezőgazdasági termék árát, s ezáltal jelentős agráröllő alakult ki.²⁷ Addig, amíg az ipari termékek árait 5-szörös, vagy ennél is magasabb szorzóval számították át forintra, a mezőgazdasági növények és állatok esetében ez a szorzó mindössze 3,2-szeres volt, így a két szektor közötti ár-szint különbsége elérte a 40–50%-ot is.²⁸

A forint bevezetése azonban nemcsak emiatt érintette érzékenyen a mezőgazdaságot, hiszen az új, értékálló pénz megjelenésével belső migráció indult vidékről a nagyobb városok irányába. Azok, akik korábban a városi ínség elől a falvakba menekültek, most visszatértek, hogy munkát találjanak az iparban, s csatlakoztak hozzájuk olyan parasztfiatalok is, akiknek nem jutott föld. Az így felduzzadt tömeg azonban munkanélküliséget eredményezett, amit csak az 1950-től induló nagyberuházások szüntettek meg teljesen.²⁹

További gondot jelentett, hogy már 1945 közepétől kibontakozóban volt a közvetlen állami termelésirányítás rendszere. A parasztook termelési szabadságáról tehát már közvetlenül a földosztás után sem beszélhetünk. Központilag határozták meg, hogy a földterületből mennyit kell felszántani, és abból mennyit kell kenyérgabonával bevetni. A mezőgazdasági munkák szabályozását a Földművelésügyi Minisztérium végezte. A túlszabályozás folyamatos gondot okozott a termelésben,

²⁵ *Honvári János*: A gépállomások helye és szerepe a mezőgazdaság állami irányítása az 1950-es években. *Századok* 136. (2002) 1. sz. 210–211. és 216.

²⁶ *Magyar hétköznapok* i. m. 47.

²⁷ *Pető I.* – *Szakács S.*: A hazai gazdaság négy évtizedének története i. m. 12–13.

²⁸ *Szakács S.*: A földreformtól a kollektívizálásig i. m. 302.

²⁹ A vidékről érkezett tömegek és a munkájukat elvesztő B-listára kerülők többsége 1946 és 1948 között nem talált munkát a városokban, s így 1948 tavaszára 475 ezerre nőtt a munkanélküliek száma. Ezt követően azonban csökkenés mutatkozott, s 1949 elején már csak 126 ezer munkanélkülről van tudomásunk. *Magyar hétköznapok* i. m. 74–76.

a csúcsev azonban 1951 volt. Az őszi mezőgazdasági munkákat meghatározó rendeletben (18.091/1951. F.M.) minden munkafolyamatot pontos határidőkkel üzemtípusonkénti bontásban meghatároztak, sőt a végrehajtás módjára vonatkozóan is előírásokat fogalmaztak meg. Az attól való eltérés bírságot és elzárást vont maga után. Az ellenőrzést helyi szinten mezőőrök és dülőfelelősök végezték.³⁰

1945. május elején kormányrendelet intézkedett a kötelező beszolgáltatásról. Az 1945/46-os évben még a bevetett földterület, később viszont maga a szántóterület kiterjedése határozta meg a beszolgáltatás mértékét, amely alól csak az 5 holdon aluli birtokok mentesülhettek.³¹ 1946 nyarán rendeletet hoztak „a gazdaság büntetőjogi védelméről” is, amely szerint, aki nem tett eleget beadási kötelezettségének, az közellátási büntetést követett el.³² Lényegében a beszolgáltatás a mezőgazdaságra kivetett különadó volt, ami egyet jelentett a vidék kifosztásával.³³

Az 1947-es választások és az azt követő politikai átrendeződés végleg eldöntötte a magyar vidék sorsát. 1949-től megkezdődött az agrárium szovjet típusú átalakítása.³⁴ A két munkáspárt egyesülésével 1948. június 12-én létrejött a Magyar Dolgozók Pártja, amely kihasználva a nagyhatalmak közötti feszültség kiéleződését, és Jugoszlávia kegyvesztetté válását, Moszkva elvárásainak megfelelően hozzájárított Magyarország szovjetizálásához. A pártfőtitkár, Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszédében állt a nyilvánosság elé, ahol az „új kenyér” ünnepének alkalmából kifejtette pártjának valódi szándékait, s lényegében meghirdette a gazdagparasztsággal szembeni harcot.³⁵ A módosabb gazdák üldözése tehát összekapcsolódott a szövetkezeti programmal: „A fordulat a kol-

³⁰ Szabó Károly – Virágh László: A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon (1950–1953). *Medvetánc* 4. (1984) 2–3. sz. 166–167.

³¹ A többnyire búzában kivetett földadót azonban ezeknek a leginkább önellátásra törekvő birtokosoknak is be kellett szolgáltatniuk. Tudjuk azt is, hogy az ilyen kisgazdaságoknak az 1/10-e baromfin kívül más állatot nem tartott.

³² 1948 és 1955 között mintegy 400 ezer embert ítéltek el emiatt. *Romsics I.*: Magyarország története i. m. 350.

³³ Závada Pál megállapítása szerint: „Pedig a termés minden kilogrammjának sorsáról készen állt már a terv, de nem a gazdáé, hanem az államé. A hatósági közigazgatás tisztviselői kikalkulálták, a kötelező természetes beszolgáltatás rendeleteiben közzétették s a gazdálkodó nevére kiállított beszolgáltatási lapon kézbesítették a kivetések mértékét.” *Závada Pál*: Kulákprés. Bp. 2006. 127.

³⁴ Ö. Kovács József ezt a folyamatot egyenesen „patologikus agrárfordulatnak” titulálta. *Ö. Kovács József*: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország társadalomtörténete 1945–1965. Bp. 2012. 403.

³⁵ „Két út áll magyar dolgozó parasztság előtt. Az egyik út a régi, a megszokott, a túlzásba vitt egyéni gazdálkodás, ahol mindenki csak magával törődik, ahol az az elv uralkodik, hogy aki bírja marja. Ennek az elkerülhetetlen, törvényszerű következménye az, hogy a nagy halak megeszik a kis halakat, a nagy kulákgazdák tovább erősödnek, tovább gazdagodnak és tönkreteszik a szegényebb dolgozó parasztságot [...] Tudják ezt az újgazdák is, akiket a demokrácia földhöz juttatott, tudja ezt a dolgozó parasztság, és azért keresi a másik utat, az elkülönült, egyéni gazdálkodással szemben az összefogás, a szövetkezés útját.” *Rákosi Mátyás*: Építjük a nép országát. Bp. 1949. 292–295.; valamint idézi *Kávási K.*: Kulák lista i. m. 25.

lektivizálás hirtelen beindítása miatt következett be, ezért változott meg a gazdagparasztokkal szembeni politika. Miután nem hitték róluk, hogy megnyerhetik őket a termelőségmozgalomnak, a másik lehetőséget, a megsemmisítés adminisztratív megoldását választották.³⁶

1948. október 14-én ennek jegyében az MDP Szövetkezetpolitikai Bizottsága és Agrárpolitikai Bizottsága egyesült és Gerő Ernő vezetésével létrejött a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság, amelynek feladatai közé tartozott a kulákság korlátozását szolgáló intézkedések és a mezőgazdaság kollektivizálását elősegítő szabályok „osztályszempontoknak megfelelő” kidolgozása.³⁷

1948. december 18-án megjelent a termelőségmozgalom alakitásáról és működéséről szóló rendelet, bizonyos értelemben a közös gazdaságok működési szabályzata, amelyben a szövetkezés három típusát különböztették meg. Az I. típusban közösen végezték a szántást és a vetést, a betakarítást viszont egyénileg, míg a II. típusban közösen takarították be a termést, de az elosztás a bevitt föld arányában történt. A legfejlettebb, a III. típus volt, ahol a közös gazdálkodást a szovjet kolhozok mintájára szervezték meg, s a jövedelmet az elvégzett munka (munkaegység) szerint osztották szét a tagok között.³⁸

A szövetkezetesítés nagyon nehezen indult, 1949 nyarán még csak 584 csoport működött az egész országban, az év végéig mintegy 1300 termelőségmozgalom, illetve termelőségmozgalmi csoport jött létre.³⁹ Utóbbiak főként olyan vidékeken létesültek, amelyek kevésbé voltak alkalmasak nagyüzemi gazdálkodásra. Ilyenek voltak a sajátos domborzati viszonyok között fekvő földterületek, valamint a munkaigényes szőlő- és gyümölcsstermő vidékek, ahol életszerűbb volt szakszövetkezetes rendszerben gondolkodni.⁴⁰

A termelőségmozgalom kialakítása, a föld közös tulajdonba vétele a korábban megszokott paraszti gazdálkodás teljes felszámolásával járt, ez pedig a vidéki társadalom heves ellenállásába ütközött.⁴¹ A korábbi földosztás és a hirtelen

³⁶ Magyar hétköznapi i. m. 349.

³⁷ Nagy József: A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949–1956). Századok 135. (2001) 5. sz. 1081.

³⁸ Erről bővebben lásd *Csizmadia Ernő*: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Bp. 1984. 89.; továbbá *Cseszka Éva*: A kollektivizálás előkészítésének főbb állomásai. In: Földindulások – sorsfordulók i. m. 59.

³⁹ *Romsics I.*: Magyarország története i. m. 313., illetve *Szakács S.*: A földreformtól a kollektivizálásig i. m. 333.

⁴⁰ *Varga Zsuzsanna*: Paraszti ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában, 1959–1961. In: Földindulások – sorsfordulók i. m. 112–113.

⁴¹ Jogi értelemben a közös gazdaságba bevitt földek a parasztek tulajdonában maradtak, amit tíz évre bére adtak a szövetkezetnek. A bérletek lejáratára 1958 októberére – 1959 januárjára esett, de ezt akkor már senki sem tartotta számon. A látszólag fennmaradó tulajdonjog tehát nem gyakorlati, legfeljebb látni, elvi jelentőségű volt. *Szakács S.*: Agrárpolitika és reform. In: Agrártörténet – Agrárpolitika i. m. 461.

előtérbe kerülő kollektivizálás ellentmondásának, valamint az egyéni gazdaságok, és a szovjet típusú nagyüzemek között feszülő kibékíthetetlen ellentétnek a társadalmi lecsapódását Varga Zsuzsanna így értelmezte: „A mezőgazdaság kollektivizálását végrehajtó államhatalom és az egyénileg gazdálkodó parasztság törekvése és felfogása között azonban nagy ellentét feszült. Kielezeten jelentkezett ez az érdekütközés Magyarországon, ahol a nagybirtok 1945-ös felosztásával a kisparaszti mezőgazdaság nyert megerősítést. Nem meglepő hát, hogy a parasztság 3–4 évvel később értetlenül állt a szövetkezeti nagyüzem gondolatával szemben. Mindaz, amit a szovjet mintájú termelőszövetkezet működési és szervezeti elveiről látott és hallott, megerősítette abban, hogy rossz cserét csinál.”⁴²

Az 1950-ben meghirdetett I. ötéves terv (1950–1954) megerősítette a nagyüzemi mezőgazdaságra való áttérés szándékát és a szocialista gazdasági rend győzelméről beszélt a magyar népgazdaság egészére vonatkozóan. A kollektivizálás lassú haladása, s nehézkes szervezések és a vidéken kialakult közhangulat miatt hivatalosan a kulákság, a kizsákmányoló gazdagparasztság lett a felelős, amely gazdasági és politikai befolyását felhasználva akadályozta a mezőgazdaság szocialista módon történő átalakítását.

Az egyéni gazdaságok és közös gazdaságok között feszülő ellentét tehát nem pusztán gazdasági kérdés volt, hanem a kulákküldözésekkel, a korábban megbecsült gazdák és az ellenállás kriminalizálásával politikai színezetet is kapott. A kulákok a 25 holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkező parasztok voltak, és 1948–49-től különadókat vetettek ki rájuk, kizárták őket a képviselőtestületekből, elvették gazdasági épületeiket, gépeiket; gyermekeik egyetemre sem járhattak.⁴³ A mintegy 71 ezer kuláknak bélyegzett család a „falu népének veszett elensége”, „báránybőrbe bújt farkas” lett.⁴⁴

A kulákokkal történő leszámolás során sikerült működésképtelenné tenni a kezdetleges szövetkezetekkel még versenyképes egyéni gazdaságokat és jelentős vagyonok elkobzására is alkalom adódott.⁴⁵ Összesen mintegy 65 ezer lakóház és 16 ezer gazdasági épület került állami tulajdonba a belső „osztályharc” jegyében.⁴⁶ Már nem is a közös gazdálkodás megszervezése, a termelőszövetkezetek műkö-

⁴² Varga Zsuzsanna: Változások a paraszti munka világában Magyarországon az 1950-es években. In: Uo. 433.

⁴³ A kulákokat sújtó gazdasági korlátozásokat részletesen lásd: Hantó Zsuzsanna: Kitiltott családok. Bp. 2009. 125–126.

⁴⁴ Romsics I.: Magyarország története i. m. 352.

⁴⁵ A veszélyeztetett parasztok végső elkeseredésükben, hogy a megbélyegzést, a kuláknak minősítést elkerüljék és kivonják magukat az elviselhetetlen adóterhek alól, földjüket családon belül igyekeztek megosztani, aminek következtében az első években még növekedett is a 20–25 kat. hold közötti földbirtokok száma. Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956. Bp. 2013. 188.

⁴⁶ Deseffy Tibor – Szántó András: Kitörő éberséggel. Bp. 1989. 10.

dőképesse tétele volt a fő cél, hanem a kulákság ellehetetlenítése, kifosztása és megalázása. Erről maga Rákosi is nyíltan beszélt 1948 júliusában: „A döntő szempont a kulák elszigetelésének, gazdasági és politikai befolyása szűkítésének előmozdítása. Minden egyéb szempontot, így a termelés megszervezésének szempontját is alá kell rendelni ennek a célnak.”⁴⁷

A nem ritkán erőszakos eszközökkel folytatott téészesítés, és a vidék megfélemlítése következtében a termelészövetkezetek száma 1953 közepére 5224-re, a szövetkezeti tagok létszáma 376 ezerre emelkedett.⁴⁸ 1949. június 30. és 1953. június 30. között, miközben az egyéni gazdaságok területe drasztikusan lecsökkent, a termelészövetkezetek 93,4 ezer kat. holdról 2,9 millió kat. holdra, míg az állami gazdaságok 1,4 millió holdról 3 millió holdra növelték kiterjedésüket.⁴⁹ A területnövekedés azonban nem járt együtt a termelési hatékonyság növekedésével, sőt az önállóan gazdálkodó parasztok mind a termelést, mind az elért jövedelmet tekintve felülmúlták a közös gazdaságokat.⁵⁰

A szövetkezetesítés első hulláma 1949 és 1953 között lezajlott, és mind a társadalmi, mind a gazdasági következményei drámaiak voltak. A termelés visszaesése, a parasztság sérelmei, valamint az erőltetett kollektivizálásból adódó alacsony munkamorál, kiegészülve az 1952. évi aszályal a magyar mezőgazdaság szétesésével volt egyenértékű.⁵¹

Sztálin halálával azonban új politikai, és ebből következően, új gazdasági fordulat következett be. A Nagy Imre-kormány számos intézkedést hozott, az addigi hibák kijavításának és a hatékony termelés biztosításának érdekében. Ezek egyike volt az az 1953. július 12-én kiadott Népköztársaság Elnöki Tanácsi törvényerejű rendelet, amely amellet, hogy 10%-kal csökkentette az 1953. évi beszolgáltatás mértékét, az egyéni gazdálkodók és a termelészövetkezetek részéről fennálló mintegy 235 és fél millió Ft beadási hátralékot törölte és elengedte a begyűjtési kötelezettség elmulasztása miatt kiszabott 445 millió Ft kártérítést is.⁵²

1954 januárjában új beszolgáltatási rendszert vezettek be, amelynek keretében három évre előre meghatározták a beadási kötelezettségeket, kiszámíthatóbb

⁴⁷ Idézi *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Bp. 1972. 72.

⁴⁸ *Szakács S.*: A földreformtól a kollektivizálásig i. m. 333.

⁴⁹ *Erdmann Gyula*: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Békéscsaba 1992. 104.

⁵⁰ 1950 és 1953 között a mezőgazdasági nagyüzemek termelése 15–50%-kal, jövedelme 20–45%-kal maradt el az ellehetetleníteni kívánt egyéni gazdaságoktól. Lásd *Varga Zsuzsanna*: A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk* 18. (2006) 4. sz. 232.; valamint: *Fazekas Béla*: A mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1976. 76–84.

⁵¹ *Varga Zs.*: Változások a paraszti munka világában i. m. 436.

⁵² 124/1953. (IV. 14.) számú minisztertanácsi határozat a kártérítések behajtásáról és kivetésének új rendszeréről. Lásd *Honvári János*: A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz” meghirdetésétől a beadás megszüntetéséig. In: *Agrártörténet – Agrárpolitika* i. m. 414.

téve ezzel a teljes szektor gazdálkodását.⁵³ A termelőszövetkezetek beadási kötelezettségei terménytől függően 25–50%-kal csökkentek, míg az egyéni gazdálkodók esetében e tekintetben 15–40%-os mérséklődés következett be. A beadásról szóló 1953. évi 27. számú törvényerejű rendeletnek köszönhetően lehetővé vált a tervezés és több készlet maradt a földművelést és állattenyésztést valójában végző egyéni gazdáknál és szövetkezeti tagoknál.⁵⁴ Az egyéni gazdaságok kisüzemeiben tartott állatok száma az 1950-es években egy holdra vetítve jóval meghaladta a nagyüzemekét. Az állatsűrűségben tapasztalható eltérés egyértelműen arra utal, hogy az egyénileg gazdálkodó parasztek a rendelkezésre álló takarmányt sokkal jobban és gazdaságosabban tudták felhasználni, mint a közös gazdaságok, vagy akár az állami gazdaságok.⁵⁵

Megengedték továbbá, hogy a szövetkezeteken belül ún. „háztáji gazdaságok” alakuljanak, a mezőgazdasági termelők (tévesz tagok és magángazdák) számára ingyenes állatorvosi ellátást biztosítottak, valamint állami kölcsönrel és vetőmaggal igyekeztek segíteni a tartalékföldek megművelőit. Megszűntek a kuláklisok, lehetővé tették a termelőszövetkezetekből való kilépést, és a szövetkezeti tagság közös akaratával a tévesz feloszlásáról is dönthetett.⁵⁶

A termelőszövetkezetek tömeges felbomlása azonban nem a Nagy Imre-kormány engedékenyebb politikájának a következménye volt. A szövetkezeti program egyértelmű kudarca abban is kifejeződött, hogy a téveszek feloszlása már 1952-ben megindult, s 1953 második felére a szövetkezetek száma 5100-ról 4381-re, a taglétszám pedig 370 ezerről 230 ezerre csökkent.⁵⁷ A szövetkezeteket elsősorban azok a parasztek hagyták el, akik rendelkeztek földterülettel, vagy földet vittek a közösbe, míg a nincstelen szegényparasztek, vagy az önállóan gazdálkodni nem tudó újgazdák bent maradtak a téveszben.⁵⁸ Mindezt az is igazolja,

⁵³ Varga Zs.: A falusi társadalom feszültségócai i. m., 236.; továbbá Romsics I.: Magyarország története i. m. 380.

⁵⁴ Az 1953. évi 27. számú törvényerejű rendeletnek köszönhetően Honvári János adatai szerint mintegy 1300–1400 forinttal csökkentek a parasztság terhei, s ebből kis híján 1 milliárd forint az állattenyésztésre, azon belül a húsrúkra és tejtermékekre esett. Honvári J.: A klasszikus begyűjtési rendszer változása i. m. 414.

⁵⁵ Az egy kat. hold szalastakarmány-termő területre jutó számosállat termelőszövetkezet esetében 0,94, állami gazdaság esetében 1,15, míg egyéni gazdaság esetében 5 darab volt. Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Bp. 2006. 167–168.

⁵⁶ A Nagy Imre-kormány agrárpolitikájáról részletesebben: Szakács S.: A földreformtól a kollektivizálásig i. m. 337–339.; valamint: Uő: Gazdaság és társadalom az ötvenes–hatvanas években. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. Szerk. Timár Lajos – Valuch Tibor. Debrecen 1998. 18–19.

⁵⁷ A szövetkezeti tulajdonban lévő földterület 2,5 millió holdról 1,6 millió holdra mérséklődött. Romsics I.: Magyarország története i. m. 380.

⁵⁸ A közös gazdaságokból kilépő tagok azonban legtöbbször nem kapták vissza korábbi földjeiket és eszközeiket, hanem a rendszeres művelés alatt nem álló állami tartalékföldekből kaptak parcellákat: „A szövetkezetből kilépő gazdálkodók általában nem saját, bevitt földjüket kapták

hogy a kilépésekkel egyidejűleg a paraszti magángazdaságok száma mintegy 200 ezerrel megemelkedett.⁵⁹

A nemzetközi helyzetből (az NSZK tárgyalásai a NATO-felvételről) adódóan azonban ismét változott a moszkvai irányvonal, ami itthon a Nagy Imre-kormány bukásához vezetett. 1955 őszén, már Hegedűs András miniszterelnöksége idején, megindult a kollektivizálás második hulláma, a szovjet modell hazai bevezetésének újabb kísérlete. Emelték az adókat, ismét számon tartották, és elkezdték beszedni a beadási hátralékokat, a téeszekből való kilépést megint csak a belépéstől számított harmadik év után engedélyezték, s újra kezdődtek a tagosítások is. Előírták a téeszalakításokat, és még az ún. „őszi kampány” idején, az agitátorok kíméletlen módszereinek köszönhetően 617 új termelőszövetkezetet létesítettek 76 ezer taggal.

Akárcsak a kollektivizálás első ütemének idején, ezúttal is mindenki a „meggyőzés” fontosságáról beszélt, miközben humorosnak szánt, ám a történetek fényében inkább groteszknak ható toborzó énekek hirdették a közös gazdálkodás előnyeit és buzdítottak a belépési nyilatkozatok aláírására. Az agitátorok és a párt vidéki képviselői minden eszközt megengedhetőnek találtak a cél elérése érdekében.

Ö. Kovács József az erőszakos kollektivizálás módszereit három csoportba sorolta, úgymint verbális, pszichikai presszionálás (fenyegetés, házkutatás, be rendezési tárgyak megrongálása, gyermekek fenyegetése stb.); adminisztratív eszközök (munkakönyv visszatartása, hozzátartozó munkahelyének elvesztése, gyermekek kizárása az iskolából, óvodából stb.) és a terror, a fizikai erőszak (kínzás, rendőrségi rajtaütés, bántalmazás, lövöldözés, fegyveres üldözések, gyermekek verése, nők megalázása stb.).⁶⁰ Horváth Sándor álláspontja szerint azonban a kollektivizálás során alkalmazott erőszak nem tekinthető rendkívülinek, az alkalmazott módszerek a rendszer lényegéhez tartoztak: „A kollektivizálás során alkalmazott erőszak nem volt kivételes, és nem a »gépezet« működési »rendellességeiből« fakadt, nem a keleti »barbarizmus« átvétele okozta (hiszen közben a moszkvai minta is változott). Nem csupán a falu vagy a mezőgazdaság átalakítása volt a tét, hanem a teljes társadalomé. Az állami bürokrácia nézőpontjából a kollektivizálás is értelmezhető a bürokrácia »szervezési sikereként«”.⁶¹

---

vissza (legfeljebb akkor, ha az egész tsz feloszlott), hanem általában a korábban leadott, községi kezelésben lévő, gyengén művelt, ún. »állami tartalékföldेkből« kaptak megfelelő területet.” Nagy József: *Parasztság elleni megtorló intézkedések az 1950-es években (1948–1956)*. In: *Agrártörténet – Agrárpolitika* i. m. 390.

⁵⁹ Szakács S.: *A földreformtól a kollektivizálásig* i. m. 339.

⁶⁰ Ö. Kovács J.: *A paraszti társadalom felszámolása* i. m. 364–367.

⁶¹ Horváth Sándor: *Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek*. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József. Bp. 2015. 14.

A propaganda szintjén hangsúlyozták az önkéntesség elvét, azonban annak érdekében, hogy a saját érdekeit nehezen felismerő parasztgazda belássa, hogy az lesz a legjobb, ha önként szövetkezik, megengedhető, sőt támogatandó volt mindenfajta „befolyásolás”, „meggyőzés”, „felvilágosítás”.

Az újabb erőszakos kollektivizálási hullám sem vezetett azonban eredményre, mivel 1956 nyarától bomladozni kezdtek a téeszkek, és alig egy évvel a program meghirdetése után az egész rendszer összeomlott.⁶² Az 1956-os forradalom napjai alatt teljesen szétesett a mezőgazdaság, 1956. június 30. és december 31. között a termelőszövetkezetek száma 3911-ről 1617-re, a tagság létszáma 294 ezerről 96 ezerre, míg a közös gazdaságok birtokában lévő földterület 1 millió 319 ezer hektárról 545 ezer hektárra esett vissza.⁶³ A forradalom következtében tehát a kommunisták centralizációs törekvéseiből soha nem látott decentralizáció és káosz lett.

A forradalom leverését követően a legitimációs problémákkal küzdő Kádár János mindent megígért a vidék társadalmának, hogy saját hatalmát bebiztosítsa. Az 1956. november 27-én kiadott, parasztsághoz intézett felhívásában szembe fordult a korábbi évek agrárpolitikájával: „A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány teljes mértékig elítéli az elmúlt évek hibás mezőgazdasági politikáját, az erőszakos termelőszövetkezeti szervezést, a zaklatás jellegű tagosítást [...] A kormány támogat minden olyan szövetkezeti és magángazdálkodást, amely [...] növeli a mezőgazdasági termékek mennyiségét, javítja azok minőségét, ugyanakkor meggátol minden kizsákmányolásra irányuló tevékenységet. A kormány a parasztság szabad elhatározására bízta a gazdálkodási mód megválasztását”.⁶⁴

Valójában az új hatalmi formáció sem az egyéni és közös gazdálkodás együttélését, sem a korábbi szövetkezési formáktól való eltérést nem tartotta kívánatosnak, viszont nem mondott le a parasztság megnyeréséről. Bár sokan reménykedtek benne, a kollektivizálás nem került le a napirendről, legfeljebb a módszerek változtak.

A reményre az adott okot, hogy 1957 júliusában megjelent egy 40 oldalas dokumentum, amely „Az MSZMP Agrárpolitikájának Tézisei” címet viselte, és az egyéni gazdálkodás feltételeinek javítását, valamint az egyéni gazdálkodók életszínvonalának a növekedését sürgette, és csak a szocialista átalakítás egy későbbi időszakában tartotta elképzelhetőnek a szélesebb körű bevonást a termelőszövetkezetekbe.⁶⁵ A koncepció mögött Fehér Lajos, Erdei Ferenc és a korábban

⁶² Szakács S.: A földreformtól a kollektivizálásig i. m. 341.

⁶³ Donáth F.: Reform és forradalom i. m. 158.

⁶⁴ Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. II. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2000. 153–154.

⁶⁵ Az Agrárpolitikai Tézisekről részletesebben: Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957–1997. In: A magyar agrártársadalom a jobbgátság felszabadulásától i. m. 363–365.

Nagy Imréhez kötődő agrárértelmiség képviselői álltak.⁶⁶ A pártvezetésben azonban ezt követően a kollektivizálás gyors befejezését sürgető Dögei Imre, földművelésügyi miniszter és köre (Keresztes Mihály, Magyar András, Márczis Antal, Szőke Mátyas stb.) kerekedett felül.⁶⁷

Dögei szűklátókörűségére és dogmatikus nézeteire jellemzőek azok a gondolatok, amelyeket 1957. április 6-án, a Földművelésügyi Minisztérium miniszteri kollegiumi ülésén, a szövetkezeti törvény tervezetének megtárgyalásán hangoztatott: „Mintaalapszabályra szükség van. A mintaalapszabály alapelveitől eltérni nem lehet. [...] Amely tsz nem tartja be a törvényeket, az alapszabály alapelveit, ezeket a tsz-eket fel lehet és fel kell oszlatni. [...] Ki kell mondani a törvényben, hogy feloszlás esetén a szövetkezet vagyona nem osztható fel, állami tulajdonba megy át.”⁶⁸

A Fehér Lajos és Dögei Imre között zajló vita végül elhúzódott, s az 1957. december 7-én elfogadott KB-határozat ekkor még a Földművelésügyi Minisztérium koncepciója mellett foglalt állást, ám Kádár János mindkét felet elmarasztalta.⁶⁹

1958 decemberében a nagyüzemi mezőgazdaság kialakításáról határozott a párt, és megkezdődött a téjesítés utolsó, harmadik hulláma. A hatalomnak azonban mindent előlről kellett kezdenie, mivel a forradalom alatt újjáéledt parasztgazdaságok száma alig maradt el az 1949-évitől.⁷⁰ A kollektivizálás sikeres véghezvitele kezdetben nagy tehetételt jelentett magának Kádár Jánosnak is, aki 1960. október 28-án, az MSZMP KB ülésén maga is hangot adott annak, hogy jó

⁶⁶ Fehér Lajos 1957 januárjában tűnt fel, mint a Központi Bizottság Falusi Osztálya mellett szervezett Agrárpolitikai Bizottság vezetője, majd februártól a Falusi Osztály (1957 júniusától Mezőgazdasági Osztály) irányítását is rábízták. *Sipos Levente*: Kolhozosítás vagy szövetkezetiítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In: *Agrártörténet – Agrárpolitika* i. m. 446–447. és 452.

⁶⁷ Dögei személyében Kádár egy olyan vaskalapos kommunistára tett szert, akinek a nézetei Kádárhoz képest is merevek, sőt szélsőségesen maradiak, majd hogynem korlátozottak voltak, viszont arra alkalmas volt, hogy a határokat feszegető, Nagy Imre köréből kikerült Fehér Lajossal szemben felhasználható legyen. *Sipos Levente* véleménye szerint: „a nagy taktikus Kádár szemében volt egy sajátos funkciója is Dögeinek: ellensúlyt képezett Fehér Lajossal szemben. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy Fehér – aki az MSZMP felső vezetésén belül 1956 novemberétől az elsőszámú szaktekintély volt agrárügyekben – közel áll Nagy Imre agrárpolitikai felfogásához, s hogy a pártközpont Falusi Osztálya, amelynek élére 1957. február 12-én Fehér Lajos került, szintén reformpárti, miközben a mezőgazdasági szakirányítás állami vonala, a Földművelésügyi Minisztérium és többségükben a vidéki tanácsai szervek merev, dogmatikus felfogást képviseltek.” *Sipos L.*: Kolhozosítás i. m. 445–446.

⁶⁸ Uo. 450.

⁶⁹ Uo. 457.

⁷⁰ 1957-ben a hazai szántóterület 11,3%-ával a szövetkezetek, 11,9%-ával az állami gazdaságok rendelkeztek, míg a szántóföld 75,1%-a! az egyéni gazdálkodók tulajdonában volt. 1958-ban, Romániában 55%-os, Csehszlovákiában 75%-os, míg Bulgáriában teljes volt a mezőgazdaság kollektivizálása. *Romány P.*: Az Agrárpolitikai Tézisektől i. m. 358. és 366.

lenne már túl lenni az egészen: „[...] mindnyájan meg fogunk fiatalodni, más-képp járunk, ha ez az istenverte tsz-dolog nem lesz.”⁷¹

A szövetkezeti program gyors befejezése és a belépések vonzóbbá tétele érdekében folyamatosan bővült a szövetkezeti tagság szociálpolitikai juttatásainak a köre is. Betegellátásra már 1949 áprilisától igényt tarthattak a tagok, ami 1953-ban családi pótlékkal és anyasági segéllyel bővült. 1957 júniusától baleseti kártalanítás, 1958. január 1-jétől kötelező nyugdíjbiztosítás, majd 1960 februárjától öregségi munkaképtelenségi járadék is megillette az agráriumban dolgozókat.⁷²

1956 és 1958 között mégsem tudott tömeges növekedésnek indulni a termelősövetkezetek száma, a még működőképes egyéni gazdaságok nagyon is sikeres gazdálkodást folytattak, jóval sikeresebbet, mint a nagyüzemek. A magán-gazdaságok terméseredményeinek és termésátlagainak, valamint az említett 1957-es Agrárpolitikai Téziseknek a fényében sokak számára valóban reális alternatívának tűnhetett a termelősövetkezeti rendszer és az egyéni gazdaságok, Valuch Tibor által is említett, hosszabb távú, párhuzamos működésének a lehetősége: „Az önálló kisüzemek rendszerére épülő falusi rend mind társadalmi, mind gazdasági értelemben működőképesnek bizonyult 1957–1958 folyamán, sőt működőképesebbnek és hatékonyabbnak, mint a megmaradt és igen lassan bővülő szövetkezeti szektor. 1957 elején úgy tűnt, mind a hatalom, mind pedig az agrár-társadalom azzal számolt, hogy a mezőgazdaság tartósan többszektorú marad.”⁷³

Varga Zsuzsanna kutatásaiból tudjuk, hogy 1959 és 1961 között az ország számos pontján az újonnan beléptetett szövetkezeti tagok hangoskodásaikkal zavarták a közgyűléseket. Nyíltan hangot adtak az őket ért sérelmeknek, visszakövetelték a belépési nyilatkozatokat, megakadályozták állatállományuk, felszereléseik, gépeik bevitelét a szövetkezetbe, s amikor már látszott, hogy nincs visszaút, végső elkeseredésükben távol maradtak a közös munkavégzéstől, vagy szabotálták a rájuk bízott feladatokat.⁷⁴

A kollektivizálás utolsó szakaszának történetére, az államhatalom módszereire és a paraszti ellenállás különböző megnyilvánulási formáira vonatkozóan minden bizonnyal további kutatások lesznek, azonban mindez a lényegi folyamatokon már nem változtatott. A parasztság többsége belátta, hogy nincs értelme az ellenállásnak, és különösen vonzó volt számára az említett szociálpolitikai ellátások (nyugdíj, egészségügyi biztosítás, családi pótlék stb.) ígérete is. A megfélemlítés és a kriminalizálás természetesen tovább folytatódott, s a vidéki társadalom ellenőrzésével 1956 és 1962 között a Belügyminisztérium II/7-es osztálya, a Mezőgazdasági (Szabotázs-) Elhárító Osztály foglalkozott. A hatékonyabb

⁷¹ Idézi *Huszár Tibor*: Kádár János politikai életrajza. II. kötet. Bp. 2003. 130.

⁷² *Varga Zsuzsanna*: „Földindulás” után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-es évek első felében. *Történelmi Szemle* 51. (2009) 2. sz. 256.

⁷³ *Valuch T.*: Magyarország társadalomtörténete i. m. 195.

⁷⁴ *Varga Zs.*: Paraszti ellenállás és alkalmazkodás i. m. 104–107.

munka érdekében a fővárosi központ mellett minden megyei rendőrkapitányságon mezőgazdasági elhárító osztályok működtek.⁷⁵

A folyamat eredményeként 1959 januárja és 1961 márciusa között a téeszkek száma 3507-ről 4572-re, a taglétszám 168 ezerről 1 millió 203 ezerre emelkedett, amivel a kollektivizálás lezárult és a magyar parasztság 97–98%-a termelőszövetkezeti tag lett.⁷⁶ Ez olyan jelentős társadalmi átrendeződés volt, és olyan hosszú távú hatásai voltak a vidéki emberek életére, amelynek horderejét akkor még fel sem lehetett mérni. Az MSZMP Központi Bizottságának 1961. február 17-i közleménye a mezőgazdaság kollektivizálásának a befejezéséről büszkén állapította meg: „A termelőszövetkezeti mozgalom győzelmében döntő szerepe volt a kis- és középparasztk elhatározásának, akik a munkásosztály s a legöntudatosabb falusi dolgozók segítségével – sokszor nehéz töprengés és belső vívódás árán – szakítani tudtak a kistulajdonosi múlttal, és a párt tanácsát követve ráléptek a boldogabb életet, biztosabb jövőt hozó új életforma, a szövetkezeti gazdálkodás, a szocializmus útjára. A dolgozó parasztk szövetkezetekbe tömörítése biztosítja az új, egységes szocialista parasztsztyál kialakulását. De már most megerősödött és magasabb szintre emelkedett a munkás-paraszt szövetség, amelynek tartalma és célja a néphatalom védelmén túlmenően a szocializmus felépítése. Nagy lépés ez előre a szilárd, egységes szocialista társadalom megteremtésében.”⁷⁷

A kollektivizálás befejezésével egy rendkívül zaklatott és gyökeres átalakításokkal járó másfél évtized ért véget, de ez még nem jelentette a rendszer alapvető hibáinak a kiküszöbölését is egyben.⁷⁸ A hazai mezőgazdaság átszervezése során nem várt termeléskiesés volt tapasztalható, amit önmagukban sem a nagyüzemek megalakulása, sem a mezsgyék beszántása nem orvosolhatott.

A termelőszövetkezetek gyakran véletlenszerűen jöttek létre, sokkal inkább politikai, mint gazdasági megfontolásokat követve, és gépesítettségük is alacsony volt. További gondokat okozott, hogy az ismét kollektivizált mezőgazda-

⁷⁵ Erről bővebben: *Papp István*: Falusi ügynökök. Informátorok a falusi társadalom és az állambiztonság szorításában. In: Állami erőszak és kollektivizálás i. m. 228–232.

⁷⁶ A szövetkezetek tulajdonában lévő földterület ugyanebben az időintervallumban 273 hektárról 1021 hektárra nőtt. Az adatok forrása *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Bp.–Pécs 2002. 381.

⁷⁷ Magyar történeti szöveggyűjtemény i. m. 244.

⁷⁸ Szakács Sándor véleménye szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezése sokkal jelentősebb változás volt a magyar agráriumban, mint maga a földosztás: „a földosztással járó földmozgás a két üzemi reformmal összefüggő összes birtok-mozgásnak csupán (nem egészen) 18, szántónál (nem egészen) 13 százalékát tette ki! Vagyis az 1945–1961 között lezajlott üzemi váltások zöme – az összterület esetében több mint 82 százaléká, a szántóföldnél pedig több mint 87 százaléká – a mezőgazdaság úgynevezett „szocialista” átszervezésével függött össze.” *Szakács S.*: Agrárpolitika és reform i. m. 460.

ságból elvándorolt a munkaerő és inkább az ipar felé fordult.⁷⁹ Mindezek miatt a mezőgazdasági termelés csak 1963-ra érte el az 1959. évi színvonalat, és 1960 nyarán a helyzet olyan kritikusra fordult, hogy a magyar kormány 400 ezer tonna búzát kellett kérjen a Szovjetuniótól!⁸⁰ A gyenge eredményekért sokan az alulfizetett és a közös gazdaságokba kényszerített parasztságot hibáztatták, míg mások felismerték a termelésszervezési hiányosságokat. Dögei Imrét 1960 januárjában leváltották a földművelésügyi tárca éléről és helyére Losonczi Pál, korábbi barcsi téeszelnök került.⁸¹

A Politikai Bizottság februárban határozatot hozott a termelői érdekeltség fokozásának szükségességéről, valamint a munkadíjazási és jövedelemelosztási módszerek reformjáról. Az új koncepció, amely mögött Fehér Lajos és köre állt, már nemcsak a háztáji gazdálkodás, a részes művelés, és munkaegység-rendszer továbbfejlesztését, hanem a termelőszövetkezetek nagyobb termelési önállóságát is tartalmazta.⁸² A reformelképzelések kidolgozásában, a szövetkezeti rendszer megújításának elméleti továbbgondolásában elévülhetetlen érdemei voltak a csoporthoz inkább csak a háttérből csatlakozó Erdei Ferencnek is.⁸³ A mezőgazdaság fejlesztési koncepcióinak kidolgozása érdekében nagyszabású kutatások kezdődtek 1953-tól 100 téesz megfigyelésével az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetben és 1958-tól öt téeszre kiterjedően a Közgazdaságtudományi Intézetben is.⁸⁴

Az ekkor kibontakozott agrármodell megvalósításához és a gyakorlatba történő átültetéséhez az egész évtizedre szükség volt, tehát a későbbi sikerek az 1960-as évek változásaiban gyökereztek. 1962 közepére egy nagyszabású, 1980-ig szóló 20 éves terv készült, amelyben megfogalmazódott, hogy a többi KGST tagállammal együtt utol kell érni, és túl kell szárnyalni a legfejlettebb tőkés országok termelését.⁸⁵

1965-ben azonban még jelentős gazdasági problémák voltak az egész nemzetgazdaságban, amit az akkori párttárgyalások is rögzítettek. Nem volt megfelelő a termelés színvonala, nem volt elegendő a kenyérgabona és a takarmánygabona, lecsökkent az állatállomány és viszonylag sok termelőszövetkezet gyenge eredményeket produkált. A közös gazdaságokból kilépő tagok a legtöbb eset-

⁷⁹ Varga Zsuzsanna megfigyelése szerint: „A kollektivizálás és az 1959 tavaszán újraindított nehéziparosítási program egyszerre jelentkező beruházási igényei igen rövid idő alatt válságközeli situációt eredményeztek.” Varga Zs.: *Politika, paraszti érdekérvényesítés* i. m. 60.

⁸⁰ Romány P.: *Az Agrárpolitikai Tézisektől* i. m. 380.

⁸¹ Dögeit 1962. január 9-én a pártból is kizárták. Sipos L.: *Kolhozosítás* i. m. 457.

⁸² Varga Zs.: *Politika, paraszti érdekérvényesítés* i. m. 65–103.

⁸³ Huszár Tibor: Erdei Ferenc. *Politikai életrajz (1910–1971)*. Bp. 2012. 397–410.

⁸⁴ Varga Zsuzsanna: *Hatalom és paraszti érdekérvényesítés korai Kádár-korszakban*. In: Rákosi-tól Kádár-ig i. m. 154. és 158.

⁸⁵ Erről bővebben: *Pető I. – Szakács S.: A hazai gazdaság* i. m. 158–163.

ben a mezőgazdaságtól is elfordultak, és az iparban kerestek megélhetést, miközben a szövetkezeti tagság előregedőben volt.⁸⁶

A súlyos problémák miatt 1966-tól „a gazdasági mechanizmus reformja” elnevezéssel komoly munka folyt a helyzet kezelésének érdekében. Ebből született az 1968. január 1-én elindított új gazdasági mechanizmus, amelynek több elemét már 1966-ban bevezették a mezőgazdaság fellendítése érdekében. A mezőgazdaságra vonatkozóan a reform kiinduló irányelveiben rögzítették, hogy kívánatos volna a termelőszövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának az erősödése (szövetkezeti jellegük megtartása mellett), valamint alapelvnek tekintették, hogy a parasztság életszínvonalának is közelítenie kell a munkásokéhoz.⁸⁷ Szakács Sándor véleménye szerint a reform jelentős pozitív változások elindítója volt, növelte az agráriumban az önrendelkezést, miközben a központi, állami szabályozásról sem mondott le: „A mezőgazdaságban 1966-tól, más területeken 1968-tól érvényesített intézkedések fontos lépést jelentettek az állami termeltetés és elosztás Szovjetunóban harmincas évektől kialakított modelljéről egy vállalati rendszerre való áttéréshez, de [...] a gazdálkodás és irányítás mechanizmus-reformba foglalt decentralizációs intézkedéseinek minden lényeges eleme az állami szabályozás és a makro-ökonomiai tervezés meglehetősen szigorú, sok fékkel ható, átfogó rendszerébe épült.”⁸⁸

A változások része volt a termelői érdekeltség kiterjesztése, a háztáji és a termelőszövetkezet szimbiózisából adódó kölcsönös előnyök felismerése, és felismertetése, a szaktudás felértékelődése, és a szakemberképzés, a gépesítés és a modern technika vívmányainak, a korszerű eljárásoknak az alkalmazása, valamint a helyi kezdeményezéseknek teret adó agrárpolitika is.

1966. január 1-jén megszűnt a mezőgazdaságban a terveköttelezettség, emelkedtek a termelői árak, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. sz. törvény, pedig korlátozta a helyi politikai vezetés beleszólását a termelőszövetkezetek ügyeibe, és szélesítette a közgyűlések jogkörét, ahol a szövetkezeti tagság titkos szavazati jogot kapott.⁸⁹ A közgyűlést a tagok összessége alkotta és a testület saját maga választhatott négy évre vezetőséget a soraiból, amivel jelentősen nőtt a vállalati önállóság.⁹⁰

Ez a törvény kodifikálta, hogy a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági termelőmunka mellett ún. melléküzemágakat (beszerzés, szolgáltatás, egyéb kiegészítő

⁸⁶ Szakács Sándor adatai szerint 1950 és 1970 között mintegy egymillió ember hagyta el a mezőgazdaságot és ment át más népgazdasági ágba dolgozni, míg a szövetkezeti tagok 40%-a 60 évesnél idősebb volt. *Szakács S.: Agrárpolitika és reform* i. m. 466.

⁸⁷ *Pető I.: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén.* Medvetánc, 1986. 4. – 1987. 1. szám, 79.

⁸⁸ *Szakács S.: Agrárpolitika és reform* i. m. 469.

⁸⁹ *Romány P.: Az Agrárpolitikai Tézisektől* i. m. 387. és 397.

⁹⁰ A termelőszövetkezeti csoportok és szakszövetkezetek azonban nem estek a törvény hatálya alá. *Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása.* Bp. 2010. 134.

szító tevékenységek) létesíthessenek, és a saját kezükbe vehették a megtermelt javak egy részének feldolgozását és értékesítését is. 1961-től nyílt meg ez a lehetőség egy FM rendeletnek köszönhetően, amely abban az esetben engedélyezte a kiegészítő tevékenységet, ha az nem akadályozza a közös gazdaságok termelési feladatait. Minden ilyen jellegű tevékenység indítását előzetesen be kellett jelenteni a járási tanácsnak. Kezdetben a melléküzemág szűk keretek között maradt, 1964-ben az összes termelési érték 11,6 százaléka származott ebből.⁹¹

A törvénybe iktatást követően a melléküzemágak terjedése felgyorsult. Mindez Szakács Sándor kifejezésével élve a termelőszövetkezetek „dekolhozizálódásához” vezetett.⁹² Egyes szövetkezetek, mint például a Nádudvari Vörös Csillag a termelés, a feldolgozás és az értékesítés teljes körét lefedte és ennek köszönhetően jelentős árbevételre tudott szert tenni.⁹³

Az 1967. évi IV. sz. törvénnyel a közös gazdaságok földjeinek tulajdonjogát is szabályozták, méghozzá oly módon, hogy a gazdák 1949-ben meghagyott elvi tulajdonjogát e rendelkezések alapján fokozatosan felváltotta az ún. „termelőszövetkezeti földtulajdon”, mint a szocializmus fejlettebb tulajdoni formája. A szövetkezet jelképes összegért juthatott hozzá ezután az örökös nélkül elhalálozott és a kilépett tagok földjéhez. Tagjaik számára legfeljebb 1600 négyszögöl (5755 m²) háztájit, alkalmazottaik számára legfeljebb 800 négyszögöl (2877 m²) illetményföldet juttathattak.⁹⁴ 1967-től a földterületek mérésének hivatalos mértékegysége a korábbi katasztrális hold helyett a hektár lett.⁹⁵ A törvény hatására, míg 1968-ban még a termelőszövetkezetek által használt földek 72,2%-a jogilag magántulajdonban volt, 1977-ben ez az arány már csak 48,7%-ot tett ki.⁹⁶

⁹¹ *Honvári J.*: XX. századi magyar gazdaságtörténet i. m. 373.

⁹² A változások a szövetkezetek nem várt megélénkülését és a melléküzemágak elterjedését eredményezték, ami miatt már 1968-ban és 1969-ben igyekeztek korlátok közé szorítani a melléktevékenységeket. Lásd: *Szakács S.*: Agrárpolitika és reform i. m. 469. és 473.

⁹³ Szabó István téveszelnök visszaemlékezése szerint: „Hús- és tejtermékeinket saját hűtőkocsik, egyéb termékeinket saját teherautóink szállították az ország különböző pontjain létesített boltjainkba és éttermeinkbe. Ezek száma a 80-as évek végére húszra emelkedett. Jó részük a jelző nélküli Csillag névre keresztelt csemegeüzletek és éttermek hálózatába tartozott. Nádudvar és Debrecen mellett Budapesten, Nyíregyházán, Vásárosnaményban, Karcagon, Kisvárdán és még néhány tiszántúli településen üzemeltettünk ilyeneket. A kereskedelmi ágazat igen jelentős forgalmat bonyolított le, jelentősebbet, mint bármely másik. 1988-as árbevételünknek mintegy fele, nyereségünknek pedig valamivel több, mint 40 százaléka képződött itt. Ehhez persze hozzá kell tenni: az éttermeinkben és a boltjainkban realizált nyereség az állattenyésztés és az ehhez kapcsolódó feldolgozó ágazat bázisán jött létre. Ez utóbbi takarmányszükségletét pedig a növénytermesztési ágazat biztosította.” Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2012. 147–148.

⁹⁴ *Kovács T.*: A paraszti gazdálkodás i. m. 134–135.

⁹⁵ 1 ha = 1,72 kat. hold

⁹⁶ *Szakács S.*: Agrárpolitika és reform i. m. 461–462.

Az 1976. évi 33. törvényerejű rendelet értelmében is csak két típusa volt a földtulajdonnak, az állami és a szövetkezeti. Állami és szövetkezeti föld pedig nem kerülhetett magánszemélyek és más jogi személyek tulajdonába, csak tartós használatába.⁹⁷ Magántulajdon tehát nem létezett, helyette jött létre az ún. „tartós bérlet”. Ennek nagysága azonban nem haladta meg a családi ház építéséhez és hétvégi kertgazdálkodás folytatásához elegendő területet.

Általános tendenciaként érvényesült a fokozatos koncentráció, vagyis a termelőség-szövetkezetek számának csökkenése és ezzel egyidejűleg az egy gazdaságra jutó földterületek méretének a növekedése. Ez azt jelentette, hogy az 1960-as évektől kezdődően a legéletképesebb szövetkezetek nemcsak hatékonyság tekintetében, de extenzív módon is növekedtek, ami a mezőgazdaságban dolgozó munkaerő bővülését is maga után vonta.

A háztáji gazdaságok rendszere szervesen beépült a termelőség-szövetkezeti gazdálkodásba és az 1980-as évtizedig a háztájinak kiadott földterületek nem csökkentek. Ezek a kisgazdaságok a korábbi magángazdaságok szerepét vették át, nagyon fontos szerepet tölthettek be a parasztság érdekeltségének a megteremtésében és emiatt a közös gazdálkodás sikerét is megalapozták. Valódi kuriózumnak számítottak a szocialista tábor országain belül.

Mindezek következtében a hazai mezőgazdaság teljesítménye folyamatosan javult. A 20. század második felében, különösen az 1970-es években felfutó mezőgazdasági eredmények, különösen a szántóföldi növénytermesztés és az ipari állattenyésztés tekintetében nehezen kérdőjelezhetőek meg. El kell ismerni azonban, hogy ha a termelékenység javulását és a terméseredményekből keletkező konkrét hasznot a rendszer kiépítésének árával, a vidéki társadalom erőszakos átalakításával, a parasztság szenvedéseivel, a mezőgazdaságban rejlő több évszázados tradicionális értékek (kulturális tőke) egy részének elvesztésével, valamint a nagyüzemek hatékonyságának a javítása érdekében beléjük fektetett erőforrások összességével vetjük össze, akkor a kollektivizálás teljes mérlege nem biztos, hogy pozitív előjelű. Erre hivatkozik Valuch Tibor is egyik tanulmányában: „Még napjainkban is széles körben elfogadott az a szemlélet, hogy a kollektivizálás időszakában és egy ideig még azt követően sem volt ugyan jó parasztnak lenni, mert a korábbinál nehezebbé vált a megélhetés, de a kezdeti nehézségek viszonylag gyorsan elmúltak, a téészek működőképes szocialista mezőgazdasági nagyüzemekké váltak, és beköszöntött a »magyar mezőgazdasági csoda« korszaka (vagy más megfogalmazásban a »magyar mezőgazdasági modell« sikeres működésének ideje). Azt azonban már nem szokták megvizsgálni, hogy pontosan mibe került mindez. Mekkora volt valójában az évtizedek során felhalmozott, a magángazdasági keretek között folyó mezőgazdasági termeléshez szükséges kulturális tőke részleges vagy teljes elvesztéséből eredő kár? Mekkora gazdasági és társadalmi vesz-

⁹⁷ A földhasználati jogot az ingatlan-nyilvántartásba is be kellett jegyezni.

teséget jelentett a működőképes mezőgazdasági (kis)üzemszervezet lebontása és a nagyüzemi rendszer megszervezése? Milyen állami dotációra volt ahhoz szükség, hogy a téészek működőképesé váljanak? A gazdaságossági szempontok szerint ezek valóban megtérülő beruházások voltak-e?”⁹⁸

A mezőgazdasági növénytermesztésben bekövetkezett – „zöld forradalomnak” is nevezett – fellendülés Magyarországon kívül is felkeltette az érdeklődést. A Szovjetunió és a keleti blokk országai mellett az Egyesült Államok is felfigyelt a rendkívüli eredményekre.⁹⁹ Később, az 1980-as évek derekán is számos angol-szász kutató foglalkozott a magyar agrármodellel és komoly szakmunkák szóltak elismerően az elért eredményekről.¹⁰⁰

A páratlan sikerhez kiváló szervezettség, javuló munkamorál, a termelés különböző szintjein állók összefogása és valóban jelentős állami támogatás is szükségeltetett, azonban figyelemre méltó e tekintetben Kovács Teréz észrevétele is, aki szerint a magyar mezőgazdaság hatékonysága olyan mértékben javult, amilyen mértékben elszakadt a szovjet kolhozok által megtestesített példáktól.¹⁰¹

Az 1980-as évek közepétől a termelőlőszövetkezeti rendszer válságba jutott, és a korábbi felfutás helyét a folyamatos hanyatlás, a bizonytalanság vette át. A rendszerváltás végleg megpecsételte az ekkor már inkább a parasztság munkahelyének számító, semmint a diktatúrát megtestesítő nagyüzemek sorsát. A termelőlőszövetkezetek szétesése így a magyar mezőgazdaság újabb átalakulásával járt együtt.

---

⁹⁸ Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. Szerk. Rainer M. János. Bp. 2003. 135–136.

⁹⁹ 1969-ben az USA Mezőgazdasági Minisztériumában munkaanyag is készült a magyar agrármodellről: The agricultural economy and trade of Hungary. Economic Research Service U.S. Department of Agriculture. Washington 1969. *Romány P.*: Az Agrárpolitikai Tézisektől i. m. 402.

¹⁰⁰ Néhány példát említve: *Kathleen Hartford*: Hungarian Agriculture: A model of the Socialist World? *World Development* 13. (1985) 1. sz. 123–150.; *Nigel Swain*: Collective farms which work? Cambridge 1985.; *Michael Maresse*: Hungarian agriculture in the right direction. Evanston 1985.

¹⁰¹ Kovács Teréz szerint „összegzésként elmondható, hogy a szocializmus 1965-től 1985-ig terjedő két évtizedében a mezőgazdaság támogatása kiemelkedően magas volt, s ez többek között azt eredményezte, hogy egy világszínvonalú mezőgazdaság jött létre [...] A mezőgazdaság sikeréhez azonban nem volt elég a támogatás. A sikerhez még az is kellett, hogy létrejőjjön a párt, a tsz-vezetés és a tagság ideiglenes koalíciója. A magyar szocialista mezőgazdaság többek között ennek az ideiglenes koalíciónak köszönhetően lett annál sikeresebb, minél jobban eltávolodott a szovjet modelltől.” *Kovács T.*: A paraszti gazdálkodás i. m. 145.

VÁRADI NATÁLIA

KÁRPÁTALJA GAZDASÁGI HELYZETE A HRUSCSOV-KORSZAKBAN (1953–1964)

A Sztálin halála utáni politikai küzdelemből Nyikita Hruscsov került ki győztesen. Az 1953–1964 közötti időszak, az „enyhülés” korszaka, pozitív évtizednek tekinthető a Szovjetunió történetében a sztálini időszakhoz képest. A lakosság életszínvonalának növekedése és a diktatúra enyhébb formáinak megjelenése indokolja ezt a megállapítást.¹ Időjárási hasonlaltal kifejezve a sztálini nagy orosz fagyos tél után beköszöntött a tavaszi olvadás, eljött egy új gondolkodás és politikai stílus ideje.

Hruscsov számos reformot vezetett be a gazdaságban is: a szakminisztériumok leépítését, helyettük decentralizált gazdasági tanácsok felállítását, nagykolhozok, szovhozok, szak- és politechnikai iskolák létrehozását, lakásépítést stb. Ezek a reformok sok vitát váltottak ki a kortársak között is, ami részben hozzájárult Hruscsov bukásához.²

A jelenlegi kutatások alátámasztják, hogy az „olvadás” első igazi lépéseit Malenkov tette meg, aki kormányfőként próbálta csökkenteni a hadiiparra fordított kiadások nagyságát, megkezdte az amnesztiát, ő beszélt először a vezetők közül a békés egymás mellett élés politikájáról. Az ő idejében azonban még minden politikai főszereplő a hatalom megszerzésével volt elfoglalva és a világ figyelmét is ez kötötte le elsődlegesen: ki lesz a generalisszimusz igazi utódja? Kezdetben Hruscsov és Malenkov együtt küzdött a régi konzervatív sztálini gárdával, amely küzdelemben az életszínvonalat javító intézkedéseikkel maguk mellé akarták állítani a közvéleményt. Malenkov elsődlegesen a kolhozparasztokat támogatta, így például háztáji gazdaságokat biztosított számukra, mivel azt remélte, hogy az intenzív földművelés, a modern állattenyésztés támogatásával, a felvásárlási árak emelésével, a könnyűipar fejlesztésével kedvez a társadalomnak. Hruscsov viszont az extenzív földműveléssel, a hadiipar egyes ágazatainak leépítésével kívánta elérni a társadalmi elfogadást. A csaknem egy évig tartó hatalmi küzdelem a központi pártapparátus döntésével ért véget, aki Hruscsovot

¹ *Пою Медведев: Н. С. Хрущев. Политическая биография.* Москва 1990. 68.

² *Krausz Tamás: Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa országai a második világháború után. Szovjetunió (1945–1991).* In: 20. századi egyetemes történet. I. k. Szerk. Németh István. Bp. 2005. 373–374.

támogatta. Malenkovot 1954 végére háttérbe szorították, majd 1955 elején leváltották. Hasonló sorsra jutott 1956 júniusában Vjacseszláv Molotov is, a Szovjetunió külügyminisztere, a régi sztálini csapat egyik legismertebb személyisége. Hruscsov ezzel teljhatalmat kapott.³

Kárpátalja, geopolitikai helyzete miatt jelentős figyelmet kapott a szovjet vezetőktől. A terület közlekedési szempontból kelet–nyugat irányban stratégiai jelentőséggel bírt, „nyugati kapunak” számított. Csap–Bátyú térsége a Szovjetunió egyik legjelentősebb átrakodó állomása lett. A megyén keresztül áramlott Európa az elektromos áram, a gáz, a kőolaj exportjának jelentős része. Itt húzódott a Béke elektromos távvezeték, a Barátság, a Szövetség és az Urengoj–Pomari–Ungvár gázvezetékek is.⁴

IPAR ÉS KERESKEDELEM

Kárpátalja már 1946-tól gazdaságilag is integrálódott a szovjet rendszerbe és részévé vált az ukrán nemzetgazdaságnak. A mezőgazdaság és az ipar minden terein megvalósult a tervgazdálkodás. Nagy hangsúlyt fektettek a fafeldolgozó-, erdő- vegyi-, élelmiszer- és könnyűipari ágazatokra. A termelésben a mennyiségi szemlélet érvényesült a minőségivel szemben. A kárpátaljai politikai vezetés egyik fő célja a munkanélküliség megszüntetése volt. Az ipari ágazatok fejlesztésére a megye anyagi támogatást kapott, így a hruscsovi időszakban nőtt a városi iparágazatok fejlesztése, ami magával vonta az urbanizációs folyamatok felgyorsulását.

1957-től a nehézipar fejlesztésén belül két modern, addig némileg mellőzött ágazat, az elektromos- és a vegyipar kapott kiemelt szerepet.⁵ Nagy hangsúlyt fektettek a Nagybocksón, Perecsenyben, Szolyván működő erdészeti-vegyi üzem és az ungvári villanytelep fejlesztésére. Bár már 1953-ban megkezdődött a kolhozok modernizációjaként azok villamos energiával való ellátása,⁶ ennek kivitelezése továbbra is lassan haladt.

A megyében a „Silenergo” (Megyei Mezőgazdasági Energetikai Hivatal) rendszerének átszervezése 1959-ben történt meg. Funkciói átadásra kerültek a „Karpatergo” Kerületi Igazgatósága számára, aminek központja Ivano-Frankivszk városában működött. Ez a vidéki villamosítás objektumainak megépítésére szánt

³ *Kun Miklós*: Kelet-Európa az 1950-as években: Reformok és visszarendeződés (Mindentudás Egyeteme, 2006. október 16. 14. http://www.kre.hu/portal/images/kreml/Kun_Miklos.keleteuropa.mindentud.egy.pdf, letöltés 2020. aug. 24.

⁴ *Brenzovics László*: Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX. században. In: Kárpátalja. Szerk. Baranyi Béla. Pécs–Bp. 2009. 95–96.

⁵ *Krausz T.*: Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa országai i. m. 374.

⁶ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (a továbbiakban KTÁL), F. 1., op. 1., delo Nr. 2139., 1–97.

pénzek és anyagi erőforrások elaprózódásához vezetett, gátolta a villamosítás fejlődését, a tervezés hiányosságai is egyre jobban megmutatkoztak. Megfosztotta a termelési hivatalokat attól, hogy a saját övezeteikben termelési alapon végezzék el a villamosítást. A községek és a járások elektromos berendezéseinek egy része balesetveszélyes állapotba került, a kolhozoknak és a szovhozoknak nem volt lehetőségük a villamosenergia ésszerű felhasználására. A gazdaságoknak szinte nem is nyújtottak technikai segítséget az elektromos berendezések üzemeltetésére és javítására, továbbá nem végezték el a szükséges munkálatok az alacsony feszültségű vezetékek és állomások teljeskörű felújítására. A mezőgazdasági termelés villamosítása hanyatlani kezdett. Az UKP (Ukrán Kommunista Párt) Megyei Bizottságának 1962-ben fel kellett vetnie a Silenergo-rendszer megújításának kérdését a megyében. Az USZSZK (Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság) Minisztertanácsa 654-p számú 1962. április 26-án kelt rendelete értelmében a megyei mezőgazdasági energetikai hivatal kikerült a „Karpatenergo” hatásköréből. Ezután a megyei mezőgazdasági energetikai hivatal közvetlenül az USZSZK Energetikai és Villamosítási Minisztériuma hatáskörébe tartozott.⁷

A hruscsovi években közel 300 könnyűipari üzem, gyár működött Kárpátalján. A legnagyobbak: a beregszászi, a munkácsi, a nagyszőlősi, az ungvári varrodák; a huszti kalapgyár; a huszti, nagyszőlősi, ungvári, újlaki cipőgyár; az ilosvai, munkácsi, ungvári kötőszövőgyár. Beregszászon, Csapon, Huszton, Munkácon, Nagyszőlősön téglacserépgyár is üzemelt. Ezek mellett voltak gépkocsijavító, kerámia, dohányfermentáló üzemek, papír-, és bőrgyárak.

A Szovjetszkoje Zakarpatje, Zakarpatszka Pravda, illetve ennek magyar nyelvű változata, a Kárpáti Igaz Szó minden év januári vagy februári számaiban összegző statisztikai adatok jelentetett meg az előző évi ipari termelés adatairól. Ezekből tudni lehetett, hogy Kárpátalja legfőbb, legsikeresebben előállított termékei 1955-ben az alábbiak voltak: acéldrót, állati zsiradék, ásványvíz, cigaretta, cserép, fehérnemű, felsőruházat, gőzvasaló, gyümölcsbor, hordó, hús, kolbász, méz, olaj, pamut, só, szén, szőlőbor, téglacserép, villanyáram.⁸ 1960-tól az említett termékek kiegészültek még konzervekkel, fűrészáruval, lábbelivel, papír és kartonnal, makarónifélékkel, szerszámokkal, tejtermékkel, vasbetonszerkezetekkel.⁹ 1962-től a kenyér és péksütemények, cukorkák is a felsoroltak közé kerültek.¹⁰ 1963-tól gyors ütemben fejlődött a bútorgyártás, cukrászkészítmények gyártása,¹¹ 1964-től pedig a műanyagkészítmények előállítás.¹² Ezen termékek százalékban kifejezett eredményei, ami legtöbbször 100%, illetve gyakran akár ezt is

⁷ KTÁL, F. 1., op. 5., delo Nr. 696., 1–41.

⁸ Zakarpatszka Pravda, 1956. jan. 21. 2.

⁹ Zakarpatszka Pravda, 1961. jan. 28. 2.

¹⁰ Zakarpatszka Pravda, 1963. febr. 5. 2.

¹¹ Zakarpatszka Pravda, 1964. jan. 30. 3. vagy Kárpáti Igaz Szó, 1964. jan. 30. 3.

¹² Kárpáti Igaz Szó, 1965. febr. 5. 2.

meghaladó, sőt 177%-ot is elért teljesítés, amely azonban nem fedte a valóságot. Így például 1957-ben számos ipari vállalat nem teljesítette az elvárt mennyiséget. Ilyenek voltak a körösmezei, perecsenyi fafeldolgozó üzemek, a beregszentmiklósi, volóci erdőüzemek, vagy a nagyszőlősi cipőgyár, amely nem készített elegendő bőrlábbelit, de a húsfeldolgozásban és a cukorkagyártás terén is voltak hiányosságok. Mindezek ellenére 1957-ben Kárpátalján, a hivatalos statisztikai adatok alapján az államilag előírt tervet 107%-ban sikerült teljesíteni.¹³

A Szovjetunió az extenzív gazdaságfejlesztés jegyében sokkal jelentősebb beruházásokat hajtott végre Kárpátalján, mint amennyit a vidék mérete, természeti erőforrásai indokoltak volna. Az ipari vállalatok megjelenése megváltoztatta a városok arculatát, a lakosság többszörösére nőtt és jelentősen megváltozott a nemzetiségi összetétele is. A legfőbb iparág továbbra is a fakitermelés és a fafeldolgozás maradt. Az összes állami erdőgazdaságot egy trösztbe, azaz a „Zakarpatlisz” fafeldolgozó üzembe egyesítették. A fakitermelés volumene jelentős mértékében megnőtt. A kitermelt fából fűrészárut, bútortárgyat, furnérlemezt és bútortárgyat állítottak elő.¹⁴

Minden nagyobb városban volt bútorkombinát, ahol nagy tömegben állítottak elő nem igazán jó minőségű árut, amely a hiánygazdálkodás közepette biztos kereslettel rendelkezett. Bútorgyár volt többek között Beregszászon, Huszton, Ilosván, Munkácson, Nagyszőlősen, Nagybereznán, Szolyván, Técsón, Ungváron.

Az élelmiszeripar jelentős fejlődésen ment át a korábbi időszakhoz képest. El kellett látnia a megnövekedett városi lakosságot, emiatt minden nagyobb városban húsfeldolgozó, tejfeldolgozó üzemek, kenyérgyárak létesültek. A Szovjetunió hatalmas piacán biztos keresletnek örvendtek a kárpátaljai borok, az ungvári konyak, a zöldségkonzervek és a palackozott ásványvizek. A malomipar is fejlődött, mivel Kárpátaljáról látták el a Közép-Európában állomásozó szovjet csapatokat.¹⁵

Az 1950-es évek végére Ungváron félszáz üzlet, több tucat étterem, étkezdé, kávézó és két nagy piac működött.¹⁶ A boltok polcain új termékek jelentek meg, eltűntek a kenyér utáni sorbanállások, lehetett cukrot, kávé, gyufát, petróleumot, teát, halfélleket, kolbászt, sajtot, tojást, húst, vaj, konzervet, gyümölcsöt, zöldséget, gázt stb. venni, ami nélkülözhetetlen volt a mindennapokhoz. A piacokon sok mindent meg lehetett már vásárolni, azonban a termékek minősége nem fe-

¹³ Zakarpadszka Pravda, 1958. febr. 5. 2.

¹⁴ Brenzovics L.: Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete i. m. 96.

¹⁵ Uo. 97.

¹⁶ *Oficinszkij Román: A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében.* In: Kárpátalja 1919–2009. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Bp. 2010. 271.

lelt meg a vásárlók elvárásainak. Az importáru elsősorban Kínából, Csehszlovákiából, Magyarországról, vagy az NDK-ból, NSZK-ból származott.¹⁷

1960. október 15-én a megyei végrehajtó bizottság határozatot fogadott el „*A megyében folyó kereskedelem további javításáért*” címmel, az UKP KB és Minisztertanács 1960. szeptember 13-án hozott № 1563-as döntésének megfelelően. A határozat értelmében 333 boltot, 30 patikát építettek és több mint ezer főt alkalmaztak benne. Sok tömbház alsó szintjén is boltok nyílhattak. Elterjedtek az önkiszolgáló boltok. Számos tejbolt, pékség jött létre stb. 1958–1960 között a kereskedelem javítása céljából, tapasztalatátadás címén összesen 30 delegáció érkezett Kárpátaljára Oroszországból, Észtországból és Ukrajna más területeiről. Számos versenyt szerveztek a kereskedelemben tevékenykedők számára. Több alkalommal nem csak megyei, de tagköztársasági szinten is, ahol egyik alkalommal a beregszászi járásban működő mezőgazdasági falusi fogyasztó társaság győzött.¹⁸

GÉP- ÉS TRAKTORÁLLOMÁSOK FELADATA

A háború utáni években a kolhozalapú gazdálkodási rend kialakulásának időszakában a megyében jelentős szerepet játszottak a gép- és traktorállomások (GTÁ). Amint kialakultak az első kolhozok, felmerült az igény azok műszaki ellátására, illetve a földművelés és mezőgazdasági haszonnövények termesztésének a gépesítésére. Már 1947 végére a megyében kilenc GTÁ állomást hoztak létre, aminek működését a szovjet vezetés jelentősen segítette, például gépeket, műtrágyát, építőanyagot biztosított számukra. 1953–1958 között a megyében tizenegy géptraktor állomás és két állattenyésztési gépállomás működött.¹⁹

Kárpátalján a GTÁ-kban összpontosult a műszaki és emberi erőforrások nagy része. 1955-ben az alkalmazottak száma elérte a 3480 főt. A megye GTÁ-iban dolgozók mérnöki és műszaki emberi erőforrások megerősítése érdekében 1953 elején 24 mérnök szakember érkezett Sztálin megyéből, valamint 20 gépész-műszerész Harkov városból.²⁰ A traktorok teljes száma a GTÁ-kban 724 darab volt.²¹

1953-ban a legeredményesebben a Beregszászi járásban található Bótrágyi GTÁ, valamint a Munkácsi járásban található Beregrákosi GTÁ működött.²² A Bótrágyi GTÁ hatókörzetében a gabonafélék hozama az egyik legmagasabb volt

¹⁷ Г. Шманько et al: Региональные аспекты приграничного экономического сотрудничества СССР со странами СЭВ/ Раздел Ужгородского отдела Института социальных и экономических проблем зарубежных стран АН УССР. Москва 1983. 190.

¹⁸ KTÁL, F. 1., op. 5., delo Nr. 76., 1–75.

¹⁹ Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. Ужгород 1957. 103.

²⁰ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 1783., 7.

²¹ KTÁL, F. П-1., op. 1., od. zb. 1786., 11.

²² KTÁL, F. П-1., op. 1., od. zb. 1640., 37.

a megyében és elérte a 15,2 mázsát hektáronként, a „Lenin útja,” az „Engels” és a „Vorosilov” kolhozban ez a mutató elérte a 16 és 20 mázsa közötti értéket.²³

1955-ben a legnagyobb sikereket a volóci, a huszti, az ungvári és a beregrákos GTÁ-k érték el. Az össz-szovjet szocialista munkaverseny eredményei szerint a Szovjet Mezőgazdasági Minisztérium 1955-ben immár második alkalommal díjazta a volóci GTÁ munkáját húszezer rubel összegű pénzjutalommal.²⁴

A GTÁ-k munkájában azonban számos hiba, hiányosság volt megfigyelhető. A GTÁ-k legfontosabb feladata, amelyet a SZKP KB (a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága) 1953. szeptemberi plénuma tűzött ki célul, a legfőbb mezőgazdasági kultúrák tervezett hozamának elérése és az állattenyésztés termelékenységének a növelése volt, különös tekintettel a tejiparra. Ez azonban a megye egyetlen GTÁ területén sem valósult meg.²⁵

A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának 1958 februárjában megrendezett plénumán elfogadták a kolhozrendszer további fejlesztéséről és a GTÁ-k átszervezéséről szóló határozatot. A határozatban hangsúlyozták, hogy a modern technika hatékonyabb felhasználása, valamint a technikai fejlődés elősegítése érdekében a mezőgazdaságban az eredményesebb munka, a termelékenység növelése és az önköltségek csökkentése érdekében a GTÁ-k gépeit át kell adni a kolhozoknak. Az UKP Megyei Bizottsága 1958. március 17-én megkapta az UKP Központi Bizottsága az utasításait a gépeknek a kolhozok részére történő átadásáról. Ebben hangsúlyozták, hogy: „[...] a gépeket kizárólag önkéntes alapon kell átadni; a brigádokat célszerű felosztani a komplexumok száma szerint; amennyiben a kolhozok megvásárolják a gépeket, az erről szóló határozatot kötelezően a közgyűlésen kell elfogadni; megfelelően meg kell állapítani a gépek műszaki állapotát, nem szabad átvenni a meghibásodott gépeket; meg kell határozni az olyan visszamaradott kolhozok számát, amelyek az elkövetkező öt évben nem tudják kivásárolni a gépeket; meg kell szervezni az ilyen kolhozok egyesítését a gazdaságilag stabilabb kolhozokkal, meg kell őket erősíteni plusz munkaerő segítségével, a kolhozok ipari egyesületekbe történő áthelyezésével [...]; a Központi Bizottság vonatkozó határozata nélkül tilos megszüntetni és átszervezni a kolhozokat; a Központi Bizottság részére át kell adni a gépek átadásáról szóló jelentést [...]”²⁶

A GTÁ-kban jegyzett traktorok és mezőgazdasági gépek összértéke elérte a 44,1 millió rubelt. A kolhozoknak eladásra szánt gépek értékét 33,5 millióra becsülték.²⁷

²³ KTÁL, F. II-1., op. 1., od. zb. 1783., 50–56.

²⁴ KTÁL, F. II-1., op. 1., od. zb. 2256., 37.

²⁵ KTÁL, F. II-1., op. 1., od. zb. 1563., 33.

²⁶ KTÁL, F. II-1., op. 1., od. zb. 3307., 10.

²⁷ KTÁL, F. II-1., op. 1., od. zb. 3307., 11–14.

1957-ben a kolhozok pénzbevétele 425 millió rubel volt, azaz hektáronként 2600 rubel. A legtöbb kolhoz ki tudta fizetni a gépeket, amennyiben más ágazatokban visszafogták a beruházásaikat. Így például 30 kolhoz azonnal ki tudta fizetni a gépeket, 80 pedig 1958. december végéig fizette ki, 1959-ben 90 kolhoz, 1960-ban pedig 40 kolhoz tett eleget a kifizetésnek. 25 hegyi kolhoz nem vásárolt mezőgazdasági gépeket.

Az átszervezés kezdetén a GTÁ-kban 299 mezőgazdasági szakember dolgozott, köztük 116 mérnök és műszerész, 58 agronómus, 26 állattenyésztő technikus, 13 földrendezési szakember, 13 állatorvos, 34 könyvelő. A helyi hatóságok határozata szerint a termelés tervezése, a kolhozok számára nyújtott agronómiai és állattenyésztési szolgáltatások, építkezések nyomán követése érdekében a járási végrehajtó bizottságokban létrejöttek a 12–14 fős járási felügyelő csoportok, amelynek tagjai tapasztalt mezőgazdasági szakemberek voltak. A csoportok irányítása a járási Végrehajtó Bizottság elnökének a feladata volt.²⁸

Tizenhárom műszaki javítóállomás (MJÁ) működött. A traktorok javítása és mezőgazdasági gépek, alkatrészek, üzemanyag, motorolaj, ásványi műtrágya gazdaságok számára történő szállítása céljából. Továbbá feladatuk volt még az egyes kolhozbeli munkálatok elvégzése, kérelmek és szerződések alapján, mint például a talajmelés, melioráció, ásás, fűrés, cserje növényzet kiirtása, talajrendezés stb.

A TEA ÉS CITRUSFÉLÉK TERVEZETT MEGHONOSÍTÁSÁNAK BUKÁSA

1953 végén a megyében 263 kolhoz működött, köztük 200 nagyméretű kolhoz, amelyek 106 923 falusi portát egyesítettek, valamint 201 ezer munkaképes kolhoztagot. A kolhozok 650 ezer hektárnyi földet használtak, ebből 224 ezer hektár szántóföldet, 123,4 ezer kaszálót, 130,9 ezer legelőt, ebből 38,4 ezer hektárnyi hegyi legelőt (poloninát), 11,7 hektár gyümölcsöskertet, 3,7 ezer hektár szőlőültetvényt, és 52,2 ezer hektár erdős területet. Továbbá 15 erdészeti gazdaság, 7 szőlészeti és egy gyümölcsstermesztő szovhoz működött.²⁹

Az USZSZK Mezőgazdasági Minisztériumának nyomására, valamint a megyei végrehajtó szervek hallgatolagos beleegyezésével a kollektív gazdaságok a megyében elkezdtek a tea és a citrusfélék ültetését. Így, az 1952. szeptember 4-én kelt 17a-14143. iktatási számú levél értelmében az 1953-as évre a megyei kollektív gazdaságok részére 50 hektárnyi földterületet különitettek el teaültetvények kialakítására, 1953 és 1955 között pedig összesen 300 hektárnyi teaültetvényt kellett betelepíteni.³⁰

²⁸ KTÁL, F. II-1., op. 1., od. zb. 3307., 17.

²⁹ KTÁL, F. 1., op. 1., od. zb. 2342. 42.

³⁰ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 1685., 13.

A megyei tanács végrehajtó bizottságának elnöke, I. Turjanica 1953. január 29-én kelt, a négy síkvidéki – Ungvári, Munkácsi, Beregszászi és Nagyszőlősi – járás kollektív gazdaságai vezetőinek címzett, 1406. számú levelében az állt, hogy a Szovjetunió Minisztertanácsának 1333. számú, 1953. január 20-án elfogadott rendelete szerint a Silgospbank (Mezőgazdasági Bank) megyei kirendeltsége felhatalmazást kapott, hogy 1953-ban az adott évi növénytermesztésre elkülönített hitelkeretből támogatást nyújtson a kárpátaljai kolhozok részére teaültetvények kialakítására – akár a költségek 100%-áig – legfeljebb 12 évre, amelynek feltételei szerint a törlesztést a hitel folyósítása után hat évvel kellett megkezdeni.³¹

1953–1961 között Kárpátalján a mezőgazdaság fejlesztésére 127 millió rubel tőkebefektetés történt, ami főként banki hitel volt.³² A kolhozok hitelben részesültek, azonban a kolhozoknak javaslatot tettek arra, hogyan használják fel a kijelölt összegeket. A rendelet tartalmazza a hitelek elosztását a megye teatermesztéssel foglalkozó kollektív gazdaságok részére. 1953-ban 540 ezret, 1954-ben 1,2 milliót, 1955-ben pedig 1,6 milliót fordítottak erre a célra.³³ Azonban a kolhozok nem tudták teljesíteni a teaültetési terveket, legtöbbször a növényeket ért fagykárosodás miatt.

A Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság 1954. augusztusi jelentése szerint a téli időszakban az ültetvényeket súlyos fagykárosodás érte. A legjelentősebb károk 1953–1954 telén történtek. Közel 25 hektárnyi ültetvény teljesen, a többi területen pedig a növények 85–90%-a pusztult el, különösen a Munkácsi és az Ilosvai járásban található kolhozokban. Az Ungvári járásban például a „Vörös partizán”, és „Sztálini barátság” kolhozokban az összes teaültetvény tönkrement.³⁴

Azonban a megyei vezetőség 1955 májusában a Szovjet Élelmiszeripari Minisztériumnak címzett 762. iktatási számú levelében kifejtette azt a szándékát, hogy tovább szeretné növelni az ültetvények területét, aminek a megvalósítására új javaslatokat is tett.³⁵

A rengeteg kár ellenére Moszkvában hangoztatták, hogy felülemelkednek a természeti-éghajlati adottságokon, így Kárpátalján a tea mellett a citrom, a narancs, a füge, a gránátalma, a datolya, valamint a babér és az eukaliptusz ültetvények száma is egyre nőtt. A citrusfélék meghonosításának kísérletezésével csak 1956-ban hagytak fel.³⁶ A cél elérése érdekében még szakembereket is küldtek a vidékre például a Szovjet Teaipari Tudományos Kutatóintézetből.³⁷

³¹ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 1685., 51.

³² KTÁL, F. P-179., op. 12., od. zb. 49., 23.

³³ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 1685. 42.

³⁴ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2021., 72.

³⁵ KTÁL, F. P-179., op. 1., delo Nr. 2390., 11.

³⁶ *Oficinszkij R.*: Mezőgazdaság. In: Kárpátalja 1919–2009. i. m. 281.

³⁷ Egy példa erre a Szovjetunió élelmiszerügyi miniszterhelyettese, M. Panaszjuk, 1955. május 24-én kelt leveléből: „A Kárpátaljai teaültetvények területének növelésére, valamint 1–2 új teaszov-

A NAGY PÁRTGABONA (KUKORICA) PROGRAM

1954-ben megkezdődött kukoricaprogram. A talajösszetétel és a helyi éghajlat lehetővé tette a megye kolhozai számára, hogy igen sikeresen termesszenek kukoricát, így 1955-ben már 25 ezer hektáron termelték.³⁸

Az UKP KB 1955. februári plenumán elfogadott határozat értelmében 1955-ben 5,2 millió hektáron tervezték a kukorica vetését, ebből 4,3 millió hektáron takarmányozási céllal.³⁹ 1955-ben a teljes kukoricatermés 2,7 ezer mázsával nőtt és a megye teljes gabonatermésének a 49%-át tette ki.⁴⁰ Az Ungvári járásban található őrdarmai „Sztálin” kolhozban 115 hektáros területen 57,6 mázsa kukoricát takarítottak be minden hektáron; a Munkácsi járásban található Nagylucskán, a Lenin nevét viselő kollektív gazdaságban hektáronként 45,5 mázsa kukoricát nyertek 819 hektárnyi területen. Egyes brigádok ennél is jobb eredményeket produkáltak.⁴¹ A levéltári dokumentumok között számos jelentés olvasható az elért sikerekről, teljesítésekről, vállalásokról.⁴²

A Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság adatai szerint a hegyvidéki Volóci járásban is elrendelték a kukorica vetését, összesen 500 hektárnyit, illetve a hegylábi területen fekvő Perecsenyi járásban is, 885 hektárnyit.⁴³ 1955-ben a Szolyvai járásban található kolhozok termelték a legtöbb kukoricát, hektáronként 35,5 mázsát 390 hektáros területen.⁴⁴ Az elkövetkező években a kolhozok ennél is

---

hoz létrehozásának segítésére, a Szovjetunió Élelmezési Minisztériuma, folyó év júliusában, Kárpátaljára küld egy-egy szakértői csapatot az Élelmezési Minisztériumhoz tartozó Szovjet Teaipari Tudományos Kutatóintézetből, valamint a Mezőgazdasági Minisztériumhoz tartozó Tea és Szubtrópusi Nemesített növények Szovjet Kutatóintézetéből. Az említett brigád Kárpátaljára érkezése előtt kérem, hogy jelöljenek ki egy szovhoz létrehozására szánt közel ezerhektáros földterületet és segítsék a csapatot a munkában [...]”. KTÁL, F. P-179., op. 1., delo Nr. 2390., 11.

³⁸ Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. Ужгород 1957. 51.

³⁹ В.К. Баран: Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985. рр. Н. н. 1992. 27.

⁴⁰ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2776. 80–81.

⁴¹ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2776., 115–116.

⁴² A Perecsenyi Termelési Kolhoz-Szovhoz Igazgatóság vezetője, Román I., 1954. április 14-én, a Mezőgazdasági Termelési és Takarmányozási Igazgatóság elnök-helyettese, M. Kovalenko részére megküldött értesítése szerint: „A március 6-án kelt 571. számú levelére válaszulva értesítjük, hogy a kolhozi igazgatóságokban 315, kukoricatermesztéssel foglalkozó brigád szervezése történt meg, ebből 14 gépesített brigád minimális munkaerő-igénnyel, összesen 770 hektáron. Az brigádok az alábbi várható mutatók szerint vállalták a kukorica termesztését: 135 brigád 50 mázsát hektáronként, 2140 hektáron; 47 brigád 51–60 mázsát 694 hektáron; 6 brigád 61–70 mázsát 152 hektáron; 1 brigád 81–90 mázsát 20 hektáron; 1 brigád 91–100 mázsát 25 hektáron. A kolhozokban 22 kémiai laboratórium létrehozását tervezzük. Eddig 9 laboratórium jött létre, ebből 4 működik. A „Kommunizmus Csillaga” kolhozban a laboratóriumot az Ungvári Állami Egyetem szerelte fel, illetve rendezte be. A nagybereznai mezőgazdasági brigád laboratóriumát az Ungvári Rádiógyár szerelte fel [...]”. KTÁL, F. P-179., op.1., od. zb. 5683., 4.

⁴³ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2773. 103.

⁴⁴ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2776. 82.

nagyobb erőfeszítéseket tettek a siker felmutatása érdekében. A kukorica egyfajta „pártgabonává” vált.

*Jurij Pitra (balról az első), a Szocialista Munka Hőse, az „Új életért” kolhoz élmunkása az Ilosvai járásban. 1951 áprilisa.*⁴⁵

A kukoricatermesztésben azonban számos probléma is felmerült, legfőképp a gépesítettség hiánya. Például a Szolyvai járásnak, ahol 1960-ban 700 hektáron vetettek kukoricát mindössze 4 darab kukoricavetőgépe volt. Az Iljics Emléke kolhozoknak, amelyhez a járás ültetvényeinek nagy része tartozott, egyáltalán nem volt vetőgépe. A gazdaságok felében nem tudták elvégezni a szántást. Ugyanebben az évben a kukorica hozama hektáronként 23 mázsa volt. A kolhozok a tervezett mennyiségnél 25 730 tonnával kevesebb kukoricát takarítottak be. Az Ilosvai járás kolhozai az elvetett 4040 hektárból mindössze 999 hektárnyi takarmány kukoricát takarítottak be, vagyis 24,7%-ot.⁴⁶

Az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának és az USZSZK Minisztertanácsának közös, 1961. február 9-én elfogadott 123-as számú, az 1961-ben „Az ukrán kolhozokban és szovhozokban a magasabb kukorica hozam elérése érdekében tett intézkedésekről” szóló határozata szerint a megyében összesen 40 ezer hektáron kellett kukoricát termesztetni, elérve a 60 mázsás kukorica hozamot hektáronként.⁴⁷

1961-ben a megye gazdaságai 18 065 hektáros területen takarítottak be a kukoricát, hektáronként 30,5 mázsa hozamot értek el, a teljes hozam 55,1 ezer tonna volt, vagyis 16,1 ezer tonnával több, mint az előző évben. Ebben az évben a

⁴⁵ Российский Государственный Архив Кинофото документов, Красногорск / Orosz Állami Levéltár, Film- és Fotóanyagok Archívuma, Krasznogorszk (a továbbiakban РГАКФД). Elektronikus fényképkatalógus: www.rgakfd.ru. Őrzési egység száma (a továbbiakban ő. e. sz.) 73086.

⁴⁶ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4812., 51–57.

⁴⁷ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4759., 19.

legnagyobb kukoricatermesztő járások, azaz a Beregszászi és a Nagyszőlősi járások, nem teljesítették a hektáronkénti 55 mázsás tervet. A két járás kolhozai és szovhozai 24,5 és 33,4 mázsa kukoricát takarítottak be hektáronként.⁴⁸

A Munkácsi és Ungvári járások gazdaságaiban 1961-ben 27,5 és 27,9 mázsa kukoricát takarítottak be hektáronként, ami szintén jóval a megyei átlag alatt volt. A Munkácsi járásban a kukorica az ott termesztett gabona 72%-át tette ki, az Ungvári járásban pedig 58%-ot. Egyértelmű tehát, hogy a gazdaságok jóval kevesebb gabonát termeltek az elvárnál, ami hatással volt az állattenyésztés termelékenységére is.⁴⁹

Kukoricatermesztés.

Ladányi Hanna, a Szocialista Munka Hőse címmel többször is kitüntetett, a Munkácsi járásban található „Lenin” kolhoz élmunkása. 1954 szeptembere.⁵⁰

Ladányi Hanna, a Szocialista Munka Hőse címmel többször kitüntetett dolgozó, Moszkvában. (balról a harmadik) 1961. január 12.⁵¹

⁴⁸ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4812., 58.

⁴⁹ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 5072., 4–6.

⁵⁰ РГАКФД, ő. e. sz. 274702.

⁵¹ РГАКФД, ő. e. sz. 281626.

A hrucsovi korszak végéhez közeledve, a megyei vezetés 1964. június 17-én kelt beszámolójából ismerjük Kárpátalja kukorica termelésének helyzetét. Eszerint: „A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának 1964. februári plénumán elfogadott határozata értelmében, február–márciusban a megye gazdaságaiban 84 gépesített brigádot hoztak létre, amelyek minimális munkaráfordítással természetnek kukoricát 2933 hektáros területen, 55 mázsás hozam mellett, viasz érettségi állapotban lévő kukoricát 2030 hektáron 380 mázsás hozam mellett, burgonyát 538 hektáron 150 mázsás hozam mellett, valamint cukorrépát 90 hektáron 300 mázsás hozam mellett. Az említett területeken a kétkezi munka mindössze 5–7%. Továbbá, a gépesített és más brigádokhoz tartozik még 19 810 hektár takarmány és silőkukorica, 2754 hektár burgonya és néhány más ültetvény [...]. A legtöbb gazdaságban jelentős szervezői munkát végeztek a gépesített brigádok létrehozása és összeállítása során. A brigádokat többnyire a legjobb gépészek, termelők irányítják, hozzájuk rendelték a vetésre szánt földterületeket, a szükséges gépeket, összeállították és átadták számukra az agrotechnikai anyagokat. A brigádok tagjai agrokémiai oktatást kaptak. Elraktározásra került a minőségi vetőmag, szerves és ásványi trágya. Kiváló munkája miatt meg kell említeni Ladányi H. és brigádját, a Munkácsi termelői szövetkezet Lenin kolhozában, Pitra J. és brigádját az „Új életért” kolhozban, Egresi P. és brigádját a Beregszászi termelői szövetkezet „Roszija” kolhozában, Popovics K. és brigádját, a Huszti termelői szövetkezet „Prikordonnik” kolhozában, Román V és brigádját a Tésői termelői szövetkezet „Lenin” kolhozban, Tkálics O. traktorost és brigádját a Munkácsi termelői szövetkezet „Dmitrov” kolhozában, Ádám O. traktorost és brigádját a Perecsenyi termelői szövetkezet „Borec” kolhozban [...]. A járás gazdasági bőségesen rendelkeznek munkaerővel, nem áll rendelkezésre azonban a mezőgazdasági technika teljes eszköztára, valamint nincs elegendő vegyszer az ültetvényeken történő gyomirtáshoz [...].”⁵² Persze ennek az eredmények jelentős része csak papíron létezett.

ZÖLDSÉG-, GYÜMÖLCS-, SZŐLŐTERMESZTÉS

Az 1950–1960-as években a szovjet vezetés döntése alapján Kárpátalján jelentős gyümölcsös- és szőlőskerteket telepítettek. Az Ukrán Kommunista Párt számos határozattervezetet küldött a megyei végrehajtó bizottsághoz, hogy növelni kell a gyümölcsösök és szőlőültetvények területét, annak ellenére, hogy számos kolhoz- és járásvezető levélben úgy reagált, hogy a tervek irreálisak, nem megvalósíthatóak.⁵³

⁵² KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 5683., 13–17.

⁵³ Egy példa erre az 1956. július 26-án kelt, a Beregszászi Járási Tanács Végrehajtó Bizottságának vezetője, I. Scsádej leveléből: „A járási tanács végrehajtó bizottsága és az Ukrán Kommunista Párt járási hivatala a kolhozok vezetőivel közösen részletesen megvitatták az UKP és a

*Nagymuzsalyi szőlészeti szovhoz és borászat.
1956. május 19.⁵⁴*

*Nagyszőlősi szovhoz. Gyümölcs- és bogyós
növénytermesztés. 1957. július 05.⁵⁵*

1953-ban a gyümölcsstermesztő és szőlészeti szovhozok 3619 hektár földet használtak, ebből 1031 hektár szántóföldet, 1246 hektár szőlőültetvényt és 856 hektár gyümölcsöskertet.⁵⁶

1953-ban a zöldségtermesztés bevétele 14,5 millió rubel volt, a dohánytermesztése 43,4 millió, a gyümölcsstermesztés és a szőlészet pedig 43,9 millió rubel bevételt hozott.⁵⁷

A Beregszászi járásban található Nagymuzsalyi borászati szovhozban 1953-ban a 313,2 hektárnyi termőföld 67,8%-án, azaz 215,6 hektáron szőlőültetvény volt. A 208,5 hektárnyi szőlő mindegyik hektárján átlagosan 51,8 mázsa szőlőt szüreteltek. Ugyanebben az évben Bodó P. brigádja hektáronként 85,9 mázsát szüretelt, összesen 7,3 hektáros területen, Máté L. brigádja pedig hektáronként 74 mázsát, összesen 4,8 hektáron. Ugyanebben a szovhozban Gönczi Sz. brigádja hektáronként 67,7 mázsa szőlőt szüretelt, összesen 21,6 hektáron.⁵⁸

Kárpátalja Megyei Végrehajtó Bizottság „A Beregszászi járás kolhozaiban található szőlőültetvények területének 600 hektárról 800 hektárra történő növeléséről 1956 és 1960 között” című határozattervezetét. A határozattervezet megvitatása során a kolhozok vezetői kifejezték véleményüket, miszerint a kolhozok nem rendelkeznek elegendő földdel 600 hektárt meghaladó mennyiségű szőlő betelepítésére. A járási tanács végrehajtó bizottsága a kolhozokban tapasztalt szőlő betelepítésére alkalmas földek hiánya miatt célszerűnek tartja megnövelni a betelepítendő szőlőültetvények területét 600-ról 800 hektárra a járásban található kolhozok részére 1956 és 1960 között [...]” KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2801., 26.

⁵⁴ ПГАКФД, ő. e. sz.: 42292.

⁵⁵ ПГАКФД, ő. e. sz. 42216.

⁵⁶ KTÁL, F. 1., op. 1., od. zb. 2342., 42.

⁵⁷ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 1628., 504.

⁵⁸ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 87., 33.

1953 után a kolhozok és a szovhozok fokozott tempóban telepítették be a különböző gyümölcültetvényeket. 1954 rekord évnak számít, hiszen ebben az évben a kollektív gazdaságokban összesen 2,7 ezer hektárnyi gyümölcs- és szőlőültetvényt telepítettek.⁵⁹ 1955-ben 720, 1956-ben 1250, 1957-ben 2450, 1958-ban 2050, 1959-ben pedig 2670 hektárnyi szőlőültetvényt telepítettek be, azaz 10,1 ezer hektárnyit hat év alatt.⁶⁰

1954-ben összesen 27 mázsa szőlőt szüreteltek hektáronként. A gyümölcsök hozama mindössze 24 mázsa volt, a bogyós gyümölcsöké pedig 31.⁶¹

1955 decemberében a kárpátaljai kolhozok birtokában 4686 hektárnyi szőlőültetvény volt, ebből 2810 hektáron termőszőlőt, valamint 14 960 hektárnyi gyümölcsös. A szovhozok ebben az időszakban 1,8 ezer hektárnyi termő szőlőültetvényvel rendelkeztek, valamint 3,7 ezer hektárnyi gyümölcsössel. Az Ungvári járásban található kolhozokban például 766 hektárnyi szőlőültetvényt gondoztak, ebből 428 hektáron termő szőlő volt.⁶² A járásban található ültetvények elégtelen állapotban voltak, a legtöbb kolhozban megritkultak, gyomosak voltak és betegségek támadták meg őket. A „Szuvorov” kolhozban a növények 35 százaléka, a „Szovjet Kárpátalja” kolhozban pedig a növények 40 százaléka pusztult el. A „Mikoján” kolhozban 40 hektáros területen a frissen betelepített szőlő 70%-ban megritkult, az ültetvények gyakorlatilag helyrehozhatatlan károkat szenvedtek el. A „Lenin” és a „Szuvorov” kolhozban a korompenész okozta hozamvesztés 1955-ben elérte a 40%-ot. A statisztikai adatok szerint a járás kolhozaiban 18 hektárnyi frissen betelepített szőlő pusztult el. Ebből következik, hogy a kolhozok és szovhozok bár folyamatosan bővítették a gyümölcsstermesztésre szánt területeket, nem mindig gondoskodtak az ültetvények megfelelő gondozásáról. 1955-ben a kolhozok 1,8 ezer hektárnyi szőlőültetvényen és 4 ezer hektárnyi gyümölcültetvényen, azaz az ültetvények 38,6, illetve 26,7 százalékán alkalmaztak tápoldatos öntözést. Számos kolhozban a szőlőültetvények elhanyagolt állapotban voltak, helyenként akár 20–25%-ban megritkultak.

Ennek ellenére, 1955 augusztusában Vas I., az UKP Kárpátalja Megyei Bizottságának titkára, A. Kiricsenkonak, az UKP KB titkárának, az alábbi jelentést teszi: „Kárpátalja természeti feltételei, talaj és éghajlat, lehetővé teszik a szőlőültetvények területének jelentős növelését terméketlen szántóföldek és más földterületek felhasználásával. Az elkövetkező öt évben a megyében legalább 10 ezer hektárnyi új szőlőültetvény telepíthető be, ebből 7,5 ezret a kolhozokban, 2,5 ezret pedig a szovhozokban. Az említett ültetvények az Ungvári, Munkácsi, Ilosvai, Beregszászi és Nagyszőlősi járások kolhozaiban kerülnek kialakításra. Ehhez 1954–1955 között 5 üvegházzal ellátott oltóműhelyt kell felépíteni, egyen-

⁵⁹ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2382., 20–21.

⁶⁰ *B. Шена: Проблемы розвитку виноградарства Закарпаття. Н. п. 1971. 30.*

⁶¹ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2382., 67.

⁶² KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2382., 76.

ként évi egymillió csemete teljesítménnyel, az alábbi helyszíneken: a Beregszászi járásban a mezőgazdasági kísérleti állomáson, a Nagyszőlősi járásban az nagyszőlősi szaporítóanyag-termesztő szovhozban, az Ungvári járásban az Ungvári gyümölcsfaiskolában, a Munkácsi szaporítóanyag-termesztő szovhozban, az Ilosvai járásban. Annak érdekében, hogy a szükséges szaporítóanyag időben a rendelkezésünkre álljon, szükségesnek tartjuk, hogy a Mezőgazdasági és Élelmezési Minisztérium anyagi támogatást utaljon ki az oltóműhelyek építésére. Emellett, növelni kell a meglévő oltóműhelyek kapacitását évi egymillió oltásra [...] A meglévő és az újonnan létrehozott szovhozoknak összesen 2500 hektár földet kell biztosítani szőlőültetvények kialakításához, összesen pedig 3100 hektárt, ebből 1800 hektárt az állami erdészeti alapból kell fedezni, 1300-at pedig a kolhozok tulajdonában lévő földekből [...].”⁶³

*Munkácsi szőlészet és borászat. 1964 októbere.*⁶⁴

Azaz tovább folytatódott a boglyós és más gyümölcsök termesztésére szánt területek kibővítése. 1956. március 1-én, a Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság vezetője, A. Pilipenko, M. Szpivák, az USZSZK mezőgazdasági minisztere részére az alábbi jelentést teszi: „Az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának 1955. augusztus 22-én kelt határozata értelmében jóváhagyta a szőlőtermesztés

⁶³ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2801., 44–48.

⁶⁴ РГАКФД, ö. e. sz. 77489

fejlesztésére irányuló, az 1956 és 1960 közötti időszakra tervezett intézkedéseket a Kárpátalján található kolhozokban és szovhozokban. Az intézkedésekhez hozzátartozik az új szőlő betelepítése a megye kolhozaiban 7,5 ezer hektáros területen. Az USZSZK Mezőgazdasági Minisztériuma jelentős segítséget nyújtott a megye számára ennek a feladatnak a végrehajtásához. A megye GTÁ-iban 1955 második félévében és a folyó év első negyedévében 10 db C-80 traktort, 25 db ekét, 10 db KD-35-ös traktort utaltak ki. A megye kolhozaiban 917 hektárnyi területet szántottak fel, miközben az 1956-ra tervezett betelepítendő ültetvények területe 550 hektár. Tekintve a kitűzött feladat fontosságát, a Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság és a GTÁ-k megtették a kolhozokban található szőlészeti brigádok megerősítésére és az új szőlészek képzésére irányuló lépéseket. A Munkácsi Mezőgazdasági Technikum 2 hónapos mezőgazdasági tanfolyamot szervezett 37 fő részére, illetve szőlészbrigád vezetői képzést 32 fő részére. A megye szőlészetben érintett járásaiiban, a GTÁ-k hatnapos képzéseiben a kolhozok alkalmazottait (összesen 635 főt) megtanították a vesszőoltás alapjaira, illetve a kertészkedés, fatermesztés fogásaira (115 főt). Tekintve a szőlőtermesztés fejlődésének a perspektíváját a megyében, valamint az új szőlőültetvények minőségi európai fajtákkal (begyökerezett, beoltott csemetékkel) történő betelepítésének a szükségességét (a megyében elterjedt a szőlőtermesztés kultúrája) az Ukrán Kommunista Párt Megyei Bizottsága és a Megyei Végrehajtó Bizottság az 1955. szeptember 21-én kelt határozatban arra kötelezte az Élelmezési Minisztérium szőlész szovhozait, a Kárpátaljai Mezőgazdasági Kísérleti Állomást, hogy szervezzék meg a szaporítóanyag termesztését a megye kolhozai és szovhozai részére. A szovhozok részére az a feladat, hogy 5 év alatt 6,8 millió darab csemetét termesszenek, amihez bővíteni kell az oltásra elkülönített üvegházak kapacitását évi 3600 ezer oltásra. A Kárpátaljai Kísérleti Állomásnak 5 év alatt 1,84 millió csemetét kell termesztetnie [...]”⁶⁵

A fentről erőltetett betelepítési folyamat hatással volt a betelepítés minőségére, késleltette a termés idejét, a termőföld nem hozott bevételt, elveszett a szőlőtermesztés anyagi hatékonysága.

A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának az 1956. június 30-án kiadott, a gyümölcsök és szőlő termelésének a növeléséről szóló határozatának a végrehajtása érdekében az UKP Kárpátaljai Megyei Bizottsága és a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága elfogadta újabb közös határozatát „*A szőlőültetvények kibővítési tervének a növeléséről 15 ezer hektárra a megye kolhozaiban és szovhozaiban, 1956 és 1960 között*” címmel. A járásoknak előírták a szőlőtelepítés növekvő éves mennyiségét. A kolhozokban öt év alatt összesen 9914 hektár, a bortröszt szovhozaiban 4100 hektár, összesen a megyében tehát, az 1960-as évet beleértve 14 014 hektár szőlőültetvény betelepítését

---

⁶⁵ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2801., 1–4.

tervezték.⁶⁶ Az éves terv meghaladta a 2800 hektárt. Még a hegyi térségben fekvő Rahói kolhoz számára is előírták 50 hektárnyi szőlőültetvény betelepítését.

A tervek mérete a későbbiekben sem változott. Dorosenko, a beregszászi járásban működő bótrágyi GTÁ igazgatója, 1956. szeptember 20-án tett jelentése szerint például a bótrágyi GTÁ hatókörzetében található kolhozok szőlőültetvényeinek ötéves (1956–60) fejlesztési terve 250 hektár új szőlőültetvény betelepítése az alábbi kolhozokban: „Pobeda” (30 ha), „Micsurin” (10 ha), „Kaganovics” (30 ha), „Engelsz” (50 ha), „Út a kommunizmus felé” (30 ha), „Bolsevik” (10 ha), „Vörös Csillag” (10 ha), „Lenin útja” (50 ha), „Pravda” (15 ha), „Vorosilov” (15 ha). A következő ötéves időszakban (1961–65) további 250 hektárnyi új szőlőültetvény betelepítése szükséges. A kolhozokban 500 hektárnyi értékes, európai, Izabella-féle szőlőfajták betelepítésére alkalmas ültetvényre van szükség.⁶⁷

1959. január 1-én a megye kolhozaiban és szovhozaiban 27,2 ezer hektár gyümölcsös és 13,2 ezer hektár szőlőültetvény volt. Ezekben az években a mezőgazdasági és pártszervezetek az alábbi szlogent hirdették ki: „*Tegyük Kárpátalját a gyümölcsöskertek és a szőlő vidékévé!*”. 1965-re 100 ezer hektár ültetvényt terveztek Kárpátaljára, ebből 67 ezer hektár gyümölcsöst és 33 ezer hektár szőlőültetvényt.⁶⁸

1959. január 17-én az USZSZK Sztanyiszlávi Gazdasági Közigazgatási körzet Nemzetgazdasági Tanácsának elnöke, I. Romanov, a Kárpátalja Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke, I. Harahonics részére küldött levele szerint: „A Megyei Végrehajtó Bizottsággal egyeztetett, az 1959 és 1965 közötti időszakra kitűzött és a kárpátaljai szőlészet és borászat fejlesztésére irányuló tervnek megfelelően a borász szovhozoknak növelniük kell az oltott szőlő szaporítóanyag termelését évi 12,5 millió 1. kategóriás szőlőcsemetére. A feladat végrehajtása érdekében a szovhozoknak évente 250 hektárnyi újabb szőlőiskolát kell betelepíteniük, amihez nem áll rendelkezésre szaporítóanyag termesztésére alkalmas földterület. A fentiekkel való tekintettel, kérjük, hogy sürgősen vizsgálják meg az szaporítóanyag borásztröszt-szovhozok általi termesztésének a kérdését és utaljanak ki 750 hektár szaporítóanyag termesztésére alkalmas földet /hárommezős vetésforgóval számolva/ az alábbi borász szovhozok részére: Ungvári (100 ha), Szerednyei (120 ha), Munkácsi (150 ha), Beregszászi (150 ha), Nagymuzsalyi (110 ha), Nagyszőlősi (120 ha) [...]”⁶⁹

⁶⁶ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2801., 5–7.

⁶⁷ KTÁL, F. P-179., op. 1., delo Nr. 2801., 34–36.

⁶⁸ *Oficinszkij R.*: A szovjet időszak sajátosságai i. m. 231.

⁶⁹ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4058., 36.

*Az ungvári GTÁ és „Kirov” kolhoz szőlészetében végzett közös munka.
1954.⁷⁰*

A járásoknak, kolhozoknak és szovhozoknak előírták a gyümölcsösök és szőlőültetvények betelepítését a hétéves terv keretében (1959–1965). A gyümölcsültetvények területét mind a 13 járásban bővíteni kellett, a szőlőültetvényekét pedig 6 járásban. 1965-re a legnagyobb területű gyümölcsültetvényekkel, azaz 15 ezer hektárral, a Huszti és a Técsői járásnak kellett rendelkeznie. A hegyi térségekben, azaz a Nagybereznai és Perecsenyi járásban, a gyümölcsösök területét 3 ezer hektárra bővítették, a Rahói járásban pedig 5 ezer hektárra.⁷¹

1959. október 9-én megrendezték az Ukrán Kommunista Párt Kárpátaljai Megyei Bizottságának a 9. ülését, amely megvitatta a kárpátaljai megyei pártszervezetek szerepét a gyümölcs- és szőlőtermesztés fejlődésében. A gyűlésen hangsúlyozták, hogy az utóbbi öt év során a kolhozokban és szovhozokban 23 ezer hektárral bővült a szőlőültetvények területe. 1949-hez képest a szőlőültetvények területe a 3,3-szorosára, a gyümölcsültetvényeké pedig a 4,4-szeresére nőtt.

1960-ban az egyes kolhozokból négy új szovhoz hoztak létre, amelyek gyümölcs- és szőlőtermesztésre szakosodtak. Jelentősen kibővítette termelői tevékenységét a már létező öt specializált szovhoz. Mind a kilenc szovhoz az újonnan létrehozott Sztanyiszlávi Szovjet Népgazdasághoz tartozott.

A 7 éves terv (1959–1965) szerint a kolhozoknak 35,7 ezer hektár gyümölcsösöt és 8,2 ezer hektár szőlőültetvény kellett betelepíteniük, a szovhozoknak pedig 10,0 és 11,2 ezer hektárt. A magasabb mutató elérése érdekében a betelepítési terveket kiterjesztették az erdészeti gazdaságokra is. A megye tíz járásában az erdészeti gazdaságoknak 4000 hektárt kellett betelepítenie, ebből a Técsői járásban 1500 hektárt, a Husztiban 1000 hektárt. A hegyi térségekben található

⁷⁰ ПГАКФД, ö. e. sz.231497

⁷¹ КТÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 3354., 43.

Nagybereznai és Volóci járásban 100-100, a Perecsenyi járásban 200, a Rahói járásban pedig 300 hektár gyümölcsös betelepítését rendelték el.⁷²

Az említett feladatok teljesítése jelentős pénzüsszegeket igényelt. A hétéves tervbe foglalt új szőlőültetvények betelepítéséhez a kolhozokban és a szovhozokban összesen 59,7 millió rubelre volt szükség.⁷³

A kárpátaljai bortröszt szovhozainak a gazdasági tevékenységére 1960 és 1961 között a becslések szerint 58,7 millió rubelre volt szüksége, amibe beletartozott a talaj előkészítése, az új ültetvények betelepítése, a fiatal növények gondozása – összesen 48,8 millió rubel, valamint 1 millió rubel a szükséges mezőgazdasági gépek megvásárlásához és további 8,9 millió lakóházak építésére.

A kárpátaljai bortröszt számára engedélyeztek 11 millió rubelt a bővítésre és fejlesztésre. Azonban ehhez ténylegesen 37,7 millió rubelre volt szükség. Ezért a Kárpátaljai Megyei Bizottság a Minisztertanácsnak címzett levelében kérvényezte, hogy 1960-ban utaljanak ki 37,7 millió rubelt a kárpátaljai bortröszt részére a szovhozokban folytatott mezőgazdasági termelés fejlesztésére.⁷⁴

A gyümölcsök és bogyós növények termesztésére szánt területek kibővítése után, amint a növények elkezdtek teremni, megkezdődtek a gondok a gyümölcsök feldolgozásával. A feldolgozó vállalatok meglévő műszaki bázisa nem tudta kielégíteni a szükségleteket. A számítások szerint, a megyében nyolc szőlőfeldolgozó üzemet kellett építeni, amelyek összteljesítménye 51,0 ezer tonna szőlő minden szezomban, valamint egy üzemet 150 ezer hektoliter szőlőlé teljesítménnyel. Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Minisztertanácsa az 1960. március 22-én kiadott 402-es számú határozatában engedélyezte egy szőlőlé üzem építését a megyében, 1962-ben.⁷⁵

A megye szőlőültetvényein 1960-ban végzett leltár adatai szerint az ültetvényeken 13,5 millió üres hely volt, a ritkulás mértéke 25% volt. A szakemberek számításai szerint csak a ritkulás miatt a megye kolhozai és szovhozai évente 200 ezer mázsa szőlőt veszítettek. Tulajdonképpen, majdnem 4 ezer hektár üres földet műveltek hiába.

A Kárpátaljai Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság vezetője az USZSZK Minisztertanácsának címzett levelében hangot adott a szőlészet állapotával kapcsolatos aggályainak. Hangsúlyozta, hogy: „Kárpátalja kolhozai és szovhozai a szőlészet további fejlesztésével kapcsolatos számításaik során, a sokéves ültetvényeken végzett leltár eredményei alapján arra a következtetésre jutottak, hogy tekintve a szőlőültetvények állapotát, amikor a 36 milliós teljes mennyiségből 15 millió növény hiányzik, célszerűbb az elkövetkező két-három év során teljesen meg-

⁷² КТÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4058., 3–21.

⁷³ Шена, В.: Проблеми розвитку виноградарства Закарпаття і. м. 33.

⁷⁴ КТÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4821., 22.

⁷⁵ КТÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4821., 5–23.

szüntetni az említett ültetvények ritkulását és teljes értékűvé tenni őket – mindez gazdaságilag sokkal hatékonyabb, mint növelni a szőlőültetvények területét.”⁷⁶

A párt és a megye különböző szervezetei tisztában voltak a gyümölcs- és szőlőtermesztésben tapasztalt hiányosságokkal. Azonban az ágazatok irányításában fennálló szervezési hiányosságok kritizálásán kívül nem tettek semmi érdemi lépést. Az UKP Kárpátalja Megyei Bizottságának másodtitkára, I. Mozgovij például az 1963. április 6-án megrendezett agronómus tanácsülésen elhangzott felszólalásában az alábbiakra tért ki: „Az állami és pártfelügyelet jelenleg ellenőrizte a gyümölcstermesztés és szőlészet állapotát a megyében. 3 ezer hektár gyümölcsös és 2,5 ezer hektár szőlőültetvény hiányzik, és sehol nem találunk semmilyen dokumentumokat, hogy hol ültettek, mit ültettek stb. Jelenleg sokkal kevesebb termő gyümölcsösünk van, mint 1953-ban. Nagy összegeket pazaroltunk el, és mindez az átgondolatlan irányítás miatt, közvetlenül a kolhozokban.”⁷⁷

AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS HELYZETE

A kárpátaljai kolhozok és szovhozok nagy figyelmet fordítottak az állattenyésztés fejlesztésére. Bizonyos sikereket értek el a haszonállatok tenyésztésében.

1953-ban a Munkácsi járásban található nagylucskai „Lenin” kolhoz volt Kárpátalja egyik legnagyobb kollektív gazdasága.⁷⁸ A kolhoz 5718 hektárnyi földdel rendelkezett, ebből 4030 hektárnyi szántófölddel, valamint 2370 munkaképes taggal. Az akkori adatok szerint ezek kimagasló jelentőségűek voltak. Az említett kolhoz 1500 szarvasmarhát tartott, köztük 386 tehenet, valamint 1225 sertést, 1306 birkát, több mint 6300 baromfit, 397 lovat. A kolhoz megalakulása óta, azaz 1947 márciusától, a gazdaságban 145 különböző épület készült el, többek között állattenyésztési céllal, például nyolc tehen-, három borjú-, öt lovas-, három baromfi, egy 1500 férőhelyes sertésistálló.⁷⁹

1955-ben a megye tejtermelése elérte a 40,1 ezer tonnát, ami 29,4 százalékkal több, mint 1954-ben. Egy fejős tehenre 1381 kilogramm tej, 100 hektárnyi mezőgazdasági használatban lévő földre pedig 88,4 mázsa tej jutott. Ugyanebben az évben a kolhozok 7,6 ezer tonna húst termeltek, vagyis 16,1 mázsát 100 hektáronként, valamint átlagosan 2,2 kilogramm gyapjút nyírtak birkánként. 281,6 tonna gyapjút értékesítettek az állam felé. A kolhozi állattenyésztés egyik hátránya továbbra is a tenyészhető nőtények hiánya volt. 1955-ben a kolhozokban 100 haszonállatra 62 borjú és 62 bárány jutott, valamint egy anyakocára átlagosan 8 malac.⁸⁰

⁷⁶ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4821., 27.

⁷⁷ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4069., 79–81.

⁷⁸ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 1563. 64.

⁷⁹ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 87. 33.

⁸⁰ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 2037. 34–35.

A Munkácsi járásban található „Lenin” kolhoz állattenyésztő üzeme. 1956.⁸¹

Beregszászi járás. „Kalinyina” kolhoz. Dohánytermesztés. 1957. május 25.⁸²

1955 augusztusában megtiltották az otthoni állatvágásokat a vágóhidak 6 kilométeres körzetében. A szarvasmarhák, sertések nyers bőrét be kellett szolgáltatni. Megtiltották a sertések perzselését, forrázását. A rendelet megszegőit 100 rubelig terjedő pénzbírsággal vagy egy hónapig terjedő javítómunkával büntették, levágott állataikat elkobozták. Ekkor jöttek divatba a „fékete” vágások. Mert az emberek nem akartak bőr nélküli szalonnát, sonkát fogyasztani.⁸³

1962-ben a kolhozokban és szovhozokban megtermelt hús mennyisége 13,5 ezer tonna volt (élő súlyban), a tej mennyisége pedig 72,2 ezer, ami 28,2 és 30,5 százalékkal kevesebb, mint 1960-ban. Száz hektárnyi növénytermesztésre hasz-

⁸¹ РГАКФД, ő. e. sz. 36347

⁸² РГАКФД, ő. e. sz. 43879

⁸³ Csanádi György: Sorsfordító évek sodrásában. Ungvár 2004. 220.

nált területre számítva 32,6 mázsa húst és 179 mázsa tejet termeltek. A megnövekedett gabonaültetvények mellett sem sikerült kielégíteni az állattenyésztéshez szükséges takarmány igényét. 1962-ben a megye köztulajdonú állattenyésztése 47%-ban volt ellátva száraz takarmánnyal, koncentrált és nedves táppal pedig 38 és 31%-ban. Egyes kolhozokban még ennél is súlyosabb volt a helyzet. A Szolyvai járásban található „Kalinyin” kolhozban például az állattenyésztés a szükséges száraz takarmány 18,1%-át, a nedves táp 31,7%-át, a koncentrált táp 11,1%-át kapta meg. A Beregszászi járás kolhozai 1962-ben tehemenként 13,5 mázsa silót takarítottak be, miközben a megyei átlag 29,7 mázsa volt.⁸⁴

Az állattenyésztő farmokon túlnyomó többségben nehéz kézimunkát alkalmaztak. Az Ukrán Kommunista Párt Kárpátaljai Megyei Bizottságának 1963. december 17-én elfogadott 87. számú határozata „*A gépek és felszerelések alkalmazásával kapcsolatos hiányosságok a megyében a kolhozok és szovhozok állattenyésztő farmjain*” fejezetéből kiderül, hogy 1960 és 1962 között a meglévő 55,9 ezer tehénből mindössze 13,8 ezer esetében alkalmaztak gépi fejést, vagyis a tehének 24,7%-nál. A Beregszászi járás kolhozaihoz tartozó farmokon a beszerezelt 76 fejőgépből mindössze 43, a Munkácsi járás gazdaságaiban 20 gépből 14, a Técsői járás gazdaságaiban 9 gépből 2 működött.⁸⁵

Az 1963. szeptember 12-én elfogadott 53. számú „*Húsfeldolgozó vállalatok felkészítéséről a nagytestű haszonállatok és baromfi nagyteljesítményű feldolgozásához*” című határozatban a birkák átvételének a menetrendje mellett, minden húszem számára meghatározták a naponta értékesítendő termékmennyiséget az 1963. szeptember–december közötti időszakra.⁸⁶

Az első állattenyésztésre specializálódott gazdaságokat 1962-ben hozták létre. Ilyen volt, például a Técsői járásban a „Május 1.”, a Beregszászi járásban az „Októberi Forradalom”, a Perecsenyi járásban a „Sevcsenko” kolhoz. Ezek mindegyike szarvasmarha-tenyésztéssel foglalkozott. A Beregszászi járásban található „Kalinyin” és „Progresz” kolhozok, valamint a Munkácsi járásban működő „Máják” kolhoz sertésenyésztésre szakosodott. A specializált gazdaságokban a termelési mutatók magasabbak voltak. A Beregszászi járásban található „Progresz” kolhozban 1 mázsa sertéshús előállításának költsége 70,44 rubel volt, ami 34,25 rubellel kevesebb a járási átlagnál. Jobb baromfi termelési mutatókat produkáltak a kárpátaljai baromfifeldolgozó üzem specializált gazdaságai is. A legjobbak közé tartozott a Beregszászi járásban található „Március 8” kolhoz és a Munkácsi járásban található „Lenin” kolhoz.⁸⁷

⁸⁴ KTÁL, F. P-179., op. 1., odz.zb. 2037., 34–35.

⁸⁵ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 5338., 184.

⁸⁶ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 5338., 60.

⁸⁷ KTÁL, F. 1., op. 1., od. zb. 171., 3.

1. táblázat.

*A leginkább tenyésztett állatok egyedszámának változása, ezer darabszámban megadva a statisztikai adatok alapján*⁸⁸

Állatfajta megnevezése	1953	1963
Szarvasmarha	84,7	152,6
Sertés	38,2	75,6
Juh és kecske	133,2	205,1

2. táblázat.

*Állati eredetű termékek százalékos kimutatása 1953-ban és 1963-ban a statisztikai adatok alapján*⁸⁹

Termék megnevezése	1953	1963
Hús	18,5	42,4
Tej	142,7	229,5
Tojás	60,2	109,1

1962 és 1964 között a kolhozok és szovhozok évente átlagosan 35,2 mázsa húst és 180 mázsa tejet állítottak elő 100 hektárnyi mezőgazdasági földterületre átszámítva, a hús és tej előállított mennyisége az előző három évhez képest, azaz az 1959–1961 közötti időszakban 13,5 és 22,6 százalékkal csökkent.

A statisztikai adatok alapján szembeűnő pozitív változások következtek be tíz év alatt. Ezzel szemben a valóság az volt, hogy mindez csak papíron, a statisztikai jelentésekben létezett.⁹⁰

SZAKEMBERHIÁNY, BÉREZÉSEK PROBLÉMÁI

1955. március 25-én a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága és a Szovjet-unió Minisztertanácsa által elfogadott határozat: „A kolhozok a vezető munkatársak általi megerősítéséről” szerint Ukrajna különböző városaiból 30 ezer önkéntest küldtek ki az elmaradott kolhozok irányítására. Ez a mozgalom „harmincezresek” néven vált ismertté. Kárpátalja gazdaságilag gyenge kolhozaiba 506 személy érkezett, közülük 78-at választottak meg kolhozigazgatónak vagy igazgatóhelyettesnek. Az említett akciónak köszönhetően javult a kolhozok vezetőségének minőségi ösz-

⁸⁸ Kárpáti Igaz Szó, 1964. jan. 30. 3.

⁸⁹ Kárpáti Igaz Szó, 1964. jan. 30. 3.

⁹⁰ Csanádi Gy.: Sorsfordító évek sodrásában i. m. 231.

szetétele. A kolhozigazgatók 50%-ának felsőfokú, megkezdett felsőfokú vagy középfokú végzettsége volt, 32%-uk pedig mezőgazdasági szakember.

A legjobb „*harmincezresek*”, akik évtizedeken át ügyesen irányították a kolhozokat, jelentősen hozzájárultak a kolhozvidék kiépítéséhez. Ilyen volt például H. Petroszján, a Perecsenyi járásban található „Október 31. évfordulója” kolhoz, H. Kovács, az Ilosvai járásban található „Gorkij” kolhoz, T. Antonik és F. Vagerics a Beregszászi járásban található kolhozok, D. Edelman, V. Dokucsájev, az Ungvári járásban található kolhozok, P. Bilinec, az Ilosvai járásban található „Új élet” kolhoz vezetője és sokan mások.⁹¹

1961. április 1-én a kolhozokban vezetői és szakértői pozícióban összesen 2651 személy dolgozott, közülük mindössze 103-nak volt felsőfokú végzettsége, 727-nek szakmunkás képzettsége volt. A 158 kolhozelnök közül 98-nak volt felsőfokú vagy szakmunkás végzettsége. A többi kolhozelnök a munkavégzés közben szerzett gyakorlatot. A 198 állategészségügyi dolgozó közül négy állatorvos és 56 állatgyógyászati ápoló volt. 138 állategészségügyi dolgozó az önképzés során szerzett tudását használta a gyakorlatban.⁹²

Hasonlóan szomorú volt a helyzet a könyvelői munkaerő terén is. A kolhozokban 158 főkönyvelőből mindössze hat rendelkezett felsőfokú végzettséggel, 60 szakmunkás végzettséggel, 92 könyvelőnek pedig semmilyen szakirányú végzettsége sem volt. A termelési részlegek középvezetői rétege szintén képzés nélküli volt. A 770 termelői brigádvezető közül mindössze egy rendelkezett felsőfokú végzettséggel, 60 főnek volt szakmunkás végzettsége. A 350 állattenyésztő farm vezetői közül mindössze 29 személy rendelkezett szakmunkás végzettséggel.⁹³

1953 közepén a megye mind a 264 kolhoza megnyitotta első számláját az állami bankban, ide érkezett be az állati eredetű termékek és a haszonállatok eladásából származó bevétel 25%-a, 174 kolhoz esetében pedig a zöldségek és a burgonya értékesítéséből származó bevétel 25 százaléka. A vizsgált év második felében 204 kolhoz 8532,3 ezer rubelt adott ki előlegként a mezőgazdasági termelésben ledolgozott munkanapokért.⁹⁴ 1953-ban a megye 60 kolhozában nem történt meg az előlegek kifizetése, mert gazdaság számláján nem volt meg a szükséges összeg.⁹⁵

A kolhozokban dolgozók főleg természetbeni juttatásokban kapták meg a munkabérüket, többnyire gabona formájában. A természetbeni juttatások nagyon alacsonyak voltak. Az Ungvári járás kolhozai 1953 augusztusáig 1,9 kilogramm gabonát fizettek munkanapoként, a nagyszőlősié 1,4 kilogrammot, a beregszászié

⁹¹ B. Білоусов et al: Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород 1980. 189.

⁹² KTÁL, F. 1., op. 1., od. zb. 331., 94.

⁹³ KTÁL, F. 1., op. 1., od. zb. 331., 95–98.

⁹⁴ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 1578., 67.

⁹⁵ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 1578., 46.

sziak pedig 1,43-at. A Beregszászi járásban a legnagyobb előleget természetbeni juttatás formájában a „Lenin útja” kolhoz fizette ki, 2,5 kilogramm gabonát munkanaponként, a legkevesebbet pedig a „Kirov”, a „Sztálin” és a „Pravda” kolhozok. A legmagasabb készpénz alapú előleget a „Pravda” kolhoz fizette, azaz egy rubelt minden munkanapra, a legkisebbet pedig a „Komszomolec” kolhoz, 0,12 rubelt munkanaponként.⁹⁶

Az alacsony munkabérek nem ösztönöztek a termelékenység növelésére. 1955-ben Kárpátalján egy munkaképes kolhoztag átlagos évi teljesítménye 199 munkanap volt.⁹⁷ Általában azonban a kolhoztagok a minimális munkanap, azaz 180 nap után kaptak fizetést, míg a kolhozelnökök 300–360 nap után.⁹⁸

A Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság adatai szerint 1958-ban a kolhozokban 170,3 ezer munkaképes tag volt, 34,2 millió munkanapot dolgoztak, vagyis munkaképes személyenként 200 munkanapot, 15,6 ezer munkaképes kolhoztag egyáltalán nem vett részt a termelésben. A bérek kifizetése természetben és készpénzben történt. A bérek kifizetésére elkülönített összeg 30,369 millió rubel volt, ebből 5,791 millió természetben. Egy munkanapra 0,87 rubel jutott, ebből 0,67 rubel készpénzben és 0,20 természetben.⁹⁹

A következő években az egy napra jutó bérezés valamennyivel megnőtt. 1959-ben az egy kolhoztagra jutó napi bér 1,30 rubel volt, 1960-ban 1,10 rubel, 1961-ben pedig 1,18 rubel. 1960. március 1-jén megjelent az USZSZK Minisztertanácsának 237. számú határozata „*A kolhoztagok számára havonta történő előleg kifizetéséről és a plusz juttatásokról*” címmel. A kifizetést 86 kolhoz alkalmazta, az előleg kifizetést pedig 49 kolhoz.¹⁰⁰

1961. február 4-én az UKP KB és az USZSZK Minisztertanácsa elfogadta a 118. számú határozatot „*A kolhozokban előállított termékmennyiség után járó plusz juttatások kifizetéséről*”. Az USZSZK Mezőgazdasági Minisztériuma kidolgozta és továbbította a megyei mezőgazdasági hivatalokba az említett juttatásokról szóló javaslatokat. A javaslatok előírták az egyes mezőgazdasági növényi termékek, valamint az állattenyésztésből származó termékek után járó juttatások összegét.¹⁰¹

Az előállított termékmennyiség után járó juttatások összegének megállapítását és jóváhagyását szigorú ellenőrzés alá vonták. A Mezőgazdasági Minisztérium az 1961. március 5-én kiadott 704. számú határozata értelmében a megye minden járásába kiküldtek egy-egy szakembert a megyei mezőgazdasági hivatalból, hogy az gyakorlati segítséget nyújtson a kolhozoknak a juttatások meghatározása és kifizetése során. Ez az alábbi utasításokat tartalmazta: „[...] A plusz juttatások feltételei-

⁹⁶ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 1578., 46.; 64–65.

⁹⁷ Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. Ужгород 1957. 100.

⁹⁸ *Oficinszkij R.*: Mezőgazdaság i. m. 279.

⁹⁹ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4763., 3–5.

¹⁰⁰ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4381., 13.

¹⁰¹ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4763., 4–23.

re és összegére vonatkozó tervezetek ellenőrzése érdekében minden kolhozban létrejöttek a járási bizottságok a helyi pártbizottságok és végrehajtó bizottságok munkatársainak a bevonásával. A bizottságok ellenőrizték a kolhozok által benyújtott tervezeteket a juttatásokról és megfogalmazták a javasolt módosításokat. [...] Az így kijavított tervezetet a juttatások feltételeiről és összegéről visszajuttatták a kolhozoknak további megvitatás és jóváhagyás céljából [...].”¹⁰²

Gyakran előfordult, hogy a kolhozokban késett a munkabérek kifizetése, még a gazdaságilag erős kolhozokban is.

Munkácsi Járási Tanács vezetője által 1961-ben benyújtott „*A járásban található kolhozok gazdasági és pénzügyi tevékenységének az irányítása a Munkácsi járási tanács részéről*” című beszámoló hatására a Megyei Végrehajtó Bizottság 1961. december 7-én elfogadta a 753. számú határozatot. Ebből kiderül az is, hogy 1961. január–szeptember között a kolhozok 73,6%-ban teljesítették a bevételre vonatkozó tervet. 3,5 millió rubel összegű terv mellett a kolhozok 2,6 millió rubel bevételt szereztek. A továbbiakban a határozat arról szólt, hogy a kolhozok visszatartják az előlegek kifizetését az 1961-es évi munkanapokért. A folyó év első kilenc hónapja alatt a járás kolhozai az 1961-ben felszámolt munkanapok előlegének mindössze a 48,2%-át fizették ki.¹⁰³

A következő években sem változott a gyakorlat a kolhoztagok részére történő munkabérek kifizetéséről. A megyei vezetők kénytelenek voltak reagálni az említett késedelmekre. Az Ukrán Kommunista Párt Kárpátaljai Megyei Bizottságának és a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának a közös ülésén, 1963. október 22-én napirendre kerültek a kolhoztagok munkabérének kifizetésével kapcsolatos szabályszegések. A 74. számú határozat címe is erre utal: „*A kolhoztagok munkabér kifizetésére vonatkozó súlyos szabályszegésekről.*”¹⁰⁴

Az „*agrárvárosok*” létrehozásán fáradozó szovjet vezetők támadták a háztáji gazdaságokat. Pedig a kolhoztagok nagyon keveset kerestek, fő megélhetésük a háztáji gazdaságuk volt. Többen ebből vittek a piacra is. Lopni a közösből bocsánatos bűnnek számított.¹⁰⁵

Az 1959. január 27–február 5. között ülésező XXI. pártkongresszuson elfogadták a hétéves tervet (1959–1965). A biztosabb megélhetés, az oktatási és az egészségügyi ellátás, a szabadság és a nyugdíj államilag garantált juttatássá vált. Azonban az óriási lakásépítési program keltett nagy figyelmet,¹⁰⁶ amit „hruscsovák”-nak, vagy „hruscsovák”-nak (a főtitkár nevét és a nyomortanyát jelentő „truscsova” szót összevonva) nevezték.

¹⁰² KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4763., 3.

¹⁰³ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 4734., 18.

¹⁰⁴ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 5338., 135.

¹⁰⁵ *Brenzovics L.*: Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete i. m. 97.

¹⁰⁶ *Krausz T.*: Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa országai i. m. 374–375.

3. táblázat.
*Kárpátalja munkaképes korú városi lakosságának
 ágazatbeli megoszlása 1962-ben*¹⁰⁷

Ezer fő	Milyen ágazatban dolgoztak
38,1	iparban
6,6	építőiparban
9,1	közlekedés és kommunikációban
13,9	mezőgazdaságban (kolhozok, szovhozok stb.)
9,4	kereskedelemben közétkeztetésben
4,3	lakhatási és kommunális szolgáltatásokban
6,7	egészségügy, testnevelés, szociális ellátásban
8,1	oktatásban
5,1	vezető szerveknél, párt- és egyéb társadalmi szervezeteknél
8,5	a népgazdaság egyéb ágazataiban (tudomány, művészet stb.)
51,5	munkánélküli lakosság a köztulajdonú termelésben

A falusi lakosság esetében a köztulajdonú termelésben dolgozó alkalmazottak száma összesen 216,5 ezer fő volt, ebből állami vállalatoknál, intézményekben és társadalmi szervezeteknél 114,5 ezer, a kolhozokban 102 ezer dolgozó volt.¹⁰⁸

Azok, akik túlszárnyalták az előírt munkanormákat, kiemelkedő munkájukért a Szovjetunió Szocialista Munka Hőse elismerést kaptak. Mindenki fölé emelkedett az elért teljesítmény terén Ladányi Hanna (Anna Mihájlovna Ladányi), a munkácsi járási nagylucskai „Lenin Kolhoz” csoportvezetője és Pitra Jurij, az ilosvai járási bilkei Új Élet Kolhoz brigádvezetője, akik ezt a címet többször is megkapták. Az általuk kidolgozott kukoricatermesztés módszereit oktatási céllal bemutatták a vidék különböző kolhozaiban.¹⁰⁹

ÖSSZEGZÉS

1953 és 1961 között a megye mezőgazdaságának a fejlesztésére 127 millió rubelt különítettek el, ebből 93 millió, azaz a befektetések 73% a kolhozok saját pénzéből és banki hitelekből állt. A nagyszabású építkezések 1959 és 1961 között terjedtek el leginkább. A hétéves időszak említett utolsó három évében a

¹⁰⁷ KTÁL, F. 1., op. 5., delo Nr. 429., 1–3.

¹⁰⁸ KTÁL, F. 1., op. 5., delo Nr. 429., 1–3.

¹⁰⁹ KTÁL, F. 1., op. 5., delo Nr. 433., 12–13.

megye kolhozai és szovhozai több mint 60 millió rubelt különítettek el termelési, szociális és kulturális objektumok építésére.¹¹⁰

A kolhozélet kampánypropagandája, dicsőítése a teljes hruscsovi időszakban folyamatosan fokozódott. Ekkor indult be a statisztikai jelentések meghamisítása, az úgynevezett „*pripiszkák*”, azaz hozzáírások. A helyi vezetők félve a politikai megtorlástól, a felső vezetés részére megküldött jelentéseikben valótlan, felnagyított adatokat közöltek.¹¹¹

A feltúpirozott gazdasági mutatóknak tudható be, hogy a valóságban dotációra szoruló vidék mezőgazdaságát felülértékelték, így 1958. február 26-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete értelmében Kárpátalját Lenin rendjellel tüntették ki „*a gabonafélék, a szőlő, a gyümölcsfélék, a tej, a hús, a gyapjú és egyéb mezőgazdasági termékek előállításában és készletezésében elért sikerek*” elismeréseként.¹¹² A kitüntetést Jekatyerina Furceva, az SZKP Központi Bizottságának titkára nyújtotta át Ungváron, ahová Moszkvából érkezett kifejezetten ezzel a céllal. Furceva egyidejűleg Jurij Pitrának is átnyújtotta a Szocialista Munka Hőisének járó aranycsillagot. Furceva magával hozta Nyikita Hruscsov személyes ajándékát is Kárpátalja számára: a dolgozó nő portréját.¹¹³ Kárpátalja lakosság nagy örömmel fogadta az elismerést. „[...] A munkájukban tanúsított kitűnő teljesítményért ifjú szovjet megyénk 3000 munkása részesült a legmagasabb kormánykitüntésekben. Kárpátalja harminc mezőgazdasági mesterének odaítélték a Szocialista Munka Hőse megtisztelő címet, a Munkácsi járásban található Lenin kolhoz ismert brigádvezetője, Ladányi Hanna pedig kétszer részesült ebben a magas kitüntetésben. Büszkéek vagyunk hőseinkre és kitüntetettjeinkre. Azonban ennél is nagyobb öröm számunka az, hogy megyénk a legmagasabb kitüntetésben részesül, ami a Lenin érdemrend. Kárpátalja egy sorba került Szovjet Ukrajna élenjáró megyéivel [...] A magas szintű kormánykitüntetésre válaszolva, Kárpátalja kolhoz alkalmazottai vállalják, hogy ebben az évben megtermelnek: hektáronként 17 mázsa gabonát, 30 mázsa kukoricát, 42 mázsa szőlőt; továbbá minden 100 hektárnyi mezőgazdasági földterületre kiszámítva 34 mázsa húst, 187 mázsa tejet és 91 kg gyapjút termelnek meg. Továbbá, az előző évhez képest csökkentik a munkanapok költségeit 1–1 mázsa termék előállításánál: a gabona esetében 10, a hús esetében 15%-kal [...]” olvasható az Ukrán Kommunista Párt megyei bizottsága és megyei tanácsa, 1958. május 20-án kelt, a SZKP KB vezetője, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöke, a Szovjetunió Miniszteri Tanácsa részére megküldött köszönőlevelében.¹¹⁴

¹¹⁰ KTÁL, F. P-179., op. 1., od. zb. 49. 23.

¹¹¹ Dupka György: A szovjet hatóságok megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991). Ungvár–Bp. 2014. 86.

¹¹² Tokár Marian et al: Kárpátalja évszámokban 1867–2010. Ungvár 2011. 153.

¹¹³ *Oficinskij R.*: A szovjet időszak sajátosságai i. m. 232.

¹¹⁴ KTÁL, F. 1., op. 1., delo Nr. 3213., 1–15.

A hatvanas években a megye kolhozai szervezetileg viszonylag erős gazdaságokká váltak. 1960-ban például a megyében 167 kolhoz működött. Átlagosan egy gazdaságra 622 kolhozudvar jutott, 559 ezer rubel osztatlan alap, 893 hektár köztulajdonú veteményes. A kolhozok termelésében 103,6 ezer tag vett részt évente. A kolhozok 138,9 szarvasmarhát tartottak, többek között 54,9 ezer tehenet, 86,5 ezer sertést, 194,9 ezer birkát és kecskét. A kolhozok tulajdonában 1150 traktor, 38 aratókombájn, 1073 teherautó (beleértve a tartálykocsikat) volt.¹¹⁵

1962. december 26-án az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsának határozata értelmében az addigi 14 helyett 7 gazdasági övezetet alakítottak ki: Donyecki, Kijevi, Lembergi, Podóliai, Dnyeper-melléki, Harkovi, Fekete-tengeri. Kárpátalja a lemergi övezethez került.¹¹⁶ Azonban a gazdaság erősen központosított irányítását nem sikerült kiküszöbölni. 1962 márciusában megkezdődött a termelői kolhoz-szovhoz hivatalok létrehozása. Kárpátalján öt területi mezőgazdasági termelőszövetkezet jött létre. Megtörtént továbbá a pártszervezetek felosztása ipari és vidéki szervezetekre. Ezek elhamarkodott és átgondolatlan intézkedések voltak.¹¹⁷ Bár ezt követően az agrárszektor irányítása területi elv alapján történt, ez sem hozta meg a várt eredményeket.

A pártszervezetek teljes egészében, a részletekben menőig irányították a mezőgazdaságot, a kolhozokban és szovhozokban minden tevékenységet és kezdeményezést szabályozni kívántak. Az utasításalapú adminisztratív irányítás a mezőgazdaságban egyáltalán nem segítette elő a gazdaságok fejlődését.

Az anyagi motiváció hiánya a munkások között, a kolhozok bevételének a helytelen felosztása miatt érzett elégedetlenség, a mezőgazdasági gépek hiánya a gazdaságokban jelentős visszaesést eredményeztek a növényi és állati termékek előállításában. 1960-ban az összes ágazatban előállított mezőgazdasági termékek összértéke a megyében 217,7 millió rubel volt, 1965-ben ez a szám már csak 206,4 millió rubel, vagyis 5,2%-kal kevesebb.¹¹⁸

Hruscsov belső reformjai nem álltak szilárd lábakon. A munkások és a parasztok nem jutottak hozzá a magasabb minőségű, stabil élelmiszerellátáshoz.¹¹⁹

---

¹¹⁵ КТÁЛ, F. P-179., op. 1., od. zb. 4812., 1–57.

¹¹⁶ Tokár M.: Kárpátalja évszámokban 1867–2010. i. m. 160.

¹¹⁷ КТÁЛ, F. P-179., op. 1., od. zb. 5338., 182–183.

¹¹⁸ Народне господарство Закарпатської області. Ювілейний статистичний збірник. Ужгород 1975. 53.

¹¹⁹ Krausz T.: Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa országai i. m. 374–375.

MOLNÁR D. ERZSÉBET

KONCEPCIÓS PEREK KÁRPÁTALJÁN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A második világháború után az Elbától keletre, Európa számos országában bírósági eljárások sorozata vette kezdetét, amelyek keretében koncepciós perbe fogták azon személyeket, akik az új rend vélt, vagy valós ellenzőinek számítottak a kommunista vezetés szemében. Hasonló folyamat kezdődött a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalján is. A tisztogatást a szovjet birodalomban a már több éve alkalmazott gyakorlat alapján végezték: koncepciós pereket kreáltak a rendszer számára nemkívánatos személyek ellen. Ennek értelmében a kárpátaljai közosséggel szemben is alkalmazott szovjet igazságszolgáltatás a szó betű szerinti értelmében a politika „szolgálólányává” vált.

A perbe fogott elsődleges célcsoport a kárpátaljai értelmiség volt: mindazon személyek, akik a hatalomváltás előtt valamilyen hivatali funkciót töltöttek be, illetve a történelmi egyházak képviselői. Koholt vádak – hazaárulás, kémkedés, szovjetellenes összeesküvés, lázadás és politikai banditizmus, hazaárulók családtagjai, társadalmilag veszélyes elem stb. – alapján országgyűlési képviselők, ügyvédek, papok, tanítók, hivatalnokok jelentős részét ítélték el sokéves börtönre vagy golyó általi halálra, megtizedelve a kárpátaljai magyarság színe-javát.¹ Ezt elősegítették azok a nyilvántartások, amiket az 1940–1944 között működő hivatalnokok tevékenységéről vezettek.² A koncepciós perek révén a vezetők nélkül maradt, megfélemlített kárpátaljai közösséget a hatalom képviselői sokkal inkább akadálymentesen tudták beintegrálni a szovjet rendszerbe.

A büntetőeljárások tekintetében a koncepciós perek mindkét fő típusa megfigyelhető kárpátaljai vonatkozásban is. A konstruált koncepciós perek, amelyek jellemzője a valótlan, kitalált tényállások rendszere, amikor többnyire csupán a vádlott (kicsikart) vallomása, esetleg hamisított bizonyítékok állnak rendelkezés-

---

¹ *Botlik József*: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX. és XX. századi történetéhez*. Bp. 2000. 286–287.

² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban KTÁL) F.P–14., op.1., od.zb.589., 1–70.

re, illetve a tendenciózus koncepciók perek, amikor a joganyaggal történő visszaélés történik, a meglévő jogi szabályok sérelmével folytatják le az eljárást.³

A parancsuralmi rendszer helyi kiépítése céljából az „ellenség” eltávolításához, a szovjet diktatúra kiépítésének egyik fontos lépcsőfokaként „törvényes és jogi” alapot kívántak teremteni. Ez a törekvés a hírhedt 22. számú dekrétumban testesült meg, amelyet 1944. december 18-án fogadtak el.⁴ A dekrétum, amely Kárpátontúli-Ukrajna Néptanácsa mellett működő különleges bíróság felállításáról rendelkezett. A Rendkívüli Bíróság céljait és feladatait felsorakoztató rendelkezésben rögzítették, hogy az intézmény az állami belbiztonság védelme alatt, a „magyar és német ügynökök elleni harc” céljából jött létre,⁵ és mint „igazságszolgáltatási” szerv a Legfelsőbb Népbíróság külön kollégiuma, amelynek élén egy semmilyen jogi végzettséggel nem rendelkező, 26 éves volt partizán, Vaszil Ruszin állt.⁶

A dekrétum bevezető részében az illetékes pártszervek megindokolták a bíróság létrehozásának szükségességét: „A nép akaratát teljesítve, az állam biztonságának szilárdítása érdekében – a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa szükségesnek találta, hogy a népünk ellenségei elleni harc érdekében bírósági szerveket hozzon létre.”⁷

„A Rendkívüli Bíróság hatáskörét tekintve az alábbi személyek felett hozhatlak ítéletet:

- a megszálló hatóságok vezető szerveinek tagjai,
- a magyar rendőrség és csendőrség tagjai,
- a Kárpátontúli Ukrajna polgárai közül kikerült áruelők és segítőtársak, akik saját népük kárára szilárdították a megszálló rendszert,
- a magyar és német szervek titkos ügynökei,
- akik a megszállás idején kegyetlenül és erőszakosan léptek fel a néppel szemben,
- akik szabotálják a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa által végzett tevékenységet, és akik a felszabadító Vörös Hadsereg ellen irányuló propagandát folytatnak,
- akik a hatóságok képviselőivel és közéleti személyekkel szemben lépnek fel,

³ *Kahler Frigyes*: Koncepciók perek a kommunista egyházpolitika kellektárában – avagy katolikus papok elleni kirakatperek, és titkos eljárások. <http://www.kommunizmusbunei.hu/publikaciok/tagjaink/22-dr-kahler-frigyes/46-dr-kahler-frigyes-koncepcios-perek-a-kommunista-egyhazi-politika-kellektaraban-avagy-katolikus-papok-elleni-kirakatperek-es-titkos-eljarasok>, letöltés 2020. ápr. 6.

⁴ KTÁL, F.P–14., op.1., od.zb. 1.,a”, 15.

⁵ KTÁL, F.P–14., op.1., od.zb. 1.,a”, 11.

⁶ *Oficinszkij Román*: Kárpátontúli Ukrajna. In: Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Bp. 2010. 240.

⁷ Koncepciók perek magyar elítéltejei. A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve 1944–1957. Szerk. Dupka György. Bp.–Ungvár 1993. 122.

- akiknek tevékenysége a nemzeti vagy vallási ellenségeskedés szítására irányul,
- a fasiszta pártok képviselői,
- más, olyan bűnt elkövetők, amelyek megtárgyalását a Rendkívüli Bíróság által szükségesnek ítélték meg.”⁸

A Rendkívüli Bíróságon kívül Kárpátalján is tevékenykedtek az állambiztonsági szervek, az ő felügyeletük alá helyezték a területen lévő valamennyi börtönt és fogvatartásra alkalmas helységet minden tulajdonukkal, kiszolgáló egységeivel és személyzetével együtt, kivonva azokat a bíróság és az ügyészség fennhatósága alól. Ettől kezdve az ítélethozatal az államvédelmisek feladata lett és a korábbi ítélkező szervek – a bíróság és az ügyészség – csupán a rendfenntartásért feleltek.⁹

A sztálini rendszer sajtója – a hatalmi ágak szétválasztása jegyében – az igazságszolgáltatásnak a hatalomtól való függetlenségét hangsúlyozza: „A valódi igazságszolgáltatás legfőbb feltétele a bíróság függetlensége. A fasiszta országok bírósága engedelmes eszköze a fasiszta vezérek kis csoportja kezében. A Szovjetunió alkotmánya szerint „a bírák függetlenek”. Ez azt jelenti, hogy a bíróság semmi módon sem befolyásolható. A szovjet bírászkodás, a szovjet bíróság csak a törvénytől függ.”¹⁰

1946. január 22-től Kárpátalját hivatalosan is integrálták a szovjet közigazgatási rendszerbe Kárpátontúli terület néven.¹¹ Három nap múlva, 1946. január 25-én bevezették az Ukrán SZSZK jogrendszerét és büntető törvénykönyvét.¹² Ettől kezdve az ítéletek az esetek többségében az USZSZK Btk.54. §-a alapján születtek, amely szerint bűncselekménynek számítanak: a hazaárulás, fegyveres felkelés a Szovjetuniótól történő terület elszakítás céljából, ellenforradalmi célú kapcsolattartás külföldi állammal, a nemzetközi burzsoázia segítése, szovjetellenes propaganda és agitáció, tevékeny harc a munkásosztály és a forradalmi mozgalom ellen.¹³

1946 tavaszán a pártvezetés elhatározta a terület két világháború közötti politikai életében jelentős szerepet játszó „magyarbarát” vezetők ügyeinek áttekintését,¹⁴ akiket már 1945 óta fogvatartottak. A párt vezetőinek tevékenységét „népel-

---

⁸ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Beregszász (a továbbiakban KTÁL) F.P–14., op.1., od.zb.1.,a”,11., *Dupka György: A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Ungvár–Bp. 2014. 13.

⁹ KTÁL, F.P–14., op.1., od.zb.1.,a”, 11.

¹⁰ Munkás Újság, 1945. nov. 18. Az újságcikket közli: a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948. Szerk. M. Takács Lajos. Ungvár–Bp. 1994. 84.

¹¹ KTÁL, F.P–195., op.23., od.zb.1. 1.

¹² Uo. 2.

¹³ Az orosz Btk. 58. §-a azonos az ukrán Btk. 54. §-val.

¹⁴ KTÁL, F.P–1., op.1., od.zb.12., 60.

lenes” jelzővel illették. Hangsúlyozták az előkészítendő bírósági per politikai jelentőségét,¹⁵ amit 1946 májusában–júniusában bonyolítottak le, és amelynek eredményeként a népbíróság „történelmi bűnök elkövetésének” és a „megelőző rendszerrel való kollabálás” vádjával halálra ítélte Bródy Andrást, a Podkarpatszka Rusz volt miniszterelnökét, a magyar parlament képviselőjét, akit az évtized legnagyobb kirakatperében „Horthy-fasiszta bérencnek, vatikáni ügynöknek, amerikai kémnek” kiáltottak ki.¹⁶ Hasonló ítéletet hoztak Demkó Mihály, Kricsfalussy-Hrabár András, dr. Fenczik István, Demjanovich Péter magyar parlamenti képviselők esetében is. A letartóztatásról és a bírósági ítéletről a sajtó is tájékoztatta olvasóit: „A vádlottakról a bizonyítási eljárás során, valamint vallomásuk alapján kiderült, hogy mint az „Autonomnij Zemlerobszkij Szozuz” [Autonóm Földműves Szövetség] burzsoá-nemzeti magyarbarát párt szervezői tevékenyen küzdöttek, hogy Kárpátukrajnát a Szovjetszövetség ellen irányuló támadás támpontjává alakítsák, részt vettek és tevékenyen támogatták a fasiszta-magyar hatóságokat a Szovjetszövetség népei ellen folytatott háborúban és segítették a fasiszta-magyar megszállókat a kárpátukrajnai nép kirablásában.”¹⁷ A Kárpáti Igaz Szó idézte az ügyész vádbeszédét is: „[...] történelmi gaztett ocsmány hordozói... hadd haljanak meg most a nép és a bíróság akaratából, ocsmány árulókhoz illő szégyenteljes halállal.”¹⁸ Mindannyijukat golyó általi halálra és teljes vagyonekbobzásra ítélték.

Dr. Fenczik Istvánt – görögkatolikus teológiai tanár lévén – a szovjet hatóságok a kivégzése előtt megpróbálták beszervezni, hogy görögkatolikus híveit terelje a pravoszláv egyház berkeibe, ő azonban visszautasította. A halálos ítélet ezután hajtották végre.¹⁹ A 76 éves Demjanovich Pétert, Rahó görögkatolikus paróchusát, a magyar parlament képviselőjét, a „reverendás kém” a szovjet nép elárulásával vádolták meg, golyó általi halálra ítélték és 1945. április 22-én, az ungvári kórházban, haldoklás közben lötték agyon.²⁰

További hét képviselőt – Bencze Györgyöt, Zsegora Ödönt, Ortutay Jenőt, Riskó Bélát, Földesi Gyulát, Spák Ivánt és Ilniczky Sándort, a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség kanonokját – 5–20 évig terjedő börtönbüntetésre ítélték, amit a szibériai GULAG táborokban, vagy Donbászban kellett letölteniük. Többben közülük a légerekben meghaltak.²¹ Ortutay Jenő görögkatolikus kanonokról és szentszéki tanácsosról, aki az 1920–30-as években kimagasló szerepet játszott

¹⁵ KTÁL, F.P–1., op.1., od.zb.12., 60–61.

¹⁶ Konceptciós perek magyar elítélteji i. m. 131.

¹⁷ Kárpáti Igaz Szó, 1946. ápr. 23. Közli: Aprópénz i. m. 85.

¹⁸ *Vehes Mikola* et al: Kárpátalja évszámokban 1867–2010. Ungvár 2011. 137.

¹⁹ *Dupka György*: Kárpátaljai Magyar Gulag-lexikon. Ungvár–Bp. 1999. 27.

²⁰ *Bendász Dániel*: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a szovjet megszállás után és ma. In: A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet–Közép Európában. Szerk. Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István. Beregszász 2016. 200.

²¹ *Oficinszkij Roman*: Alternativa. Ellenzéki mozgalom. In: Kárpátalja 1919–2009. i. m. 226.

a kárpátaljai, különösen a beregszászi magyarság társadalmi-politikai és kulturális életében, a következő vádirat született: „A Vatikán második kárpáti képviselője Ortutay páter volt, aki Berehovóban [Beregszászon] 10 évig volt polgármester. A templomi szószékről felhívást intézett a Szovjetszövetség elleni »Keresztes hadjáratra«, a »Bolsevik veszedelem« ellen és a »Szent István koronáj[á]hoz« való visszatérést hirdette. A Vatikán utasításai szerint ez a fekete csuhába öltözött lelkész a kárpáti területen marad a Vörös Hadsereg által történt felszabadítás után azért, hogy továbbra is a katolikus reakció és az urak kémelhárító ügynöke »szeme és füle« legyen.”²²

A nyugalmazott állami tisztviselők sem mentesültek a szovjet megtorló gépezet intézkedései alól. Fekesházy Zoltánt, Bereg és Ugocsa vármegye volt alispánját például 64 éves korában, 1945 tavaszán tartóztatták le, koholt vádak alapján hadbíróóság elé állították és 10 évi kényszermunkára ítélték. A volt alispán nem élte meg a lágerbe történő kiszállítását, a könyörtelen bánásmód és az embertelen körülmények következtében kiszállítás közben, a vonaton halt meg.²³

A szovjet egyházellenes politikának szerves részét képezte a történelmi egyházak képviselőinek eltávolítása az önkényuralmi rezsim meghonosítása útjából. Egybehangzó vélemények alapján állíthatjuk, hogy a szovjet egyházellenes politika leginkább a görögkatolikus egyházat sújtotta, amikor – a pravoszláv egyházba történő beolvasztás céljával – egymás után tartóztatták le és ítélték el az aposztáziára nem hajlandó görögkatolikus papokat. Sorra gyűjtötték róluk a kompromittáló információkat, 1946 elejére már többüket letartóztatták, elítélték. A vád mindannyiuk ellen a „magyar fasiszta rendszerrel” való együttműködés volt.²⁴ Hat görögkatolikus pap lett mindenféle bírósági eljárás nélküli, azonnali kivégzés áldozata a fent említett okok miatt: Romzsa Tódor, dr. Fenczik István, Demjanovich Péter, Orosz Péter, Zavagyák József, Csépes János. A ki nem végzett papok egy részét eleinte bírósági eljárás nélkül ítélték el, amelyet a szovjet hatóságok azzal magyaráztak, hogy oly világos a vádlott bűnössége, hogy fölösleges külön tárgyalást lefolytatni.²⁵

A szovjet hatóságok Romzsa Tódor munkácsi görögkatolikus püspököt a beolvasztási kísérletnek való ellenállása miatt az unitus egyház felszámolása legfőbb akadályának tekintették és 1947-ben kíméletlenül meggyilkolták.²⁶ Egy ta-

²² Kárpáti Igaz Szó, 1946. máj. 5. Közli: Aprópénz i. m. 89.

²³ *Dupka György*: A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946). Ungvár–Bp. 2012. 101.

²⁴ *Oficinszkij Roman*: Egyházellenes intézkedések. In: Kárpátalja 1919–2009. i. m. 291.

²⁵ *Dr. Ortutay Elemér*: Bevezetés (Előszó az első és második kiadáshoz). In: *Bendász István*: „Öt év a szögesdrót mögött”. Egy kárpátaljai görög katolikus pap naplója a Gulágban. Harmadik, bővített kiadás. Szerk. és sajtó alá rendezte: Bendász Dániel. Ungvár 2012. 33.

²⁶ 1947. október 27-én került sor a merényletre Romzsa püspök ellen, amikor Lóka községből hazafelé tartó lovas kocsijának nekihajtott egy szovjet katonai gépkocsi. A püspök az ütközés

láló megfogalmazás szerint „Romzsa püspök a kárpátaljai görögkatolikusok hő-sies ellenállásának jelképes alakjává vált.”²⁷ A hajlíthatatlan püspök halála után a teendőket Murányi Miklós, a püspöki hivatal vezetője látta el. A hatalom többfrontos támadást indított a görögkatolikus egyház ellen: támadták a sajtón keresztül, elvették maradék ingatlanjaikat és letartóztatások sorozata vette kezdetét.²⁸ A letartóztatásoknak ebben a hullámában, amikor 1949-től a szovjethatalom nyílt, frontális támadást indított az unitus egyház ellen, már bírósági eljárások keretében ítélték a vádlottakat. Ezek zárt tárgyalások voltak, előre legyártott forgatókönyv alapján zajlottak teljes mértékben kimerítve a koncepciós perek fogalmát. A tárgyalásokra már kirendeltek ugyan „védőügyvédeket”, de ők többet ártottak a vádlottnak, mint maga az ügyész. A „tárgyalás” rövid ideig tartott. Felolvasták a személyi adatokat, és ha a vádlott beismerte, hogy görög katolikus pap volt (és ezt mindenki beismerte), az ítélet meg is született: 25 év kényszermunka.²⁹

1949 januárjában letartóztatták Puskás Lászlót, az ungvári székesegyház káplánját.³⁰ Vele egyidejűleg elfogtak minden városi görögkatolikus papot: Munkácson Duliskovics Eumént, Beregszászban Kampó Józsefet, Huszton Ruszinkó Miklóst és Dr. Popovics Demetert, akik mindannyian határozottan megtagadták a pravoszláviára való áttérést.³¹ Ezután megkezdődött, illetve folytatódott azon papoknak a kálváriája, akik továbbra sem voltak hajlandóak behódolni az új rendszernek: letartóztatások és lágerbe hurcolások sorozata zajlott a görögkatolikus klérus ellen.

A vádak koholt jellege, a kihallgatások abszurditása valamennyi vádlott esetében nyilvánvaló. Ennek egyik legjellemzőbb példája Ortutay Elemér görögkatolikus pap és teológiai tanár tárgyalása, akit szintén 1949-ben fogtak perbe és ítélték el. A teológiai- és hittudományi doktori végzettséggel rendelkező Ortutay

következtében a bricska alá került, ezért a merénylők – abban a tudatban, hogy teljesítették a küldetésüket – a lovas kocsin lévő többi utast kezdték el ütlelni. Azonban nem sokkal ez után egy postautó jelent meg, a gyilkosok pedig elmenekültek. A postakocsi Romzsát és társait súlyos sérülésekkel szállította kórházba, ahol végül mindannyiuk életét megmentették és néhány nap múlva már úgy állt a helyzet, hogy a püspök felépül. Ekkor azonban a belbiztonsági szervek egyik munkatársa – ápolónővérenek álcázva magát – megmérgezte. Romzsa Tódor 1947. november 1-én halt meg és november 4-én temették el Ungváron. Annak ellenére, hogy a hatóságok és az NKVD igyekezett titokban tartani a halálhírt, a temetésen 20 ezres tömeg vett részt. A hivatalos verzió szerint a püspök véletlen közúti balesetben szerzett sérüléseibe halt bele. 2001 júniusában II. János Pál pápa ukrainai látogatása alkalmával boldoggá avatta. A merényletről lásd részletesebben *Botlik József*: Hármass kereszttel. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Bp. 1997. 280–283.

²⁷ *Oficinszkij Roman*: Romzsa püspök meggyilkolása. In: Kárpátalja 1919–2009. i. m. 291.

²⁸ *Oficinszkij Roman*: A görög katolikus püspökség felszámolása. In: Kárpátalja 1919–2009. i. m. 294.

²⁹ *Dr. Ortutay Elemér*: Bevezetés i. m. 34.

³⁰ *Bendász D.*: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye i. m. 202.

³¹ *Bendász I.*: Öt év a szögesdrót mögött i. m. 50.

atyát azzal vádolták meg, hogy „különleges kiképzésben” részesült, illetve államellenes tevékenységnek minősítették részvételét a magyar cserkészmozgalmában.³² Kihallgatásán az ügyész megkérdezte, hogy tartott-e a vádlott misét december 6-án, január 30-án és március 15-én. Az igenlő válasz után pedig az alábbi következtetéseket vonta le: „a vádlott beismerte, hogy támogatta a fasisztákat, és a horthysta magyarokat, mert minden nap, így december 6-án is, Horthy névnapján, január 30-án, Hitler hatalomátvételének napján és a fasiszta magyarok nemzeti ünnepén imádkozott értük, azaz támogatta őket.”³³ Ezek után, Visinszkij, a hírhedt szovjet jogász elmélete alapján – mely szerint a bizonyítékok királynője a vádlott beismerő vallomása³⁴ – meghozták az ítéletet, a 25 év lágerben letöltendő kényszermunkát.

Az ártatlanul elítéltek között volt Bendász István is, aki publikált visszaemlékezéseiben leírta, hogy kihallgatása során több vádpontot is felsoroltak ellene, ezek közül pedig az első „magyarbarátsága” volt, illetve azt is szemléletesen érzékeltette, hogy kihallgatói mennyire meglepődtek, amikor világossá vált számukra az általuk ruszinnak/ukránnak hitt pap magyar nemzetisége, akit végül – a görög katolicizmus melletti kitartása miatt – 25 év GULAG-on letöltendő kényszermunkára ítélték.³⁵ A kihallgatással kapcsolatban, mely 1949. március 8-án zajlott, Bendász István a következőket írta: „»Gyóntatásom« de. 10-től du. 5-ig tartott. Ki kell jelentenem, hogy bár a pressziónak minden módját alkalmazták velünk, papokkal szemben az aposztázia elérése véget, de testileg nem presszionáltak. Ezt megerősíti minden nem aposztatált pap, akivel alkalmam volt eddig beszélni, ezek száma pedig 21. Nem igaz tehát azon aposztatált papok állítása, akik tettük igazolására azt hozták fel, hogy képtelenek voltak tovább kiállni a testi bánalmazásokat, s így kénytelenek voltak aláírni a pravoszláviára való áttérését.”³⁶

Az unitus egyház másik oszlopos tagját, Chira Sándort szintén ekkor tartóztatták le és ítélték 25 év szibériai kényszermunkára az alábbi vádpontok alapján: „[...] mint aktív misszionárius évtizedeken át a katolicizmust propagálta, a hívek lelkében elmélyítette s bennük még az államfordulat után is tovább fenntartani igyekezett.”³⁷

³² *Dr. Ortutay Elemér*: A kárpátaljai görög katolikus egyház helyzete, a vallás és a kisebbségi magyar sors. In: *Koncepciós perek i. m.* 71.

³³ *Dr. Ortutay Elemér*: „Holnap is felkel a nap”. Emlékeim. Ungvár–Bp. 1993. 52.

³⁴ *A.J. Visinszkij*: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban. Bp. 1952.

³⁵ *Bendász István*: Öt év a szögesdrót mögött i. m. 54., *Bendász István – Bendász Dániel*: Helytállás és tanúságtétel. A munkácsi görög katolikus egyházmegye hitvalló és elhurcolt papjai. Ungvár–Bp. 1994.

³⁶ *Bendász I.*: Öt év a szögesdrót mögött i. m. 64.

³⁷ *Riskó Marianna*: Chira Sándor, a töretlen hitű püspök életútja. Avagy: közösségformáló-e a tanúságtévő élet? In: *Hallgatói Műhelytanulmányok 2.* Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. Szerk. Forisek Péter et al. Debrecen 2013. 290.

A kárpátaljai lágerirodalom egyik megalapítójaként is számon tartott Ortutay atya írásaiban 129-re teszi a szovjet egyházellenes politika áldozatává váló görögkatolikus papok számát, akiket vagy kivégeztek, vagy koholt vádak alapján a „szovjet nép ellenségének” nyilvánítottak és lágerekbe hurcoltak.³⁸

A görögkatolikus egyház üldözöttjeinek említésénél nem hagyható figyelmen kívül Manajló Mária Teofilia, bazilita apáca, aki szemtanúja volt Romzsa Tódor meggyilkolásának, és mint a bűncselekmény koronatanúját szovjetellenes irodalom terjesztésének vádjával 1948-ban letartóztatták, 10 év munkatáborra, 5 év jogfosztásra és teljes vagyonek kobzásra ítélték.³⁹

A görögkatolikus egyházon kívül a Kárpátalján működő és a nemzeti identitás megtartásában komoly szerepet vállaló református és római katolikus egyházak is ki voltak téve a sztálini önkénynek, ha nem is tiltották be őket teljesen. Már a szovjet csapatok bevonulásakor a területen működő 100 református lelkész közül a konventi és egyházkerületi adatok alapján 24 lelkész és segédlelkész menekült el.⁴⁰ Az itthon maradottakat pedig az államhatalom képviselői állandó megfigyelés alatt tartották: minden lelkészről adatokat gyűjtöttek, figyelték az aktív egyházi személyeket, a református egyház ügyeivel foglalkozó megbízottat neveztek ki.⁴¹

Koncepciós perek keretében, több letartóztatási hullámban távolították el és vitték GULAG-táborokba a református lelkészeket. Az első letartóztatási hullámra 1946-ban került sor, ekkor ítélték el Gönczy Pál nagydobronyi, Balogh Sándor esze nyi, Narancsik Imre nagymuzsalyi és Csok József kisbégányi lelképásztorokat.⁴²

A következő évben református lelkészek egy csoportja levelet írt Sztálinnak a helyzet tarthatatlansága miatt, amelyben figyelmeztették, hogy ő is csupán eszköz az Úr kezében és engedelmeskednie kell akarátának.⁴³ A reakció nem maradt el: 1947-ben letartóztatták Zimányi József, rafajnaújfalui, illetve Horkay Barnát, nagyszőlősi lelképásztort⁴⁴ és 7–7 év börtönbüntetésre ítélték őket, illetve az ítéletben az is szerepelt, a büntetés letelte után nem térhetnek vissza Kárpátaljára.⁴⁵ Zimányi Józsefet perbe fogása előtt megkísérelték megvesztegetni és beépíteni a besúgó hálózatba, püspöki címet, lakást, gépkocsit, havi 5 ezer rubel fizetést ajánlva neki. Az ajánlat visszautasításával – miután a belügyi szervek

³⁸ *Dr. Ortutay E.*: Bevezetés i. m. 54., A névsort közli *Bendász D.*: A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjainak névsora. In: Koncepciós perek i. m. 48–69.

³⁹ *Bendász D.*: A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye i. m. 9.

⁴⁰ *Fodor Gusztáv*: A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában. In: A kommunizmus áldozatai i. m. 178.

⁴¹ *Gulácsy Lajos*: A kárpátaljai református egyház múltja és jelene. In: Útközben. Ungvár 1998. 48.

⁴² *Fodor G.*: A Kárpátaljai Református Egyház i. m. 184.

⁴³ *Brenzovics László*: Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Kárpátontúli területe, 1945. június–1991. augusztus. In: Kárpátalja. Szerk. Baranyi Béla. Pécs–Bp. 2009. 101.

⁴⁴ *Fodor G.*: A Kárpátaljai Református Egyház i. m. 185.

⁴⁵ *Orbán Mariann*: Kárpátaljai református lelkészek börtön- és lágerélményei. Mediárium 5. (2011) 1-2. sz. 43.

képviselője feltárta lapjait a lelkész előtt – egyértelmű volt, hogy Zimányi nem maradhat sokáig szabadlábban.⁴⁶

Mint minden letartóztatott lelkészt, a kihallgatások során Horkay Barnát is több vádponttal illették. Ilyen volt többek között a katonai összeesküvésben való részvétel, amelynek az volt a célja, hogy Kárpátalját Magyarországhoz csatolják, Keleti Baráti Kör⁴⁷ tagsága, amely körnek szerintük az volt a célja, hogy Magyarország határát a Szovjetunió rovására kelet felé kiterjessze, részvétel a kárpátaljai zsidók elhurcolásában, a magyar csendőrök bizalmi embere, tevékeny részvétel 1939–1944 között az ukránok erőszakos elmagyarosításában, illetve a Sztálinnak írt levél.⁴⁸ Horkay Barna visszaemlékezésében leírta, hogy tárgyi bizonyítékok híján az első öt vádpont egy félóra alatt elesett, azonban a Sztálint a jobb belátásra térítés szándékával megírt levél elegendőnek bizonyult, hogy 7 évre ítéljék.⁴⁹ „Mindennap vártam, hogy tárgyalásra visznek. Az volt a szokás, hogy akinek befejeződik a kihallgatása, azt két héten belül tárgyalásra viszik. Engem nem hívtak hónapokig, Később, megtudtam, miért. Ellenünk kézzelfogható tárgyi bizonyíték nem volt. Nem tudták, mennyire ítéljenek. Moszkvában volt egy háromtagú külön bíróság, a bizonytalan, vagy különleges ügyeket ide küldték. A miénket is.”⁵⁰

1948-ban, egy újabb letartóztatási hullám keretében letartóztatták Simon Zsigmond asztélyi lelkészt és Fekete Gyula csetfalvai misszionáriust.⁵¹

Ezek után is több hullámban, szovjetellenes tevékenység vádjával tartóztatták le a református egyház több helyi tisztviselőjét. 1949-ben újabb hét lelkészt tartóztattak le: Kovács Zoltán tiszaujlaki, Asszonyi István forgolányi, Huszti Béla kigyósi, Györke István beregújfalusi, Pázsit József munkács, Zsurki József nagypaládi lelképásztorokat és Gulácsy Lajos kiegészítő lelképásztort.⁵² A vád ellenük többek között „szovjetellenes propaganda, a haladó tudomány gátlása és az ifjúság félrevezetése” volt. Gulácsy Lajos a következőképpen emlékszik vissza: „A szovjet törvények szerint akkor 18 éven aluliakkal nem volt szabad foglalkozni, én pedig konfirmációi oktatásban részesítettem őket. A tárgyaláson egy fénykép volt a fő bizonyíték ellenem. Ezen a képen a munkácsi konfirmandusok között ülök, mint oktatójuk. [...] A bíró azt mondta, hogy ennyi elég, ez 10 év szabad-

⁴⁶ Uo. 44.

⁴⁷ A Keleti Baráti Kör egy belmissziói mozgalom volt, amely a két világháború között alakult és a református egyházon belül működött az öntudatos református nevelés céljával. A tagok nem politizáltak, asszony- és leányköröket, ifjúsági egyesületeket szerveztek, betegeket látogattak, segítettek a szegényeket, a rászorulókat. Lásd erről bővebben *Orbán Mariann*: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban (1936–1947). *Acta Academiae Beregsasiensis* 8. (2009) 2. sz. 239–140.

⁴⁸ *Horkay Barna*: A Keleti Baráti Kör. *Képek a kárpátaljai ébredésből*. H. n. 1998. 155.

⁴⁹ Uo. 155–156.

⁵⁰ Uo. 162.

⁵¹ *Fodor G.*: A Kárpátaljai Református Egyház i. m. 189.

⁵² Uo. 190.

ságvesztést jelent. Így kerültem én is ki a nagy Birodalomba, mint tíz esztendőre elítélt rab. Ebből hét évet és három hónapot letöltöttem. 1956. május 15-én jöttem haza.”⁵³ A letartóztatás és az elhurcolás mértjére keresve a választ érdemes idézni az egyik lágerparancsnok válaszát, akit a rabok az élelmiszeradag növeléséért kerestek fel, amikor olyannyira voltak legyengülve, hogy járni is alig bírtak, nehogy dolgozni: „Vegyék tudomásul, a Szovjetunióknak nincs szüksége a maguk munkájára, és nem azért hozták ide magukat, hogy dolgozzanak, hanem hogy győtörjünk és halálra sanyargassuk magukat.”⁵⁴

1950-ben koncepciók perben 25 év javító-nevelő munkatáborra, 5 év jogvesztésre és vagyonelkobzásra ítélték Vass József técsői, Tárczy Dániel kisdobronyi és Szutor Jenő beregszászi lelkészeket.⁵⁵

Az utolsó letartóztatásra a református lelkészek soraiban 1951-ben került sor, amikor letartóztatták Forgon Pál viski lekipásztort.⁵⁶ Több vádpontot is felhoztak ellene, mint például az alakuló kolhozok elleni agitálás vagy imádkozás a málenkij robotra elhurcolt viski magyar férfiakért. Az egyik legsúlyosabbnak minősített vádpont egy donbászi munkaszolgálatra elvitt⁵⁷ viski fiatalember által írt levél felolvasása volt a templomban, 1948 karácsonyán: „Karácsonyra levelet kaptam tőlük, Varga Lajos volt a feladó, a maga és társai nevében írta, küldte. [...] Azt kérték még a levélben, hogy Karácsony közeledtével olvassam fel a templomban, mert a gyülekezetet is köszöntötték a sorokban Varga Lajos és társai. Az ünnep előtti vasárnapon fel is olvastam a gyülekezet előtt, s mindenki könnyes szemmel hallgatta végig. [...] Nem is volt belőle három évig semmi baj. [...] De nemsokára Varga Lajos, Varga József és Petrécis Sándor hazajöttek, megszöktek, egy év múlva pedig lassanként mindenki hazatért. Három év múlva feléledt a donbászi ügy és azzal vádoltak, hogy lázítottam őket és az én levelemre szöktek meg.”⁵⁸ Mindezek után Forgon Pált 25 év javító-nevelő munkatáborra, 5 év jogvesztésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték.

Össességében a szovjetrendszer egyházellenes politikájának következtében 19 református lelkészt ítélték el koncepciók perekben 4–25 év letöltendő szabadságvesztésre a GULAG valamelyik táborában, akik közül hárman soha nem térhettek vissza szülőföldjükre, mert az embertelen körülmények és bánásmód miatt életüket veszítették a lágerben.⁵⁹

⁵³ *Gulácsy Lajos*: Mélységből a magasba. Bizonyoságtétel az elmúlt időkről. Munkács 2000. 14.

⁵⁴ Uo. 15.

⁵⁵ *Fodor G.*: A Kárpátaljai Református Egyház i. m. 191–192.

⁵⁶ Uo. 193.

⁵⁷ 1947–1952 között a katonaköteles korú magyar fiatalokat arra kötelezték, hogy három év szolgálati idejüköt a Donyec-medencei szénbányákban töltsék le.

⁵⁸ *Forgon Pál*: Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Bp. 1992. 15–16.

⁵⁹ Az elítélt kárpátaljai református lelkészek peranyagait közli *Fodor Gusztáv*: Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciók pereit kárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek. H. n. 2016.

A szovjethatalom szembefordult a latin szertartású katolikus papokkal, koncepciós pereket koholva ellenük. A letartóztatásokat már 1945-ben elkezdték a 4 évre elítélt dr. Tóth József szerednyei és Lőrincz István őrdarmai plébános személyében. Lőrincz Istvánt a fentebb már általunk is említett, Kárpátontúli Ukrajna által, 1944. december 18-án hozott 22. dekrétum 6. §-a alapján ítélték el 3 évre, majd büntetését 7 évre hosszabbították. Az ellene felhozott vádak között szerepelt: „1938-ban a magyar fasiszta megszállás után azonnal belépett a Magyar Élet Pártjába, és kinevezték a párt ungvári járási vezetőjének. 1938-ban egy hívő csoporttal, magyar nemzeti lobogóval üdvözölte a Magyar Hadsereget. Rendszeresen tájékoztatta a csendőrséget a magyarokkal szemben ellenséges érzületű emberekről.”⁶⁰

Ettől kezdve 1952-ig minden évben születtek koncepciós perekben hozott ítéletek a római katolikus egyház képviselői ellen. 1946-ban a Bárdházán szolgálatot teljesítő Tindira Ernőt tartóztatták le és ítélték 6 évre az USZSZK Btk. 54. §-a alapján.⁶¹

Homolya Péter onokóci plébánost a szovjet hatóságok kétszer is letartóztatták: először 1947-ben egy év szabadságvesztésre, majd 1950-ben újból 25 év javító-nevelő munkatáborra ítélték, amit a későbbiekben 6 évre csökkentettek. A vád ellene: „Kárpátalja felszabadítása után felszólította Onokóc (Felsődomonya egyházközség) híveit, hogy vándoroljanak ki Csehszlovákiába; mindezzel rágalmazta a szovjet rendszert. 1947 augusztusában Homolyát a csehszlovák határ illegális átlépésekor letartóztatták, majd elítélték.”⁶²

1948-tól egy újabb hullám vette kezdetét, amelynek keretében letartóztatták Benében Galambos Józsefet, akit a Vatikánnak való kémkedéssel vádoltak meg, amelyet a vádlottnál talált, XII. Piusz pápát ábrázoló képpel, mint tárgyi bizonyítékkal támasztottak alá.⁶³

Szintén 1948-ban tartóztatták le és ítélték el 10 évre Horváth Ágoston szerednyei lelképásztort, aki a kihallgatásokat illetően a következőképpen emlékszik vissza: „[...] negyvenhatban már gyűjtötték a papokat. Szovjetellenes magatartásért. Pedig ártatlanok voltunk. Jöttek az orosz ávósok és letartóztattak, bevittek az ávós központba. Akkor, az a kapitány – ma is tudom a nevét – összerugdosott. Nem tudom miért, nem mondott semmit, csak rúgott. Aztán levetkőztettek, bedobtak egy kamrába, két hónapig tartottak ott, aztán a bíróságon meghozták az ítéletet: 58-as paragrafus, szovjetellenes agitáció.”⁶⁴

1949-ben újra megtizedelték a római katolikus egyház papjainak sorát: letartóztatták Bártfay Kálmán nagyszőlősi, Haklik Sándor nagyráti, Hudra Lajos ke-repeci, Plackinger Pál ungvári és Pászor Ferenc beregszászi plébánosokat. Pász-

⁶⁰ Pavel Wyszkowski OMI: *Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján*. Esztergom 2013. 250.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo. 242.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Horváth Ágoston: *A lágerben is szentmisét tartottunk*. In: *Koncepciós perek i. m.* 43–44.

tor Ferencre, akinek szerepe megkérdőjelezhetetlen a beregszászi római katolikus közösségi élet felvirágoztatásában, vádak sokaságát zúdították rá, ezek közül a legfontosabbak voltak: „[...] római katolikus papként a kárpátaljai terület Cseh-szlovákiához való tartozásakor a fasiszta Magyar Nemzeti Párt vezetőjeként és tagjaként a lakosság körében aktívan munkálkodott Kárpátaljának a fasiszta Magyarországhoz való csatolásáért. Kárpátalja magyar megszállóktól való felszabadulása után püspöki helynökként aktivizálta szovjetellenes tevékenységét. Az egyházi újság szerkesztőjeként fasiszta élű, szovjetellenes cikket írt. Jelen pillanatban provokációs elmélkedéseket terjeszt, rágalmazza a szovjet valóságot.”⁶⁵

A legtöbb, Kárpátalján szolgálatot teljesítő római katolikus papot 1950-ben tartóztatták le, ekkor kerültek sorra Árvay Dezső tiszaujlaki, Bakó Zoltán kishelmenci, Heveli Antal, aknaszlatinai, Tökés György huszti plébános, Csáti József munkácsi káplán és Sörös János munkácsi esperes, valamint ekkor ítélték el újra a fentebb már említett Homolya Pétert is. 1951-ben Tempfli István nevelőfalui plébánost ítélték el, majd a letartóztatások sora 1952-ben Dr. Bujaló Bernát ungvári plébános perbe fogásával zárult.

1945–52 között tehát 19 római katolikus papot ítélték el szibériai kényszermunkára szovjetellenes tevékenység vádjával.⁶⁶

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a koncepciós perek hathatós eszközei voltak a Kárpátalján véghezvitt politikai és társadalmi elitváltásnak. Ortutay Elemér szavait idézve: „Gondolván esztelenségükben: nem lesznek pásztorok, szét-széled a nyáj... Mert... hisz jól tudták ezt a hatalom birtokosai, az egyházak a kisebbségi sorban élők számára – a hit ápolása, vallásuk gyakorlása mellett, nemzeti kultúrájuk, nyelvük, hagyományaik, családi és nemzeti szokásaik megőrzésének zálogai is. [...] Ezt persze, ez az elnemzetlenítő, az erőszakos asszimilációt kikényszerítő hatalom is tudta. És eszközeiben, hogy aljas embertelen céljait elérje, a hivatalos politika minden lehetőséget megragadott, hogy a kisebbségben, kisebbségi sorban élők életében oly fontos szerepet játszó egyházak működését, tevékenységét gátolja, akadályozza, lehetetlenné tegye..., és az egyházak papjainak, élmunkásainak életét, munkáját akadályozza, vagy ha kell, vérrel, börtönnel megsemmisítse a legdrasztikusabb formában, mint a közismert görög katolikusok esetében következett be.”⁶⁷

⁶⁵ *Wyszkowski, P.*: Katolikusüldözés i. m. 246.

⁶⁶ Az elhurcolt római katolikus papok névsorát, illetve a velük kapcsolatos adatokat lásd: Uo. 235–253.

⁶⁷ *Dr. Ortutay E.*: „Holnap is felkel a nap” i. m. 71.

A KÖTET SZERZŐI

- ANGI JÁNOS egyetemi docens, a Déri Múzeum igazgatója, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- BÁRÁNY ATTILA egyetemi tanár, a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola vezetője, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- BARTA RÓBERT egyetemi docens, intézetigazgató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- BOZZAY RÉKA adjunktus, Debreceni Egyetem, Néderlandisztika Tanszék (Debrecen)
- BAZSA GYÖRGY professor emeritus, Debreceni Egyetem, Fizikai Kémiai Tanszék, a Debreceni Szemle szerkesztőbizottságának elnöke (Debrecen)
- CSATÁRY GYÖRGY tanszékvezető, főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem és Társadalomtudományi Tanszék (Beregszász)
- CSISZÁR IMRE az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos munkatársa, kollégiumigazgató (Debrecen)
- FORISEK PÉTER egyetemi docens, tanárképzési főigazgató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- IMRE LÁSZLÓ akadémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet (Debrecen)
- JATZLAUK, MANFRED ny. egyetemi docens, Rostocki Egyetem, Történelmi Intézet (Rostock)
- KÓNYA ANNAMÁRIA egyetemi adjunktus, Eperjesi Egyetem, Történelmi Intézet (Eperjes/Prešov)

- KÓNYA PÉTER egyetemi tanár, rektor, Eperjesi Egyetem, Történelmi Intézet (Eperjes/Prešov)
- KÖRÖSPARTI PÉTER Hallgatói Kapcsolatok és Szolgáltatások Központjának igazgatóhelyettese, Debreceni Egyetem (Debrecen)
- LÉVAI CSABA egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- MOLNÁR D. ERZSÉBET főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem és Társadalomtudományi Tanszék (Beregszász)
- OROSZ ISTVÁN akadémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- PAPP KLÁRA egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- POÓR JÁNOS ny. egyetemi tanár, ELTE, Történelmi Intézet (Budapest)
- PÓSÁN LÁSZLÓ egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- PREPUK ANIKÓ egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- PÜSKI LEVENTE egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- SOLYMOSI LÁSZLÓ akadémikus, professor emeritus Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen) – ELTE Történelmi Intézet (Budapest)
- SCHREK KATALIN adjunktus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- SZAKÁL IMRE főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem és Társadalomtudományi Tanszék (Beregszász)
- TAKÁCS LEVENTE egyetemi docens, dékánhelyettes, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
- VÁRADI NATÁLIA főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem és Társadalomtudományi Tanszék (Beregszász)

Speculum Historiae Debreceniense

(Sorozatszerkesztő: Papp Klára)

SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGVILÁG MEGSZŪNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*. Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012.
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŰSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*, Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.
15. BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA. Szerk. *Papp Klára és Balogh Judit*. Debrecen, 2013.
16. KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN. Szerk. *Pieldner Judit, Papp Klára, Tapodi Zsuzsa, Forisek Péter és Papp Klára*, Debrecen, 2013.

17. „EKLEZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLENEGY DAJKÁJA” TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL. Szerk. *Dáné Veronka – Szabadi István*, Debrecen, 2014.
18. MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZEREPE Szerk.: *Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint*, Debrecen, 2014.
19. JÓSIKA ANTAL KOLOZSI FŐISPÁN TEVÉKENYSÉGE ÉS ÍRÁSAI. A tanulmányokat írta: *Papp Klára*, a forrásszövegeket gondozta: *Papp Klára és Tóth Orsolya*, Jósika Antalnak a katolikusokról szóló, latin nyelvű írását átírta és a szöveget fordította: *Tóth Orsolya*, Debrecen, 2015.
20. *Iff. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA” II. ADATTÁR ZEMPLÉN MEGYE 18. SZÁZADVÉGI TÖRTÉNETÉHEZ. Debrecen, 2015.
21. *Orosz István*: A FÖNIX ÉS A BÁRÁNY VÁROSA. Debrecen, 2015.
22. A „NAGY HÁBORÚ” ÉS EMLÉKEZETE. Szerk. *Püski Levente és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2015.
23. KATOLIKUS ÚJJÁSZÜLETÉS DEBRECENBEN. Szerk. *Orosz István és Papp Klára*, Debrecen, 2015.
24. *Papp Imre*: AGRÁR- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGRÓL. Szerk. *Bárány Attila, Györkös Attila és Jakab Melinda*, Debrecen, 2016.
25. MENEKÜLTEK, MIGRÁNSOK, ÚJ HAZÁT KERESŐK. Szerk. *Papp Klára és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2016.
26. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI-KÖZÉLETI KAPCSOLATAI ÉS SZEREPVÁLLALÁSA. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente és Novák Ádám*, Debrecen, 2019.
27. FÖLDVÁRY LÁSZLÓ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS HADINAPLÓJA. Szerk. *Barta Róbert és Takács Bálint*, Debrecen, 2020.
28. *Anssi Halmesvirta*: A SZABADSÁG KESKENY ÖSVÉNYE. BIBÓ ISTVÁN KÖZÖSSÉGI MORALIZMUSA. Fordította: *Barta Máté*. Debrecen, 2020.